

437

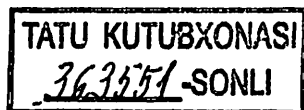
ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

(Олий ўқув юрларининг иқтисодий мутахассисликлари
бўйича тахсил олаётган талабалар учун)

Тошкент
«Университет»
2003

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганлиги, унинг босқичма-босқич бозор иқтисодиётига ўтаётганлиги, Республикамиз ташқи иқтисодий алоқаларининг кенгайиб, ривожланиб бораётганлиги жаҳон андозалари талабларига жавоб бера оладиган, чуқур билимли, юқори малакали иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашни талаб этади. Шундан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистонда бугунги кунда иқтисодий таълимни ривожлантириш ва иқтисодий фанларни ўқитишни такомиллаштиришга катта эътибор берилмоқда.

Иқтисодиёт назарияси фани бўйича мазкур ўқув-қўлланмаси олий ўқув юртларининг иқтисодий мутахассисликлари бўйича таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган бўлиб, унда асосий эътибор ўқитишнинг муаммовий услубларидан фойдаланиш, талабаларда ҳозирги замон иқтисодий тафаккурини шакллантириш, уларнинг илмий-тадқиқот ишларини фаоллаштиришга қаратилган бўлиб, ҳар бир мавзу бўйича асосий таянч иборалар ва тушунчалар, такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар, ўрганишга тавсия этилаётган адабиётлар рўйхатлари келтирилган.

Муаллифлар: Хошимов П.З. (раҳбар),
Умаров К.Ю.,
Толаметова З.А.,
Кўчқоров Т.К.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф. Ваҳобов А.В.

Тақризчилар: и.ф.д., проф. Қодиров А.Қ.,
и.ф.н., доцент Абулқосимов Х.П.

ЎЗМУ Иқтисодиёт факультети Ўқув-Методик Кенгашида (1-сонли мажлис баёни, 4.09.2002 й.) маъқулланган ва нашр этишга тавсия этилган.

К И Р И Ш

Мустақилликни қўлга киритган Ўзбекистон учун иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг, маданий ва маънавий янгиликларнинг кенг истиқболлари очилди. Мамлакатимиз ўз халқи танлаб олган йўл – очик, эркин бозор иқтисодиётига асосланган одил жамият, кучли демократик ҳуқуқий давлат куриш йўлидан босқичма-босқич олға бормоқда.

Маълумки, бозорни шакллантирувчи ва қўллаб-қувватловчи механизм ҳамда тузимларни барпо қилмасдан туриб бозор иқтисодиётига ўтишни амалга ошириб бўлмайди.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Бу вазифаларни ҳал этиш учун эса, қудратли давлат, юксак малакали, ахлоқан баркамол ходимлар керак. Биз оддий ҳақиқатни тушуниб етишимиз керак: бизнинг давлатимиз, жамиятимизни биров четдан келиб куриб бермайди. Уни ҳаёти ўз ватанининг келажаги билан узвий боғлиқ бўлган биз ўзимиз, шу мамлакат фарзандлари бунёд этамиз”¹.

Шулардан келиб чиққан ҳолда ХХI аср бошида мамлакатимизда иқтисодий таълим янги билимларни юзага келтириш жараёнини ўз бошидан кечирмоқда, аҳолида айниқса ёшларда ҳозирги замон иқтисодий тафаккурини шакллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Юртбошимиз И.А. Каримов уқтирганларидек “Бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиликларини, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири – буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз”².

Иқтисодий билимлар гуманитар таълим ва талабалар касбий тайёргарлигининг зарурий таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Иқтисодий таълимнинг бош мақсади бозор иқтисодиёти асосий бўғинларининг таркибий тузилиши ва вазифалари, иқтисодий жараёнларнинг мантиқи ва самарадорлиги, мақсадга мувофиқ иқтисодий қарорларни қабул қилиш тамойиллари, иқтисодий субъектларнинг фаолият кўрсатиш ва ўзаро таъсирининг ҳуқуқий асослари тўғрисидаги тасаввурларни ишлаб чиқиш асосида ҳозирги замон иқтисодий тафаккурини шакллантиришдан иборат. Иқтисодий билимлар – талабаларни фаол ҳаётий ёндашувга эга бўлган фуқаролар сифатида тарбиялашнинг зарурий шартидир. Иқтисодий билимлар қанчалик

¹ Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омилли. -Т: Ўзбекистон, 1995, 16-бет.

² Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т: “Шарк”, 1998, 5-бет.

чукур бўлса, ҳар қандай йўналишдаги мутахассиснинг рейтинги шунчалик юқори бўлади.

Ҳақиқий далилларга асосланган иқтисодиёт назарияси дунёда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларнинг барча мураккабликлари-ни тушунишга ёрдам беради. Иқтисодиёт назарияси курси жаҳон иқтисодий фани, унинг ҳозирги замон мактаблари ва йўналишлари ютуқларидан фойдаланади.

Мазкур ўқув қўлланмада иқтисодий жараёнларни ўрганишнинг умумназарий жиҳатлари жадваллар, графиклар ва чизмалар ёрдамида уларни функционал таҳлил қилиш билан тўлдириб борилади. Бу эса иқтисодий ҳодисалар ва қонунлар моҳиятини илмий тарзда тушунишни таъминлайди, иқтисодий амалиётни танқидий ўрганиш, мақсадга мувофиқ хўжалик юритишнинг тамойилларини аниқлаш, давлатнинг иқтисодий сиёсатини илмий асослаш имконини беради.

Иқтисодиёт назарияси бўйича ушбу ўқув қўлланманинг таркибий тузилиши бозор муносабатларига ўтиш тавсифига эга бўлган Республикамиз иқтисодий ҳаётининг воқеликларини ҳисобга олган. Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти шаклланмоқда, мамлакатимиз жаҳон цивилизацияси йўлидан бормоқда.

Муаллифлар тушунадиларки, мазкур ўқув қўлланма барча қўйилган муаммоларнинг мазмунини тўлалигича қамраб олмаган. Иш ҳажмининг чекланмаганлиги курснинг барча бўлимларини баробар даражада ёритиб бериш имконини бермайди. Шунга қарамай муаллифлар мазкур ўқув қўлланма билан танишиб чиқиш иқтисодий масалаларга кизикувчи ўқувчиларга маълум фойдадан холи эмаслигига умид боғлайдилар. Бернард Шоу айтганидек, “Иқтисодиёт – бу ҳаётдан энг яхши тарзда фойдаланишни билишлиликдир”.

I БОБ: ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИНING ШАКЛЛАНИШИ, РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

1. Ҳозирги дунёда иқтисодиёт назариясининг аҳамияти ва аҳволи тўғрисида умумий тушунча.
2. Иқтисодиёт назариясининг шаклланиши ва ривожланишининг босқичлари.
3. Ҳозирги замон иқтисодий қарашларнинг асосий йўналишлари.

1. Ҳозирги дунёда иқтисодиёт назариясининг аҳамияти ва аҳволи тўғрисида умумий тушунча

Иқтисодиёт назарияси қадимги фанлардан бири бўлиб ҳисобланади. У доим олимлар ва зиёли кишилар диққатини жалб қилиб келган. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, иқтисодиёт назариясини ўрганиш – бу барча даврларда – Аристотель ва Ксенофонтдан тортиб то бугунги кунга қадар – кишиларнинг хўжалик фаолияти ва хўжалик юритиш қонунларининг ҳаракатлантирувчи кучларини билишнинг объектив заруриятидир.

Бугунги кунда зиёлиларнинг иқтисодиёт назариясига бўлган қизиқиши тугагани йўқ, балки аксинча ортиб бормоқда. Буни бутун дунёда содир бўлаётган умумбашарий ўзгаришлар билан тушунтириш мумкин. Кўзга кўринган америка олими П.Самуэльсон Иқтисодиёт назариясини «фанлар қироличаси» деб атаган. Нобель мукофоти лауриати М. Фридменнинг ёзишича иқтисодиёт – мафтун қилувчи фан, у шу билан ҳайратлики, унинг фундаментал принциплари жуда оддий ва уларни бир варақ қоғозга ёзиш мумкин, шу билан бирга уларни кўпчилик тушунади. Хўжалик юритишнинг мураккаб дунёсини ақс эттирувчи мазкур фан уни ўрганувчилардан иқтисодий таълимотлар тарихи бўйича таниқли мутахассис бўлган А. Хейлбронернинг таъбири билан айтганда “Туянинг бардоши ва тақводорнинг сабр-тоқати” ни талаб этади.

Ҳозирги шароитда олий ўқув юртларини битирувчилари содир бўлаётган ўзгаришлар бўйича ўзларининг ёндашувларини мустақил аниқлашлари ва амалий фаолиятга тайёр бўлишлари учун кенг доирадаги иқтисодий масалаларни билишлари, ижтимоий ривожланишнинг консерватив ва ижобий тенденцияларини баҳолай олишлари лозим. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ёшларда ҳозирги замон иқтисодий тафаккурни шакллантириш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса биз кўзланган Олий мақсад – озода ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди”¹.

Шу билан бирга Юртбошимиз уқтирганликларидек: “Биз барпо этаётган янги жамият юксак маънавий ва ахлоқий қадриятларга таянади ва уларни ривожлантиришга катта эътибор қаратади”².

Бу масалаларни қатор ижтимоий фанлар ва шу жумладан иқтисодиёт назариси фани ҳал қилиши зарур. П.Самуэльсон ўзининг бутун дунёга таникли бўлган “Экономикс” дарслигида бундай деб ёзади: “Иқтисодиёт назариясини мунтазам равишда ўрганмаган киши мушқий асарга ўзининг баҳосини бермоқчи бўлган қар одамга ўхшайди”.

Жамият ҳаётининг барча жабҳаларидаги чуқур инқирозлар иқтисодиёт назариясининг ҳозирги аҳволига ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Иқтисодиёт назариясининг ривожланиши тарихи шундан далолат берадики, айнан иқтисодий инқирозлар жамият ривожланишига кучли туртки бўлиб хизмат қилган. Масалан, А.Маршаллнинг “Экономикс” назарияси 1872 йилдаги инқироз ва ундан кейинги йигирма йиллик турғунликдан кейин Кейнсчилик – 1929-1933 йиллардаги инқироз ва ундан кейин турғунлик, монетаризм – 60-70-йиллардаги инқирозлардан кейин юзага келди ва кенг тарқалди.

Бугунги кунда Ўзбекистондаги ва бошқа қатор мамлакатлардаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишни кўпгина олимлар ва амалиётчилар аҳоли фаровонлигини оширишга йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишда ёпиқ иқтисодиётдан воз кечиш ва уни ғарбнинг қатор мамлакатларида, АҚШ, Япония ва бошқаларда ривож топган очик иқтисодиётга алмаштиришда деб биладилар.

2. Иқтисодиёт назариясининг шаклланиши ва ривожланишининг босқичлари

Иқтисодиёт фанининг юзага келиши сабабларини қадимги дунё, биринчи навбатда, жаҳон цивилизациясининг беланчаги бўлган қадимги шарқ мамлакатлари олимларининг таълимотларидан қидирмоқ керак. Қадимги Ҳинд “Ману қонунлари” (Э.Қ. 4-3-асрлар) ижтимоий меҳнат тақсмоти, ҳукмронлик ва бўйсунуш муносабатларининг мавжудлигини қайд қиладилар. Қадимги Ҳитой мутафаккирлари, айниқса Конфуций (Э.Қ. 551-479 йиллар) асарларида ақлий ва

¹ Каримов И.А. “Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин”. Т.: “Ўзбекистон”, 1998, 17-бет.

² Каримов И.А. Доншминд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонман. Президентимизнинг “Фидокор” газетаси мухбири саволларига жавоблари “Фидокор”, 2000 йил, 8 июнь, 2-бет.

жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутга эътибор берганлар. Ақлий меҳнат “юқори” табақали кишилар монополияси бўлган, жисмоний меҳнат эса кулларни ташкил этувчи “оддий кишилар”нинг тирикчилик воситаси бўлган. Шуниси қизиқки, ўша вақтда масалан, Хитой файласуфи Сюнь Цзи (Э.К. 3-аср) асарларида, барча кишилар туғилишда тенг бўладилар, “Жамғарилган бойликдан ҳамма фойдаланиши лозим ва халқ ичидан чиққан кишилар ерга хусусий мулкчиликка эга бўлишлари керак”, деган фикрни билдиради. Шунинг учун ҳам ўша пайтларда деҳқон-куллар ва хунарманд-кулларни озод қилишга қаратилган қақриқлар юзага келган.

Қадимги Грецияда иқтисодий қарашлар янада ривож топди. Қадимги грек мутафаккирлари: Ксенофонт (Э.К. 430-354 йиллар), Платон (Э.К. 427-347 йиллар), Аристотель (Э.К. 384-322 йиллар)нинг қарашларини ҳозирги иқтисодий фаннинг бошланғич назарий нуқталари сифатида тавсифлаш мумкин (Масалан, фойдалилик тўғрисидаги фикрни хўжалик неъматларининг қиммати асоси сифатида, хўжалик неъматларини тўғри айрибошлаш, эквивалентларни айрибошлаш ва ҳ.к.).

Қадимги Рим мутафаккирлари Катон (Э.К. 234-149 йиллар), Варрон (Э.К. 116-27 йиллар), Лукреций Кар (Э.К. 99-55 йиллар), Калумелли (бизнинг эра I аср), Сенеки (бизнинг эра 2-65 йиллар)нинг иқтисодий фикрлари Қадимги Грецияда иқтисодий қарашларнинг ўзига хос ривожланиши бўлди. Уларнинг қарашларида кулдорликнинг зарурияти асосланиб берилсада, шу билан бирга кулдорликнинг емирилиб бораётгани кузатилади. Масалан, барча инсонлар табиатан тенгдирлар деб ҳисобловчи Сенека кулдорликни қоралайди. У шундай ёзади: “Улар куллар лекин улар инсонлардир”. Унинг фикрлари христианликка таъсир кўрсатди, ва ўз навбатида хўжалик фаолияти бўйича умумий қарашлар энг оддий хўжалик меҳнатини зарурий ва муқаддас машғулот деб эълон қилди.

Бирок бу барча қарашлар биргаликда, гарчанд кулдорлик хўжалигини ўрганувчи Аристотель томонидан “Иқтисод” тушунчаси (грекча сўзлар: “ойкос”- уй, хўжалик ва “номос”-таълимот, қонун) биринчи бўлиб илмий соҳага киритилган бўлса ҳам иқтисодиёт бўйича тизимий таълимот бўла олмади.

Ҳозирги вақтда “иқтисод” тушунчаси ўзгарган кўринишда кенг тарқалган. Бугунги кунда иқтисод деганда одатда харажатларни камайтириш, у ёки бу ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш тушунилади. “Иқтисодиёт” ибораси грекча “OIKONOMIA” сўзидан – уй хўжалигини юритиш санъати келиб чиққан бўлиб, ҳозирги шароитда турлича маънода ишлатилиб келинмоқда:

1) туман, ҳудуд, мамлакат, мамлакатлар гуруҳи ёки бутун жаҳон хўжалиги (масалан: Жаҳон иқтисодиёти, Ўзбекистон иқтисодиёти ва ҳ.к.);

2) бутун халқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг баъзи шароитлари ва унсурлари (аҳолишунослик, меҳнат, бошқарув ва ҳ.к.), алоҳида тармоқлар (саноат, қишлоқ хўжалиги, машинасозлик, чорвачилик, таълим ва ҳ.к.) иқтисодиёти;

3) ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол жараёнида юзага келадиган ва маълум иқтисодий тизимни ташкил этувчи кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг тарихий маълум мажмуи.

Фан, яъни иқтисодий тизимнинг моҳияти, мақсади ва вазифалари тўғрисидаги тизимий билим сифатида иқтисодиёт назарияси XVI-XVII асрларда юзага келди. Бу капитализмнинг шаклланиши, мануфактуранинг юзага келиши, ижтимоий меҳнат тақсимотиининг чуқурлашиши, ички ва ташқи бозорларнинг кенгайиши, пул муомаласининг интенсивлашуви давридир.

Иқтисодиёт назарияси фанининг шаклланиши ва ривожланишининг биринчи босқичи бу меркантилизмнинг юзага келишидир.

Меркантилистлар таълимотиининг моҳияти бойликнинг юзага келиши манбаига берилган таърифдан иборат (уларнинг хизмати шундадир, чунки улар бу тўғрисида биринчи бўлиб фикр билдирганлар). Бироқ улар бу масалани нотўғри талқин қилганлар, чунки бойликнинг манбаини муомала соҳасидан келтириб чиқарганлар, бойликни эса пул билан тенглаштирганлар. Мазкур таълимотнинг номи ҳам шундан келиб чиққан, чунки “меркантиль” таржимада “пуллик” маъносини англатади. Меркантилистлар савдогарлар вакиллари бўлиб, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилганлар.

Меркантилизмга фикран яқин бўлган таълимот протекционизм сиёсатидир. У миллий иқтисодиётни бошқа давлатлар билан бўладиган рақобатдан божхона тўсиқларини жорий қилиш, мамлакатга чет эл товарлари ва капиталларини кириб келишини чеклаш йўли билан ҳимоя қилиш ва сақлашга йўналтирилган.

Меркантилизмнинг энг кўзга кўринган вакиллари бўлиб Т. Ман (1571-1641), А.Монкретъен де Ваттевиль (1575-1621), Г.Скаруффи (1519-1584), Д.Норе (1641-1691), Д.Юм (1711-1776) ҳисобланади.

Меркантилистлар орасида Томас Ман ва Антуан Монкретъен де Ваттевил алоҳида шуҳрат қозондилар.

Томас Ман – инглиз иқтисодчиси, савдогар бўлиб катта бойликка эга бўлади ва ўзининг тажрибасини катта бўлмаган икки асари: “Англияда Ост-Индия билан савдо тўғрисида мулоҳазалар” ва “Англиянинг ташқи савдодаги бойлиги ёки бизнинг ташқи савдодаги балансимиз бизнинг бойлигимиз натижаси сифатида” асарларида баён этади. Ўша пайтда савдо ва пул муомаласи шунчалик катта роль ўйнардик “савдо” ва “иқтисодиёт” иборалари деярли ўхшаш тушунча деб ҳисобланарди. Т. Ман капиталнинг бош кўриниши деб

савдо капиталини тушунади, бойликни унинг пул шаклида деб билади, бойишнинг манбаи савдодир деб тан олади, бунда товарларни четга чиқариш, уларни олиб келишдан устуи туради, бу эса капитал, бойликнинг кўпайишига олиб келади деб ҳисоблайди.

Антуан Монкретьен де Ваттевиль – шоир, кўзғолончи, дуэльчи-жўшқин саргузаштларга тўла ҳаёт кечирди. У давлат жиноятчиси сифатида маҳкум этилди, суд ҳукмига кўра унинг жасади ёқиб юборилади, унинг кули эса шамолда учурилади. Бироқ тарихга у Франциядаги меркантилизмнинг ёрқин вакили сифатида кириб қолди ва ўз номини илмий муомалага “сиёсий иқтисод” иборасини киритганлиги учун абадийлашгирди. Унинг “Сиёсий иқтисод бўйича трактат” китоби (1615) чоп этилиши билан иқтисодиёт назариси 300 йилдан ортиқ даврда сиёсий иқтисод сифатида ривожланди. Мазкур иборанинг биринчи қисми грекча “политес” сўзидан келиб чиққан бўлиб “давлат тузилмаси” маъносини англатади. Бинобарин “сиёсий иқтисод” сўзма-сўз “давлат миқёсидаги хўжалик юритиш қонунлари” (Аристотелдаги алоҳида қулдорлик ёки шаҳар хўжалигида эмас, балки бутун давлатдаги) сифатида таржима қилинади. Бу пайтда мазкур иборанинг юзага келиши тасодиф эмас эди, бу капитални дастлабки жамғариш ва ташки савдода давлат ролининг ошиб бориши билан боғлиқдир. А.Монкретьен бойлик ва фаровонлик ўртасидаги фарқни бундай таърифлайди: “Давлатни олтин ва кумушнинг кўплиги бой қилиб қўймайди, балки ҳаёт кечириш учун зарур бўлган пёсмаатларнинг мавжудлиги бойитади”.

Уильям Петти (1623-1686) таълимоти меркантилистлардан мумтоз (ҳақиқий) фанга- сиёсий иқтисодга ўтиш кўприги бўлиб хизмат қилади. Унинг асарлари – “Солиқлар ва йиғимлар тўғрисида трактат” (1662), “Донишмандларга сўз” (1665), “Сиёсий арифметика” (1676), “Пул тўғрисида баъзи нарсалар” (1682). Унинг ҳизмати шундаки, у биринчилар қаторида бойликнинг манбаи меҳнат ва ердир деб эълон қилади. Унинг “Меҳнат бойликнинг отаси ва актив принципи, ер эса – унинг онасидир” деган мақоли ҳаммага маълумдир.

Сиёсий иқтисоднинг ривожланишидаги янги босқич физиократлар тимсолида кўринади, улар йирик ер эгалари манфаатларини ҳимоя қилувчилар бўлиб майдонга келадилар. Бу ном грекчадан сўзма-сўз таржима қилинганда “табиат ҳукмронлиги” деган маънони англатади. Мазкур йўналишнинг бош вакили ва ташкилотчиси Франсуа Кенэ (1694-1774) дир. У ер эгаси оиласида туғилади, олий даражадаги тиббиёт ва ҳуқуқшунослик маълумотини олади, Людовик XV нинг сарой шифокори бўлади. У 52 ёшида тиббиёт бўйича илмий ишлардан кейин сиёсий иқтисод бўйича ўзининг асосий асари бўлган “Иқтисодий ҳадвалар”ни (1758) ёзади. Ф.Кенэ меркантилистларнинг бойлик муомалада яратилади деган таълимотини рад этади; бойликнинг

манбаи деб у фақатгина деҳқончиликдаги меҳнатнигина эмас, балки айнан қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг истеъмол қилинганидан кўпроқ бўлиши деб тушунади. У ишлаб чиққан таълимотининг чекланганлиги шундан иборатки, бунда бойликнинг манбаи фақат деҳқончиликдаги меҳнат деб ҳисобланади.

Иқтисодий фан А.Смит (1723-1790) ва Д. Рикардо (1772-1823) асарларида янада ривожлантирилди. А.Смит иқтисодий фикрлар тарихига мумтоз (классик) сиёсий иқтисоднинг асосчиси сифатида кирди. У ўзининг “Бойликнинг табиати ва сабабларини тадқиқ қилиш тўғрисида” китобида ўша даврга қадар тўпланган барча иқтисодий билимларни жамлаган. А.Смит таълимотидаги асосий фикр – либерализм, иқтисодиётга давлатнинг минимал аралашуви, талаб ва таклифга боғлиқ ҳолда юзага келадиган эркин нархлар асосида бозорни ўз-ўзидан тартибга солишдир. Бундай иқтисодий воситаларни у “кўринмас қўл” деб атайти. А.Смит қийматни меҳнат назариясига асос солади, унумли меҳнатнинг қийматни яратувчи сифатидаги ролини юқорига кўтарди, даромадлар тўғрисидаги таълимотни яратади, солиққа тортиш принципларини ишлаб чиқади. Унинг тадқиқотлари Фарб олим-иқтисодчилари учун муқаддас китоб бўлиб қолади.

Д.Рикардо бой коммерсант оиласида туғилади. 1793 йилдан 1812 йилгача тижорат билан шуғулланади ва миллионлаб бойлик орттиради ва сўнгра йирик ер эгасига айланиб, ўзини илмий ишга бағишлайди. У А.Смит назариясини ишлаб чиқишни давом эттирди ва унинг таълимотидаги баъзи ноаниқликларни бартараф этди. Унинг бош асари “Сиёсий иқтисод ва солиққа тортишнинг бошланғич асослари” (1809-1817)дир. У қийматнинг ягона манбаи турли синфлар даромадининг асосида ётувчи ишчининг меҳнати, фойда эса ишчининг ҳақ тўланмаган меҳнати натижаси эканлигини кўрсатиб беради, иш ҳақи ва фойда ўртасидаги тесқари пропорционал боғлиқликлар қонунларини таърифлайди, дифференциал рентанинг механизмини очиб беради.

Мумтоз (классик) сиёсий иқтисоднинг йирик хатоси хўжалик ҳаётида давлат ролини инкор қилишлик эди.

Швейцариялик иқтисодчи ва тарихчи Жан Шарль Леонар Симон де Сисмондининг (1773-1842) асарлари жаҳон иқтисодий таълимотлари эволюциясида маълум босқич бўлди. Унинг бош асари “Сиёсий иқтисодда янги масалалар” (1819) дир. У капиталистик жамият иқтисодий механизмини танқид қилар эди. Сисмонди ўзининг иқтисодий таълимоти марказига тақсимот муносабатларини қўяди.

Келажакдаги жамиятни қуриш фикрини хар бири ўзича француз социалистлари-утопистлари Анри Клод Сен-Симон (1760-1825), Шарль Фурье (1772-1837) ва инглиз социалист-утописти – Роберт Оуэн (1771-1858) илгари сурадилар.

Марказий Осиёда иқтисодий фикрларнинг ривожланиши Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Хожиб, А.Навоий ва бошқа дунёга машҳур олимлар номлари билан боғлиқ.

Уларнинг асарларида иқтисодий фикрлар ҳали фалсафий ва бутун ижтимоий билимлар мажмуидан ажралмаган бўлсада катта аҳамиятга эга эди.

Фаробий ва Ибн Сино қарашларида инсоннинг эҳтиёжлари тўғрисидаги таълимот марказий ўрин эгаллар эди.

Фаробийнинг (870-950) фикрича, кишиларнинг моддий эҳтиёжлари жамият шаклланишининг асосий сабабидир.

Абу Али ибн Синонинг (980-1037) даромад ва ҳаражатларнинг фақатгина оила миқёсидаги эмас, балки шаҳар ва давлат миқёсидаги баланси тўғрисидаги фикрлари жуда қизиқарлидир.

Абу Райхон Беруний (973-1048) йирик энциклопедик-олимлардан биридир.

Берунийнинг Марказий Осиёда иқтисодий фикрларни ривожлантиришдаги хизматлари шундан иборатки, у биринчи бўлиб пулнинг келиб чиқишини таққиқ қилди ва буни меҳнат маҳсулини айрибошлаш эҳтиёжларининг юзага келиши билан боғлиқлигини кўрсатди.

Иқтисодий билимлар соҳасида XI асрда кўзга кўринган шоир ва мутафаккир Юсуф Хос Хожиб муҳим рол ўйнади. У иқтисодий қарашларини ўзининг “Бахт келтирувчи билимлар” китобида (1069) баён этади, Жамиятнинг ривожланишида меҳнатнинг роли ҳақида таъкидлаб, Хожиб меҳнат тақсимотининг муҳимлиги масалаларига эътиборни қаратади, моддий неъматларнинг хусусиятлари ва табиатини уқтиради, булардан ташқари у пулнинг функцияларига аниқ таъриф беради.

Шарқда иқтисодий фикрларнинг янада ривожланиши Амир Темур ва унинг авлодлари, кўп жиҳатдан буюк ўзбек шоири ва мутафаккири, энциклопедик олим ва давлат арбоби Алишер Навоий (1441-1501) номи билан боғлиқ. Навоийнинг иқтисодий қарашларини баён этувчи 22 асари ичида “Вахфия” ва “Муншас” алоҳида эътиборга молик бўлиб, уларда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши тўғрисида асосий фикрлар баён этилган. Унинг фикрича, солиқлар давлатнинг бойиши манбаи бўлиб хизмат қилади, шунинг учун у одил солиқ тизимини ўрнатиш тўғрисида гапиради. Навоийнинг асарларида давлат молиясига катта ўрин ажратилади.

Марказий Осиё иқтисодий фикрлар тарихига Абдурахмон Жомий (1414-1492), Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530), Мирзо Бедил (1644-1721), Махтумқули (1733-1782) ва бошқалар асарлари кирган.

3. Ҳозирги замон иқтисодий қарашларнинг асосий йўналишлари

Ҳозирги замон иқтисодий назарияларига XIX аср охири XX аср бошларида шаклланганлари киради. Улар ўзларида кенг турли-туман ёндашувлар, қарашлар ва концепцияларни акс эттирадилар. Уларни умумлаштирадиган бўлсак, унда ҳозирги замон иқтисодий фикрларнинг қуйидаги бош йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Янги классик.
2. Кейнсча.
3. Институционал-социологик.

Янги-классик йўналиш XIX аср охиридаги иқтисодий таълимотларини танкидий ўрганиш сифатида юзага келди ва маржинализм назарияси кўринишида шаклланди. Мазкур назариянинг мумтоз вакиллари бўлиб австрия мактаби иқтисодчилари Карл Менген (1840-1921), Фридрих фон Визер (1851-1926), Эйген фон Бем-Баверк (1851-1914) ва инглиз иқтисодчиси Уильям Стенли Дживонс (1835-1882) ҳисобланади.

Маржинализм (инглизча таржимаси “чегаравий”) – бу йўналишнинг бош категориялари: чегаравий фойдалилик, чегаравий унумдорлик, чегаравий харажатлар ва бошқалардир. Маржинализм миқдорий таҳлилга асосланади ва асосида субъектив баҳолаш ётувчи иқтисодий-математик методлардан фойдаланади. Математик мактабнинг кўзга кўринган назариётчиларидан бири швейцариялик иқтисодчи Леон Вальрас (1834-1916) дир.

Фарбада “экономикс” деб ном олган ҳозирги замон иқтисодий назарияси классик сиёсий иқтисод ва маржинализмни бирлаштиришга уринади.

Дж.С.Милль классик мактаби сиёсий иқтисод курсини алмаштирган “Экономикс” курси биринчи бор 1902 йилда Кембридж университетида А.Маршалл (1842-1924) томонидан ўқитилган.

Бугунги кунда иқтисодиёт назарияси буйича дарсликлар “Экономикс” номи билан нашр қилинади. Сўнгги йилларда П.Самуэльсоннинг “Экономикс” дарслиги оммабоп ҳисобланади, у 1948 йилда биринчи марта чоп қилинган ва 13 мартадан ортиқ қайта нашр эттирилган. Муаллифнинг таъкидлашича, “иқтисодий назария ёки уни одатда аташларича сиёсий иқтисод социал фанлар билан, уй хўжалиги иқтисодиёти, корхонани бошқариш билан узвий боғлиқ бўлсада, у ўзининг предметиға эгадир.

Шундай қилиб, “Экономикс” ва “Сиёсий иқтисод”га инглиз-америка адабиётида синонимлар сифатида қаралади.

Янги классик иқтисодий фикрлар XX асрнинг 30-йилларигача ҳукмронлик қилиб келди. Инқироз ва Буюк депрессия эркин рақобат жамиятнинг барча ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қила

олмаслигини кўрсатди, бунинг натижасида янги иқтисодий таълимот – кейнсчилик юзага келди. 70-80- йилларда давлатнинг иқтисодиётга ўта аралашуви ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланишига тўсқинлик қила бошлаганида янги классик таълимот қайтадан долзарб бўла бошлайди ва ҳозиргача шундайлигича қолмоқда. Ғарб иқтисодий адабиётида бу йўналиш “янги классик экономикас” номини олади.

Бутунги кунда иқтисодий фаннинг янги классик йўналиши монетаризм ва неолиберализм назариялари кўринишида намоён бўлди.

Монетаризм – иқтисодиётни барқарорлаштириш назарияси бўлиб, бунда пул омиллари бош ролни ўйнайдилар.

Америкалик иқтисодчи – олим Милтон Фридмен (1912 йилда туғилган) ҳозирги замон иқтисодий фанининг йирик намоёндаси бўлиб, “янги монетар мактаби”нинг раҳбари сифатида тан олинган, у 1976 йилда Нобель мукофотиغا сазовор бўлган. М.Фридменнинг “Танлаш эркинлиги” номи китобининг муқовасида АҚШ Президенти Рейган бундай деб ёзади: “Америка келажагидан манфаатдор бўлган барча кишилар бу китобни ўқиб чиқишлари лозим”. М.Фридменнинг фикрича барча иқтисодий тушкунликларни бозор иқтисодиётининг барқарор эмаслиги билан эмас, балки пул сиёсатининг оқибатлари билан изоҳлаш мумкин, шунинг учун давлат бозор муносабатларига имкон қадар камроқ ва эҳтиёткорона аралашуви лозим.

Неолиберализм – давлатнинг иқтисодиётга аралашувини камайтиришга (минимумга олиб келишга) қаратилган оқим (А.Смит классик сиёсий иқтисодининг принципи), чунки фақат хусусий тадбиркорликкина иқтисодиётни инқироздан олиб чиқиши, иқтисодиётни юксалтириши ва аҳоли фаровонлигини таъминлаши мумкин.

XX аср иқтисодий либерализм концепциясининг раҳбар назариётчилари келиб чиқиши австриялик бўлган америкалик иқтисодчи Людвиг Фон Мизес (1881-1973) ва унинг иқтидорли шогирди келиб чиқиши немис бўлган инглиз иқтисодчиси Фридрих Фон Хайек (1889-1992)лардир.

Немис назариётчиси, ГФРнинг давлат ва сиёсий арбоби Людвиг Эрхард (1897-1977) неолиберализм назариясига асосланган ҳолда ўзининг ижтимоий йўналтирилган бозор хўжалиги назариясини яратди ва уни амалиётда қўллайди. Бу назариянинг асосий томонлари: эркин нарх-наво ва эркин рақобатнинг зарурлиги, талаб ва таклиф ўртасидаги тўғри нисбат, иқтисодиётдаги мувозанат. Бунда давлат бозор хўжалигидаги бундай шароитларни кафолатлаши ва иқтисодиёт ривожланишининг ижтимоий йўналтирилганлигини таъминлаши лозим.

Асосчиси Лорд Джон Мейнард Кейнс (1883-1946) бўлган иқтисодий назариянинг кейнсча йўналиши талабни нақд ва ўтказилади-ган пул массасини ўзгартириш орқали ошириш ва камайтириш йўли билан ривожланган бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим назарий асоси бўлиб хизмат қилади. Бундай тартибга солиш ёрдамида инфляцияга, бандликка таъсир кўрсатиш, товарларга бўлган талаб ва тақлиф нотекислигини бартараф этиш, иқтисодий инқирозларни жиловлаш мумкин. М.Кейнс илмий доирадан келиб чиққан бўлиб, унинг отаси инглиз иқтисодчи олими эди. Унинг бош асари “Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси” (1936) китобида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг назарияси ва дастури баён этилган. Бу назария ўнг социалистик адабиётда кенг тарқалади ва кўпсонли тарафдорларга (У.Беверидж, С.Харрис, А.Хансен, Р.Харрод ва бошқалар) эга бўлади ҳамда қатор ғарб мамлакатларидаги иқтисодий сиёсатга муҳим таъсир кўрсатади.

Неокейнсчилар, жумладан инглиз иқтисодчиси Джоан Робинсон (1902-1983) Ностационарлик омиллари ва иқтисодий жараёнлар динамикасини тўла ҳисобга олишнинг зарурлигидан келиб чиқади-лар.

Ҳозирги замон иқтисодиёт назариясининг учинчи йўналиши – институционал-социологик йўналиш бўлиб, унинг намоёндалари Т.Веблен, Дж. Коммонс, У. Митчелл, Дж. Гэлбрейтлардир. Мазкур концепциянинг номи лотинча *institutum*-ўрнатиш, тузум, муассаса-сўзидан келиб чиқади.

Иқтисодиёт назариясининг бу йўналиши XX аср бошларида ўз тадқиқотларини “соф” иқтисодиёт билан чегараловчи маржинализмнинг тарқалишига бўлган эътибор сифатида юзага келди. Иқтисодий фаннинг бу янги интернационал йўналишининг назарий асоси Германиянинг тарихий мактабидир. Унинг йирик вакиллари В.Замбарт, А.Шпитхоф ва М. Веберлардир.

Институционал-социологик йўналишда ўзгаришларни амалга оширишда ҳозирги жамиятни трансформация қилиш муомалалари муҳим ўрин эгаллайди. Институционализм тарафдорларининг фикрича, илмий-техника тараққиёти (ИТТ) ижтимоий зиддиятларни бартараф қилиш, жамиятни можаросиз ижтимоий эволюцияга, индустриал жамиятдан постиндустриал, супериндустриал ёки “неоиндустриал” (яъни информатсион) жамиятга олиб келади. Техника-иқтисодий омиллар ролини абсолютлаштириш конвергенция назариясини илгари суриш имконини берди (Дж. Гэлбрейт, Питирим Соркин-АҚШ, Р.Арон-Франция, Я.Тинберген-Нидерландлар).

Неоинституционализм техник омилларни абсолютлаштиришдан чекиниш, инсонга, ижтимоий муаммоларга катта эътибор бериш

билан тавсифланади. Ана шу тарзда мулк ҳуқуқи иқтисодий назарияси (Р. Коуз, АҚШ), ижтимоий танлаш назарияси (Дж.Бьюкенен, АҚШ) ва бошқалар юзага келди. Ҳозирги замон институционализмнинг бош мақсади-постиндустриал жамиятнинг асосий иқтисодий ресурси бўлган инсон ролининг шунчаки ўсиб бораётганлигини таъкидлашгина эмас, балки постиндустриал тизимни шахсни ҳар томонлама камол топтиришга умуман йўналтириш хулосасини асослаш XXI асрни эса инсон юз йиллиги деб эълон қилишликдир.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Иқтисодиёт – бу ибора грекча "oikonomia" сўзидан келиб чиққан бўлиб, уй хўжалигини юритиш санъати маъносини англатади. Ҳозирги шароитда уни турлича талқин қиладилар:

1. Туман, ҳудуд, мамлакат, мамлакатлар гуруҳи ёки бутун жаҳон хўжалиги (масалан: жаҳон иқтисодиёти, Россия иқтисодиёти, Ўзбекистон иқтисодиёти ва ҳ.к.);
2. Бутун халқ хўжалиги, ишлаб чиқаришнинг баъзи шароитлари ёки унсурларини (нуфуз, меҳнат, бошқарув ва ҳ.к.), алоҳида тармоқлар (саноат, машинасозлик, қишлоқ хўжалиги, чорвачилик, таълим ва ҳ.к.) ўрганиш билан шуғулланувчи илмий фан;
3. Ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол жараёнида кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг тарихий маълум мажмуи, маълум иқтисодий тизимдир.

Сиёсий иқтисод – грекча "политея" (давлат тузилмаси), "ойкос" (уй хўжалик) ва "номос" (таълимот, қонун) сўзларидан келиб чиққан бўлиб, у давлат микёсида хўжалик юритиш қонунлари маъносини англатади.

Экономикс – ғарбдаги ҳозирги замон иқтисодиёт назарияси бўлиб, у классик сиёсий иқтисод билан маржинализмни қўшишга ўрганилади. Экономиксдаги ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги фандир.

Иқтисодиёт назарияси – қадимий фанлардан бири бўлиб, у ҳаётини неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида кишилар ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатларни ўрганади.

Меркантилизм – бойликнинг келиб чиқиши манбаи тўғрисидаги таълимот. Бироқ меркантилистлар бу масалани нотўғри талқин қилган эдилар. Чунки улар бойликнинг манбаини муомала соҳасидан келтириб чиқарадилар, бойликни эса пул билан тенглаштирадилар. Мазкур таълимотнинг номи ҳам шундан келиб чиқади, чунки "меркантил" дегани таржимада "пуллик" маъносини англатади. Меркантилистлар савдогарлар вакиллари бўлганлар ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилганлар.

Физиократлар – сиёсий иқтисод ривожланишидаги янги бсқич бўлиб, грекчадан таржима қилинганда “табиатнинг ҳукмронлиги” маъносини англатади. Бу йўналишнинг бош намоёнчаси ва асосчиси Франсуа Кенэ (1694-1774 йй.) бўлган. У меркантилистларнинг бойлик муомалада яратилади деган таълимотларини инкор этади. Бирок Б.Кенэ таълимотининг чекланганлиги шундан иборат эдики, у бойликнинг манбаи фақат қишлоқ ҳўжалигидаги меҳнат деб ҳисоблаган.

Монетаризм – иқтисодиётни барқарорлаштириш назарияси бўлиб, унда бош ролни пул омиллари ўйнайди. Монетаристлар иқтисодиётни бошқариш, бу пул массаси, пул эмиссияси, муомаладаги пулнинг миқдори устидан давлатнинг назорат қилиши давлат бюджети баланслигига эришиш ва юқори кредит банк фоизини ўрнатиш деб тушунадилар.

Неолиберализм – иқтисодиётга давлат аралашувини камайтириш (минимумга келтириш) ғоясини илгари сурувчи оқим.

Маржинализм – иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар, қонунлар ва категорияларни тадқиқ қилиш учун меъёрий ўлчамлардан фойдаланишга асосланган иқтисодиёт назариясининг (сиёсий иқтисод) методологик принципларидан бири.

Классик сиёсий иқтисод – асосчилари А.Смит (1723-1790) ва Д. Рикардо (1772-1823). Улар қийматни, меҳнат назарияси асосларини яратдилар.

Кейнсчилик – давлатнинг иқтисодиётга ҳаддан ташқари кўп аралашувиға қарши бўлган иқтисодиёт назариясидаги йўналиш. Бу таълимот ҳозирда ҳам долзарблигича қолмоқда. Унинг асосчиси Лорд Джон Мейнард Кейнсдир (1883-1946). Унинг бош асарларида “Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси” (1936) унинг назарияси ва иқтисодиётни давлат томонидаң тартибга солиш дастури баён қилинган.

Институционал-социологик йўналиш – ҳозирги замон иқтисодиёт назариясидаги учинчи йўналиши бўлиб, унинг намоёндалари Т.Веблен, Дж. Коммонс, У. Митчелл, Дж. Гелбрейтдир. Мазкур концепциянинг номи лотинча “*institutum*” – ўрнатиш, тузилма, муассаса сўзидан келиб чиққан. “Институт” тушунчаси жуда кенг талқин қилинади: давлат, корпорация, касаба уюшмалар, рақобат, монополия, солиқлар, барқарор турмуш тарзи ва юридик нормалар.

Протекционизм сиёсати – ғоявий жиҳатдан меркантилизмға яқин ҳисобланади. Бу сиёсат божхона тўсиқларини жорий қилиш, мамлакатга чет эл товарларини ва капиталларини кириб келишини чеклаш орқали миллий иқтисодиётни бошқа давлатлардан кутилаётган рақобатдан тўсиш ва ҳимоя қилишға қаратилган.

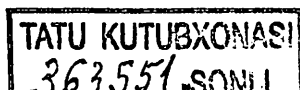
Ижтимоий йўналтирилган бозор хўжалиги назарияси – немис назариётчиси, ГФР давлат ва сиёсий арбоби Людвич Эрхард (1897-1977) неолиберализация назариясига асосланган холда ўзининг бу назариясини яратади ва уни амалиётга тадбиқ эгади. Бу назариянинг асосий томонлари: эркин нарх ва эркин рақобатнинг зарурлиги, талаб ва таклиф ўртасидаги тўғри нисбат, иқтисодиётнинг мувозанатлиги. Бунда давлат бозор хўжалигида бу шарт-шароитларни кафолатлаши ва унинг ривожланишида ижтимоий йўналтирилганликни таъминлаши лозим.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодий билимлар қандай шаклланган?
2. Иқтисодиёт назарияси фан сифатида қачон вужудга келди?
3. Иқтисодий фикрлар ривожланишининг қандай босқичларини биласиз?
4. XX асргача бўлган асосий иқтисодий таълимотларни санаб ўтинг ва уларнинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилиб кўринг.
5. Ҳозирги замон иқтисодий қарашларнинг асосий йўналишларини ажратиб беринг.

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон” 1997 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Меҳнат”, 1995 й.
- Курс Экономической теории. Учебное пособие (Руководитель авторского коллектива и научный редактор проф. А.В. Сидорович) М.: МГУ. Изд-во “ДИС”, 1997 г.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999 г.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В.И., Добрынина А.И. и др. – М.: ИНФРА-М, 2001.

II БОБ. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

1. Иқтисодиёт назариясининг предмети, мақсади ва вазифалари.
2. Иқтисодиёт назариясининг бошқа фанлар ва иқтисодий сиёсат билан ўзаро алоқадорлиги.
3. Иқтисодиёт назариясининг методологияси.

1. Иқтисодиёт назариясининг предмети, мақсади ва вазифалари

Иқтисодиёт фанининг тарихига қилинган ўзига хос саёҳат, унинг асосий мактаблари ва йўналишлари билан танишувдан кейин иқтисодиёт назариясининг предметиға таъриф бериш мумкин.

Иқтисодиёт назарияси – кишиларнинг чекланмаган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш мақсадида, чекланган ресурслардан фойдаланишнинг энг самарали йўллариини излаш шароитида кишилиқ жамияти ривожланишининг қонулари ва қонуниятларини ўрганиш билан шуғулланувчи фандир.

Иқтисодчи олимларнинг асарларини ўрганар эканмиз, шунга эътиборни қаратиш мумкинки, иқтисодий ходисалар тахлили бўйича у ёки бу ёндашувларға мос равишда фаннинг предметиға берилган таърифлар ҳам бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Айрим иқтисодчиларнинг фикрича кишилиқ жамияти ривожланишининг турли босқичларидаги моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида кишилар ўртасида юзага келадиган муносабатлар сиёсий иқтисоднинг предмети бўлиб ҳисобланади. “Экономикс” дарслигида фаннинг предметиға қуйидагича таъриф берилади: биринчидан, чекланган ресурслар дунёсида моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида индивидуаллар ҳаракатини тадқиқ қилиш, иккинчидан, кишиларнинг моддий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш мақсадида чекланган ресурслардан самарали фойдаланишни ўрганиш.

Бу таърифлар иқтисодиёт назарияси предметининг баъзи томонларини акс эттиради ва шунинг учун “Экономикс”ни иқтисодиёт назариясининг бир қисми дейиш мумкин. Иқтисодиёт назарияси ресурслардан рационал, оптимал ва самарали фойдаланиш муаммоларини ўрганишдан ташқари иқтисодий тизимларининг тарихий эволюцияси, миллий бойлиқ ва жамият фаровонлиги ўсишининг манбалари ва ҳаракатлантирувчи кучлари тахлилини ҳам ўз ичига олади.

Иқтисодиёт назарияси фани ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши тўғрисидаги фандир, шунинг учун унинг предмети ишлаб чиқариш муносабатларидир.

Ишлаб чиқариш муносабатлари – бу ҳаётий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида кишилар ўртасида объектив юзага келадиган муносабатлардир.

Иқтисодиёт назарияси таркибан ўз ичига микроиқтисодиёт (алоҳида иқтисодий субъектларнинг хатти-ҳаракати) ва макроиқтисодиётни (бутун миллий иқтисодий тизим хатти-ҳаракати ва амал қилиши) олади. Унинг таркибида яна мезоиқтисодиёт (миллий иқтисодиётнинг алоҳида кичик тизимлари ёки халқ хўжалиги тармоқлари хатти-ҳаракати) ва супермакроиқтисодиётни (бутун жаҳон иқтисодиётининг хатти-ҳаракати) ажратиб кўрсатиш мумкин.

Иқтисодиёт назариясининг предметини ўрганишда уни аниқроқ тасаввур қилиш мақсадида қуйидагиларни алоҳида ҳисобга олиш зарур:

- талкикот соҳаси – хўжалик фаолияти амалга ошириладиган иқтисодий аёт ёки муҳит;
- талкикот объекти – иқтисодий ҳодисалар;
- талкикот субъекти – инсон, кишилар гуруҳи, давлат;
- талкикот предмети – “иқтисодий инсоннинг” кишилар гуруҳи ва давлатнинг ҳаётий фаолияти, иқтисодий муҳитда уларнинг хатти-ҳаракати.

Таъкидлаш лозимки, иқтисодиёт назариясининг асосий вазифаси-иқтисодий ҳодисаларнинг шунчаки талқинини бериш эмас, балки уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро алоқадорлигини кўрсатиш, яъни иқтисодий ҳодисалар, жараёнлар ва қонунлар тизимини ёритиб беришдан иборат. У шу билан бошқа аниқ иқтисодий фанлардан фарқ қилади.

Иқтисодиёт назарияси, бошқа фанлар сингарин қатор вазифаларни бажаради. Биринчи бўлчб иқтисодиёт назариясининг вазифаларини А.Смит белгилади ва уларни икки қисмга бўлди: позитив ва норматив вазифалар.

Позитив иқтисодиёт назарияси объектив иқтисодий реаллиқнинг таҳлилини амалга оширади ва унинг ривожланиши қонуниятларини аниқлайди. У иқтисодиёт соҳасидаги далиллар, шарт-шароитлар ва ҳодисалар билан иш юритади.

Иқтисодий фаннинг норматив (меъёрий) томони фирма ва давлатнинг иқтисодий сиёсатини таъминлайди. Ўтказилган таҳлиллар асосида у энг мақсадга мувофиқ услуб орқали ишни қандай ташкил қилиш кераклиги тўғрисида амалий маслаҳатлар беради.

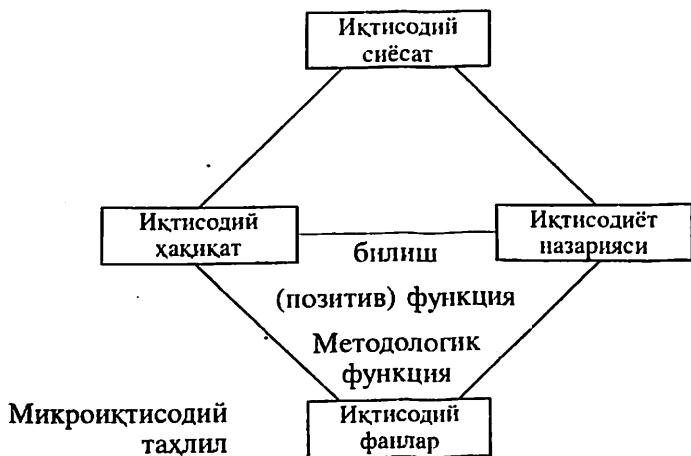
Шундай қилиб, иқтисодиёт назарияси бошқа аниқ иқтисодий фанларнинг назарий асоси сифатида қуйидаги уч вазифани (функцияни) бажаради: билиш, амалий ва методологик.

Иқтисодий ҳақиқат, назария, сиёсат ва бошқа иқтисодий фанлар ўртасидаги нисбатни қуйидаги чизмадан (чизма 1) кўриш мумкин:

Чизма 1.

Макроиқтисодий таҳлил.
Амалий (норматив) функция.

Чизма 1 да иқтисодий ҳодисаларни таҳлил қилишнинг икки даражаси ўз аксини топган: микроиқтисодий ва макроиқтисодий. Микроиқтисодий таҳлил жараёнида алоҳида иқтисодий бирликлар: тармоқ, фирма, фирмалар фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичлари тадқиқ қилинади. Макроиқтисодий таҳлил бутун иқтисодиёт, унинг ишсизлик, инфляция, ялпи миллий маҳсулот ва ҳ.к. каби томонларини ўрганиш учун ишлатилади.

2. Иқтисодиёт назариясининг бошқа фанлар ва иқтисодий сиёсат билан ўзаро алоқадорлиги

Иқтисодий назария бутун бир комплекс фанларнинг: тармоқ (савдо, саноат, транспорт, қурилиш иқтисодиёти ва ҳ.к.); функционал (молия, кредит, маркетинг, менежмент, истиқболни белгилаш ва бошқалар); тармоқлараро (иқтисодий география, демография, статистика ва бошқалар) методологик асосидир.

Иқтисодиёт назариясининг бошқа иқтисодий фанлар билан алоқасини умумий кўринишда қуйидаги чизма орқали кўрсатиш мумкин (чизма 2).

	Аниқ иқтисодий фанлар	
	Тармоқлар иқтисодиёти. Корхоналар иқтисодиёти. Мамалакатлар иқтисодиёти ва ҳ.к.	
Алоҳида иқтисодий шакллар ва ташкilotлар иқтисодиёти.	Иқтисодиёт назарияси	Информацион- аналитик фанлар
Молия Кредит Маркетинг Табиатдан фойда- ланиш иқтисодиёти ва ҳ.к.		Иқтисодий- математик методлар. Статистика Иқтисодий таҳлил
	Тарихий-иқтисодий фанлар	
	Иқтисодий таъли- мотлар тарихи, Халқ хўжалиги тарихи	

Иқтисодиёт назариясининг амалий аҳамияти шундан иборатки, билимлар олдиндан кўра билишга, олдиндан кўра билиш эса – ҳаракатга олиб келади. Иқтисодиёт назарияси иқтисодий сиёсат асосида ётиши керак, бу орқали эса-хўжалик амалиёти соҳасини ёритиши лозим. Ҳаракат (амалиёт) билишга, билиш-олдиндан кўра билишга, олдиндан кўра билиш эса-тўғри ҳаракатга олиб келади.

Иқтисодий сиёсат ижтимоий ишлаб чиқариш, неъматларни тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилиш соҳасидаги давлатнинг аниқ мақсадларга қаратилган тадбирлари тизимидир. У жамият, унинг барча ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ақс эттирмоғи лозим ва миллий иқтисодиётни мустақамлашга йўналтирилган бўлиши керак.

3. Иқтисодиёт назариясининг методологияси

Методология масалалари иқтисодий муаммоларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Иқтисодиёт назарияси методологияси-хўжалик ҳаёти, иқтисодий ҳодисаларни ўрганиш методлари тўғрисидаги фандир.

Методологияни методлар билан, яъни фандаги воситалар, тадқиқотлар услублари мажмуи, иқтисодий категориялар ва қонушлар тизимида уларнинг намоён бўлиши билан аралаштириб бўлмайди.

Иқтисодиёт унга боғлиқ катта миқдордаги далиллардан иборат бўлиб, уларни билишда иқтисодиёт назарияси турли методлардан (грекча “тадқиқот услуби”) фойдаланади.

Диалектик методнинг моҳияти шундан иборатки, иқтисодий ҳаётнинг барча ҳодисалари ва жараёнлари ўзаро боғлиқликда ва тўхтовсиз ривожланишда кўриб чиқилади.

Тадқиқотнинг муваффақиятини таъминлаш учун фан асосий нарсаларни ўрганишни қийинлаштирувчи иккинчи даражали далилларни четлаб ўтади, абстрактлашади, илмий абстракция методининг моҳияти ана шундан иборат.

Иқтисодиёт назарияси, шунингдек, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, тарихийлик ва мантикийлик, статистик кузатиш, иқтисодий-математик моделлаштириш, иқтисодий эксперимент (амалиёт) методларидан ҳам фойдаланади.

Юқорида номлари келтирилган методларни қўллаш иқтисодий ҳодисаларнинг турли томонларини тавсифловчи иқтисодий категориялар, тушунчалар тизимини ишлаб чиқиш имконини беради.

Иқтисодий категориялар деб жамият иқтисодий ҳаётининг энг умумий ва муҳим томонларини акс эттирувчи мантикий тушунчаларга айтилади.

Тадқиқотларни чуқурлаштириш шунини фаҳмлашга олиб келадики, жамиятдаги барча жараёнлар ички, уларга хос бўлган иқтисодий қонушлар билан бошқарилади. Иқтисодий қонушлар иқтисодий ҳодисалардаги пухта, доимо тақрорланиб турувчи, зарурий алоқалар ва ўзаро боғлиқликларни акс эттирадилар.

Иқтисодий қонушлар маълум иқтисодий жараён ва ҳодисаларнинг муқаррарлигини акс эттириб, объектив характерга эга, яъни одамларнинг онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаракат қиладилар, лекин кишилик жамияти вужудга келиши билан юзага кенлганлар.

Иқтисодий қонушлар (тарихий тузумларга боғлиқ ҳолда) қуйидаги гуруҳларга ажраладилар:

- 1) Махсус иқтисодий қонушлар.
- 2) Ўзига хос иқтисодий қонушлар.
- 3) Умумий иқтисодий қонушлар.

Махсус иқтисодий қонушлар-биргина ишлаб чиқариш усулида амал қилувчи, маълум, тарихий хўжалик юритиш шаклларига хос

бўлган қонулардир. Масалан, қулдорлик, крепостнойлик даврларидаги тақсимот қонулари ва бошқалар.

Ўзига хос иқтисодий қонулар-уларнинг амал қилишига шарт-шароитлар мавжуд бўлган тарихий даврларга хос бўлган қонулардир. Масалан, қиймат қонуни, талаб ва тақлиф қонуни.

Умумий иқтисодий қонулар – барча тарихий даврларга хос бўлган қонулардир. Масалан, вақтни тежаш қонуни, эҳтиёжларни ошиб бориши, қонуни, ижтимоий меҳнат тақсимоти ва бошқалар.

Табиат қонулари сингари иқтисодий қонулар ҳам объектив характерга эга. Бирок иқтисодий қонуларнинг объективлиги ва мажбурийлиги кишиларнинг амалий фаолияти аҳамиятини йўққа чиқармайди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши даражаси қанча юқори бўлса, шунча иқтисодий жараёнларни онгли тартибга солишга кўпроқ имкониятлар юзага келади. Иқтисодий қонуларни ўрганиш ва тушуниш макроиқтисодий вазифаларни ҳал этишга қаратилган иқтисодий сиёсатини тўғри ишлаб чиқиш ва асослашга ёрдам беради.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Ишлаб чиқариш муносабатлари – бу ҳаётий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида кишилар ўртасида объектив равишда шаклланадиган муносабатлардир.

Умумий иқтисодиёт назарияси – ижтимоий фан бўлиб, у ресурсларнинг чекланганлиги шароитида эҳтиёжларни қондириш мақсадида ҳаётий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда кишилар ва гуруҳларнинг хулқ-атворини, улар ўртасида юзага келадиган ишлаб чиқариш муносабатларини ўрганади.

Микроиқтисодиёт – алоҳида иқтисодий субъектларнинг хулқ-атвори.

Макроиқтисодиёт – бутун миллий иқтисодий тизимнинг хулқ-атвори ёки амал қилиши.

Мезоиқтисодиёт – миллий иқтисодиётнинг маълум тизимлари ёки халқ хўжалиги тармоқларининг хулқ-атвори.

Супермакроиқтисодиёт – бутунлигича жаҳон иқтисодиётининг хулқ-атвори.

Иқтисодиёт назариясининг тадқиқот соҳаси – хўжалик фаолияти амалга ошираётган иқтисодий ҳаёт ёки муҳит.

Тадқиқот объекти – иқтисодий ҳодисалар

Тадқиқот субъекти – инсон, кишилар гуруҳи, давлат.

Тадқиқот предмети – “Иқтисодий инсон”, кишилар гуруҳлари ва давлатнинг ҳаётий фаолияти ва уларнинг иқтисодий муҳитдаги хулқ-атвори.

Иқтисодиёт назариясининг асосий вазифаси – иқтисодий ҳодисаларга оддийгина тавсиф бериш эмас, балки уларнинг ўзаро алоқадорлигини ва ўзаро боғлиқлигини кўрсатиб бериш, яъни иқтисодий ҳодисалар, жараёнлар ва қонунлар тизимини очиб бериш. Ана шу билан у аниқ иқтисодий фанлардан фарқ қилади.

Иқтисодиёт назариясининг амалий аҳамияти – шундан иборатки, билимлар олдиндан кўра билишга, олдиндан кўра билиш эса амалда қўллашга олиб келади.

Иқтисодий сиёсат – неъматларни ижтимоий ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш соҳасидаги давлатнинг аниқ мақсадга йўналтирилган тадбирлари тизими. У жамиятнинг, унинг барча ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ақс эттиришга қаратилади ва миллий иқтисодиётни мустаҳкамлашга йўналтирилади.

Иқтисодиёт назариясининг методологияси – ҳўжалик ҳаёти иқтисодий ҳодисаларни ўрганиш методлари тўғрисидаги фан.

Методлар – фандаги тадқиқот воситалари ва услублар мажмуи ва уларнинг иқтисодий категориялари ва қонунлар тизимида ўз аксини топиши.

Иқтисодий категориялар – жамият иқтисодий ҳаётининг асосий ва энг умумий томонларини ақс эттирувчи мантиқий тушунчалар.

Иқтисодий қонун – мавжуд жараёнга хос бўлган барқарор, пухта, кўп марта қайтарилиб турувчи ҳодиса ва ички, моҳиятли, зарурий, сабаб-оқибат, доимий, умумий, сифатий ва микдорий ўзаро муносабатлар алоқаларининг ақс эттишидир.

Иқтисодий манфаат – бу иқтисодий эҳтиёжларни ақс этиши шакли.

Иқтисодий модел – бу таркиби объектив хусусиятлар ҳақида тадқиқотнинг субъектив мақсадди тавсифи билан белгиланувчи иқтисодий жараён ва ҳодисани формалаштирилган тасвири.

Функциялар – бошқа ўзгарувчан микдорларга боғлиқ бўлган ўзгарувчан микдорлар.

Иқтисодий эксперимент – энг яхши шароитларда ўрганиш ва кейинчалик амалиётда фойдаланиш мақсадида иқтисодий ҳодиса ёки жараённи сунъий равишда синаб кўриш.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодиёт назарияси фанининг предметига таъриф беринг.
2. Иқтисодиёт назариясининг ижтимоий, аниқ иқтисодий, социал ва табиий фанлар билан ўзаро алоқадорлигини кўрсатинг.

3. Хўжалик амалиётини иқтисодий назариясиз тасаввур этиш мумкинми?
4. Ўзингизни текшириб кўринг, қуйидаги тушунчаларни сиз қандай ўзлаштиридингиз: таҳлил ва синтез, ишқудция ва дедукция, абстракт ва аниқ, мантикий ва тарихий, субъектив ва объектив мисоллар келтиринг
5. иқтисодиёт назариясининг методологияси нима?
6. Иқтисодий қонулар ва катгорияларга таъриф беринг. Уларнинг объектив табиати деганда нимани тушунасиз?
7. Иқтисодий модель эканлигини изоҳланг.
8. Иқтисодий эксперимент нима?
9. Иқтисодий сиёсат тушунчасини тавсифланг.

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқа. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. “Экономика”. Принципы, проблемы и политика. М.: “Республика”, 1992 г.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика Перевод с англ. со 2-го издания. М.: “Дело ЛТД” 1993 г.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Меҳнат”, 1995 й.
- Курс Экономической теории. Учебное пособие (Руководитель авторского коллектива и научный редактор проф. А.В. Сидорович) М.: МГУ. Изд-во “ДИС”, 1997 г.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999 г.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видятина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

III БОБ. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ЭҲТИЁЖЛАР

1. Ижтимоий – иқтисодий эҳтиёжларнинг мазмуни ва уларнинг турлари.
2. Эҳтиёжларнинг чексизлиги ва юксалиши.
3. Эҳтиёжларнинг қондирилиши воситалари ва усуллари.

1. Ижтимоий – иқтисодий эҳтиёжларнинг мазмуни ва уларнинг турлари

Ижтимоий – иқтисодий эҳтиёжлар – кишиларнинг яшаши, меҳнат қилиши ва маълум мавқега эга бўлиши учун истасмоқ этилиши зарур бўлган маҳсулотлар ва хизматлар мажмуидир. Миллий мустақилликка эришиш ва миллий иқтисодиётни шакллантириш шароитида эҳтиёжлар фақат тирикчилик воситаси эмас. У ишлаб чиқарувчиларнинг ўз фаолиятида камол топиши ҳамда ички имкониятларини намоён этишининг табиий зарурияти ва воситаси бўлиб ҳисобланади.

Эҳтиёжлар мазмуни ва моҳиятига кўра турличадир. Йирик иқтисодчи олимлар уларни уч турга бўлишади:

Якка тартибдаги эҳтиёжлар инсонларнинг индивидуал жиҳатларига узвий боғлиқ, шу билан биргаликда уларнинг шахс сифатидаги хусусиятларини ўзида мужассам этади.

Гуруҳий эҳтиёжлар – маълум гуруҳга, жамоа (оила, сиёсий партиялар, касаба уюшмалар, турли жамоалар)га бирлашган кишилар эҳтиёжидир.

Умум жамият эҳтиёжи – якка ва гуруҳий эҳтиёжларининг мажмуи. У жамиятнинг яхлит организм сифатида яшашининг зарурий шартидир. Мазкур эҳтиёжлар ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос табиий, иқтисодий ва тарихий ҳамда миллий хусусиятларига ва ривожланиш даражасига қараб фарқланади.

Эҳтиёжлар турлича бўлиши билан бирга доимий ва у аниқ шароитга мас равишда ўзгариб, янгиланиб туради. Эҳтиёжларни қондирилиш даражаси инсоннинг ўзигагина эмас, балки у яшаётган жамиятга ҳам узвий боғлиқ бўлади.

Ижтимоий – иқтисодий эҳтиёжлар табиатига кўра қуйдагиларга бўлинади.

- 1) моддий эҳтиёжлар.
- 2) ижтимоий-маънавий эҳтиёжлар.
- 3) меҳнат эҳтиёжи.

Моддий эҳтиёжлар (озик овқат, кийим-кечак, турар жой, транспорт, алоқа, гигиена эҳтиёжлари) бирламчи ҳаётий эҳтиёжлардан иборат ва моддий кўринишга эга бўлади.

Ижтимоий-маънавий эҳтиёжлар (билим олиш, ишчиларнинг маданий савиясини ва малака-маҳоратини ошириш) моддий кўри-нишга эга бўлмаса-да, жамиятнинг ривожлана бориши билан ҳаётий заруриятга айланади.

Меҳнат эҳтиёжи инсонда меҳнат ва ижод этиш қобилияти мав-жудлигидан келиб чиқади. У моддий шаклга эга бўлмаса-да, маълум бир моддий шароитлар бўлишини талаб этади.

Моддий эҳтиёжлар деганда кишиларнинг товар ва хизматларда бўлган талаби, унинг нафлиги ҳамда харид қилиш имконияти тушу-нилади, яъни озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой, транспорт, алоқа, гигиена эҳтиёжларидан иборат бўлади. Бу кишиларнинг энг зарурий яшаш эҳтиёжидир.

Кишиларнинг эҳтиёжлари ва унинг қондирилиш даражаси иш-лаб чиқариш муносабатларининг характери ва ишлаб чиқариш му-носабатларининг тавсифи ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожла-ниш даражасига боғлиқ бўлади. Жамият моддий неъматларни ярат-гандагина унга эҳтиёж туғилади.

Ижтимоий-маънавий эҳтиёжлар асосан хизматлардан (маиший, ўқи-тувчи, шифокор, санъат арбоби хизматидан) иборат бўлиб, улар маъ-лум фаолият шаклига эга, улар яққол моддий кўринишга эга бўлма-сада жамиятнинг ривожлана бориши билан ҳаётий заруриятга айланади.

Меҳнат эҳтиёжи инсонда меҳнат ва ижод этиш қобилияти мав-жудлигидан келиб чиқади. У моддий шаклга эга бўлмасада, маълум бир моддий шароитлар бўлишини талаб этади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, инсон меҳнатда ўз ўрнини топиши, ўз қобилиятини ишга солиб элга тапилиши керак. Эҳтиёжнинг юқорида қайд этилган уча-ла тури бир-бирини тақозо этади, улар фақат узвий бирликда ижти-моий-иқтисодий эҳтиёжларни кўрсатади.

2. Эҳтиёжларнинг чексизлиги ва юксалиши

Эҳтиёжлар тўхтовсиз янгиланиб, мазмунан бойиб боради.

Иқтисодийда «**эҳтиёжларнинг юксалиш қонуни**» амал қилади ва у барча ижтимоий-иқтисодий тизимлар учун хосдир. Мазкур қо-нунга кўра жамият аъзоларининг эҳтиёжи янгиланиб туради, эскилар ўрнига янгиси келади. Бу эҳтиёжларнинг **трансформацияси** дейи-лади. Мазкур ҳолат эҳтиёжларининг ўзгариши билан ишлаб чиқа-риш ўртасидаги чамбарчас алоқадорлигини ўзида намоён эттиради.

Жамиятнинг ривожланиши билан моддий неъматлар кўпаяди, кишиларнинг эҳтиёжлари ҳам тўхтовсиз ошиб боради. Бу эса киши-лар эҳтиёжининг чексиз эканлигини ифодалайди. Моддий неъмат-ларга айрим шахсларгина эмас, балки корхона, фирма, давлатлар ҳам эҳтиёж сезадилар.

Эҳтиёжларнинг ривожланиши ва янгилиниши жамият тараққиётига узвий боғлиқ. Кишилиқ тараққиётининг дастлабки даврларида ишлаб чиқариш ва меҳнат қуролларининг соддалиги пировардида эҳтиёжларнинг ҳам оддийлиги сабаб бўлади. Ҳозир аввалгилардан фарқли ўлароқ илмий-техника янгиликларига асосланган ишлаб чиқаришнинг устуворлиги эҳтиёжларнинг ҳам юксалишига олиб келади.

Аҳоли сонининг ўсиши, унинг таркиби ва малакали ишлар билан бандлик даражаси ҳам эҳтиёжга жиддий таъсир этади. Масалан, аҳоли сонининг тезлик билан ўсиши, унинг таркибида ёшлар сонининг кўп бўлишига олиб келади. Аҳоли таркибидаги бундай хусусият эҳтиёжларининг қондирилишида албатта ҳисобга олинади.

Эҳтиёжлар бир текис юксалмайди. Уларнинг нотекислигига жамиятнинг ривожланиш даражаси ва ундаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг бир маромда бўлмаслиги таъсир этади. Аҳоли истеъмоли чекланган жамиятда эҳтиёжларнинг юксалиши кузатилмайди.

Эҳтиёжлар юксалишининг тўрт жиҳати бор:

1. *Эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиши* – бу муайян эҳтиёж сақланган ҳолда унинг ортиб бориши.
2. *Моҳиятан янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши* – бунда эҳтиёжларни ички таркибий тузилиши ўзгаради. Масалан, видео-аппаратурани пайдо бўлиши, театр ёки кинога бориш эҳтиёжини пасайтиради.
3. *Турли эҳтиёжлар нисбатининг ўзгариши* – яъни умуман транспорт эҳтиёжини сақлаган ҳолда, транспортнинг аниқ турларига эҳтиёж ўзгаради. Масалан, темир йўл транспорти ўрнига ҳаво транспортига устувор эҳтиёжлар пайдо бўлади.
4. *Ўринбосар эҳтиёжнинг пайдо бўлиши*. Ўринбосар эҳтиёжлар албатта юксак ривожланган иқтисодиётга хосдир. Ўринбосарлик маҳсулотларнинг сифатига, нархига ва истеъмоли учун қулайлигига боғлиқ.

Юқорида қайд этилган жиҳатлардан келиб чиққан ҳолда шундай ҳулосага келиш мумкинки, яъни эҳтиёжларнинг юксалишида ундаги таркибий силжишлар муҳим аҳамиятга эга, чунки бу иқтисодий ривожланишни аломатидир. Бошқача қилиб айтганда эҳтиёждаги таркибий ўзгаришларга хос қонуният – бу саноат маҳсулотларига, фантехника тараққиёти натижасида яратган янги турдаги маҳсулотларга ва турли ҳил хизматларга бўлган эҳтиёжнинг жадал ўсишидир.

3. Эҳтиёжларнинг қондирилиш воситалари ва усуллари

Эҳтиёжларни қондиришнинг ягона воситаси ҳаётини неъматларни ишлаб чиқаришдир. Эҳтиёжлар юксалиши ва чексиз ўзгаришига мос равишда уларни қондириш воситалари ҳам янгилиниб, такомиллашиб боради. Аммо уни таъминлаш учун зарур бўлган ишлаб чиқа-

риш ресурслари (табиий, меҳнат, техника ва технология ресурслари) чекланган бўлади. Шу боис юксалиб бораётган эҳтиёжларни қондиришнинг бирдан бир воситаси камёб ресурслардан тежамли ва оқилона фойдаланиш ҳисобланади.

Ресурсларнинг чекланганлиги шароитида чексиз ва ўсувчан эҳтиёжларни етарли даражада қондириш имконияти мавжуд бўлмайди. Шунинг учун жамият муқобил маҳсулотларидан қайси бирини қай вақтда ишлаб чиқаришни ўзи танлаб олади.

Чекланган ресурсларни тежамли ишлатиш чексиз эҳтиёжларни қондириш воситаси бўлади. Ўсиб бораётган эҳтиёжнинг қондириш воситаси билан алоқаси иккиёқлама бўлади: эҳтиёжнинг миқдоран ортиб бориши ресурс бирлигидан кўпроқ истеъмол буюмлари олишни; эҳтиёж таркибининг янгиланиши ресурс бирлигидан кўп турдаги маҳсулот олишни талаб қилади.

Жамият ўзининг ишлаб чиқариш имкониятларини эҳтиёжга монанд равишда ривожлантириб бориши шарт. Буни амалда бажарилиши учун янги техника-технологияларни жорий этилиши ва шунга мувофиқ тарзда ишловчиларнинг билимини, малакасини ошириб боришни талаб қилади. Ана шундагина инсон фаолиятига боглиқ ресурсларнинг самараси ошади ёки чеклаб қўйган ресурслардан унумли ишлатиш имкони яратилади.

Ишлаб чиқариш ресурсларининг чекланганлиги эҳтиёжларнинг бирин-кетин, босқичма-босқич қондириб борилишини билдиради, чунки уларнинг барчасини бир вақтда амалга ошириш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам жамият муқобил маҳсулотлардан қайси бирини ишлаб чиқаришни танлаб олади.

Демак, чегараланган ресурслар доирасида ҳамма эҳтиёжларни бир вақтнинг ўзида, бир йўла қондириб бўлмаганидан ишлаб чиқариш имконига қараб, у ёки бу эҳтиёжларни қондиришнинг оптимал даражасини танлаб олиш керак бўлади. Сабаби, агарда бир эҳтиёжни қондириш учун бошқа ресурслар сафарбар этилаверса, бошқа эҳтиёжлар умуман қондирилмайди ёки чала қондирилади.

Муайян миқдордаги бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун воз кечилиш зарур бўлган бошқа маҳсулот миқдори биринчи маҳсулот зиммасига тушган ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

Эҳтиёжнинг қондирилишини яна бир йўли тақсимот ва айрибошлаш ҳам яхши ташкил қилиниши керак. Яъни яратилган маҳсулотлар ва хизматлар тақсимланганда улар аҳолининг бир қисмига кўпроқ, бошқасига камроқ бўлинса, бунда фақат айрим тоифаларнинг эҳтиёжи тўлиқ қондирилади, кўпчилик эҳтиёжи эса ярим бўлиб, улар энг зарур тирикчилик воситалари билан чекланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришлар ихтисослашган бўлиб, ишлаб чиқарилган маҳсулот ўзгалар эҳтиёжини мўлжал-

лайди ва шу сабабли бозорга чиқади. Демак, бозор иқтисодиёти шароитларида эҳтиёжлар товарларни сотиб олиш орқали қондирилади.

Кишилар ўз эҳтиёжларини қондириш жараёнида даромадларидан самарали фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Даромадларга мос келадиган моддий неъматларни харид қилганда танлашга ҳаракат қиладилар.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Эҳтиёжлар – қондирилишни талаб этувчи кишиларнинг ҳаёт кечиришлари, организмнинг ривожланиши, инсоннинг камол топиши учун у ёки бу нарсаларга бўлган зарурияти бўйича объектив муҳтожлиги.

Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар – кишиларнинг яшаши, меҳнат қилиши ва маълум иқтисодий мавқега эга бўлиши, истеъмоли этилиши учун зарур бўлган маҳсулотлар ва хизматлар мажмуидир.

Гуруҳий эҳтиёжлар – маълум гуруҳга бирлашган кишиларнинг умумий эҳтиёжи.

Умумжамият эҳтиёжи – биринчидан, барча турдаги якка ва гуруҳий эҳтиёжларнинг мажмуидан иборат бўлса, иккинчидан, жамияти яхлит организм сифатида яшаб туриши учун зарур эҳтиёждир.

Эҳтиёжларнинг юксалиши қонуни – бу қонун умумиқтисодий қонунлар жумласига киради ва жамиятнинг ички тузилишидан қатъи назар инсоният тараққиётининг ҳамма босқичларида амал қилади. Бу қонунга кўра жамият аъзоларининг, бутун аҳолининг эҳтиёжлари узлуксиз юксалиб боради, эҳтиёж миқдоран ўсиб, таркибан янгиланиб туради, эски эҳтиёжлар ўрнига янгиси келади, эҳтиёжларнинг ривожланиши мураккаб тарзда юз беради.

Эҳтиёжнинг тарнсформацияси – бу бирон-бир эҳтиёжнинг бошқа эҳтиёжга айланиб кетиши билан биргаликда, мутлақо янги, нозик ва ўта юксак эҳтиёж пайдо бўлишидир.

Ресурсларнинг камёблиги – эҳтиёжлар чексиз ўзгаргани ҳолда уни таъминлаш учун керак бўлган ишлаб чиқариш ресурслари (табiiй ресурслар, меҳнат ресурслари, техника ва технология) чекланган бўлади. Буни Фарбдаги иқтисодчилар ресурсларнинг камёблиги деб аташади.

Иқтисодий манфаат – бу иқтисодий эҳтиёжларнинг намоён этилиши шаклидир.

Турмуш даражаси – аҳоли эҳтиёжларининг қондирилиши меъёридир.

Такорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Эҳтиёж тушунчасига таъриф бERING?
2. Эҳтиёжларни қандай турларини биласиз?
3. Эҳтиёжлар чексизлиги деганда нимани тушунасиз?
4. Ресурслар ноёблигини қандай изоҳлаш мумкин?
5. Эҳтиёжга қандай омиллар таъсир этади?
6. Эҳтиёжларнинг ошиб бориш қонунининг моҳиятини тушунтириб бERING.
7. Ишлаб чиқариш ва эҳтиёжлар ўртасидаги алоқадорликни тавсифланг.
8. Эҳтиёжларни қондириш воситалари ва усулларини тушунтириб бERING. Улар қандай фарқланади?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқа. – Т.: Ўзбекистон, 1999 й.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. “Экономика”. Принципы, проблемы и политика. М.: “Республика”, 1992 г.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика Перевод с англ. со 2-го издания. М.: “Дело ЛТД” 1993 г.
- Қамаев В.Д. и другие. Учебник по основам экономической теории. М.: “Владос”, 1994 й.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Меҳнат”, 1995 й.
- Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т.: “Меҳнат”, 1997 й.
- Севлякянц С.Г., Отто О.Э., Тешаев Б.Т. Экономика – основа жизни общества. Т.: “Шарк”, 1998 г.
- Умаров К.Ю. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т., “Университет”, 1998 й., 4-мавзу, 17-22-бетлар.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999 г.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

IV БОБ. ИЖТИМОЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА УНИНГ ОМИЛЛАРИ

1. Ижтимоий ишлаб чиқариш ва унинг тузилиши.
2. Ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари.
3. Ишлаб чиқаришнинг ўсиши – унинг омилларидан фойдаланишга боғлиқлиги.
4. Ҳозирги замон хўжалик фаолиятини тавсифловчи асосий тушунчалар.

1. Ижтимоий ишлаб чиқариш ва унинг тузилиши

Кишиларнинг хўжалик фаолияти ўта мураккаб ва чалкаш турли-туман ҳодисалар ва жараёнлар мажмуидан иборат бўлиб, унда иқтисодий назария тўрт босқични ажратади: ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш ва истеъмол. Ишлаб чиқариш – бу инсоннинг ҳаёт кечирishi ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратиш жараёнидир. Тақсимот – ҳар бир хўжалик юритувчи субъект маҳсулот ишлаб чиқаришда иштирок этганлиги улушини (миқдори, пропорциялар) аниқлаш жараёнидир. Айрибошлаш – моддий неъматлар ва хизматларни бир субъектдан бошқасига ҳаракат қилиши жараёни, неъматларни ижтимоий айрибошлашни акс эттирувчи, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги ижтимоий албқалар шаклидир. Истеъмол – маълум эҳтиёжларни қондириш мақсадида ишлаб чиқариш натижаларидан фойдаланиш жараёнидир. Бу барча босқичлар ўзаро боғлиқликда ва ўзаро алоқадорликда бўладилар. Таъкидлаш лозимки, ҳар қандай ишлаб чиқариш ижтимоий ва такрорланиб турувчи жараёнидир.

Ҳозирги кунда маҳсулотлар ва хизматларнинг миллионлаб ва ўн миллионлаб турлари мавжуд ва бу турлар тез кўпайиб бормоқда. Бироқ турли-туман бўлишига қарамай, бу неъматлар кишиларнинг ишлаб чиқариш эҳтиёжларини: жамиятнинг ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондирувчи-ишлаб чиқариш воситаларига бўлган ҳамда одамларнинг шахсий ва оилавий эҳтиёжларини қондирилишига қараб икки турга бўлинади. Шунга мувофиқ, ижтимоий ишлаб чиқариш ҳам икки бўлинмага ажралади:

I-бўлинма, ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш;

II-бўлинма, истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш.

Инсонларнинг эҳтиёжларини қондирувчи неъматлар ва хизматлар ижтимоий ишлаб чиқаришнинг турли соҳалари ва тармоқларида яратилади. “Ижтимоий ишлаб чиқариш” деганда бутун жамият ёки макроиқтисодий миқёсда амалга ошириладиган ишлаб чиқариш жараёни тушунилади.

Хўш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тузилиши қандай? Ижтимоий ишлаб чиқариш бир-бири билан узвий боғлиқ икки соҳадан иборат.

Булар:

- 1) Моддий ишлаб чиқариш.
- 2) Номоддий ишлаб чиқариш.

Ижтимоий ишлаб чиқариш ва унинг тузилишини 1- ва 2-чизмалардан кўришимиз мумкин

1-чизма

Моддий ишлаб чиқариш		Номоддий ишлаб чиқариш	
Моддий неъматларни ишлаб чиқариш	Моддий хизматларни ишлаб чиқариш	Номоддий хизматларни ишлаб чиқариш	Номоддий неъматларни ишлаб чиқариш
Хизмат кўрсатиш соҳаси			

2-чизма

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тузилиши

Моддий ишлаб чиқариш			Номоддий ишлаб чиқариш	
Моддий неъматларни ишлаб чиқариш	Моддий хизматларни ишлаб чиқариш		Номоддий хизматларни ишлаб чиқариш	Номоддий неъматларни ишлаб чиқариш
	Ишлаб чиқариш учун моддий хизматларни ишлаб чиқариш	Аҳоли учун моддий-маиший хизматларни ишлаб чиқариш	Ижтимоий-маданий хизматларни ишлаб чиқариш	
Хизмат кўрсатиш соҳаси			Ижтимоий соҳа	

2. Ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари

Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида инсон табиат объектларига таъсир кўрсатади ва уларга ўзининг моддий эҳтиёжларини қондириш учун яроқли бўлган шакл беради. Демак, ишлаб чиқариш бевосита истеъмол қилиш ёки кейинчалик ишлаб чиқариш мақсадида

табиат неъматларини қайта ишлашдир. Ишлаб чиқаришнинг бундай функцияси (вазифаси) унинг ҳар қандай ижтимоий шаклида сақланиб қолади.

Ишлаб чиқариш жараёнини бошлаш учун ишлаб чиқариш омиллари (ресурсларига) эга бўлиш зарур. Шундан келиб чиққан ҳолда неъматларни яратиш жараёнида қандай омиллар иштирок этиши тўғрисидаги масалани аниқлаб олиш муҳимдир.

Иқтисодиёт назариясида ишлаб чиқариш имкониятлари ва натижаларига ҳал қилувчи таъсир кўрсатувчи ўта муҳим элемент ёки объект тушунилади.

Маҳсулотни такрор ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган бундай омиллар жуда кўпдир. Бинобарин, ҳар бир маҳсулотни ишлаб чиқаришда ўзининг бир қатор омиллари иштирок этади. Шунинг учун, уларни таснифлаш эҳтиёжи юзага келади.

Ишлаб чиқариш омилларини ажратишда ва уларни алоҳида гуруҳлар бўйича таснифлашда турли ёндашувлар мавжуд.

Масалан, маржиналистик назария анъанавий равишда ишлаб чиқариш омилларининг тўрт гуруҳини ажратиб кўрсатади: ер, меҳнат, капитал, тадбиркорлик фаолияти.

Ерга табиий омил сифатида қаралади. Бу гуруҳ элементлари (омиллари)га табиий бойликлар, ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган фойдали қазилмалар қиради. Бу категорияга ҳайдаладиган ерлар, ўрмонлар ва ҳ.к. киритилади.

Капитал-товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришда иштирок этувчи неъматлар мажмуи бўлиб, унга асбоб-ускуналар, машиналар жиҳозлар, оғорхоналар, транспорт коммуникациялари, алоқа воситалари ва ҳ.к. қиради.

Капитал кўп маънони англатади ва пул суммаси сифатида талқин қилиниши мумкин. У фақат моддий предметларнигина эмас (ишлаб чиқариш воситалари), балки номоддий элементлар, маълумот, малака сингари инсон қобилиятларини ҳам ўз ичига олади.

Капитал-бинолар, иншоотлар, жиҳозларда моддийлашади. Бундай капитал ишлаб чиқаришда бир неча йиллар давомида иштирок этади ва асосий капитал номи билан юритилади. Ҳом ашё, материаллар, энергетик ресурсларда моддийлашиб бир йўла бир ишлаб чиқариш цикли жараёнида сарф қилинадиган капитал айланма капитал деб аталади.

Капитал товар запаслари (заҳиралари) кўринишида ҳам бўлиши мумкин. Шундай қилиб капитал икки шаклда: натура-буюм ва пул шаклида намоён бўлади.

Меҳнат – бу инсоннинг бирор-бир мақсадга қаратилган онгли фаолияти бўлиб, унинг ёрдамида у табиатни ўзгартиради ва уни ўзининг эҳтиёжларини қондириш учун мослаштиради. Ҳар қандай меҳнат бирор-бир натижага эрилишни кўзлайди.

лиган интеллектуал (акли) ва жисмоний фаолият орқали намоёнлади. Шахснинг маълумоти, касбий тайёргарлиги, тажрибаси ва олиғига боғлиқ бўлган қобилиятлари мажмуи инсон капитали ва, шунингдек, бу капитал бўйича оладиган даромади (иш ҳақи) шунчақ юқори бўлади. Инсон капиталига сарфланадиган инвестициялар ҳар бир вақтда жамият учун энг самарали ва тез ўзини қоплайдиганлиги билан ҳисобланади.

Тадбиркорлик фаолияти-ишлаб чиқаришни ташкил қилишда тадбиркорликни, ишбилармонликни ва таваккалчиликни талаб этади.

Тадбиркорлик-гарчанд тадбиркор тушунчаси иқтисодиётда XVIII асдан пайдо бўлган бўлсада (биринчи марта бу тушунчани инглиз иқтисодчиси Р.Кантильон ишлатган) у бозор иқтисодиётининг ажасмас қисми бўлиб ҳисобланади ва фақат ҳозирги юз йилликда уни ишлаб чиқаришнинг омили сифатида кўриб чиқилади.

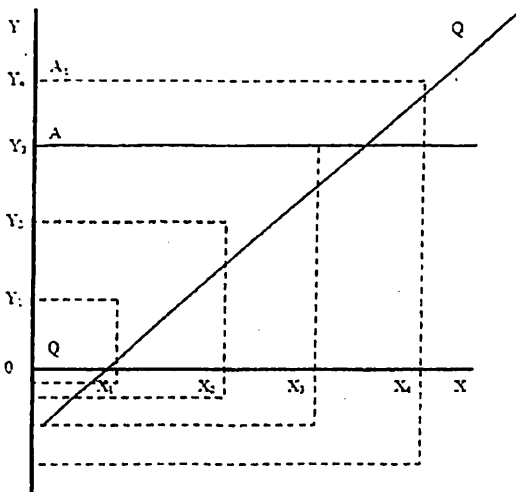
Информация (ахборот) механизмлар, машиналар, жиҳозлар тизими, менежмент ва маркетинг моделларида моддийлашган билимнинг тизимийлигини таъминлайди.

Ҳозирги даврда ишлаб чиқаришда экологик омил борган сари аҳамият касб этмоқда, чунки бу омил иқтисодий ўсишни тезлаштириши ёки зарарлилиги, газ чиқиндиларининг кўпчилиги, ифлослиги сабабли уни чегаралаш мумкин.

Маҳсулот ишлаб чиқаришда кўпгина омиллардан фойдаланилиши тариф кўринишида куйидагича кўрсатиш мумкин (3-чизма).

3-чизма

Ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш

Графикда А омилидан фойдаланиш (фойдаланиш даражаси) бўйича X_1, X_4 вазиятлари акс эттирилган. Y_1, Y_4 – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори. АА чизиғи – А омилидан оптимал фойдаланилганда яратилиши мумкин бўлган маҳсулот миқдори. QQ₁ чизиғи – А омилидан у ёки бу даражада фойдаланилганда амалда ишлаб чиқарилган маҳсулот.

Агарда ишлаб чиқариш жараёни мунтазам равишда АА чизиғида жойлашса-ишлаб чиқариш фондидан тўғри фойдаланилаётган ва унинг ўрни қопланаётган бўлади. Агар бу чизикдан пастда бўлса-етарли даражада фойдаланилмаётган, юқорида бўлса-ортиқ равишда фойдаланилаётган бўлади. Сўнгги ҳолатда ишлаб чиқариш мувозанати бузилади, бу эса тақчилликнинг мавжудлиги ёки омил запаси (хом ашё, жиҳозлар, асбоб-ускуналар ва бошқалар)га қўшимча эҳтиёж мавжудлигини билдиради. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш омилларини бирлаштириш натижасида меҳнат маҳсули-моддий неъматлар яратилади.

Қўлга киритилган маҳсулот ҳажмининг (массаси) уни ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнатга миқдорий нисбати меҳнат унумдорлигини тавсифлайди.

Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичини қўйдаги кўринишда тасаввур қилиш мумкин:

$$\text{Меҳнат унумдорлиги} = \frac{Q}{T}$$

бу ерда Q - буюм ёки пул кўринишидаги яратилган маҳсулот;
 T - меҳнат сарфлари (масалан, киши-соат ёки мавжуд ишлаб чиқаришда банд бўлганлар сони).

3. Ишлаб чиқаришнинг ўсиши унинг омилларидан фойдаланишга боғлиқлиги

Ҳаётда технологиядан фойдаланиш бўлимда тадбиркор кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришга эришиш мақсадида ишлаб чиқариш омилларининг (меҳнат, ер, капитал) яхшироқ бўлимини таъминлашга интилади. Ишлаб чиқариш омилларининг ҳар қандай мажмуи билан бу омиллар ёрдамида ишлаб чиқариладиган энг кўп ҳажмдаги маҳсулот ўртасидаги нисбат ишлаб чиқариш функциясини тавсифлайди. Ишлаб чиқариш функцияси ресурслар харажати ва маҳсулот ишлаб чиқариш ўртасидаги технологик боғлиқликни акс эттиради.

Агар ишлаб чиқаришнинг барча омиллари мажмуини ва ресурсларни меҳнат, материаллар ва капитал сифатида тасаввур қиладиган бўлсак, ишлаб чиқариш функциясини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

$$Q = f(L, K, M).$$

бунда:

Q - маъжуд технология ёрдамида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг максимал ҳажми;

L - меҳнат;

K - капитал;

M - материал.

Ишлаб чиқариш функциясининг модификацияси бу изоквантадир.

Изокванта – фойдаланиш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг бир хил ҳажминини таъминловчи, ишлаб чиқариш омилларининг геометрик жойлашувидир.

Изокванталарнинг мажмуи келтирилган график изокванталар харитаси (картаси) деб номланади. (Чизма 4).

Q_1, Q_2, Q_3 - турли изокванталар

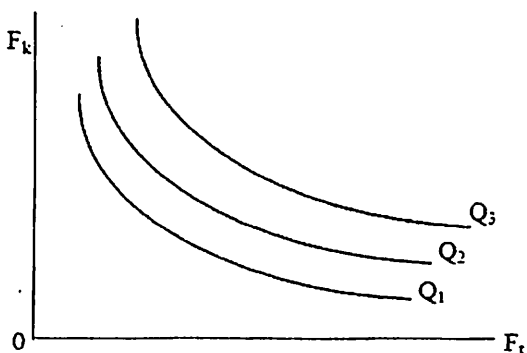
F_t - сарф қилинган меҳнат

F_k - фойдаланилган капитал.

Америка иқтисодчилари Дуглас ва Солоу XX асрнинг 20-йилларида 100 йил давомида дон ишлаб чиқаришни статистик тадқиқ қилиш асосида ишлаб чиқаришнинг меҳнат ва капитал омилларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ўсишининг умумий ҳажмига қўшган ҳиссасини аниқладилар. Уларнинг маълумотига кўра меҳнат сарфининг 1%га оширилиши маҳсулотни 3/4 га ўсишини, капитал сарфининг 1% оширилиши эса маҳсулотни 1/4 га ўсишини таъминлайди.

4-чизма

Изокванталар харитаси

Бу хулосалар бутун жамият учун тааллуқли бўлганлиги учун келтирилган индекслар (3/4 ва 1/4)ни агрегатлар деб атадилар. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги боғлиқлик эса ҳаётга Дуглас ва Солоунинг ишлаб чиқариш агрегат функцияси номи билан кириб келди. Шундай қилиб, Дуглас ва Солоу хулосалари асосида иқтисодий ривожланишнинг қуйидаги

“рецепти” тавсия этилди: “инсон капиталига сарфланган маблағлар - меҳнат ишлаб чиқариш ҳажмини оширишда ишлаб чиқариш воситаларини (капитал) кўпайтиришга нисбатан кўпроқ самара беради”.

Шу билан бирга бирор-бир ишлаб чиқариш омили ўрнини бошқаси билан алмаштириш ўзининг маълум чегарасига, мейёрига эгадир.

4. Ҳозирги замон хўжалик фаолиятини тавсифловчи асосий тушунчалар

Бугунги кунда хўжалик юритиш фаолияти тадбиркорлик, бизнес, тижорат, менежмент ва маркетинг каби тушунчалар билан тавсифланади.

Тадбиркорлик – бу даромад олиш мақсадида илғорлик (новаторлик), таваккалчилик, кашфиётчиликдан фойдаланишга асосланган хўжалик юритиш фаолиятидир. Кенгрок маънода бу иқтисодиёт соҳасидаги ишбилармонлик, ташаббускорлик, фаолликдир. Тор маънода бу микдор ёки хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий фаолиятидир.

Узоқ вақт давомида бизда бу ибора тан олинмас эди ва унинг ўрнига “хўжалик юритиш фаолияти” ибораси ишлатилиб келинар эди. Бизнинг иқтисодий тизимимизга “тадбиркорлик” иборасининг қайтиб келиши куйидаги зарур шартларни тан олишни аниқлатади:

- хўжалик юритувчи субъектларининг формал эмас, балки ҳақиқий иқтисодий ва юридик мустақиллиги;
- хўжалик юритувчиларнинг хўжалик юритиш фаолияти кўришишлари ва иқтисодий муносабатлар агентларини эркин таъинлаш;
- турли мулк шакллари, шу жумладан, хусусий мулк шакли мавжудлигини ҳуқуқий тан олиш.

Тадбиркорлик куйидаги хусусиятлар билан тавсифланади:

1. Нафақат хўжалик фаолияти ва унинг методларини аниқлашдаги эркинлик, мустақиллик, балки асосийси-новаторлик (илғорлик)дир;
2. Қабул қилинаётган қарорлар, уларнинг оқибатлари ва бу билан боғлиқ бўлган таваккалчилик бўйича жавобгарлик;
3. Иқтисодий ва маънавий мувафаққиятга эришишни кўзлаб иш юритиш.

Ҳозирги кунда тадбиркорликнинг куйидаги шакллари кенг тарқалган:

- индивидуал (якка);
- биргаликдаги (кўшма корхоналар);

- таваккалчиликка асосланган (венчур), яъни инновацион фирмалар фан-техника тараққиётини разведка қилувчилар ва тадбиқ қилувчилар.

Бизнес – бу барча хўжалик юритувчиларни ўз ичига олувчи ва уларнинг фаолиятини бир бутунга жамловчи (интеграция қилувчи) тизимдир.

Бизнес тизимининг моҳияти шундан иборатки, бозор иқтисодиётининг ҳар бир субъекти ўзининг иши билан шуғулланади ва шу билан бирга жамиятда бизнес ўзларининг иқтисодий ташаббускорлигини, ишбилармонлигини, ишдаги удабуронлигини легал равишда амалга оширувчи кишиларга зарар келтирмаслигига хизмат қилувчи механизмлар ишлаб чиқилган бўлади.

Бизнес шаклларини таснифлаш турли мезонлар асосида амалга оширилади. Истеъмом (уй хўжалиги) ва меҳнат (ёлланма меҳнат битимлари ва ҳ.к.) бизнеслари мавжуд. Ҳажмига қараб майда, ўта майда, ўрта ва йирик бизнесларни ажратишади. Мулк нормаларига қараб хусусий, давлат ва коллектив (жамоа) бизнеслари бўлади. Капиталнинг тадбиқ қилиниши соҳасини ҳисобга олиб саноатдаги, савдодаги, таълимдаги, аграр хўжаликдаги ва ҳ.к. бизнеслар тўғрисида гапириш мумкин. Капиталнинг байналминаллашуви даражасига қараб миллий ва халқаро (трансмиллий корпорация) ва бошқа бизнесларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Бизнес ташкилий шаклларининг ривожланиши асосида оддий кооперация, мануфактура, фабрика, акциядорлик жамияти, халқаро фирмалари, тўла ўртоқлик, ишонч бўйича ўртоқлик, кооперативлар, аралаш жамият ва ҳ.к. бўлиши мумкин.

Тижорат (коммерция)-бу кишиларнинг савдо фойдасини олишга қаратилган савдо фаолиятидир. Тор маънода бу маҳсулотни сотиш ва фойда олиш бўйича муомала соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятининг бир қисмидир. Кенг маънода бу ҳар қандай бизнеснинг таркибий қисми сифатидаги савдо битимларини тузишдир.

Ижтимоий фаолиятнинг энг янги шаклларига лизинг (ишлаб чиқариш воситаларини сотиш учун ижара ва кредитни ўзига хос қўшилиши) ва факторингни (ишлаб чиқарувчи фирмадан ўзининг mijozларига бўлган талабларини сотиб олиш йўли билан маҳсулот сотиш бўйича савдо битимларининг бажарилишини тезлаштирувчи тижорат фаолиятининг шакли).

Менежмент – бу ишлаб чиқаришни бошқариш бўйича фаолиятидир. Уни самарадорликни, тежамкорликни ва фойда олишни ошириш мақсадида ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқилган ва қўлланилаётган ишлаб чиқаришни бошқаришнинг принциплари, методлари, воситалари ва шакллари мажмуи сифатида тавсифлаш мумкин.

Менежмент, шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида инсоний муносабатларни бошқариш, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг ўзаро алоқалари тўғрисидаги фан ҳам бўлиб ҳисобланади.

Менежер-бу психологияни, социологияни, ишлаб чиқаришни ташкил қилишни ва ҳ.к. биладиган профессионал бошқарувчи, бош директор ва президентдир.

Менежментнинг эволюцияси икки йўналиш билан тавсифланади:

- маъмурий бошқариш;
- хусусий тадбиркорлик назарияси.

Рақобат шароитида ишлаб чиқаришни бошқариш муаммоларини ўрганишга бўлган биринчи уринишлар XIX асрга (инглиз математиги У. Бэббидж) тааллуқлидир.

Маркетинг-корхоналар (фирмалар) фаолиятини ташкил қилишнинг бир бутун тизими бўлиб, бунда хўжалик қарорлари асосида бозор талаблари, харидорларининг ҳақиқий эҳтиёжлари ва шунингдек, алоҳида корхоналарнинг (фирмалар) ишлаб чиқариш – савдо имкониятлари ётади.

“Маркетинг” ибораси биринчи бўлиб АҚШда XX аср бошларида юзага келди. У инглизча “market” (бозор) сўзидан келиб чиққан, рус тилида эса бозордаги фаолият маъносини англатади. Шундай қилиб, маркетинг деганда бозорни тадқиқ қилиш, истеъмолчилар талабларини ўрганиш асосига қурилган ишлаб чиқариш ва маҳсулот савдосини ташкил қилишнинг комплекс тизими тушунилади.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Ишлаб чиқариш – зарурий товарлар тайёрлаш ва хизматлар кўрсатиш учун табиий ресурслар ва материаллар билан бирга ишчи кучи, жиҳозлардан фойдаланиш жараёни ёки ҳаётини неъматларни тайёрлаш жараёни.

Ишлаб чиқариш омили – ишлаб чиқариш имконияти ва натижаларига ҳал қилувчи таъсир кўрсатувчи алоҳида муҳим элемент ёки объект.

Ишлаб чиқаришнинг шахсий омили – инсоннинг меҳнат қилишга бўлган жисмоний ва интеллектуал (ақлий) қобилиятлари мажмуи сифатидаги ишчи кучидир.

Ишлаб чиқаришнинг ашёвий омили – барча ишлаб чиқариш воситалари.

Ер – ишлаб чиқаришнинг табиий омили.

Капитал – товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришда фойдаланилган неъматлардир. Булар асбоб-ускуналар, машиналар,

омборхоналар, транспорт коммуникациялари, алоқа воситалари ва ҳ.к. Капитал пул суммаси сифатида нафақат моддий ашёларни (ишлаб чиқариш воситалари) балки инсон қобилияти, таълим ва малака сингари номоддий унсурларни ҳам ўз ичига олади.

Асосий капитал – ишлаб чиқариш жараёнида бир неча йил иштирок этувчи ва ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулот хизматлар қийматига қисмлар бўйича ўтказадиган меҳнат воситалари.

Айланма капитал – хом ашё, материаллар, энергетик ресурсларда моддийлашувчи ва бир ишлаб чиқариш циклида сарфланувчи капитал.

Меҳнат – бу инсоннинг бирор-бир мақсадга қаратилган фаолияти бўлиб, унинг ёрдамида у ўзининг эҳтиёжларини қондириш учун табиатни қайта ўзгартиради.

Инсон капитали – шахснинг маълумоти, касб маҳорати, тажрибаси, соғлиғи билан боғлиқ бўлган қобилиятлари мажмуи.

Иш кунн ёки иш вақти – инсон меҳнат қиладиган вақт.

Тадбиркорлик фаолияти – ишлаб чиқаришнинг ўзига хос омилли. У ишлаб чиқаришни ташкил этишда ташаббускорлик, уюшқоқлик ва таваккалчиликдан фойдаланишни талаб этади.

Тадбиркорлик қобилияти – бу инсон капиталининг ўзига хос кўриниши бўлиб, неъматлар ва хизматларни яратиш мақсадида ишлаб чиқаришнинг барча бошқа омилларини мувофиқлаштириш ва комбинациялаш бўйича фаолият сифатида намоён бўлади.

Тадбиркорлик – бу даромад олиш мақсадида фаоллик, таваккалчилик, кашфиётчиликка асосланган хўжалик юритиш фаолиятидир.

Бизнес – бу барча хўжалик юритувчиларни ўз ичига олувчи ва уларнинг фаолиятини бир бугунга жамловчи тизимдир.

Тижорат (коммерция) – бу кишиларнинг савдо фойдасини олишга қаратилган савдо соҳасидаги фаолиятдир.

Менежмент – бу ишлаб чиқаришни бошқариш бўйича фаолиятдир. Уни самарадорликни, тежамкорликни ва фойдани кўпайтириш мақсадида ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқилган ва қўлланилаётган ишлаб чиқаришни бошқаришнинг принциплари, методлари, воситалари ва шакллари мажмуи сифатида тавсифлаш мумкин.

Менежер – бу психологияни, социологияни, ишлаб чиқаришни ташкил қилишни ва ҳ.к. биладиган малакали бошқарувчи, бош директор ва президентдир.

Маркетинг – корхоналар (фирмалар) фаолиятини ташкил қилишнинг бир бутун тизими бўлиб, бунда хўжалик қарорлари асосида бозор талаблари, харидорларнинг ҳақиқий эҳтиёжлари ва шунингдек, алоҳида корхоналарнинг (фирмалар) ишлаб чиқариш – савдо имкониятлари ётади.

Тақрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Тадбиркорлик ва бизнес тушунчаларига таъриф беринг. Улар ўртасида қандай фарқ бор?
2. XX асрда маркетинг ва менежментнинг пайдо бўлиши нима билан изоҳланади ва уларнинг моҳияти нимадан иборат?
3. Ишлаб чиқариш омилига таъриф беринг.
4. Ишлаб чиқариш омилларини ажратиш бўйича қандай ёндашувларни биласиз?
5. Инсон капиталига таъриф беринг.
6. Фондларнинг доиравий айланиши ва айланиши деганда нимани тушунасиз?
7. Меҳнат унумдорлиги нима ва у қандай аниқланади?
8. Ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига нималар киради?
9. Инвестициялар, инвестицион товар, дисконтлаштириш деганда нималарни тушунасиз?

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Меҳнат”, 1995 й.
- Курс Экономической теории. Учебное пособие (Руководитель авторского коллектива и научный редактор проф. А.В. Сидорович) М.: МГУ. Изд во “ДИС”, 1997 г.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарқ”, 1999 г.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. «Российская экономическая академия». 2000.

У БОБ. МУЛКЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ ВА ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР

1. Мулк ва мулк муносабатлари.
2. Мулк шакллари.
3. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш.
4. Ўзбекистонда кўп укладли иқтисодиёт асосларини шакллантириш.
5. Иқтисодий тизимлар ва уларнинг ривожланиш мезонлари.

1. Мулк ва мулк муносабатлари

Моддий ишлаб чиқариш жараёнида кишиларнинг иродалари ва онгларидан қатъий назар улар ўртасида юзага келадиган муайян алоқа ва муносабатлар мавжуд. Улар ишлаб чиқариш муносабатлари ёки иқтисодий муносабатлар деб аталади.

Кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар, аввало, ишлаб чиқариш жараёнини ўзи тақозо этадиган мулкий муносабатлардир. Ишлаб чиқариш воситаларининг кишилар томонидан ўзлаштириши улар ўртасида ўзига хос ижтимоий ўзаро муносабатларни келтириб чиқаради. Кишиларнинг ўзаро муносабатлари, яъни уларнинг ишлаб чиқариш воситаларига ва меҳнат натижаларига ўзлариникидек ёки ўзганикидек қарашларга мувофиқ келувчи муносабатлар мулк муносабатлари деб аталади. Мулк муносабатлари ҳар доим буюмлар, яъни меҳнат воситалари ва предметлари билан, шунингдек меҳнат натижаси-маҳсулот билан боғлиқдир.

Мулк муносабатлари мулкка эгалик қилишни, фойдаланишни ва тасарруф этиш (тақдирини ҳал этиш)нинг узвий бирлигини тақозо этади. **Эгалик қилиш** – мулкка расмий ва ҳуқуқий (юридик) эгалик қилиш. **Фойдаланиш, ишлатиш** – мулкни иқтисодиётда амалий қўллаш, ишлатиш ва ундан даромад олишдир. Мулк эгаси уни амалиётда икки хил йўл билан ишлатиши мумкин.

1. Мулкни бевосита ўзи ишлатиши ва ундан олинган фойданинг бутунлай ўзига тегишли бўлиши.
2. Мулкни ижарага бериш. Бунда олинган даромад ижарачи ўртасида ҳар хил нисбатларда тақсимланиши мумкин.

Тасарруф этиш – мулкнинг тақдирини ҳал этиш, яъни мулкни сотиб юбориш, ижарага бериш, меросга қолдириш, асраб-авайлаб кўпайтириш ёки йўқотиб юбориш хатти-ҳаракатларидан иборатдир.

Мулкчиликнинг объекти ва субъекти мавжуддир.

Мулкчилик объектига ер, сув, конлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, машина, ускуналар, бино-иншоотлар, маҳсулотлар, хизмат-

лар, тарихий-маданий ёдгорликлар, товарларнинг ўзи ва бошқалар киради.

Мулкчилик субъектига – айрим кишилар, оилалар, социал гуруҳлар, ҳудудий бирлашмалар, ҳар хил жамоалар, ижтимоий диний ташкилотлар ва давлат киради.

Мулк муносабатлари ишлаб чиқариш муносабатларининг моҳиятини ташкил этади, лекин ўз тури жиҳатидан бир-биридан фарк қилади. Агар ишлаб чиқариш воситалари ва натижалари бутун жамиятга тегишли бўлса, бу ҳолда мулкнинг ижтимоий типини мавжуддир ва аксинча ишлаб чиқариш воситалари жамият аъзоларининг бир қисмига, унинг айрим гуруҳлари ёки айрим шахсларга тегишли бўлса, бу ҳолда мулкнинг хусусий типини мавжуд бўлади.

2. Мулк шакллари

Мулк муносабатлар турли шакллардаги мулкни ўз ичига олади. Мулк шакллари уни ўзлаштиришнинг тавсифига боғлиқдир. Ўзлаштиришнинг тавсифи ўзгалар бойлигини текинга ўзлаштиришдан, яқка тартибда жамоа бўлиб, шерикчилик асосида ўзлаштиришдан иборатдир (1-чизма).

Мулкчилик шакллари:

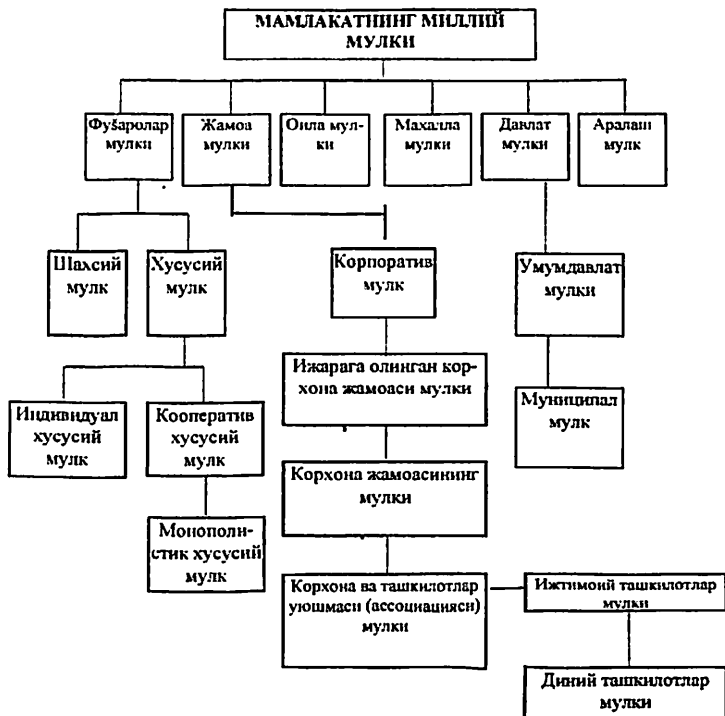
1. Хусусий мулк.

2. Жамоа мулки.

3. Давлат мулки киради, булардан ташқари шахсий мулк шакли мавжуддир.

1. Хусусий мулк – айрим кишиларга тегишли ва уларга даромад келтирувчи мулк. Унинг икки кўриниши мавжуддир: Индивидуал хусусий мулк ва кооператив гуруҳий мулк. Индивидуал хусусийда – мулк бир кишига тегишли бўлади. Олинган даромаднинг ҳаммаси шу мулкдорга тегишли бўлади. Кооператив – хусусий мулк деганда маълум бир гуруҳ томонидан бойликни шерикчилик асосида ўзлаштиришдан иборатдир. Мулкнинг бундай шакли ҳиссадорликка таънади. Гуруҳ аъзоси умумий ишга ўз ҳиссасини пай (улуш) сифатида хусусий мулкни кўшади ва шу улушнинг миқдорига яраша даромад олади.

2. Жамоа мулки – бойликнинг муайян мақсад йўлида айрим жамоаларга бирлашган кишилар томонидан биргаликда ўзлаштиришдир. Жамоа мулки майда мулк эгаларининг кўпчилик тарзда ва ўз манфаати йўлида бирлашувидан ташкил топади. Жамоа аъзоларининг ҳаммаси меҳнат жараёнида қатнашиши шарт.

Жамоада яратилган даромад икки қисмдан, жамоа аъзоларининг индивидуал даромадидан ва жамоа мулкини қўпайтириш ҳамда ривожлантиришдан ташкил топади.

Жамоа мулкининг турлари қўйидагилардан иборат:

1. Кооператив мулк.
2. Корхона жамоасининг мулки.
3. Корхона ва ташкилотлар уюшмаси (ассоциацияси) мулки. Бу муайян мақсад йўлида уюшмага бирлашганларнинг умумий мулки (савдо-сотик, ишлаб чиқариш, бошқаришни ташкил этиш).
4. Ижтимоий ташкилотлар мулки (партиялар, касаба ташкилотлари) халқ ҳаракатлари турли фондлар мулки, бадал пули, ажратмалар.
5. Диний ташкилотлар мулки.

Шу билан бирга оила мулки ва маҳалла мулки мавжуд.

3. Давлат мулки-бойликни ўз вазифасини адо этиш учун давлат томонидан ўзлаштирилишидир.

Давлат мулки хусусий мулкни национализация қилиш (миллийлаштириш) ва давлат маблағи ҳисобига корхоналар қуришдан ташкил топади.

Ушбу мулк шакллари жамият тараққийига ҳар хил даражада таъсир кўрсатади. Бу шакллардан қайси бирини ишлаб чиқариш жараёнида самарадорлик даражаси юқори бўлса, у етакчи роль ўйнайди. Хусусий мулк шаклининг бошқаларга нисбатан самарадорлик даражаси юқоридир.

3. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш

Хусусийлаштириш давлат мулкни хусусий ва бошқа мулк шаклларига айлантиришдир.

Мамлакат иқтисодиётини янгилаш ва уни ривожлантириш учун бозор иқтисодиётига ўтиш зарурати пайдо бўлди. Бозор иқтисодиётига ўтиш учун мулкка бўлган муносабатни туб ўзгартириш зарурдир. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий шартларидан бири давлат томонидан мулкка нисбатан яқка ҳукмронликни тугатишдан иборатдир. Бу ишни амалга ошириш учун давлат мулкнинг тахминан 70 фоизини жамият аъзоларининг қўлига топшириш зарур.

Давлат мулкни бевосита ишлаб чиқарувчилар қўлига топширишнинг учта асосий йўналиши мавжуд:

1. Давлат корхоналарини меҳнат жамоаларига бепул топшириш.
2. Давлат корхоналарини меҳнат жамоаларига сотиш ёки ижарага бериш, кейинчалик бутунлай сотиб олиш.
3. Давлат мулкни ҳамма жамият аъзоларига тенг бўлиб бериш, ёки ҳар бир жамият аъзосининг давлат мулкига қўшган ҳиссасини, яъни меҳнат стажини ҳисобга олган ҳолда бўлиб бериш.

Давлат мулкни топширишнинг амалга ошириши мумкин бўлган шакллари:

1. Корхоналарда мустақил акционер жамиятларини ташкил қилиш ва бошқа хўжалик жамоаларини ташкил қилиш.
2. Давлат мулкни аукционларда (ким ошди) юридик шахсларга ёки фуқароларга сотиш.
3. Юридик шахслар томонидан ижарага олинган корхоналарни бутунлай сотиб олиш.
4. Давлат корхоналарини меҳнат жамоалари томонидан сотиб олиш.
5. Фойда келтирмаётган корхоналарни меҳнат жамоаларига бепул бериш (истисно тариқасида).

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида хусусийлаштиришни қисқа вақт даврида ўтказиш катта аҳамиятга эгадир. Чунки иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказиш мамлакат иқтисодини ривожланишга ва аҳолини турмуш даражасини яхшиланишига олиб келади.

4. Ўзбекистонда кўп укладли иқтисодиёт асосларини шакллантириш

Бозор муносабатларига ўтишнинг асосий шarti кўп укладли иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантириш ва уларнинг ташкилий шарт-шароитларини вужудга келтиришдан иборат. Мулкчилик масаласини ҳал қилиш бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тадбирлар тизимини ташкил топишга хизмат қилади.

Ўзбекистондаги ислохотларнинг биринчи босқичида мулкчиликнинг ҳамма шакллари тенг ҳуқуқли эканлигини конституцион тарзда эътироф этилади. Мазкур шакллар қарор топиши учун тенг ҳуқуқий нормалар ва амал қилиш механизмлари яратилди. Бундан ташқари янги ташкил этилаётган ёки хусусийлаштирилаётган, хусусий мулкка ёки чет эл капиталининг иштирок этишига асосланган корхоналар учун уларнинг фаол ривожланишини рағбатлантирадиган имтиёзли солиқ тизими мавжуд. Давлатга қарашли бўлмаган секторни вужудга келтириш кўпроқ давлат мулкни унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ҳисобига амалга оширилмоқда. Иқтисодий ислохотлар биринчи босқичнинг ғоят муҳим вазифаси давлат мулки монополизминини тугатиш ва бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни шакллантиришдан иборат.

Навбатдаги муҳим вазифа хусусийлаштиришга дастурий ёндашувини таъминлаш ва уни босқичма-босқич амалга оширишдан иборат.

Дастлабки босқичда хусусийлаштириш жараёни умумий уй-жой фондини, савдо маҳаллий саноат, хизмат кўрсатиш корхоналарини, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш тизимини, хуллас “кичик хусусийлаштириш”ни қамраб олади.

Енгил маҳаллий саноатга, транспорт ва қурилишга, бошқа тармоқларга қарашли айрим ўрта ва йирик корхоналар кейинчалик сотиб олинмиш ҳуқуқи билан кўпроқ ижара корхоналарга, жамоа корхоналарига ёпиқ типдаги акциядорлик жамиятларига айлантирилди.

Хусусийлаштириш чора-тадбирлари тизимида давлат мулкни танлов асосида ҳамда ким ошди савдоларида сотиш орқали мулкни давлат тасарруфидан чиқаришнинг янги шаклларида янада кенгрок фойдаланилмоқда. Ҳозирги вақтда қонда тарихида ким ошди савдоси орқали савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари – дўконлар, ресторанлар, меҳмонхоналар сотилмоқда.

Хусусийлаштиришда танлаб олинган ёндашувнинг навбатдаги муҳим хусусияти шундан иборатки, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳоли учун кучли социал кафолатлар яратилди. Бунда фуқароларнинг мулкка эга бўлишида тенг ҳуқуқга эгаллиги коидасида, шунингдек хусусийлаштирилаётган корхона меҳнат жа-

моаси аъзоларининг ижтимоий ҳимояланиши қондасига амал қилин-
моқда.

Иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида хусусийлашти-
риш ва тадбиркорликни ривожлантириш соҳасида кичик хусусий-
лаштириш амалда тугалланди, давлат мулкни бошқариш ва уни
мулкчиликнинг бошқа шаклларига айлантирилиши учун керак бўл-
ган муассасалар тизими, махсус органлар тузилади.

5. Иқтисодий тизимлар ва уларнинг ривожланиш мезонлари

Хўжалик фаолияти жараёнида кишилар ўртасидаги иқтисодий
муносабатлар бу муносабатлар объектлари ва субъектларини, улар ўр-
тасидаги алоқаларининг турли шаклларини ўз ичига олувчи маълум
тизим сифатида доим амал қилади. В. Леонтьевнинг таъкидлашича ҳар
бир мамлакатнинг иқтисодиёти – бу таркибида турли кўринишдаги
фаолиятлар мавжуд бўлган катта тизимдир.

Иқтисодий тизим – бу моддий ва номоддий неъматлар ва хиз-
матларни ишлаб чиқарувчилар ва истеъмол қилувчилар ўртасидаги
алоқаларни махсус тарзда тартибга солиб турувчи тизимдир.

Бу шуни англатадики, иқтисодий тизимда хўжалик фаолияти у ёки
бу тарзда ташкил қилинган ва тартибга солинган бўлади.

М. Фридмен ўзининг “Капитализм ва эркинлик” китобида ки-
шилар иқтисодий фаолиятини мувофиқлаштиришнинг икки усулини
кўриб чиқади. Биринчиси-бу мажбур қилиш ва юқоридан буйруқ бе-
риш билан боғлиқ бўлган марказдан бошқаришдир; армия, ҳозирги
тоталитар давлатнинг методлари шулардан иборат. Иккинчиси – бу
индивидларнинг кўнгилли, эркин ҳамкорлиги, ёки тасодифий юқо-
ридан бошқарилмайдиган тартиблар; бу ерда ҳаракатнинг бош
даракчиси – баҳолар (нарх-наво)дир. Ресурслар ва меҳнат натижалар-
ига баҳоларнинг ошиши ёки пасайиши хўжалик юритувчиларга
қайси йўналиш бўйича ҳаракат қилиш кераклигини кўрсатади.

Иқтисодий тизимнинг қуйидаги муҳим томонларини кўрсатиш
мумкин.

Чизма 2.

Ишлаб чиқарувчи кучлар		
Табиий (табиий ре- сурслар, инсон имко- ниятлари ва ҳ.к.)	Ижтимоий (ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат тақсимооти ва ҳ.к.)	Энг умумий (фан, таълим, маданият ва ҳ.к.)
Ишлаб чиқариш муносабатлари		
Ижтимоий-иқти- содий (мулкый муносабатлар)	Ташкилий-иқтисодий (тажриба алмашиш, маркетинг, менежмент ва бошқалар)	Техник-иқтисодий

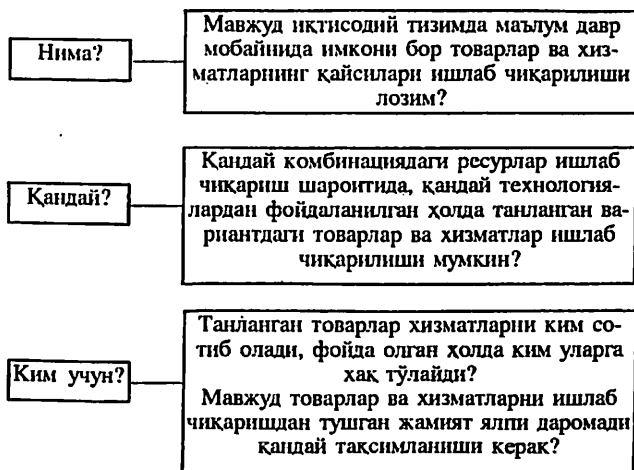
Ресурслар:	Ижтимоий меҳнат тақсимоти:	Меҳнат жараёни ва унинг томонлари:
Меҳнат, табиий, иқтисодий	Маҳсулот тайёрлаш бўйича ишлаб чиқариш ихтисослашуви	Меҳнат, меҳнат воситалари, меҳнат предметлари
Ишлаб чиқариш имкониятлари:	Натижалар:	Самарадорлик:
Чекланган ресурслар ичидан танлаш	Моддий-ашёвий маҳсулот, хизматлар	Натижалар ва харажатлар нисбати

Иқтисодий тизимнинг самарали амал қилишининг асосий муаммоси танлаш муаммосидир.

Мазкур муаммони асосан эътирилиши иқтисодиётнинг уч асосий масаласини ечишда намоён бўлади (чизма 3).

Ҳозирги замон дунёси у ёки бу тарихий даврларда юзага келган, ўзгармай қолмаган, балки доимо ривожланиб борган турли иқтисодий тизимлар билан тавсифланади.

3-чизма

Бу тарихий жараёни тушуниш алоҳида иқтисодчи олимларда турлича бўлган ва буни мавжуд жараёни тавсифлашда турли мезонлардан фойдаланилганлик билан тушунтириш мумкин.

XX аср бошларида (1906) К. Бюхер жамиятдаги ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ўртасидаги алоқанинг характери мезони асосида қуйидагиларни ажратиш кўрсатади:

1. Ёпиқ уй хўжалиги, бу ерда яратилган неъматлар айрибош-лашсиз хўжаликнинг ўзида истеъмол қилинади;

2. Шаҳар хўжалиги, бу ерда айрибошлаш мавжуд бўлиб, неъматлар ишлаб чиқарувчи хўжаликдан истеъмол қилувчи хўжаликка ўтиб туради;

3. Халқ хўжалиги, бу ерда неъматлар товар-пул муносабатлари асосида истеъмолга ўтишдан илгари бир қанча хўжаликлар орқали ўтадилар.

Ҳозирги замон хорижий иқтисодий таълимотлар “жамиятнинг индустриал ривожланиши даражаси” мезонидан фойдаланиш асосида (Дж. Гэлбрейт, Р. Арон ва бошқалар) жамиятни қуйидагиларга ажратади: индустриал, постиндустриал, неосиндустриал (информацион).

Жаҳон иқтисодий адабиётида хўжалик тизимларини қуйидаги икки белгиси бўйича таснифлаш кенг тарқалган:

1. Ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик шакли бўйича;
2. Иқтисодий фаолият тартибга солинувчи ва бошқарилувчи услублар бўйича.

Бу белгилар асосида қуйидагиларни фарқлаш мумкин:

- Тоталитар, буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт; (Собиқ СССР, Албания ва бошқалар)

- Бозор иқтисодиёти ёки эркин рақобат давридаги капитализм (Гонгонг).

- Аралаш иқтисодиёт (АҚШ, Англия, Франция, Германия ва бошқалар).

Ўтиш иқтисодиёти ўзгариш ҳолатидаги, бир ҳолатдан, бир хўжалик туридан бошқасига ўтаётган иқтисодиёт. Ўтиш иқтисодиётидан ўтиш даврини (бир турдаги ижтимоий муносабатлар бошқа турдагиси билан алмашаётган давр) фарқламоқ зарур.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Мулкчилик муносабатлари – жамиятдаги бойликларни ўзлаштириш хусусидаги иқтисодий муносабатлардир. Мулкчилик ўзлаштириш борасидаги муносабатлар бўлар экан, у эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишининг яхлитлигини тақозо этади.

Эгалик қилиш – мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгаси қўлида сақланиб туришидир.

Фойдаланиш, ишлатиш – мулк бўлган бойликни иқтисодий фаолиятда қўллаб, хўжалик жараёнига киритиб, ундан натижа олиш.

Тасарруф этиш – мулк бўлган бойлик тақдирини мустақил ҳал этиш, яъни мулкни сотиб юбориш, ижарага бериш, меросга қолдириш, асраб-авайлаб кўпайтириш ёки уни йўқотиб юборишдан иборат хатти-ҳаракатлар.

Мулкчилик объектлари – бу мулкка айланган барча бойлик турлари.

Мулкчилик субъектлари – мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулккий муносабатларнинг иштирокчилари.

Ўзлаштиришнинг икки йўсини:

1. Ишлаб чиқариш ресурслари, яъни воситаларини ўзлаштириш;

2. Ишлаб чиқариш натижаларини ўзлаштириш.

Мулкдорнинг иқтисодий манфаати – унинг бойлик эгаси сифатидаги ҳаётий эҳтиёжи бўлиб, хатти-ҳаракат, фсъл-атвори, иқтисодий фаолият сабабини юзага чиқаради.

Мулк шакллари – бу ўзлаштиришнинг хусусияти, яъни унинг кўринишидир, қиёфаси, мазмунидир.

Хусусий мулк – айрим кишиларга тегишли ва даромад олишнинг асоси бўлиб хизмат қилувчи мулк.

Индивидуал хусусий мулк – бу мулк шароитида бойликни ўзлаштириш алоҳидалашган ҳолда, айрим мулкдор томонидан амалга оширилади.

Корпоратив хусусий мулк – бойликни мулкдорларнинг шерикчилик асосида маълум гуруҳларга бирлашган ҳолда ўзлаштириши тушунилади.

Монополистик хусусий мулк – гуруҳларга бирлашган йирик мулкдорларнинг иқтисодиётнинг у ёки бу соҳасида танҳо ҳукмронлигига таянган ҳолда ўта бойликни озчилик томонидан ўзлаштиришини билдирувчи мулкдор.

Жамоа мулки – бойликнинг муайян мақсад йўлида айрим жамоаларга бирлашган кишилар томонидан биргаликда ўзлаштирилиши.

Кооператив мулки – жамоа мулкининг асосий тури, ҳар хил жамоаларга бирлашган кишиларнинг умумий мулки, мулкдаги ҳиссдорликка асосланган бўлиб, гуруҳий мазмунга эга.

Ижарага олинган корхоналар жамоаси мулки – ижарачилар жамоаси ўзи ишлаб топган мулк. Бундай корхонада мулк икки қисмдан иборат бўлади:

1. Корхона эгасига қарашли мулк;

2. Жамоага қарашли умумий мулк.

Корхона жамоасининг мулки – ишчи ва хизматчилар жамоаси давлатдан ёки хусусий мулк соҳибидан сотиб олган ва умумлаштириб, биргаликда ўзлаштирилладиган мулк.

Корхона ва ташкилотлар уюшмаси (ассоциацияси) мулки – маълум мақсадда уюшма ташкил этганларнинг умумий мулки.

Ижтимоий ташкилотлар мулки – ижтимоий ташкилотлар (партиялар, касаба уюшмалари, турли фондлар ва бошқаларга) аъзо бўлган ва ўз улушини қўшган кишиларнинг умумий мулки.

Диний ташкилотлар мулки – диндорлар ташаббуси билан вужудга келган ташкилотларнинг мол-мулки.

Оила мулки – оилага қарашли мол-мулк бўлиб, у меҳнат воситалари билан бирга истеъмол буюмларидан иборат.

Маҳалла мулки – маҳалла аҳлидан иборат жамоа доирасида унга қарашли бойликнинг ҳамжиҳатлик билан ўзлаштирилишидир.

Давлат мулки – бойликни ўз вазифасини адо этиш учун давлат томонидан ўзлаштирилишидир.

Аралаш мулк – муайян бир объектнинг турли мулкдорлар иштирокида ўзлаштирилишини билдиради.

Мамлакатнинг миллий мулки – мол-мулк эгасининг ўзгариши, мол-мулкнинг давлат мулки соҳасидан чиқарилиши ва давлат мулкнинг нодавлат шаклларига айлантирилиши. Бу жараён мулккий муносабатларнинг тубдан трансформациялашувини акс эттиради.

Давлат тасарруфидан чиқариш – мавжуд хўжалик тизимидаги барча қайта ўзгаришларни ўз ичига олувчи тушунчадир. У давлат ҳукмронлигини барбод этиш ва иқтисодий давлатга қарам бўлмаган, мустақил кишиларнинг ижтимоий соҳасига айлантиришга йўналтирилган.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Мулкнинг иқтисодий категория сифатидаги моҳияти нимадан иборат?
2. Нима учун иқтисодий ривожланишнинг ҳар қандай босқичида мулк муносабатларини таҳлил қилиш долзарблигини йўқотмайди?
3. Мулкнинг қандай шакллари биласиз, уларнинг ҳар бирига таъриф беринг.
4. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш деганда нимани тушунасиз? Уларнинг йўллари ва шакллари санаб ўтинг.
5. Ўтиш даврида мулкнинг ривожланиши зиддиятлари ва истикболларини тавсифлаб беринг.

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизлик таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997 й.

- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
- Макконнелл К.Р. Брю С.Л. “Экономика” Принципы, проблемы и политика. М.: “Республика”, 1992 г.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика Перевод с англ. со 2-го издания. М.: “Дело ЛТД” 1993 г.
- Камасв В.Д. и другие. Учебник по основам экономической теории. М.: “Владос”, 1994 й.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Меҳнат”, 1995 й.
- Ўлмасов А. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Меҳнат”, 1997 й.
- Иқтисодиёт назарияси (Умаров К.Ю. ва бошқалар) Т.: “Университет”, 1998 й.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999 г. ...
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

VI БОБ. ТОВАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ПУЛ

1. Натурал ва товар ишлаб чиқариш ижтимоий хўжалик шакллари эканлиги.
2. Товар ва унинг хоссалари.
3. Пулнинг вужудга келиши, моҳияти ва асосий вазифалари.
4. Қиймат қонуни.
5. Пул муомаласи қонуни.
6. Ўзбекистонда миллий валютанинг жорий этилиши.

1. Натурал ва товар ишлаб чиқариш ижтимоий хўжалик шакллари эканлиги

Аввало бу мавзуни ўрганишни биз товар – пул муносабатлари нима, деган саволга жавоб беришдан бошлаймиз. Товар-пул муносабатлари – бозор иқтисодиёти моҳиятини ташкил этувчи муносабатлар: товар ишлаб чиқариш, товарларни айрибошлаш ва пул муомаласига хос муносабатларнинг яхлитлигидир.

Хўш, товар ишлаб чиқариш инсон вужудга келган вақтдан мавжудми? Йўқ, албатта. Кишилиқ жамияти ривожланишида товар ишлаб чиқаришдан олдин натурал ишлаб чиқариш мавжуд бўлган.

Натурал ишлаб чиқариш тарихан ибтидоий жамоа тузумида мавжуд бўлган, аммо у ҳозирда ҳам примитив типдаги анаънавий иқтисодий тизимларда ҳам мавжуд бўлиши мумкин.

Натурал хўжаликда маҳсулотлар бозорда сотиш учун эмас, балки хўжаликнинг ўзида унинг ходимлари ва яратувчилари истеъмоли учун ишлаб чиқарилган.

Натурал ишлаб чиқаришда иқтисодиётни ташкил этишнинг асосий муаммолари жуда содда йўсинда ҳал этилган. Нима яратиш, қандай яратиш, маҳсулот кимга мўлжалланганлигини хўжалиқ ходимлари фақат хўжалиқ ичидаги истеъмолни ҳисобга олган ҳолда аниқлаганлар.

Натурал ишлаб чиқариш алоҳидалашган хўжаликлардан иборат бўлган. Бу эса натурал ишлаб чиқаришга чегараланганлик хос эканлигини кўрсатади ва иқтисодий жараёнларни бир доирага қатъий қилиб қўйган, ташқи алоқаларга йўлини очишга йўл қўймаган. Натурал хўжаликда, хом ашёни топишдан тортиб, маҳсулотни тайёр ҳолга келтиришгача бўлган ишларни алоҳида хўжаликларнинг ўзи бажарган. Ишлаб чиқариш қўл меҳнатига асосланган. Бу эса натурал хўжаликка бир қанча асрлар давомида универсал қўл меҳнати хос бўлганлигини кўрсатади.

Натурал хўжаликда истеъмол ҳажми билан ишлаб чиқариш ҳажми бирмунча мувофиқ келган: бу эса ўз навбатида уларни бир-

бири билан боғлаш муаммосини осонлаштирган. Чунки натурал хўжаликка ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасида иқтисодий алоқалар хос бўлган, улар “ишлаб чиқариш тақсимот – истеъмол” кетмакетлиги бўйича рўй берган.

Ишлаб чиқаришнинг натурал шакли ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг шундай даражасига ҳосдирки, бунда ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади ниҳоятда чегараланган ҳамда ҳажми катта бўлмаган ва таркиби жиҳатидан деярли бир хил бўлган эҳтиёжларни қондиришга бўйсундирилган.

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиб бориши натижасида натурал ишлаб чиқаришга нисбатан ишлаб чиқариш унумдорлигининг ўсишига мукамалроқ ишлаб чиқариш воситаларини қўллашга шароит яратадиган товар хўжалиги вужудга келган, унинг куртаклари ибтидоий жамоа тузумини емирилиши даврида вужудга келган. Товар ишлаб чиқариш шундай хўжалик тизимидирки, бунда маҳсулот якка, алоҳида ишлаб чиқарувчилар томонидан ишлаб чиқарилади ва уларнинг ҳар бири, бирон хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашади, натижада ижтимоий талабни қондирмоқ учун маҳсулотни бозорда сотиш ва сотиб олиш зарур бўлади. Хўш, товар ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши сабаблари нимадан иборат? Товар ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши ва мавжуд бўлишининг ижтимоий-иқтисодий асослари-ижтимоий меҳнат тақсимоти ишлаб чиқарувчиларнинг алоҳидалашуви, уларнинг иқтисодий мустақиллигидир. У ёки бу жамиятда товар ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, тугган ўрни, ривожланганлик даражаси ва амал қилиш чегараси шу жамиятнинг мулкый муносабатларига ва ишлаб чиқариш ихтисослашувининг теранлик даражасига боғлиқ бўлади.

Умуман олганда, товар ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши натижасида бозорнинг шаклланиши инсонларни олдида турувчи “ноёб” чекланган ресурслар ҳар хил пьёматлар бўлган “чексиз эҳтиёжлар”нинг дилеммасини ҳал этиш учун чексиз уринишлар натижасидир. Зеро, инсоннинг чексиз эҳтиёжларига нисбатан иқтисодий ресурслар ва инсонларнинг ишлаб чиқариш имкониятлари чекланганлиги сабабли, инсон битта маҳсулотни унумли ишлаб чиқариш, битта соҳада самарали фаолият кўрсатиши мумкин, аммо унинг эҳтиёжи кўп маҳсулотлар билан ўлчанади. Бинобарин, ресурслар чекланганлиги ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида тармоқлар ҳамда инсон фаолият турига ихтисослашувига сабаб бўлган. Ҳозирги иқтисодиёт меҳнат тақсимотининг ўсиши, ихтисослашувининг чуқурлашуви маҳсули бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат тақсимоти натижасида иш кучи самарадорлиги ошади.

Иқтисослашув натижасида яъни бир маҳсулотлар ортиқча ишлаб чиқарилади ёки бошқалари умуман ишлаб чиқарилмайди: бу эса

маҳсулотни айрибошлаш масаласини келтириб чиқаради. Маълумки айрибошлаш муносабатлари бозорда рўй беради. Демак, бозорнинг вужудга келишида яна бир муҳим бўғин – бу меҳнат тақсимоти даражасининг ўсиши натижасида товар ва хизматларни айрибош-лашнинг шаклланишидир.

Товар бозорнинг асосий унсурларидан бири ҳисобланади. Товар инсон меҳнати натижасида бозорда айрибошлаш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот. У инсоннинг маънавий, жисмоний, ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондиради.

2. Товар ва унинг хоссалари

Товар икки хоссага эга:

а) истеъмол қиймати;

б) қиймати.

Товарнинг истеъмол қиймати маҳсулотлар кишиларнинг бирон-бир истеъмолини қондира олиш қобилиятидан иборат бўлиб, ҳар қандай жамият бойлигининг моддий мазмунини ташкил этади. Товар ҳар доим меҳнат маҳсулидир: аммо товар бўлиши учун бозорда айрибошланиши зарур. Демак, у алмашув қийматига эга. Товарнинг алмашув қиймати нима?

Бир товарнинг иккинчи товарга бирор-бир нисбатда айирбошла-нишига унинг алмашув қиймати дейилади.

Алмашув қиймати, қийматнинг намоён бўлувчи шаклидир. Қий-матга асосланиб товарлар ҳисобланади ва бир-бирига айирбошла-нади.

Демак, товар икки хоссага: истеъмол қиймати ва қийматга эга. Товар истеъмол қиймати ва қийматнинг бирлигидан иборат, аммо бу бирлик зиддиятлидир, бир вақтнинг ўзида икки ёқлама шаклга, яъни ашёвий ва қиймат шаклига эга бўлади.

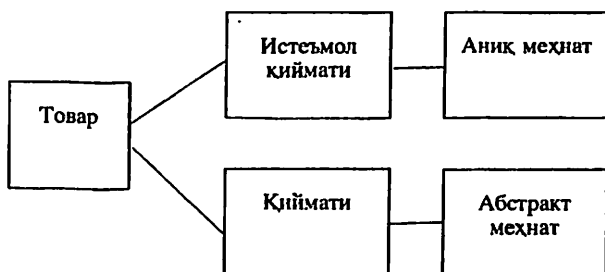
Товар ишлаб чиқарувчилар кўлида қиймат сифатида, сотиб олувчилар кўлидалигида эса истеъмол қиймати сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам товар сотилмаса, у қиймати сифатида ҳам тан олинмаган бўлади. Ушбу зиддият товарларнинг кераклигича сифатли ва арзон ишлаб чиқариши орқали ечилади.

Товарнинг икки хоссаси борлигига сабаб, унда гавдаланган меҳнатнинг икки ёқлама характерга эғалигидадир.

Масалан: костюмда йигирувчилар, тўқимачилар, тикувчилар; нонда-нонвой, тракторчи, тегирмончи ва бошқалар иштирок этадилар. Агар ҳар бир аниқ истеъмол қийматида масалан, костюмда маълум аниқ меҳнат гавдаланса, унинг қийматида иш кучи сарфи сифатида умуман сарф қилинган инсон меҳнати гавдаланади. Аниқ меҳнат турлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан тикувчининг

меҳнати нонвой меҳнатидан фарқ қилади, чунки биринчиси костюм яратади, иккинчиси эса нон. Инсон меҳнатининг умуман сарфла- ниши нуқтаи назаридан, яъни инсонни жисмоний, маънавий, руҳий энергиясини сарф этишимиз нуқтаи назаридан тикувчи ва нонвой меҳнати бир хилдир. Демак, товарда гавдаланган меҳнат икки ёклама характерга эга. Биринчиси-аниқ меҳнат. Иккинчиси, умуман инсоннинг меҳнати ва ақлий энергиясининг сарфи-абстракт меҳнат. Аниқ меҳнат товарнинг истеъмол қийматини, абстракт меҳнат товарнинг қийматини яратади. Товарнинг икки хоссаси ва унда гавдаланган меҳнатнинг икки ёклама характери қуйидаги 1-чизмада кўрсатилган.

1-чизма

3. Пулнинг вужудга келиши, моҳияти ва вазифалари

Товар қиймати ишлаб чиқаришда вужудга келади, аммо фақат бозорда бир товарни иккинчисига тенглаштириш орқали аниқланади.

Товарларнинг қийматини ўзида акс эттиришга материал сифатида хизмат қиладиган товар эквивалент товар дейилади. Масалан, X ва Y товарлар айирбошланыпти, яъни $X=Y$. Бунда Y товар, X товарни қийматини ўзида ифодалаяпти. Бунда Y товар эквивалент товар ҳисобланади. Аммо пулни вужудга келишидан олдин эквивалент товар узоқ тарихий ривожланиш жараёнини босиб ўтган.

Демак, алмашув ҳозирги замон шаклига етиб келгунча бир қанча босқичларни босиб ўтади. Алмашув, қийматнинг энг элементар шакли бўлиб, у бир товар қийматининг бошқа товарда гавдаланишидир. Қийматнинг оддий шакли айирбошлаш энди вужудга келадиган вақтга мувофиқ келади: бу вақтда у ҳали тасодифий характерга эга бўлган. Масалан 10 метр мато = 2 қоп ғалла. Бунда товар эквивалент ролини ғалла ўйнапти.

Меҳнат тақсимоти ва товар ишлаб чиқаришнинг ўсиши алмашинадиган товарлар сонини кўпайтиради, қийматнинг тўла ёки

кенгайтирилган шакли келиб чиқади, алмашиш жамиятда доимий тус олади. Энди товар қиймати бир неча товарларнинг қийматлари билан ифодаланиши мумкин бўлади, яъни 2 қўй = 2 қоп ғалла ёки 25 метр читга ёки 3 болтага каби.

Қийматнинг кенгайтирилган шакли аста-секин қийматнинг умумий шаклига айланди. Ҳамма товарлар ўз қийматларини бир товарда акс эттира бошлайдилар.

Масалан:

8 қоп ғалла ёки

10 метр чит ёки

1 болта ёки = 1 қўй.

2 гр олтин

ва ҳоказо.

Бунда товар-эквивалент ролини битта қўй ўйнамоқда. Шу йўсинда умумий эквивалент келиб чиққан ва бу ролни ўйновчи товарнинг асосий вазифаси одамларнинг шахсий эҳтиёжини эмас, ижтимоий алмашув эҳтиёжини қондиришдан иборат бўлиб қолди.

Ҳар хил халқларда ва тарихнинг турли босқичларида эквивалент вазифасини турли товарлар бажарган. Ишлаб чиқаришнинг янада таракқий этиши, товар алмашувининг ривожланиб савдо-сотик ишларининг миллий доирадан чиқиб кетиши, катта халқаро бозорларнинг пайдо бўлиши, ягона умумий эквивалент заруриятини келтириб чиқарган. Шу йўсинда қийматнинг пул шакли келиб чиқади. Умумий эквивалент вазифасини олтин бажара бошлаган. Олтин пулга айланди. Пул ролини тарихда бошқа материаллар ҳам (мис, темир, қумуш) ўйнаган. Шундай қилиб пул-ўзига хос товар, умумий эквивалентдир.

Пулнинг вужудга келишининг асосий сабаби, товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнат тақсимотининг чуқурлашувидир, бунинг натижасида ортиқча маҳсулотни айрибошлаш зарурияти вужудга келган. Пул эса айрибошлашнинг энг қулай воситаси бўлганлиги сабабли инсонлар томонидан қабул қилинган.

Пулнинг моҳияти: қиймат ўлчови, муомала воситаси, жамғариш, тўлов воситаси, жаҳон пули вазифаларида яққол намоён бўлади.

1. Пул-қиймат ўлчовидир.

Пул турли товарларнинг қийматини ўлчаб, миқдорини таққослаб беради. Товарлар қийматининг пулда ифодаланиши товарнинг баҳосидир.

2. Пул-муомала воситаси.

Товар-пул муомаласи жараёнида пул нақд бўлиши керак, чунки унинг ёрдамида товарлар олди-сотди қилинади. Товарларни пулга айланиши товар ишлаб чиқарувчининг товарни тайёрлашга сарфланган меҳнати жамиятга керакли деб эътироф этилганлигини билди-

ради. Шунинг учун пулга товар айирбошлаш бозор иқтисодиётининг муҳим томони ҳисобланади.

3. Пул-жамғариш воситаси.

Турли вазият тақозоси муомала жараёнининг узилиб қолишига олиб келиши мумкин. Бунинг натижасида пул муомалада бўлмағи туриб қолади. Бундай ҳолда пул бойлик тўплаш воситаси вазифасини бажара бошлайди.

4. Пул – тўлов воситаси.

Тўлов муддати кечиктирилиб сотилган товарларнинг ҳақи тўланаётган вақтда пул тўлов воситасини бажаради. Харидорлар товарнинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайдилар. Натижада пул маълум вақтдан кейингина оборотга тушади. Пул тўлов воситаси вазифасини товар муомаласи соҳасидан ташқарида ҳам бажаради. Хусусан, иш ҳақи тўлашда ҳар хил молиявий мажбуриятлар (солиқ, ижара ҳақи) тўланади.

5. Жаҳон пули.

Халқаро меҳнат тақсимоти ривожланиши билан товарлар муомаласи бир мамлакат доирасидан ташқарига чиқа бошлайди, яъни жаҳон пулига айланади. Шундай қилиб, товар хўжалиги ва пулни вужудга келиши жараёни ҳамда уларнинг моҳиятини кўриб чиқиши, товар ва пул муносабатлари яхлит бир бутун тушунча бўлиб, товар хўжалигининг вужудга келишига олиб келади, улар параллел ривожланиб боради ва ҳозирда мавжуд бозор иқтисодиётининг асосини худди шу товар-пул муносабатлари ташкил этади.

4. Қиймат қонуни

Қиймат деб маҳсулот ишлаб чиқаришга сарф этилган меҳнат миқдори тушунилади. Меҳнат сарфлари жонли (иш кучи сарфлари) ва буюмлашган (ишлаб чиқариш) (воситалари, хом ашё ва ҳ.к.) турларга ажратилади.

Бинобарин “товарнинг қиймати” деганда, уни ишлаб чиқаришга кетган харажатлар тушунилади.

Ишлаб чиқарувчининг ҳар доим ҳаракат қилишига, янгиликларга интилишига, ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришга нима ундайди? Бу саволга қиймат қонуни жавоб беради.

Қиймат қонунига биноан товар ишлаб чиқариш ва айрибошлаш уларнинг қиймати асосида амалга оширилади. Бу қийматнинг миқдори ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан ўлчанади.

“Ижтимоий” деган ибора аввало шуни билдирадики, товар қийматининг миқдори у ёки бу ишлаб чиқаришнинг ўзига алоҳида қилган меҳнат сарфлари билан эмас, балки ижтимоий зарурий меҳнат

сарфлари (ИЗМС) билан ўлчанади, яъни ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари ишлаб чиқаришнинг мавжуд ижтимоий нормал шароитда ва шу жамиятда меҳнат маҳоратининг ва интенсивлигининг ўртача даражасида, бирон истеъмол қийматини ишлаб тайёрлаш учун талаб қилинадиган иш вақти меҳнат сарфларидир. Агарда хусусий меҳнат сарфлари ижтимоий меҳнат сарфларидан кам бўлса, ишлаб чиқарувчи қулай иқтисодий мавқега эга бўлади ва иқтисодий жиҳатдан ривожланиб мустақамланиб боради.

Бозор иқтисодиётининг энг асосий талаби ишлаб чиқарувчи кам меҳнат сарфлаб, кўп ва сифатли мол ишлаб чиқарилгандагина, яъни кишиларнинг талаб ва эҳтиёжини тўлароқ қондиргандагина фойда кўриб ишлаши мумкин, акс ҳолда синади. Демак, қиймат қонуни ижтимоий меҳнатни ҳисобга олиш ва тартибга солиш ва вақтнинг тежашни рағбатлантириш вазифаларини бажаради.

Қиймат қонунининг амал қилиши охир-оқибат ишлаб чиқарувчиларнинг табақалашувиغا олиб келади. Табақалашувнинг кечилиши фақат сарф-харажатлардагина эмас, шунингдек бозор талабини ҳисобга олишга, унга мослаша билишга ҳам боғлиқдир. Шунга кўра қиймат қонуни товар ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат унумдорлигини ўстириб боришга ёки бошқа бир товар ишлаб чиқишга ўтишга рағбатлантиради.

Демак, қиймат қонунининг яна бир вазифаси – товар ишлаб чиқарувчиларни табақалаштиришдир. Бозордаги товар баҳоси асосида қиймат ётади. Шунга кўра қиймат қонуни баҳолар қонуни сифатида кўринади. Лекин, қиймат қонунининг вазифаси баҳо қиймат билан тенг бўлганда ҳам, фарқ қилганда ҳам амалга ошаверади.

Чунки, энг юқори унумдорликка эришган товар ишлаб чиқарувчилар, бирмунча вақт юқори даромад олиб туришлари мумкин, лекин бу билан уларнинг аҳволи бутунлай кафолатланган деб бўлмайди. Агар улар техник ва ташкилий янгиликларни, кўпроқ самара берадиган ишлаб чиқариш йўллари мунтазам қидириб топиб ишлаб чиқаришга қўллаб турмасалар, бирмунча вақтдан кейин ўз устунликларидан ажралиб қолишлари мумкин.

Шунга кўра, қиймат қонуни товар ишлаб чиқарувчиларни меҳнат сарфини камайтириш ёки камайтирмасликни танлаб олиш эркинлигидан маҳрум қилади. Улар доимо иқтисодий тазйиқ остида бўладилар ва доимо иш вақтини тежаш имкониятларини ахтариш билан шуғулланишга мажбурдирлар. Тарих тажрибаси – қиймат қонуни яратадиган рағбатлар ва тазйиқ ғоят самарали эканлигини кўрсатади.

5. Пул муомаласи қонуни

Пул муомаласи барқарорлигига пул муомаласи қонуни асосида эришилади. Товар муомаласини таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

- муайян даврда сотилиши лозим бўлган товарлар баҳосининг суммасига: чунки товарлар қанча кўп бўлса, уларни сотиш учун пул бирлиги шунча кўп талаб қилинади;

- ҳар бир пул бирлиги айланиш тезлигига (боғлиқ) эга, чунки айни бир пул суммаси кўпроқ ёки озроқ миқдорлари айирбошлашга хизмат қилиши мумкин;

- пулдан тўлов воситаси сифатида фойдаланишга боғлиқ, чунки кўпинча сотиладиган товарлар насияга сотилади ва сотиш давомида бошқа вақтда уларнинг ҳақи тўланади: шунга яраша пул birlikлари миқдори камаяди.

Юқорида зикр этилганларни инобатга олган ҳолда муомала учун зарур бўлган пул миқдорларининг ифодаси қуйидаги тусга киради:

$$P_m = \frac{T_o - X_k \cdot X_m - K_m}{O_m}$$

Бунда:

P_m - муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул бирлигининг миқдори;

T_o - реализация қилиниши лозим бўлган товарлар баҳосининг суммаси;

X_k - сотиш давридан бошқа вақтда тўланадиган товарлар баҳосининг суммаси;

X_m - ҳақини тўлаш муддати келган товарлар баҳосининг суммаси;

K_m - бир-бирини қоплайдиган тўловлар суммаси;

O_m - пул обороти тезлиги.

Пул муомаласининг барқарорлиги ишлаб чиқаришнинг такрорланиб туришини, иқтисодий ўсишнинг бир меъёрда боришини билдиради. Унинг барқарорлигини таъминлаш учун энг аввало, бозорга етарли миқдорда сифатли товарлар чиқарилиши керак.

6. Ўзбекистонда миллий валютанинг жорий этилиши

Валюта деганда, кенг маънода, ҳар бир мамлакатнинг ёки давлатнинг миллий пул бирлиги тушунилади, ҳар бир ўзига сиёсий ва иқтисодий мустақил бўлган давлат ўз миллий валютасига-пул бирлигига эга бўлиши лозим. Аммо бунинг учун мамлакат иқтисодиёти

ривожланган бўлиши, кўп соҳаларда ўзини-ўзи таъминлай олиши, халқаро иқтисодий жамиятларда эркин қатнаша олиши таъминланган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда миллий валюта қадри тушиб кетади. Ҳар бир давлат ўз валютасининг конвертирлашувига, яъни бошқа валюталар билан эркин алмашина олишига эришмоғи керак. Бунинг учун миллий пул бирликлари старли микдорда товар заҳиралари билан таъминланган, мамлакат иқтисодиёти мустаҳкам, бақувват, барқарор ривожланаётган бўлиши керак.

Валюта – тор маънода конвертирланган миллий пул бирлигидир. Бундай валюталар жумласига доллар, фунтстерлинг, марка, франк, цена киради. Бу пул бирликлари ўз мамлакатида товарлар билан таъминланган бўлгани учун халқаро даражада ҳам эркин алмашина олади. Иқтисодиёти юксалган ҳар бир мамлакат ўз валютасини ана шундай трансмиллий қувватда касб этиши мумкин.

Ҳар қандай мамлакатнинг мустақиллик белгиларидан бири – ўз миллий валютасига эга бўлишдир, бироқ миллий валютани чиқариш инқилобий жараён бўлиб, ҳар томонлама тайёргарлик кўрилиши керак. Асосийси – мамлакатда сиёсий ва иқтисодий барқарорлик бўлиши, иқтисодий ривожланиш таъминланиши, маълум сармоёга эга бўлишдир.

Ўзбекистонда миллий валютани муомалага киритиш Марказий Осиёдаги бошқа мустақил давлатларга нисбатан биров кечиктирилди. Бироқ бу ишнинг ғоят мураккаблиги, масъулияти назарда тутилса, тўғри қилинганлигини тушуниш қийин эмас. Миллий валютага ўтиш маълум тарихий даврни ўз ичига олишини эътиборда тутиб, ўтиш даврида (1993 й. ноябрдан – 1994 й. июлгача) сўм-купон жорий этилди. Сўм-купон маълум маънода миллий пул бирлигига ўтилиши учун тайёргарлик воситаси бўлди. Шунингдек, сўм-купон мисолида миллий валютани кадрсизлантирмасликнинг маълум жиҳатлари синовдан ўтказилди.

Мустақил давлат сифатида Ўзбекистоннинг миллий валютаси сўмни 1994 йил июл ойида муомалага киритиш мақсад эмас, албатта, бу объектив заруратдир. Мақсад-муомалага киритилган миллий пулимиз – сўмнинг кадрсизланишига йўл қўймаслик, унинг харид қувватини мустаҳкамлаш; кейинчалик сўмнинг конвертирлашувига иқтисодий замин яратиш, халқаро миқёсида ўзбек пулининг эътироф этилишига, халқаро ҳисоб-китоблар воситасига айлантиришга эришишидан иборат.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Натурал хўжалик – бу хўжалик юритишнинг шундай шаклики, унда моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш алоҳида

хўжалик бирлигининг ўз ичида истеъмол қилиш учун амалга оширилади.

Товар (бозор) хўжалиги – бу товар ишлаб чиқаришга асосланган ва бозор орқали ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъминловчи иқтисодий ташкил қилишнинг ижтимоий шаклидир.

Одний товарлар хўжалиги – бу мустақил хусусий ишлаб чиқарувчилар – деҳқонлар ва хунармандлар ўртасида айирбошлаш учун маҳсулот ишлаб чиқариш.

Ривожланган товар хўжалиги – нафақат барча меҳнат маҳсуллари, балки ишлаб чиқариш омиллари, жумладан ишчи кучи ҳам товарга айланади.

Товар – бу ўз истеъмоли учун эмас, балки бошқа маҳсулотларга бозорда пул воситасида айирбошлаш учун яратилган меҳнат маҳсулидир.

Товарнинг истеъмол қиймати – бу унинг кишиларнинг бирон-бир эҳтиёжларини қондириш хусусияти.

Товарнинг алмашув қиймати – бу унинг бошқа бир товарга алмашина олиши хусусиятидир.

Товарнинг қиймати – уни ишлаб чиқаришга сарфланган ижтимоий зарурий меҳнат, ижтимоий зарурий иш вақти билан ўлчанади.

Конкрет меҳнат – истеъмол қийматини яратган меҳнатга айтилади.

Абстракт меҳнат – товар қийматини яратади (“абстракт” сўзи ўзбек тилида мавҳум деган маънони билдиради). Меҳнат аниқ шаклдан қатъи назар умуман сарфланган иш кучидир, жъми ижтимоий меҳнатнинг қисмидир. Шунинг учун гоҳида “абстракт меҳнат” деганда инсоннинг нима ишлаб чиқаришидан қатъи назар ақлий ва жисмоний қувватини сарф қилиши тушунилади.

Индивидуал иш вақти – бирор-бир турдаги товарни ишлаб чиқариш учун алоҳида ишлаб чиқарувчининг сарф қилган вақти тушунилади.

Ижтимоий зарурий иш вақти – бу товарлар аксарият қисмини яратишга сарфланган вақт бўлиб, ўртача техника даражаси, меҳнат малакаси ва маҳорати, шунингдек, ўртача меҳнат шиддати (интенсивлиги) шароитидаги сарфни билдиради ва товар қийматини белгилайди.

Одний меҳнат – махсус тайёргарлик кўрмасдан, ҳар қандай жисмоний жиҳатдан соғлом одам бажариши мумкин бўлган меҳнат.

Мураккаб меҳнат – маълум даражада касбий малака ва маҳорат, яъни махсус тайёргарлик талаб қилувчи меҳнатдир.

Пул – ҳамма товарларга айирбошланадиган ва ҳамма товарлар қийматини ўзида ифода эта оладиган махсус товар.

Пулнинг вазифалари:

1. Қиймат ўлчови.
2. Муомала воситаси.
3. Жамғариш воситаси.
4. Тўлов воситаси.
5. Жаҳон пули.

Пулнинг ликвидлиги – пулнинг ҳоҳлаган вақтда ва осонгина бошқа нарсага айлана олиши, бозори чакқонлиги, уни ҳамма ерда, ҳар қандай иш учун қабул қилинишидир.

Нақд пуллар – аниқ моддий шаклга, яъни қоғоз ва танга шаклига эга бўлган, қўлдан-қўлга ўтиб турувчи ва турли тўлов ишларига хизмат қилувчи пуллардир.

Нақд бўлмаган пуллар – аниқ моддий шаклга эга бўлмаган, банкдаги бир ҳисоб варақдан бошқасига кўчириб ёзиб қўйиш орқали ҳаракат қилувчи пуллардир.

Пул агрегати – барча пул турларининг муайян нисбатларда яхлитлик ташкил этишига айтилади.

Пул эмиссияси – бу давлат томонидан пулнинг муомалага чиқарилиб турилишидир.

Пул муомаласи қонуни – бу қонунга кўра муомалада бўлган пул миқдори сотиладиган товарлар ва хизматлар нархининг жаъми суммасига тўғри мутаносиб, пул ҳаракатининг текислигига эса тесқари мутаносибдир.

Инфляция – пулнинг керагидан ортиқ чиқарилиши натижасида нархларнинг тўхтовсиз ўсиши, пул бирлиги қадрининг пасайиб боришидир.

Индексациялаш – бу инфляция суръатини, яъни нарх ошишини ҳисобга олиб, пул даромадларини кўпайтириб боришидир.

Нархларнинг ўсиш суръатлари бўйича инфляция кўринишлари:

- а) меъёрий инфляция – йиллик ўсиш суръатлари 3-35%;
- б) бир маромдаги ёки ўрмаловчи инфляция – йиллик ўсиш суръатлари 10% гача бўлган инфляция;
- с) галопируюловчи инфляция – йиллик ўсиш суръатлари 20-200% бўлган инфляция;
- д) гиперинфляция – инфляциянинг бир ойлик суръати 50% ва 6 ой мобайнида ундан ортиқ.

Сабабларга кўра инфляция кўринишлари:

а) Харажатлар инфляцияси (таклиф инфляция) – харажатлар ҳажми ўсиши натижасида юзага келади, масалан, меҳнат унумдорлиги ўсишига нисбатан иш ҳақининг кучли ўсиши ҳисобига.

б) Талаб инфляцияси – талабнинг кўпайишини юзага келтиради. Бунда талабнинг ўсиш суръатлари таклифнинг ўсиш суръатларидан юқорироқ бўлади.

с) Кутиш инфляцияси – инфляция кутиш уни тезлаштиришда жуда катта рол ўйнайди, чунки асабийлашиш, ноаниклик, инфляциянинг бундан кейин ривожланиши тўғрисидаги тахминлар нархларнинг ўсишига кучли таъсир кўрсатади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Наатурал хўжалик деганда нимани тушунасиз?
2. Товарга таъриф беринг ва унинг хоссаларини тавсифланг.
3. Пул нима ва унинг моҳияти нималарда намоён бўлади?
4. Пул қандай вазифаларни бажаради? Бу вазифаларни тавсифлаб беринг.
5. Қоғоз-кредит пуллар, валюта деганда нималарни тушунасиз?
6. “Электрон пуллар” ва пул муомаласининг байналминаллашуви жараёни тўғрисида нималарни биласиз?
7. Ҳозирги замон пулларининг табиати қандай?
8. Пул муомаласи қонунининг моҳияти нималардан иборат?
9. Ўзбекистонда миллий валюта қачон жорий этилди ва унинг қадрсизланишига йўл қўймаслик учун қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?
10. Қиймат деганда нимани тушунасиз? Товар қийматининг миқдори нималар билан ўлчанади?

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI асрга интиломқда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
- Макконнел К.Р. Брю С.Л. “Экономика”. Принципы, проблемы и политика. М.: “Республика”, 1992 г.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика Перевод с англ. со 2-го издания. М.: “Дело ЛТД” 1993 г.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Мехнат”, 1995 й.
- Курс Экономической теории. Учебное пособие (Руководитель авторского коллектива и научный редактор проф. А.В. Сидорович) М.: МГУ. Изд-во “ДИС”, 1997 г.
- Севликийнц С.Г., Отто О.Э., Тешаев Б.Т. Экономика – основа жизни общества. Т.: “Шарк”, 1998 г.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999 г.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

VII БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ МОҲИЯТИ ВА БЕЛГИЛАРИ

1. Бозор иқтисодиётининг моҳияти.
2. Бозор иқтисодиётининг асосий белгилари.
3. Бозор иқтисодиётининг икки тури.
4. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли.

1. Бозор иқтисодиётининг моҳияти

Мустақил Ўзбекистон дастлабки кунлариданок, бир ёклама ривожлантирилган мажруҳ иқтисодиётдан мерос бўлиб қолган, табиий ва минерал – хом ашё заҳираларидан ногўғри фойдаланиш, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш ва жойлаштиришдаги, нарх белгилашдаги, аҳолининг истеъмол таркибидаги бузилишлар туфайли вужудга келган ғоят кескин муаммоларни яқка ўзи ҳал қилишга мажбур бўлди. Маъмурий йўл билан режалаштиришга асосланган иқтисодий муносабатлардан бозор муносабатларига ўтишнинг тартиби ва ўз усулларини ўзи белгилашга тўғри келди. Жаҳон хўжалик алоқалари тизимига кириш, давлатлараро иқтисодий муносабатларни йўлга қўйишнинг энг мақбул йўллари изланди.

Республикамиз Президенти И.А. Каримов таъкидлаганларидек: «Буларнинг барчаси жамиятни янгилашда, ижтимоий – иқтисодий тараққиётда ўз йўлимизни излашни талаб қилди. Биз танлаб олган йўл ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир. Бу йўл жаҳон тажрибасини, шунингдек, халқимизнинг турмуш шароитини, анъаналарини, урф-одатларини, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга асослангандир»¹.

Маълумки, бозор иқтисодиёти жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари учун хос бўлиб, у давлатларда турли даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан амал қилмоқда ва ривожланиб бормоқда. Бозор хўжалигининг амал қилиш механизми кўплаб асрлар давомида таркиб топиб, ҳозирги даврда маданийлашган шаклни касб этди ва дунёнинг кўпгина мамлакатларида бозор иқтисодиёти ҳукмрон иқтисодий тизимга айланди.

Бозор механизми – бу бозорнинг асосий элементлари, унсурлари, масалан, талаб, таклиф, нарх, рақобат ва иқтисодий қонунларнинг ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро таъсири механизмидир. Бу унсурлар хўжалик юритишнинг бозор тизимида ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўзларининг иқтисодий фаолиятларида амал қиладиган бозорнинг муҳим томонлари бўлиб ҳисобланади. Бу бозор муносабатларининг ўзаги, бозорнинг марказий асоси (ядроси)дир.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон бозор ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. -Т.: "Ўзбекистон", 1995, 9-бет.

Бозор механизми иқтисодий қонунлар, талаб ва таклиф, муво- занат нархи, рақобат, қиймат, фойда ва ҳ.к. ларнинг ўзгариши асо- сида амал қилади.

Ишлаб чиқариш томонида таклиф, истеъмолад томонида эса –та- лаб туради. Бу икки унсур бозорда бир-бирларига қарама-қарши турсаларда улар ўзаро боғлиқдирлар. Бозорнинг муайян шарт-ша- роитига боғлиқ ҳолда талаб ва таклиф узоқ ёки яқин муддатни ўз ичига олган давр давомида баробарлашади. Талаб ва таклифнинг бундай бир-бирига тенглашиши стихияли равишда ёки давлатнинг тартибга солиши таъсирида содир бўлиши мумкин.

Бозор механизмининг амал қилиши кимшидир оғзаки кўндириш- га эмас, балки инсоннинг фаровон ҳаёт кечиришга бўлган табиий интилишига асосланади. Шунинг учун бозор механизмини ҳаракатга келтириш ишлаб чиқарувчилар ва истеъмоладчилар эркинлигидан бошқа ҳеч нарсани талаб этмайди. Эркинлик қанчалик кўпроқ бўл- са, бозор иқтисодиётининг ўз-ўзини тартибга солиш механизми шунчалик самаралироқ амал қилади.

Бинобарин хусусий мулкчиликнинг юзага келиши ва бошқа мулк турларининг ривожланиши бозор иқтисодиётининг шакллани- ши ва мавжуд бўлиши учун умумий шароит бўлиб хизмат қилади. Хўжалик юритиш турли шакллариининг ривожланиб бориши товар ишлаб чиқаришнинг мавжуд бўлишини тақозо этади. Бу эса ўз- ўзидан пул муносабатлари, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмолад- нинг бозорли хусусиятини талаб этади. Товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши бозор иқтисодиёти тараққиётининг асосидир.

Шундай қилиб, **бозор иқтисодиёти** – бу товарлар ва хизматлар- ни ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муносабатлари қонун-қои- далари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган, иқтисодий фаолиятда эркинликка ва хўжалик юритишда оқилоналик тамойил- ларига асосланган иқтисодий тизимдир.

Бозор муносабатларининг ривожланиши муносабати билан хў- жалик фаолиятининг ўсиб борувчи номаълумлик ва ўзгариб турувчи иқтисодий муҳит шароитида амалга оширишга тўғри келади. Чунки кенг маънода бозор – бу товарлар ва хизматларни олди-сотди қилиш мақсадидаги харидорлар ва сотувчилар ўртасидаги нисбатан эркин ўзаро алоқадорлик содир этиладиган иқтисодий муҳитдир. Бозор субъектлари олди-сотди тўғрисидаги қарорларни мустақил қабул қиладилар, нархларни, харид қилиш ва сотиш ҳажмини, савдо тўловлари битимлари турларини ва бошқаларни белгилайдилар.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти эркин товар-пул муносабат- ларига асосланади ва бу иқтисодиёт кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларини, яъни, ишлаб чиқариш, айирбош-

лаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларини ҳамда иқтисодий муносабатларнинг деярли ҳамма субъектларини қамраб олади.

Бозор иқтисодиётини тартибга солиш механизми асосан тўрт бўғиндан иборатки, булар баҳо, талаб, тақлиф ва рақобатдир. Маълумки, баҳолар нисбати ўзгариб туради, шунинг учун баҳо, ишлаб чиқарувчи учун ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши зарурлигини аниқлашда йўл қўрсаткич вазифасини бажаради. Талаб ва тақлиф, рақобатчилик муҳитидаги ўзгаришлар ўз навбатида, баҳолардаги ўзгаришларга олиб келади.

2. Бозор иқтисодиётининг асосий белгилари

Бозор иқтисодиётининг моҳиятини янада чуқурроқ англаш учун унинг асосий белгиларини кўриб чиқиш лозим. Булар куйидагилардан иборат:

- Турли шакллардаги мулкчиликнинг мавжуд бўлиши ва унда хусусий мулкчилик ролининг ошиб бориши;
- Тадбиркорлик ва танлов эркинлиги;
- Нархларнинг эркинлашуви;
- Рақобат курашининг мавжудлиги;
- Корхона ва фирмаларнинг ички ва ташқи шарт-шароитлар ўзгаришига мослашувчанлиги;
- Давлатнинг иқтисодиётга чекланган ҳолда аралашуви.
- Бозор иқтисодиётининг асосий белгилари иқтисодий плюрализмдир. Бу мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклларининг турли-туман бўлиши зарурлигини англатади. Мулк турли шаклларда бўлиб унда хусусий мулкчиликнинг роли ошиб боради. Хўжалик юритиш ҳам турли шаклларда, жумладан, якка тартибда, жамоатчилик, ҳиссадорлик (акционерлик), аралаш мулк ва бошқалар асосида олиб борилади.

Ишлаб чиқариш омиллари ва натижаларига хусусий ва жамоа мулкчилиги ҳукуқи давлат томонидан кафолатланади.

Бозор иқтисодиёти шаклланишининг яна бир шarti ва белгиси эркин тадбиркорликдир. Товарлар ва хизматларни ишлаб чиқарувчи мустақил равишда (бозорнинг ўзгарувчанлиги ва ўз имкониятларига таяниб) ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилиши ва ҳажмини белгилаши, хўжалик юритиш шакли ва усулларини такомиллаштириши лозим. Иқтисодий фаолият эркинлиги ташаббускорлик ва эркин тадбиркорлик учун кенг имконият яратди.

Маълумки сотувчи ва харидор бир-бирларини бозорда ўзлари топацилар ва нарх хусусида келишиб оладилар. Шунинг учун тадбиркорлик эркинлиги бу асло одамларнинг талаби ва рақобатдан эмас, балки давлатнинг хўжалик фаолиятига тўғридан-тўғри арала-

шувидан ҳоли бўлган эркинликдир. Фойда ва даромад олишга бўлган интилиш ва бозор рақобати ишлаб чиқарувчини жамият ва аҳолига зарур бўлган маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқаришга буйруқлар ва қарорларга қараганда анча яхшироқ мажбур қилади.

Бозор тадбиркорлик фаолияти шаклларининг хилма-хил ва хуқуқий жиҳатдан тенг бўлишини ҳамда улар ўртасида эркин рақобат юзага келишини тақозо этади.

Бозор хўжалиги, қайд қилиб ўтилганидек, рақобат бўлмаса ўз маромида ва мувозанатда ишлай олмайди. Демак, бозор иқтисодиёти механизмида рақобат муҳим ўрин эгаллайди. Рақобат жараёнида манфаатлар тўқнашади. Рақобат ишлаб чиқарувчиларни кам моддий ва меҳнат сарфлаб сифатли товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришга ундайди. Рақобат шу асосда бозор иқтисодиётини шакллантиради ва ҳаракатга келтиради, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этишга мажбур қилади.

Бозор иқтисодиёти эркинликни талаб қилганлиги учун, ҳар қандай монополизмни, якка ҳокимликни инкор этади. Ҳар қандай монополия (бозор муносабатлари субъектларнинг рақобатини чеклаш тарзида бирлашиши) бозор қонунларини амал қилишга тўғанок бўлади. Ишлаб чиқаришнинг тузилиши ва ҳажми, хўжалик юритиш шакллари ва товарларни сотиш усуллари, нархлар – буларнинг бари монополистик тарзда тартибга солиш объектларига айланади. Бозор тартибсиз (стихияли) бошқарув амал қиладиган макондан қисман (тўла монополия ҳукмронлиги шароитида эса буткул) чиқариб ташланади. Айнан шу жиҳатдан бозор иқтисодиёти монополияга қарши йўналишга эга.

Бозор иқтисодиётининг яна бир муҳим белгиси нархларнинг эркинлашувидир. Нарх бозордаги талаб ва таклифга қараб, харидор билан сотувчининг эркин келишувига боғлиқ бўлади. Маданийлашган бозор иқтисодиёти шароитида рақобат натижасида манфаатлар тўқнашuvi юзага келади, шунинг учун бозор субъектлари ўз фаолиятларини мувофиқлаштиришга ҳаракат қиладилар. Акс ҳолда уларнинг иши юришмай инқирозга учрайдилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида даромад олиш чекланмайди ва аҳолининг табақалашuvi вужудга келади. Шу жиҳатдан иқтисодий субъектларнинг оладиган даромадлари, аҳоли турли қатламларининг турмуш даражаси бир хил бўлмайди.

Бозор иқтисодиётининг кўриб чиқилган бу ва бошқа белгилари унинг барча босқичлари учун умумийдир. Лекин бозор иқтисодиётининг мазмуни ва белгиларини таҳлил қилганда бу иқтисодиётнинг тарихан ташкил топган икки турини кўриб чиқиш ва бир-биридан фарқлай билиш ўта муҳимдир.

3. Бозор иқтисодиётининг икки тури

Юқорида қайд қилинганидек, бозор иқтисодиёти деганда ҳозирги ривожланган мамлакатлардаги иқтисодиёт тушунилади.

Тарихий нуқтан назардан бозор иқтисодиётининг икки тури мавжуд.

Биринчиси – *асов ёки ёввойи иқтисодиёт*. Бундай иқтисодиётнинг асл намунаси XVII ва XIX асрларда бўлган. Унинг қуйидаги асосий белгиларини келтириш мумкин:

- Якка эгаликдаги хусусий мулкнинг ҳукмрон бўлиши, мулкнинг озчилик қўлида тўпланиши.
- Иқтисодиётнинг стихияли ўсиши, яъни иқтисодий бебошлик ва тартибсизликнинг кузатилиши.
- Номатлум бозор учун кўр-кўрона равишда товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш, уларнинг сотилиши ёки сотилмаслигининг номатлумлиги.
- Рақобат курашининг қонун-қондасиз террор, зўравонлик, қаллоблик каби ғайриинсоний усуллар билан бориши.
- Тадбиркорлар ўртасидаги шерикчилик алоқаларининг тасодифий бўлиши.
- Давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслиги, ундан четланиб қолиши.
- Тартибсизлик натижасида кучли иқтисодий тангликлар ва бўҳронларнинг келиб чиқиши, иқтисодий талафотларнинг юз бериши.
- Кишиларнинг ўта бой ва ўта камбағалларга ажралиб қолиши, улар ўртасидаги синфий курашнинг мавжудлиги, ижтимоий мувоzanатнинг йўқлиги.

Бундай иқтисодиётни асов дарёга тенглаштириш мумкин. Асов дарё тартибсиз оқади, унинг ўзанлари тез ўзгариб туради, унинг сувини тартибга солувчи тўғонлар, сув омборлари бўлмайди. Бундай дарё нафақат оби-ҳаёт, балки тошқинлар, қирғоқларни ювиб кетиш билан талафот ҳам келтиради.

Аммо ёввойи иқтисодиёт абадий сақланмайди. У *цивилизация – лашган ёки маданийлашган бозор иқтисодиётига* айланиб боради.

Цивилизациялашган бозор иқтисодиётининг ҳам ўзига хос белгилари мавжуд:

- Асосий бўлиб ҳисобланган хусусий мулк билан бир қаторда бошқа мулк шакллари ҳам ҳаракатда бўлади, мулкий мувоzanат юзага келади.
- Иқтисодиётдаги бебошлик қаттиқ чекланади, иқтисодиёт тартибланади.

- Бозор талабни ҳисобга олади, ишлаб чиқариш талабга мослашади, бозордаги номаълумлик аҳён-аҳён учраб туради.
- Рақобат кураши белгиланган қоидаларга биноан ҳалол боради, унинг маданий усуллари қўлланилади.
- Иқтисодиёт субъектлари (иштирокчилари) ўртасидаги доимий ва узоқ даврга мўлжалланган, ўзаро манфаатли шерикчилик алоқалари ўрнатилади.
- Давлат иқтисодий ҳаётга аралашади, ўз чора-тадбирларининг амал қилиши учун шароит яратади.
- Иқтисодиёт тартибланиб тургандан чуқур иқтисодий тангликлар юз бермайди ёки иқтисодий тангликдан тезда чиқилади.
- Иқтисодиёт юқори даражада ривожланганлиги учун жамият бой бўлади, тадбиркорлик, шу сабабдан, фақат фойда топиш учун эмас, балки эл оғзига тушиш, обрў-эътиборли бўлиш учун ҳам олиб борилади.
- Иқтисодиёт ижтимоий йўналтирилган, оммавий фаровонликни таъминлашидек аниқ мўлжалга эга бўлади.
- Кишиларнинг иқтисодий жиҳатдан табақаланиши чегараланади, ўзига йўқ, ўртаҳол аҳоли асосий ижтимоий қатламга айланади. Шу боисдан жамиятда ижтимоий мувозанат сақланиб, кишилар ўртасида тўқнашувларга ўрин қолмайди.

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиётига ўтиш деганда цивилизациялашган иқтисодиёт сари бориш тушунилади.

4. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтишнинг умумжаҳон воқеасига айланиши XX-асрнинг муҳим белгисидир. Инсоният таржрибаси шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиёти бир қатор муаммоларни, хусусан:

- Мустақил равишда ишлаб чиқаришни ўстириб, тўқимачиликни таъминлаш;
- Тежамли хўжалик юритиб, барча ресурслардан оқилона фойдаланиш;
- Мазмуни ёки шаклидан қатъий назар ҳалол ва самарали меҳнатнинг қадрига етиш;
- Умуминсоний ижтимоий адолат тамойилларини ҳаётга тадбиқ этиш ва бошқаларни самарали ҳал эта олади.

Бозор иқтисодиётининг тамойиллари, қонун-қоидалари умуминсоний, аммо бориладиган марра бир хил бўлсада, унинг йўллари ҳар хилдир.

Ўзбекистон олдида икки стратегик-истикболда кўзланган вазифа туради. Унинг бири-мустақилликнинг иқтисодий пойдеворини яратиш. Иккинчиси – бозор иқтисодиётига ўтиш. Иқтисодий мустақилликка бозор механизми орқали эришилади, лекин унинг Ўзбекистонда шаклланиши ўзига хос йўл билан юз бермоқда. Бу йўл бозор иқтисодиётининг умумий томонларини эътироф этган ҳолда, Ўзбекистоннинг миллий хусусиятларини ҳисобга олади.

Бу хусусиятлар қуйидагилардир:

- Ўзбекистон иқтисодиёти кам ривожланган бўлсада, унинг ишончли салоҳияти бор.
- Ўзбекистон табиий ва меҳнат ресурсларига бой диёр, унинг саҳий ери ва меҳнатсевар халқи бор.
- Республикамиз аҳолисининг ўсиш суръатлари жадал, шу боисдан меҳнат ресурслари тез ортиб боради.
- Ўзбекистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг ўрни катта, аҳолининг 60%и қишлоқ жойларида истиқомат қилади.
- Ўзбекистон шарқий цивилизацияга мансуб мамлакат. Бу ерда шарқона иқтисодий кўникмалар, ота-боболардан мерос қолган хўжалик юритиш усуллари бор.

Бу хусусиятлар Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти сари бориш йўлини танлаш учун асос бўлади. Бу йўл жаҳон тажрибасига таянган ҳолда, аммо мамлакатимизнинг миллий манфаатини, ундаги реал шароитларни ҳисобга олган ҳолда бозор иқтисодиётига иқилобий сакрашларсиз, ижтимоий ларзаларсиз, тинчлик ва хотиржамлик шароитида, халқни ижтимоий ҳимоя қилиш орқали секин-аста, босқичма-босқич ўтилишини таъминлайди.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек «Бизнинг қатъий нуқтаи назаримиз жаҳон тажрибаси ва ўз амалиётимиздан олинган жамики фойдали тажрибаларни рад этмаган ҳолда, ўзимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлимизни танлай олишдан иборатдир»¹.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли Республикамиз Президенти И.А.Каримов томонидан олға сурилган беш тамойилда ифодалаб берилади:

Биринчи тамойил – Иқтисодиёт сиёсатдан устувор бўлиши ва бунинг учун иқтисодиёт мафқурадан холи қилинишидир.

Иккинчи тамойил – давлат бош ислохотчи бўлиши керак. Бу тамойил бозор иқтисодиётига ўтиш тартибсиз равишда, ўз билармончилиқ асосида эмас, балки давлат раҳбарлигида амалга оширилдиган ислохотлар орқали юз беришини билдиради.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. –Т.: «Ўзбекистон» 1993, 25-бет.

Учинчи тамойил – қонулар ва уларга амал қилишнинг устиворлигини таъминлаш. Бу тамойил бозор иқтисодиётига ўтиш тартибли равишда, ҳамманинг кенг жамоатчилик иштирокида ишлаб чиққан давлат қонуларига сўзсиз риоя этиш орқали боришини билдиради.

Тўртинчи тамойил – фаол ижтимоий сиёсат юритиш. Бу иқтисодиётга кучли сиёсат юритиш. Бу иқтисодиётга кучли таъсир эта оладиган, халқнинг ижтимоий ҳимоясини, унинг фаоллигини таъминлайдиган, ижтимоий адолатни юзага чиқарадиган сиёсатни олиб боришни англатади.

Бешинчи тамойил – бозор иқтисодиётига секин-аста, босқич-ма-босқич ўтиш. Бу тамойил чуқур иқтисодий ислохотларни шўшилмасдан, собитқадамлик билан амалга оширишни талаб этади.

Асосий тушунчалар

Бозор иқтисодиёти – эркин товар пул муносабатларига асосланган, иқтисодий монополизмни инкор этувчи, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга йўналтирилган ва бошқарилиб (тартибга солиниб) турувчи иқтисодиётдир.

Бозор иқтисодиётининг икки тури:

1. Асов ёки ёввойи бозор иқтисодиёти.
2. Цивилизациялашган ёки маданийлашган бозор иқтисодиёти.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Бозор иқтисодиёти деганда нимани тушунасиз? Унинг асосий белгиларини санаб ўтинг.
2. Маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида бозор иқтисодиёти мавжуд бўладими? Тушунтириб беринг.
3. Бозор иқтисодиётининг икки турини тавсифлаб беринг.
4. Бозор иқтисодиёти объектларига нималар киради?
5. Бозор хўжалигининг қандай субъектларини биласиз? Улар ўртасидаги алоқадорликни тавсифланг.
6. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли ва тамойилларини кўрсатиб беринг.

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995 й.

- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: «Ўзбекистон», 1997 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Мехнат”, 1995 й.
- Курс Экономической теории. Учебное пособие (Руководитель авторского коллектива и научный редактор проф. А.В. Сидорович). М.: МГУ. Изд-во “ДИС”, 1997 г.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999 г.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видянина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

VIII БОБ. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

1. Бозорнинг моҳияти ва вазифалари.
2. Бозорнинг объектлар жиҳатидан турланиши.
3. Бозорнинг субъектлар жиҳатидан турланиши.
4. Бозор инфратузилмаси ва унинг асосий унсурлари (элементлари).

1. Бозорнинг моҳияти ва вазифалари

Энг умумий кўринишда бозор – бу товарларни ишлаб чиқариш, айрибошлаш ва тақсимлаш ҳамда пул маблағларининг ҳаракати жараёнида шаклланидиган иқтисодий муносабатлар тизимидир. Бозор ишлаб чиқариш ривожланиши билан бирга ривожланиб боради ва айрибошлаш жараёнига нафақат ишлаб чиқарилган маҳсулотларни, балки меҳнат натижаси бўлмаган неъматларни ҳам (ер, ёввойи ўсган ўрмон) жалб қилиб боради. Бозор алоқалари ҳукмронлик қилувчи шароитда жамиятдаги барча кишиларнинг муносабатлари асосан олди-сотди жараёнлари билан қамраб олинади.

Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, бозор ижтимоий ишлаб чиқариш вакиллари ўртасида олди-сотди, яъни ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, ишлаб чиқариш ва истеъмолчилар ўртасидаги алоқа шаклидаги муносабатлар амалга ошириладиган муомала соҳасидир.

Бозор мустақил ташкилий тузилма сифатида қуйидаги уч асосий унсурни (элементни) ўз ичига олади: товарлар ва хизматлар бозори, меҳнат бозори, капитал бозори. Бу уч бозорлар бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлиб бир-бирларига таъсир кўрсатадилар. Бозор ва бозор муносабатларининг ривожланганлиги даражаси уни ташкил этувчи барча бўғинларнинг ривожланишига боғлиқ.

Бозор қуйидаги белгиларнинг мавжуд бўлишини талаб этади:

◆ Олди-сотди жараёнлари иштирокчилари сонининг чекланмаганлиги, бозорга эркин кириб бориш ва ундан эркин чиқишни. Бу шуни англатадики, ҳар бир киши тадбиркорлик билан шуғулланиш ёки уни тўхтатиш ҳуқуқига эга. Ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) ҳар қандай фаолият турларини (тадбиркорлик, фондлар бўйича операциялар, банк фаолияти, деҳқончилик ва ҳ.к.) танлашлари мумкин. Ўз навбатида истеъмолчилар (харидорлар) нимани хоҳласалар шуни харид қилишлари мумкин. Бинобарин, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар тенг ҳуқуққа эгадирлар.

◆ Моҳдий меҳнат, молиявий ресурсларнинг эркин ҳаракатда бўлиши, чунки тадбиркорлик фаолияти даромадни ошириш мақсадини кўзлайди. Бунга эса фақат ишлаб чиқаришни кенгайтириш, янги

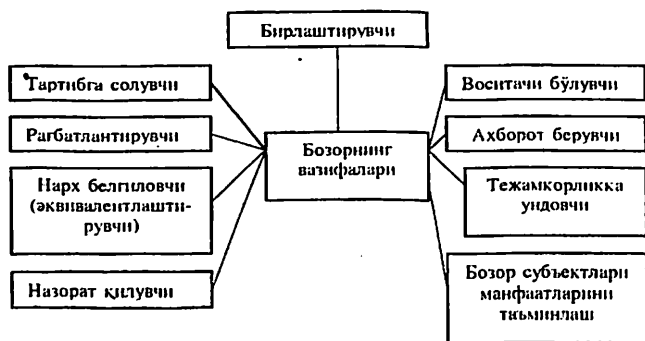
техникани ўзлаштириш, янги технологияни тадбиқ этиш ва бошқалар орқали эришиш мумкин.

- ◆ Бозор субъектларининг ҳар бирида таклиф, талаб, нархлар ва фойда нормаси ва бошқалар тўғрисида ишончли ва тўла ахборотларнинг мавжуд бўлиши. Буларсиз бу субъект бозорда тўғри мўлжал ола олмайди ва харид қилиш ва сотишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида тўғри қарор қила олмайди.
- ◆ Ишлаб чиқарувчилар монополиясининг бўлмаслиги, бусиз бозорда сотувчилар ва харидорларнинг эркин иқтисодий ҳаракатини таъминлаб бўлмайди.

Бозорнинг моҳияти мавжуд категориянинг асосий нима мақсадга мўлжалланганлигини белгиловчи унинг бош иқтисодий вазифаларида (функцияларида) ўз аксини топади. (Чизма 1).

1-чизма

Бозорнинг муҳим вазифалари

Бирлаштирувчи вазифаси ишлаб чиқариш (ишлаб чиқарувчилар) соҳаси, истеъмол (истеъмолчилар) соҳаси ва шунингдек сотувчилар-воситачиларни бирлаштириш, уларни меҳнат маҳсулотлари ва хизматларни фаол айрибошлашнинг умумий жараёнига жалб қилишдан иборат. Бозорсиз ишлаб чиқариш истеъмолга хизмат қила олмайди, истеъмолчи эса ўзининг эҳтиёжларини қондира олмайди.

Бозор ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашувиغا, иқтисодиётдаги интеграцион жараёнларнинг ўсишига ёрдам беради.

Тартибга солувчининг вазифаси бозорнинг иқтисодиёт барча соҳаларига таъсирини кўзда тутаяди, бирлашган таркибий тузилмада ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг келишувини, нархларни белгилаш бўйича талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатни, миллий иқтисодиёт соҳалари ўртасидаги ишлаб чиқариш ва муомаладаги муносабатларни таъминлайди.

Бозор куйндагк саволларга жавоб беради: нима ишлаб чиқариш керак? Ким учун ишлаб чиқариш керак? Қандай ишлаб чиқариш керак?

Рағбатлантирувчининг вазифаси ишлаб чиқарувчиларни янги маҳсулотни, зарурий товарларни энг кам харажатлар ҳисобига яратиш ва етарли фойда олишга ундаш, фан-техника тараққиётини рағбатлантириш ва бунинг асосида ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш ва бутун иқтисодиёт самарадорлигини оширишдан иборат.

Нарх белгиловчи (ёки эквивалентлаштирувчи)нинг вазифаси бу маҳсулотларни айрибошлаш учун тенг қийматларни белгилашдир. Бунда бозор товарларни ишлаб чиқаришга кетган индивидуал меҳнат харажатларини ижтимоий сарфлар билан таққослайди, яъни харажатлар ва натижаларни сарҳисоб қилади, нафақат сарф қилинган меҳнат миқдори, балки унинг нафини белгилаш орқали товарнинг фойдалилигини аниқлайди.

Бозорнинг **назорат қилувчи вазифаси** ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларини бош назорат қилувчи ролини бажаради. Бозорда товарлар ва хизматларнинг нафақат миқдори, балки сифати ҳам истеъмолчилар талабларига қай даражада мос келиши аниқланади.

Воситачи бўлувчи вазифаси иқтисодий жиҳатдан алоҳида бўлган ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг меҳнат натижаларини айрибошлаш мақсадидаги учрашувлари таъминлайди. Бозорсиз ижтимоий ишлаб чиқариш иштирокчиларининг у ёки бу иқтисодий ва техник алоқалари қай даражада мақсадга мувофиқлигини аниқлаб бўлмайди. Истеъмолчи энг мақбул сотувчи-етказиб берувчини, сотувчи эса ўзига мос харидорни танлаш имкониятига эга бўлади.

Ахборот берувчининг вазифаси бозор иштирокчиларига мунтазам равишда ўзгариб турувчи нархлар, кредит бўйича фоиз ставкалари орқали бозордаги товарлар ва хизматларга бўлган талаб ва таклиф тўғрисидаги объектив ахборотларни бериб боради. Ҳозирги замондаги бозор катта ҳажмдаги ахборотни тўпловчи ва қайта ишловчи; товарлар ва хизматлар сотилишининг аҳволи ва шарт-шароитлари тўғрисидаги умумлашган маълумотларни етказиб турувчи “улкан компьютер”га айланиб бормоқда.

Тежамкорликка ундовчи вазифаси истеъмол соҳасида муомала харажатларини (харидорларнинг товарларни сотиб олишга кетадиган сарфларини) камайтириш, аҳоли талабини иш ҳақи билан таққослашни кўзда тутади.

Бозор субъектлари манфаатларини таъминлаш вазифаси бу манфаатларнинг А. Смит томонидан баён этилган “Менга нима керак бўлса, шуни бер, ва сенга нима керак бўлса шуни оласан.”¹

¹ Англатолия экономической классики. Т.1-М.: 1993. 91-бет.

тамоғили бўйича ўзаро боғлиқлигини таъминлайди. Сотувчиларнинг иқтисодий манфаати кўпроқ даромад олишдан, харидорларнинг эса-эҳтиёжларини энг кам харажатлар эвазига қондиришдан иборат. Бу манфаатларнинг уйғунлашуви бир-бирларига зарур бўлган нсёматларни айрибошлаш ва бозордаги олди-сотди ишларини қиймат бўйича тенглаштиришни кўзда тутади.

Бозорнинг цивилизация ривожланишининг барча босқичларига у ёки бу даражада ҳос бўлган иқтисодиёт назариясининг категорияси сифатидаги моҳияти мана шундай, бироқ шу билан бирга у мураккаб ижтимоий фалсафий тушунчадир. У фақатгина иқтисодий соҳа билан чекланмайди. Бозор инсоният жамияти ривожланишининг табиий-тарихий натижаси сифати маданий ва иқтисодий ҳаётнинг кўп асрлик ҳамкорликдаги анъанавий бойлиқларини қамраб олган халқлар ривожланишининг тарихий, миллий, маданий, диний, психологик хусусиятларини ўз ичига олади, бу ҳозирги замондаги бозор ва турли мамлакатлардаги бозор тизимининг ўзига хослигини белгилайди.

2. Бозорнинг объектлар жиҳатидан турланиши

Бозорнинг тузилиши – бу бозор алоҳида элементлари унсурларининг ички шаклланиши, жойлашуви ва кетма-кетлиги, уларнинг бозор умумий ҳажмидаги улушидир.

Ҳар қандай таркибий тузилишнинг белгилари қуйидагилардир:

- унинг унсурлари ўртасидаги узвий боғлиқлик;
- бу унсурларнинг маълум пухталилиги;
- мавжуд унсурларнинг бир бутунлиги ва жамланганлиги.

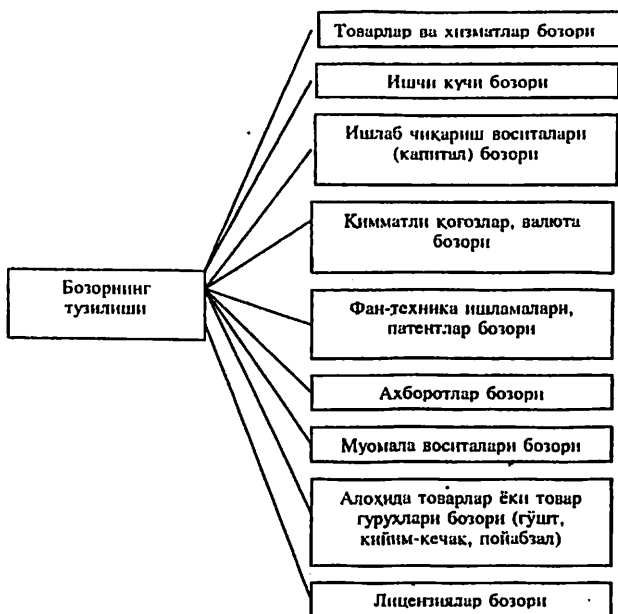
Турли мезонлар асосида алоҳида унсурларга бўлинган барча бозорлар мажмуи **бозорлар тизимини** ташкил этади.

Объектлар жиҳатидан бозорнинг тузилишини қуйидаги чизма кўринишида келтириш мумкин (2-чизма).

Истеъмол бозори яқин вақтларгача давлат ва кооператив савдо, умумий овқатланиш корхоналари, оила ва индивидуал савдонинг майда корхоналаридан иборат эди. У товарлар ва хизматлар (маиший, коммунал, маданий, транспорт хизматлари, таълим, тиббий хизматлар) бозорини ўз ичига олади.

Уй-жой бозори яқиндагина хусусий уйларни ва дала ҳовлиларини ва бошқаларни, ва шунингдек сотиш ва сотиб олиш мумкин бўлган кооператив уйларни олди-сотди қилиш шакли сифатида мавжуд эди. Давлат уй-жой секторини хусусийлаштириш натижасида турар-жой майдонларининг барча кўринишларини қамраб олувчи, тор айрибошлаш доираси ёки “келишув бўйича” яширин сотиш билан чегараланмаган, тўлақонли уй-жой бозорининг шаклланиши кузатилмоқда.

Объектлар мезони бўйича бозорнинг тузилиши

Ишчи кучи бозори аслини олганда доим мавжуд эди. Бирок бизнинг иқтисодиётда ишчи кучи ўтмишда унинг режали асосда тақсимланиши, меҳнат қилишга ноиқтисодий тарзда мажбурлаш, меҳнатга ҳақ тўлашнинг давлат тарифларининг мавжудлиги, ходимларни эркин ишга ёллаш ва ишдан бўшатиш тизимининг йўқлиги сабабли эркин сотиб олиш ва сотиш объекти бўлиб ҳисобланмас эди. Яқин вақтларгача ишчи кучининг товарлик хусусияти инкор қилинар эди. Ишчи кучи бозорининг ривожланиши ҳар бир шахснинг ўз ишчи кучини ўзининг танлови ва ҳохиши, ходим ва ёлловчи ўртасидаги шартнома асосида, бозор нархларида эркин сотиш ҳуқуқини тан олишни кўзда тутади.

Инвестициялар бозори бозор муносабатларини объекти капитал кўйилмалар бўлган пул бозори турли кўринишлардан биридир.

Қимматли қоғозлар бозори яқин вақтларгача фақат давлат облигациялари, лотерея чипталарини сотиб олиш ва сотиш кўринишида эди. Ҳозирги вақтда акциялар, облигациялар, ассигнациялар, чеклар, аккредитивлар, векселлар ва пул мажбуриятларининг бошқа кўринишларини сотиб олиш ва сотиш амалга оширилмоқда.

Пул ва валюта бозори илгарилари амалда расмий равишда бизнинг иқтисодиётда мавжуд эмас эди ёки яширин хусусиятга эга эди. Ўта чекланган шаклда валюта бозори фақат иқтисодий муносабатлар соҳасини қамраган эди. Бу бозорнинг бир маромда амал қилиши жаҳон, давлат, эркин ва ким онди савдоси курси бўйича валюта сўмларига сотиладиган ва сотиб олинадиган фонд ва валюта биржаларини ташкил этишни талаб этади.

Инновациялар, яъни фан-техника соҳасидаги янгиликлар, кашфиётлар, рационализаторлик таклифлари бозори, илгарилари бизнинг иқтисодиётда, шунингдек, мавжуд эмас эди. Бозор иқтисодиётига ўтиш инновацияларни бозор нархларида сотиш мақсадга мувофиқ бўлган товар сифатида кўриб чиқишга асос бўла олади, бу эса шубҳасиз илмий-техника тараққиётини жадаллаштиришга олиб келади.

Ахборот маҳсулотлари бозори – бу ўзига хос бозор бўлиб, бу ерда олди-сотди предмети бўлиб кишиларга зарурий ахборотни etkazувчи китоблар, рўзномалар, ойнамалар, турли кўринишдаги реклама ва бошқа кўпгина фаолият кўринишлари хизмат қилади. Бундай бозор бизда мавжуд. Бироқ агар ахборот маҳсулотини кенгрок маънода тушуниб, унга интеллектуал, яъни, илмий, маданий, маънавий ва таълим маҳсулотини қўшадиган бўлсак, у ҳолда бундай маҳсулотлар бозори эндигина шаклланиб келмоқда.

Лицензиялар бозори – бу инновациялар бозорининг бир қисмидир. Бу ерда сотиб олиш ва сотиш объекти бўлиб кашфиётлар, технологик тажриба, тижорат билимлари, товар белгиларидан фойдаланиш ва бошқаларни топшириш бўйича патентлар ва бепул лицензиялар хизмат қилади. Бу технология билан савдо қилишидир. Ҳозирги шароитда халқаро амалиётда **НОУ-ХАУ** (техник билимлар ва амалий тажриба, тижорат аҳамиятига эга бўлган ва патент ҳимояси билан таъминланмаган спецификациялар, формулалар, рецептуралар, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳужжатлари, схемалари, технологик жараёнлар тавсифномалари ва бошқалар) ва илгор технологияни саноатда қўллаш бўйича **инжиниринг** хизматларини тақдим этиш шаклидаги лицензион келишувлар кенг тарқалган.

3. Бозорнинг субъектлар жиҳатидан турланиши

Субъектлар мезони бўйича бозор қуйидаги тузилишга эга:

- харидорлар бозори;
- сотувчилар бозори;
- давлат муассасалари бозори;
- оралик сотувчилар-воситачилар бозори.

Харидорлар бозорида таклиф талабдан кўпроқ бўлиши лозим, шунда таққослаш ва у ёки бу товарга афзаллик бериши мумкин. Бу

ерда ҳозирги ривожланган миллий ва халқаро бозорларга хос бўлган ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат мавжуд бўлади.

Сотувчилар бозори талабнинг таклифга нисбатан анча ошиқчаллигини тавсифлайди. Бу ерда асосий ролни товарлар ва хизматлар миқдори ўйнайди, уларнинг сифатига унча эътибор берилмайди. Сотишдан олдинги ва кейинги қулайликлар эсга олинмайди, ҳамма нарса тезда сотилади, чунки ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобат бўлмайди, товар ассортиментги (хилма-хиллиги) кам бўлади.

Давлат муассасалари бозори давлат ташкилотлари, федерал ҳукумат, шартлар, ўзларининг асосий вазифаларини бажариш учун зарур бўлган товарларни сотиб олувчи ва ижарага олувчи маҳаллий ташкилотларнинг олди-сотди ишлари мажмуини ўз ичига олади.

Оралик сотувчилар-воситачилар бозори ўзларининг манфаатларини кўзилаб товарларни бошқа истеъмолчиларга қайта сотиш ёки ижарага бериш учун сотиб олувчи шахслар ва ташкилотлар иқтисодий муносабатларини акс эттиради.

Жойлашуви нуқтан назаридан қуйидаги бозорлар мавжуд:

- маҳаллий (локал) бозор;
- ҳудудий бозор;
- ички бозор;
- ташқи бозор;
- миллий бозор;
- жаҳон бозори.

Алоқалар шакли бўйича қуйидаги бозорлар фарқланади:

- шахсий алоқа асосидаги бозор;
- шахсий алоқасиз, пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган бозор.

Тўйинганлиги даражаси бўйича:

- мувозанатли бозор;
- камомадли бозор;
- тўкин бозор.

Етуқлик даражаси бўйича:

- ривожланмаган бозор;
- ривожланган бозор;
- шаклланаётган бозор.

Рақобатнинг чегараланганлиги даражаси бўйича:

- эркин бозор;
- монопол бозор;
- олигополистик бозор.

Мавжуд қонунчилик талабларига мос келиши бўйича:

- легал (очик) бозор;
- нолегал бозор.

Тармоқлар бўйича:

- автомобил бозори;
- компьютер бозори ва ҳ.к.

Савдо-сотиқнинг хусусияти бўйича:

- улгуржи бозор;
- чакана бозор;
- экспорт бозори;
- импорт бозори.

Товарлар хилма-хиллиги (ассортименти бўйича):

- чегараланган тор бозор (биргина ишлаб чиқарувчининг савдоси);
- тўйинган бозор (кўпгина ишлаб чиқарувчиларнинг кўпгина бир-бирига ўхшаш товарлари);
- кенг ассортиментли (хилма-хил товарли) бозор (бир-бири билан боғлиқ бўлган ва бир қанча ўзаро алоқадор эҳтиёжларни қондиришга қаратилган бир неча кўринишдаги товарлар);
- аралаш бозор (бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлмаган турли товарларнинг мавжудлиги).

Булардан ташқари аукционлар, узоқ муддатли шартномалар, телефон-телекс бозори, бир марталик савдо-сотиқ битимлари, биржа савдосини ажратиб кўрсатиш мумкин.

4. Бозор инфратузилмаси ва унинг асосий унсурлари

Биринчи марта инфратузилма ибораси XX аср бошларида иқтисодий таҳлилда ҳарбий кучлар фаолиятини бир маромда таъминловчи объектлар ва иношоотларни белгилаш учун ишлатилган.

У лотинча “infra” – пастрок, тагида; “struktura” – тузилиш, жойлашиш сўзларидан келиб чиққан.

XX асрнинг 40-йилларида Фарбда инфратузилма дейилганда моддий ишлаб чиқаришнинг бир маромда ҳаракат қилишга хизмат кўрсатувчи тармоқлар мажмуи тушунилган. Бизнинг иқтисодий адабиётда бу муаммога 70-йилларда асосан эътибор қаратила бошланди ва ривожлантирилди.

Инфратузилма - бу ҳар қандай бир бутун иқтисодий тизимнинг зарурий бўғинидир. У бўйсунувчи ёрдамчи тавсифга эга бўлган ва иқтисодиёт ёки сиёсий тизим хўжалик фаолиятининг бир маромда амал қилишини таъминловчи иқтисодий ҳаёт умумий қурилмасининг таркибий қисмидир.

Бугунги кунда ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи **ишлаб_чиқариш инфратузилмаси** (транспорт, алоқа, улгуржи савдо ва ҳ.к.), **ижтимоий инфратузилма** (аҳолига хизмат кўрсатувчи транспорт ва алоқа, таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот ва ҳ.к.) ва шунингдек **бозор инфратузилмасини** ажратиб кўрсатиш мумкин.

Бозор механизмнинг ривожланиши билан мамлакат иқтисодиётида алоҳида бозорлар эҳтиёжини қондиришга қаратилган, талаб ва таклифни ақс эттирувчи фаолиятнинг ихтисослашган шаклини юзага келтиришга зарурият юзага келади. Бозорнинг шаклланиши унинг маданийлашган ҳолда амал қилишини таъминлайдиган янги ташкилотлар ва муассасаларнинг юзага келишига олиб келади.

Бозор инфратузилмаси – бу товарлар ва хизматлар ҳаракати, олди-сотди ишларига ёрдам кўрсатувчи ташкилий-ҳуқуқий шакллар, ёки бозорга хизмат кўрсатувчи ва унинг бир маромда амал қилишини таъминлаш бўйича маълум вазифаларни бажарувчи институтлар, тизимлар, хизматлар ва корхоналар мажмуидир.

Ҳозирги замон бозор инфратузилмасининг асосий унсурларига қуйидагилар киради:

- биржалар (товар, ҳом-ашё, фонд, валюта биржалари), уларнинг ташкилий тарзда расмийлаштирилган ваколатхоналари;
- аукционлар, ярмаркалар ва ташкилий биржадан ташқари ваколатхоналарнинг бошқа шакллари;
- кредит тизими ва тижорат банклари;
- эмиссия тизими ва эмиссия банклари;
- аҳолини иш билан бандлигини тартибга солиш тизими ва бандликка кўмаклашув давлат ва нодавлат марказлари (меҳнат биржалари);
- ахборот технологиялари ва иш юритиш коммуникация воситалари;
- солиқ тизими ва солиқ инспекциялари;
- тижорат хўжалик таваккалчиликни суғурталаш тизими ва суғурталаш компаниялари;
- махсус реклама агентликлари, ахборот марказлари ва оммавий ахборот воситалари агентликлари;
- савдо палаталари, иш юритувчи доираларнинг бошқа жамоат, кўнгилли ва давлат бирлашмалари (ассоциациялар);
- боғхона тизими;
- ёлланиб ишловчиларнинг касаба уюшмалари;
- тижорат кўргазма мажмуалари;
- олий ва ўрта иқтисодий таълим тизими;
- аудитгорлик компаниялари;

- маслаҳат берувчи (кансалтинг) компаниялари;
- иш юритиш соҳасидаги фаолликни рағбатлантиришга мўлжалланган ижтимоий ва давлат фондлари;
- эркин тадбиркорликнинг махсус доиралари (зоналари).

Инфратузилма бозор субъектлари фаолиятининг маданийлашган (цивилизацияли табиатини таъминлашга хизмат қилади, унинг унсурлари ташқаридан бу субъектларга мажбурий ҳолда боғланмаган бўлиб, улар бозор муносабатлари натижасида юзага келадилар.

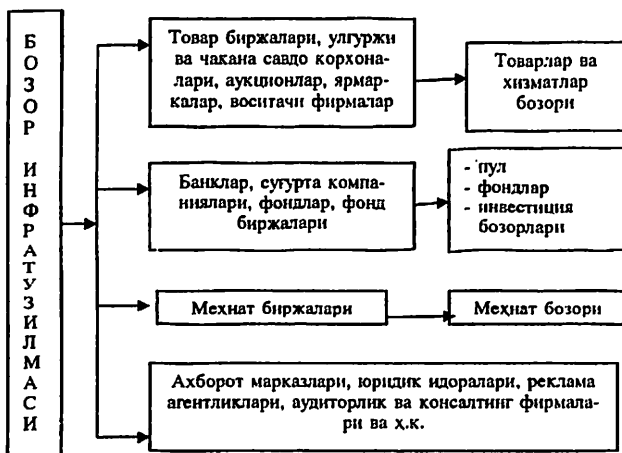
Бозор инфратузилмасининг вазифалари (функциялари) қуйидагилар:

- бозор муносабатлари иштирокчиларига уларнинг манфаатларини амалга оширишни енгиллаштириш;
- иқтисодиётнинг алоҳида субъектлари ва фаолият турларини ихтисослаштириш асосида бозор субъектлари иши оперативлиги (тезкорлиги) ва самарадорлигини ошириш;
- бозор муносабатларини ташкилий расмийлаштириш; ҳуқуқий ва иқтисодий назорат шаклларини, иш юритишни давлат ва жамоат томонидан тартибга солиш амалиётини енгиллаштириш.

Бозор инфратузилмасини қуйидаги чизма кўринишида келтириш мумкин (3-чизма).

3-чизма

Бозор инфратузилмасининг асосий унсурлари (элементлари)

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Бозор – бу иқтисодий категория сифатида харидорлар ва сотувчилар ҳамда товарлар ва пул ҳаракати бўйича савдо воситачилари ўртасидаги муайян иқтисодий муносабатлар мажмуи бўлиб, у бозор муносабатлари субъектларининг иқтисодий манфаатларини ақс эттирадиган ва меҳнат маҳсулотлари айирбошланишини таъминлайди.

Харидорлар – товарларни маълум нархда сотиб олиш иштиёқига ва бунинг учун етарли пул маблағларига эга бўлган кишилардир.

Сотувчилар – товарларни бозорга чиқариб, уларни маълум нархда харидорларга таклиф этувчилардир.

Ривожланган бозор – бозор муносабатлари тасодифи, кўпинча товар кўринишидаги (бартер) тавсифга эга.

Эркин (классик) бозор – деганда харидорлар ҳам, сотувчилар ҳам кўп бўлиб, улардан ҳеч бири монополия мавқеига эга бўлмай, бир-бирини тездан топа оладиган, рақобат тўла-тўқис ҳукмрон бўлган, нархлар эркин савдолашув асосида шаклланидиган бозор тушунилади.

Монопол бозор – озчилик харидорлар ва сотувчилар ҳукмрон бўлган, монопол нарх ўрнатилган: рақобат чекланган ёки рақобат умуман бўлмайдиган бозорга айтилади.

Цивилизацияланган (тартибланувчи) бозор – бу цивилизация ва жамият инсонпарварлашуви натижаси бўлиб, бунда давлат бозорнинг жамиятнинг алоҳида аъзолари манфаатларига зарбаларини юмшатишга интилади. Бозорнинг салбий оқибатларини чеклаш ёки умуман бартараф этиш учун уни тартибга солиб туриш лозим.

Деформалаштирилган бозор – давлатнинг бозор муносабатларига ҳаддан ташқари кўп аралашини натижасида юзага келади. Масалан, маъмурий иқтисодиёт даврида бозор жиддий равишда деформалаштирилган эди.

Бозорнинг тузилиши – бу бозор унсурларининг ички қурилиши, жойлашини ва тартиби, уларнинг бозор умумий ҳажмидаги улуши.

Бозорлар тизими – турли-туман мезонлар асосида алоҳида унсурларга ажратилган барча бозорлар мажмуига айтилади.

Истеъмолчилар бозори – кишиларнинг тирикчилиги учун зарур бўлган товарлар ва хизматлар бозоридир.

Ишлаб чиқариш воситалари ва ресурслар бозори – ишлаб чиқариш учун зарур бўлган нарсалар бозори бўлиб, унда улгуржи савдо-сотик олиб борилади.

Товарлар биржаси – улгуржи савдо билан шуғулланувчи тижорат корхонасидир.

Ишчи кучи ёки меҳнат бозори – ишчи кучи олди-сотди қилинадиган бозор.

Молия бозори – молия ресурсларига (воситасига) айланган пул маблағлари ва уларга тенглаштирилган қимматбаҳо (қийматли) қозғалар бозори тушунилади.

Интеллектуал товарлар бозори – ақлий меҳнат маҳсули бўлган товарлар ва хизматлар бозори.

Инвестициялар бозори – пул бозорининг бир тури бўлиб, бунда бозор муносабатларининг объекти капитал қўйилмалари ҳисобланади.

Инновациялар бозори – бу янгиликлар, кашфиётлар, рационализаторлик таклифлари бозори.

Ахборот маҳсулотлари бозори – ўзига хос бозор бўлиб, бу ерда олди-сотди предмети сифатида кишиларга ахборот етказувчи китоблар, рўзномалар, ойномалар, расмлар, турли рекламалар ва бошқа кўпгина ашёлар ва фаолият кўринишлари хизмат қилади.

Бозор сигменти – бу бозорнинг савдо-сотикнинг шарт-шароитига қараб кўпгина бўғинларга ажратилишидир.

Савдо ярмаркалари – маълум вақтда ўтказиладиган савдо-сотик йиғини бўлиб, бу ерда товарлар улгуржи равишда олди-сотди қилинади.

Савдо фирмалари – муайян бозор сегментида тижорат ишини юритувчи ва ихтисослашган савдо-сотик корхоналаридир.

Бозор инфратузилмаси – бозор механизмига хизмат кўрсатувчи элементлар комплекси: капитал бозори, ишлаб чиқариш воситалари бозори, меҳнат бозори ва бошқалар.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Бозор тушунчасига таъриф беринг.
2. Бозор қандай вазифаларни бажаради?
3. Бозорларнинг асосий кўринишларини айтиб беринг ва уларни тавсифланг.
4. Бозорда “талаб-таклифнинг” роли нималардан иборат?
5. Бозор сигменти нима?
6. Кўчмас мулк бозори бошқа бозор турларидан қандай хусусиятлари билан фарқ қилади? Меҳнат бозоричи?
7. Бозор инфратузилмасига таъриф беринг. У бозор иқтисодиётида қандай вазифаларни бажаради?
8. Ўзбекистонда бозор инфратузилмаси қандай шаклланиб бормокда?

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995 й.

- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: «Ўзбекистон», 1997 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. – Т.:«Ўзбекистон», 1999 й.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.:“Меҳнат”, 1995 й.
- Курс Экономической теории. Учебное пособие (Руководитель авторского коллектива и научный редактор проф. А.В. Сидорович) М.: МГУ. Изд-во “ДИС”, 1997 г.
- Севинкянц С.Г., Отго О.Э., Тешаев Б.Т. Экономика – основа жизни общества. Т.: “Шарк”, 1998 г.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999 г.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

IX БОБ. ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ, БОЗОР МУВОЗНАТИ

1. Талаб қонуни ва унинг табақалашуви.
2. Таклиф ва унинг қонуни, унга таъсир қилувчи омиллар.
3. Иқтисодий ресурсларга талаб ва таклифнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Талаб ва таклиф мослиги ва бозор мувозанатининг юзага келиши.

1. Талаб қонуни ва унинг табақалашуви

Талаб – бу энг аввало бирон-бир неъматлар ёки хизматларга бўлган эҳтиёжнинг бозорда намоён бўлишидир. Бозорда эҳтиёжлар талаб шаклида майдонга чиқишининг сабаби товар ишлаб чиқариш хусусиятининг ўз замиридадир. Ҳар қандай товар фақат бирон-бир бошқа товар ёки пулга алмашув натижасида олинishi мумкин. Қондирганлик учун ҳақ тўлаб бўлмайдиган эҳтиёжни бозор ҳисобга олмайди. Масалан, кимдир автомобиль сотиб олмақчи бўлса-ю, аммо пули бўлмаса, бундай эҳтиёж талаб эмас. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: талаб бу шунчаки эҳтиёж эмас, балки тўловга қобил, пул билан таъминланган эҳтиёждир.

Талаб даражасига уч гуруҳ омиллар: **товарлар нархи, харидорлар даромадлари, истеъмолчилар диди ва эҳтиёжи** таъсир кўрсатади. Бу омиллар айрим харидорларнинг ҳам, истеъмолчилар катга гуруҳининг ҳам талабига таъсир кўрсатади. Талабнинг юқорида тилга олинган омилларини ҳар бирига боғлиқлигини аниқ мисолларда кўриб чиқамиз.

Талабларнинг ўзгариши. Талаб билан нархларнинг ўзаро таъсирини ҳам бир товар бозорида кузатиш мумкин. Мисол учун мол гўштини олайлик. Бундан ҳамма сотувчилар сифати бир хил гўштни сотадилар ва аҳолининг даромадлари, анъаналари ва дидлари ўзгармай қолаверади деб, фараз қилайлик. Фақат мол гўштини нархи ўзгаради. Бизнинг вазифамиз-бу ҳол талаб даражасига қандай таъсир қилишини кузатишдир.

Даставвал айрим истеъмолчи талабининг ўзгаришини кўриб чиқамиз. У гўштининг бир килограмми 25 сўм бўлса, ҳеч қанча олмайди. Агар нарх, масалан, 18 сўмгача тушса – 1 килограмм, 12 сўмга тушса – 2 кг, 6 сўмга тушса – 3 кг сотиб олади ва ҳоказо. Нарх қанча паст бўлса, гўшт шунча кўп сотилади. Албатта, бошқа ҳар қандай эҳтиёждек, гўштга бўлган эҳтиёж ҳам қониқишнинг муайян жисмоний чорасига эга. Агар у қондирилган бўлса, нархнинг ҳар қанча камайтирилиши кишининг яна гўшт сотиб олишга

мажбур қилолмайди. Аммо нарх пасайган сайин шахсий талабнинг ортиб бориш ҳолати аён.

Шахсий талаб ўзгаришининг шакли тасоцифий эмас. У иқтисодий назарияда талабнинг камайиш қонуни деб аталадиган қонуниятни ифодалайди. Мазкур қонунда айтилишича: агар бчрон товарнинг нархи ошса, унга бўлган талаб камаяди ва, аксинча, товар нархи камайса, унга талаб ортади.

Нарх билан талабнинг бундай ўзаро боғлиқлиги батамом тушунарлидир. Товар нархи пасайиб борса-ю, харидор даромади ўзгармай қолаверса, ушбу даромаднинг тайин харид қуввати орта боради. Истеъмолчи энди кўпроқ товар, шу жумладан нархи пасайган товарни сотиб олиши мумкин. Иккинчи изох шундан иборатки, даромаднинг бошқа товарлар сотиб олинган қисми арзонлашган товарни сотиб олишга сарфланади.

Хар бир истеъмолчининг ўз шахсий талаб ўзгариши бор. Улар шакл жиҳатдан бир-бирини такрорламайди. Жами бозор талаби ёки муайян бозордаги умумий талаб эса-бу барча истеъмолчилар талабнинг йиғиндисидир. Бинобарин, жами талаб кўрсаткичи нархларнинг муайян даражасида барча истеъмолчилар сотиб оладиган товар миқдорининг ифодаси сифатида шаклланди.

Талабнинг ўзгарувчанлиги. Нархнинг ўзгариши билан боғлиқ ҳолат талаб ўзгаришининг йўналишигина эмас, бу ўзгаришнинг даражасини ҳам билиш муҳимдир. Нархга яраша талаб ўзгариши (НТЎ) унинг кўрсаткичидир.

$$НТЎ = \frac{ДТ}{Т}; \frac{ДН}{Н}$$

бунда Т-нарх ўзгаришидан аввалги талаб, ДТ-нарх ўзгариши натижасида талаб ўзгариши, Н-товарнинг нарх ўзгаришидан аввалги нархи, ДН-нархнинг ўзгариши.

Талабнинг камайиши-қонунга мувофиқ нарх ва талаб қарама-қарши йўналишда ўзгариши сабабли, нарх ўзгарувчанлигининг миқдори ҳамиша нолдан кам бўлади. Бизни эса ушбу кўрсаткичнинг мутлақ миқдоригина кизиқтиради. Бунда учта тоифа бўлиши мумкин: 1) агар талаб нархга қараганда кўпроқ даражада содир бўлса, унда (НЎ) < 1. Ўзгарувчанлик кўрсаткичи нарх билан талабнинг мутлақ ўзгаришини эмас, уларнинг нисбий ўзгаришини қиёслашига эътибор берайлик. Тилга олинган учта ҳолдан **биринчисида** талаб ўзгарувчан бўлади, **иккинчисида** талабнинг ўзгарувчанлиги бирга тенг, **учинчисида** – талаб ўзгарувчан эмас ёки қатъий бўлади.

Бир товарнинг ўзи талаб истеъмолчиларнинг турли гуруҳлари учун ўзгарувчан ёки ноўзгарувчан бўлиши мумкин. Лекин шундай товарлар борки, уларга бўлган талаб ҳамиша ва аҳолининг ҳамма

гурухлари учун амалда ноўзгарувчандир. **Биринчи** галда зарур буюмлар, хусусан озиқ-овқат маҳсулотлари яна шу хил товарлар гуруҳидан биридир. Агар мисол учун, нонни нархи ошса, уни камроқ сотиб олмасалар керак, чунки у ғоят зарур озиқадир. Одамлар нон истеъмол қилишни камайтирмаслик учун кўпроқ бошқа товарларга қиладиган харажатларни қисқартирадилар. **Иккинчи** томондан, нонга муҳтожлик кониқишнинг жисмоний чегарасига эга бўлиб, у анча тез қондирилади. Демак, нон нархининг пасайиши бу маҳсулотнинг кўпроқ истеъмол қилинишига олиб келмайди.

Муайян жой ёки ижтимоий гуруҳ учун аъъанавий бўлган истеъмол буюмлари ҳам шундай товарлар жумласига киради, уларга бўлган талаб ҳам ўзгарувчан эмасдир, Масалан, Ўзбекистонда, гуруҳни шундай деса бўлади. Бу маҳсулот нархининг тушиши ҳам, оқиши ҳам уни истеъмол қилишда, демак, унга бўлган талабда катта ўзгаришларга олиб келади.

Аммо талаб фақат товарлар нархигина эмас, харидорлар даромадларига ҳам боғлиқ. Даромад билан талабнинг ўзгаришлари ўртасидаги боғлиқликни аниқлаб берувчи кўрсаткич даромадга яраша талаб ўзгарувчанлиги (ДТЎ) деб аталади. Бу кўрсаткич куйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

$$ДТЎ = \frac{T}{T} \cdot \frac{D}{D} \quad (2)$$

бунда Д-истеъмолчининг дастлабки даромади, 333Д-даромаднинг ўзгариши. ДТЎ-нолдан кўпроқ ҳам, камроқ ҳам бўлиши мумкин. Бунинг сабаби даромад ҳажмининг ўзгариши турли товарларга бўлган талаб даражасида турлича акс этишади. Ҳар хил товарларга бўлган талаб даромад йўналиши бўйича бошқаларига бўлган талаб эса унга тесқари йўналишида ўзгаради. Масалан, агар харидор даромади ошиб борса у албатта, нархи қиммат товарларни, яъни сифатлироқ товарларни кўпроқ сотиб олади. Айни чоғда даромади камроқ пайтда истеъмол қилган паст сифатли товарларни олмайди ёки уларга бўлган талабни мутлақо рақамларда камайтиради. Даромад билан талаб бир йўналишда ўзгара борса, унда ДТЎ 0, агар тесқари йўналишда ўзгарса, унда ДТЎ 0. Шундай ҳам бўлиши мумкинки, унда даромаднинг ўзгариши талабнинг ўзгаришига асло таъсир қилмайди. Унда даромадга яраша талаб ўзгарувчанлиги полга тенг бўлиши мумкин. Ана шунга боғлиқ ҳолда талаб тегишли равишда ўзгарувчан эмас (бирга тенг) ёки ўзгарувчан бўлади.

Худди нархга яраша талабнинг ўзгарувчанлигидан тавофулар сабабларига кўра талабнинг даромад ўзгаришига акс садоси даражаси ҳам турли товарлар учун бир хил эмас.

Нархлар ва даромадларни муайян даражасида истеъмолчининг шахсий дишлари, расм-русм, обрў-эътибор, аъъаналар ва ҳоказолар

каби омиллар ҳам бўлган шароитда товарнинг истеъмол хоссалари у ёки бу эҳтиёжни қондириш имконияти ҳақидаги ахборотнинг аҳамияти анча ортади. Фирмалар ўз маҳсулотларини кўпроқ сотиш ва бозордаги улушни кўпайтириш учун фойдаланиладиган реклама талабга жиддий таъсир кўрсатади.

2. Таклиф ва унинг қонуни, унга таъсир қилувчи омиллар

Таклиф муайян пайтда бозорда бўлган ёки унга етказиб берилиши мумкин бўлган товарлар массаси сифатида белгиланади. Бирон бир сабабга кўра сотиш учун етказиб берилмайдиган маҳсулотни бозор ҳисобга олмайди ва у таклифга қирмайди. Мисол учун, бирон киши 5 тонна олма ҳосили олса-ю, уни сотишни учун таклиф қилолмаса, бу олма бозор таклиф қилинмаган бўлиб ҳисобланади.

Шунга эътиборни қаратмоқ зарурки, бозорда товарлар таклиф қилиши ва неъматлар ишлаб чиқариш ҳажмлари бир хил эмас. Унинг бир нечта сабаби бор. **Биринчидан**, маҳсулотнинг бир қисми сотиш учун эмас, балки ўз истеъмоли учун ишлаб чиқарилади. **Иккинчидан**, айтиб ўтилганидек, алмашув учун ишлаб чиқилган маҳсулотнинг ҳаммаси ҳам дарҳол сотиш учун таклиф қилиниши мумкин эмас. **Учинчидан**, бозорда ишлаб чиқаришнинг натижаси бўлган товарлар (масалан, ер ва иш кучи) ҳам таклиф қилинади.

Таклифнинг ўзгариши. Сотувчиларнинг нархлар ўзгаришига қандай қарашини аниқлаш учун аниқ мисолни кўриб чиқамиз. Гўштнинг нархи жуда паст бўлса кўп сотувчилар уни етиштиришга ва бозорга келтиришга кетадиган харажатларни қоплай олмай қоладилар ва бундай ҳолда умуман ҳеч нарса таклиф қилмайдилар. Гўштни арзон нархга сотадиганлар эса катта даромад олмайдилар. Айнан даромад сотувчилар учун асосий интилиш қизиқиш бўлганлиги сабабли бозорда гўшт кам бўлади. Худди талаб каби таклифларни ҳам шахсий ва умумий таклифларга ажратиш мумкин. Аввал гўшт нархи ўзгарганда сотувчи қандай иш тутишини кўриб чиқамиз. 1кг нинг нархи 2 сўм бўлса, у 150 кг, 6 сўм бўлса 250 кг, 12 сўм бўлса 500 кг таклиф қилади.

Демак, нарх қанча юқори бўлса, товар шунча кўп таклиф қилинади.

Жами таклиф кўрсаткичи ҳам жами талаб кўрсаткичидек шаклланади.

Мисол тариқасида яна гўшт бозорига мурожаат қиламиз. Агар 1 кг нинг нархи 2 сўм бўлганда сотувчилар сотиш учун 250 кг гўшт кўйсалар, нарх 6 сўмлигида – 500, 12 сўмлигида – 600, 18 сўмлигида – 1200, 25 сўмлигида – 200 кг кўядилар.

Таклифнинг ўзгарувчанлиги. Товар нархига кўра таклифнинг ўзгариш даражасини аниқлаш учун нархга яраша таклифнинг ўзгарувчанлиги кўрсаткичи қўлланилади.

Нархга яраша таклифнинг ўзгарувчанлиги таклиф билан нарх нисбий ўзгаришларининг бир қисмига тенгдир.

Аммо амалда баъзан нарх билан таклифнинг ўзгариши қарама-қарши йўналишда содир бўлади. Сотувчиларнинг мутлоқ кўпчилиги бозорда товарларнинг ё битта, ё бир нечта, лекин унча кўп бўлмаган турларини таклиф қилади. Агар шу товарлар нархи пасайиб борса, тадбиркорнинг соф даромади камаяди. Даромаднинг камайиши сотувчини товар таклиф қилишни кўпайтиришга ундаши мумкин. Унда таклифнинг ўзгарувчанлиги нолга тенг бўлади.

Ўзгарувчанлиги салбий бўлган таклифга меҳнатни таклиф қилиш бир қадар мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Иш ҳақининг ошиши одатда ходимни кўп вақт давомида меҳнат қилишга рағбатлантиради. Аммо микдордан бошлаб иш ҳақининг ошиши таклиф қилинаётган меҳнат микдорининг кўпайишига эмас, балки камайишига олиб келади. Вақт бирлиги давомида қилган меҳнатига етарлича катта ҳақ олаётган киши энди бу ҳақни кўпайтиришга эмас, ҳордиқ чиқариш учун кўшимча вақт олишга интилади. Ваҳоланки, иш ҳақининг камайиши ходим даромадини камайтиради ва бу билан уни кўпроқ микдорда меҳнатини таклиф қилишга, яъни уни жадалроқ ишлашга мажбур этади.

Нархга яраша таклифнинг ўзгарувчанлиги мутлақ микдор жиҳатдан бирдан кўп, унга тенг ёки кам бўлиши мумкин. Таклифнинг ўзгарувчанлиги (ТЎ) 1 га тенг бўлганда, таклиф ўзгарувчан бўлади, таклифнинг ўзгарувчанлиги 0 бўлганда-мутлақо ноўзгарувчан бўлади. Бу нархнинг ҳар қандай ўзгариши таклифнинг ҳеч қандай ўзгаришига олиб келмайди, деган маънони билдиради.

Таклифнинг ноўзгарувчанлиги товарлар ишлаб чиқариш ва сўзлаб бериш ҳажмларини кўпайтиришда бирон бир тўсқинликлар, энг аввало табиий ресурсларнинг етишмаслиги билан боғлиқдир. Чунончи, борди-ю, деҳқончилик қилишга яроқли ерлар микдори чекланган бўлса, ернинг нархи қапчалик ошмасин, унинг микдорини, яъни таклиф қилишни ошириб бўлмайди. Ер таклиф қилишнинг ноўзгарувчанлиги ўз навбатида унда етиштирилаётган товарларни таклиф қилишнинг ноўзгарувчанлиги кўп жиҳатдан тақозо этади, чунки уларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш имконияти йўқ.

Санъат асарлари ҳам таклиф қилиниши ноўзгарувчан бўлган товарлар жумласига киради. Зеро, мисол учун, Рафаэлнинг “Сикста мадоннаси” – муаллиф яратган барча асл суръатлар, ҳайкаллар, архитектура ва ҳоказолар каби дунёда яккаю ягонадир. Ана шу буюм-

лар ҳар бирини нархи қанчалик ўзгармасин, уларни таклиф қилиш кўпаймайди.

Таклифнинг ўзгарувчанлиги даражаси нарх ошиши ёки пасайиши эодир бўладиган мутлақ қанча давом этишга боғлиқлигини назардан қочирмаслик керак. Гўшт бозори мисолига қайтадиган бўлсак, мапа бундай вазиятни тасаввур этиш мумкин. Кунларнинг бирида гўштга бўлган талаб кескин ўзгаради, дейлик. Гўшт шундай маҳсулотки, бир кун ичида уни таклиф қилиш анча кўпайиши мумкин эмас. Натижада нарх ҳатто ошганда ҳам, таклиф аслида аввалгича қолаверади. Шундай қилиб жуда қисқа муддат давомида товарлар таклиф қилиш ноўзгарувчандир. Борди-ю гўштга бўлган кўп талаб бир неча ой сақланиб қолса унда сотувчилар таклифни кўпайтириш имкониятларини (импорт ҳисобига, молларнинг бўрдоқига боқишнинг жадал усулларини қўллаши соғин чорванинг сўйиш ва ҳоказолар орқали) топширишлари мумкин. Ниҳоят, агар гўштнинг қиммат нархи бир неча йил сақланиб қолса, уни етиштирувчилар бундай аҳволга пухта мосланиб олишлари мумкин: янги фермалар қурадилар, чорвачилик кўпроқ ерлар ажратадилар, чорва селекциясининг бирор янги усулларини қўллайдилар ва ҳоказо. Буни анча узоқроқ вақт мобайнида таклиф кўпроқ ўзгарувчан бўлишини кўрсатади.

Бирон-бир товарни ишлаб чиқаришни ва етказиб беришни кенгайтириш тўсиқларга дуч келмаса, уни таклиф қилишнинг ўзгарувчанлиги бирдан каттароқ бўлади.

Сотувчиларнинг нархлар ўзгаришига муносабатини кўп жиҳатдан унинг улар оладиган даромадга қандай таъсир қилиши белгилаб беради. Шундай кўрсаткич ҳам борки, у сотувчилар даромадлари ўзгаришини товарлар таклиф қилиш-даромадга яраша таклиф қилишнинг ўзгарувчанлиги билан бевосита қиёслайди.

3. Иқтисодий ресурсларга талаб ва таклифнинг ўзига хос хусусиятлари

Товарларга талаб қандай шаклланса, иқтисодий ресурсларга ҳам талаб шундай шаклланади. Лекин иқтисодий ресурсларга талабнинг шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари бор. Иқтисодий ресурсларга бўлган талаб, шу ресурслардан ишлаб чиқариладиган товарга бўлган талабга боғлиқ. Товарга бўлган талабнинг ортиши ёки камайишига қараб шу ресурсларга талаб ортади ёки камаяди. Масалан: тўқимачилик дасгоҳига талаб кўпайса, ресурс бўлмиш металга талаб ортади.

Иқтисодий ресурсларга талабнинг ўзгарувчанлиги қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади:

- **пировард маҳсулотга талабнинг ўзгарувчанлиги.** Айнан бир ресурсдан ишлаб чиқилган тайёр маҳсулотга талаб ўзгарувчанлиги қанча юқори бўлса, бу ресурсга нисбатан талаб шунчалик ўзгарувчан бўлади. Товарга талаб камайиб кетиши унинг нархининг ўсиши, талабнинг камайишига олиб келади, шунингдек бу товарни ишлаб чиқиш учун зарур миқдордаги ресурсга талаб ҳам ўшанчалик камаяди ва аксинча;

- **ресурслар муқобиллиги.** Товар ишлаб чиқариш учун бир ресурс етишмаса ёки нархи ошганда унинг ўрнини боса оладиган муқобил бошқа ресурс бўлса, биринчи ресурсга бўлган талаб ўзгарувчанлиги юқори бўлади. Қўллашга ётган ресурс ўрнига бошқа арзонроқ муқобил бўлган ресурсни тўғридан-тўғри ёки ишлаб чиқариш технологиясини шакллантириш орқали қўллаш ресурслар ўрнини алмаштиришни билдиради.

Масалан: табиий чармдан туфли тикиш ўрнига сунъий чармдан туфли тикиш ёки бензин ўрнига двигателини газ ёки дизел ёқилғиси билан ишлатиш ва ҳоказо;

- **товар ишлаб чиқишдаги умумий сарф-харажатларда ресурслар ҳиссаси.** Ресурсларга бўлган талаб ўзгарувчанлиги, товар ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларда ресурслар учун сарфланган харажатлар ҳиссаси қанча эканлигига боғлиқ бўлади. Товарни ишлаб чиқиш учун сарфланган умумий харажатлар таркибида айнан бир ресурсни бошқа ресурсларга нисбатан таққослаганида ҳиссаси катта бўлса, шу ресурс нархи ошиб кетганлиги, харажатларни кўпайтириб юборади ва у ресурсга бўлган талаб пасаяди.

Иқтисодий ресурсларга бўлган жами таклиф муайян бир даврда тамоман аниқ бўлади. Бир давр мобайнида, айтайлик бир йилда экин майдон (Е) гектарни ташкил қилади, (А) млн. тонна нефть қазиб олинди ва ҳоказо. Ресурслар миқдори маълум даражада ўзгарди. Маълумки, кўплаб табиий ресурслар чекланган бўлсада, барибир маълум даражада ўзгаришлар бўлади. Янги-янги конлар очилади, табиий ва сунъий муқобил, ўринбосар ресурслар вужудга келади. Дастгоҳлар, машиналар, жиҳозлар, ишлаб чиқариш бинолари ва ҳоказолар таклифи чекланган эмас, уларни талаб эҳтиёжига қараб ишлаб чиқариш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг омили сифатида ернинг миқдори чекланган бўлсада, ернинг таклифи ҳам қатъий эмас, сабаб ернинг ирригация ва мелиоратив ҳолатини яхшилаш, унумдорлигини оширишга қаратилган тадбирлар билан кўпайиши мумкин. Ишлаб чиқаришнинг шахсий омили сифатида иш кучи таклифи, аҳолининг меҳнатга лаёқатли қисми чеклайди. Лекин у кўплаб омилларга боғлиқ бўлиб (иш ҳақи, иш куни узунлиги, меҳнат шароити ва бошқалар) меҳнат таклифи ҳам маълум даражада чекланган бўлса-да, бари-бир у ҳар доим ўзгариб туриши мумкин.

4. Талаб ва таклиф мослиги ва бозор мувозанатининг юзага келиши

Нарх мувозанати. Бозор хўжалигида товарлар, муайян нисбатда пулга алмаштирилади. Биз, уни товарнинг нархи деб аталишини ҳам биламиз. Энди биз нархларнинг шаклланиши механизмини тушуниб олишимиз лозим бўлади.

Хар бир харидор муайян пул суммаси эвазига товарларни энг кўп миқдорда олишга, яъни мумкин қадар арзон сотиб олишга интилиши хусусида ҳеч ким баҳслашиб ўтирмаса керак. Сотувчи ўз товарини мумкин қадар қимматга сотиш, яъни унинг учун иложи бўлганида катта пул суммасини олиш мақсадини кўяди. Шундай экан, идеал тарзда иккита нарх мавжуд. **Биринчиси** — талаб нарх. Бу шундай нархки, истеъмолчилар шу нархга товарни сотиб олишлари ва сотиб олишни исташлари мумкин. **Иккинчи** — таклиф нарх. Бу нарх сотувчиларни товарни бозорга олиб боришга рағбатлантириш учун етарли нархдир.

Бироқ сотиб олиш-сотишдан иборат ҳар қандай тайин иш сотувчи билан харидор ўртасидаги битим натижаси бўлмиш битта нарх бўйича амалга оширилади. Бундан ташқари, бозор рақобатли бўлгани учун унда маҳсулот битта хилининг жуда кўп миқдорда харидор ва сотувчиси бўлиб, уларнинг ҳарбири унинг кичик бир улушини сотади ёки сотиб олади. Агар товарни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш шароитлари ўзгармаса, унинг нархи одатда кичик бир миқёсда тебраниб ана шу миқёсда маълум даражада мавжуд бўлган миқдорга етишишга интилади. Ҳар қандай бозорда ҳамиша шундай нарх бўладики, унинг асосида ҳар лаҳзада битишувларнинг жами ёки кўпроғи содир бўлади.

Ўштининг баланд нархи таклифнинг кўпайишини рағбатлантиради. Аммо нарх қанча баланд бўлса, товар шунча кам сотилади. Чунончи, бизнинг мисолимизда бир килограммининг нархи 18 сўм бўлганда таклиф 1200 килограммини ташкил этади, шундан атиги 300 кг сотиб олинади. Қолганини сотиш учун сотувчилар нархни туширишга мажбур бўладилар. Натижада уларнинг айримлари мўлжалланган даромадни ололмайдилар. Шу боис улар ё умуман бозордан кетадилар ёки ишлаб чиқаришни қисқартирадилар.

Нархнинг пасайиши аста-секин таклифнинг қисқаришига, ҳам талабнинг ошишига ҳам олиб келади. Агар нарх 2 сўмгача пасайса, истеъмолчилар 1500 килограмм сотиб олишга тайёрдирлар. Аммо сотувчилар бундай нархда атиги 250 килограмм таклиф қиладилар.

Шундай қилиб, нарх баланд бўлганда таклиф талабдан анча юқори бўлади, паст бўлганда-талаб таклифдан ортиқ бўлади, бу ҳол нархларнинг ошишига олиб келади. Талаб, таклиф ва нархларнинг

Ўзгариб туриши сотувчилар сотишга тайёр товар миқдори харидорлар сотиб олишга тайёр товар миқдорига тенглашгунча, яъни талаб таклиф билан тенглашгунча давом этаверади. Бундай ҳолда талаб нархи таклиф нархига тенг бўлади, талаб ва таклиф ҳажми эса кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам. Бозорда бундай таклиф бозор мувозанати деб, шу шароитда сотиладиган ва сотиб олиннадиган товарлар ҳажми-миқдор мувозанати деб, мувозанатга эришиладиган нарх эса-мувозанат нархи деб аталади.

Бозорда мувозанат барқарор ва беқарор бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда уч туркумдан (талаб, таклиф, нарх) биронтасининг мувозанат ҳолатдан четга чиқиши бошқаларнинг бунга жавобан ўзгаришига сабаб бўлади, натижада бутун тизим илгариги мувозанат ҳолатига қайтади.

Масалан, у ёки бу сабабга кўра товар таклиф қилиш қисқарса, талаб эса ўзгармай қолса, унда товар нархи ошади. Демак, сотувчилар кўпроқ даромад ола бошлайдилар ва уларда таклифни кўпайтиришга рағбат пайдо бўладики, бу бозорда мувозанатнинг тикланишига хизмат қилади.

Талаб билан таклиф ҳажм жиҳатдан тенг – 600 килограмм, нарх эса – 1 килограмми 12 сўм бўлганда бунга эришилади.

Ғап харидорлар ва сотувчилар даромадлари, товар ишлаб чиқаришга қилинган харажатлар, ўрнини босувчи товарларнинг таъсири, харидорларнинг афзал кўриши каби предметлар ҳақида бормокда. Ана шу предметлардан биронтаси ўзгарса, талаб ёки таклифни ёинки униси ҳам, буниси ҳам, ўша нархлар шароитида бошқа ўзгаришлар билан тавсифланиши турган ғап.

Биз сотувчилар билан харидорлар қандай иш тугатишни кўриб чиқар эканмиз, бирон бир маҳсулотга оид талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатга қандай эришилишини аниқладик. У жузъий мувозанат деб аталади. Аммо товар хўжалиги кўп сонли ишлаб чиқариш омиллари ва натижалари бозорларининг ўзаро боғлиқ тизимидан иборатдир. Бугун шу тизим мувозанатдами ёки йўқми эканлиги турли товарлар нархларининг нисбати ўзгариши ёки ўзгармаслиги билан белгиланади. Бугун 1 сўмга 2 килограмм нош, 3 килограмм сут, 0,5 килограмм олма сотиб олиш мумкин, деб фараз қилайлик. Агар бир ой ўтгач бир сўмга сотиб олиш мумкин бўлган ушбу товарлар миқдори ўша (2:3:0,5) нисбатини ташкил этса, улар нархларининг нисбати ўзгармаган. Бирмунча вақт давомида барча товарлар нархларининг нисбати ўзгармаса, бу ўша даврда бозорлар тизими умумий мувозанат ҳолатидадир деган маънони билдиради. Барча нархлар бир муносабатликда оширилса, бу уларнинг мутлақ ҳажмларини ўзгартиради, аммо тизимни илгариги мувозанатдан олиб чиқ-

майди. Борди-ю, турли товарлар нархларининг нисбати ўзгарса, ўзaro боғлиқ бозорлар жами мувозанатсизлик ҳолатида бўлади.

Бозорнинг ишлаши ва ривожланишига талаб, таклиф, нархлар ва бошқа миқдорий кўрсаткичларнинг ўзгариши орқали намоён бўладиган шарт-шароитларнинг жами **бозор конъюнктураси** деб аталади. У қандайдир битта кўрсаткич билан ўлчаниши мумкин эмас. Энди бу бозор ҳолатининг миқдорий эмас, балки сифат тавсифидир.

Асосий тушуначалар ва таянч иборалар

Талаб – тўловга қобил эҳтиёж бўлиб, харидорларнинг маълум миқдорда ва турдаги товарларни маълум нарх билан ва маълум вақт лавамида сотиб олиш иштиёқини билдиради.

Якка талаб – айрим харидорларнинг ўзига хос махсус талаби бўлиб, ўзгалар талабини такрорламайди.

Бозор талаби – кўпчилик харидорларнинг муайян товарни сотиб олишга бўлган талаби, бу талаб якка талаблар йиғиндисидан ташкил топади.

Товарнинг нафлиги – уни истеъмол этишда харидор оладиган қониқишдир.

Умумий нафлик – маълум товарлар тўпламини истеъмол этиш келтирадиган қониқишдир.

Меъёрий нафлик – деб қўшимча равишда харид этилган товарлар келтирадиган нафликка айтилади.

Талаб қонуни – бозордаги талаб товарларнинг нархига нисбатан тесқари мутаносибликда ўзгаришини билдиради.

Даромад самараси – даромаднинг харид қобилиятига таъсири.

Талабнинг эластиклиги – нархнинг ўзгаришига нисбатан талабнинг ўзгариш даражаси.

Талаб қонуни – ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи манфаатини, фойда топиш билан бозорни тўйдириб, фаровонликни таъминлашни уйғунлаштиради.

Товарлар таклифи – муайян вақтда бозорга чиқарилган ва келтирилиши мумкин бўлган ҳамда маълум бир нарх қўйиб сотиладиган жами товарлардир.

Таклиф қонуни – таклифнинг миқдори нархга нисбатан тўғри мутаносибликда ўзгаришини ифодалайди.

Таклиф эластиклиги – нарх ўзгаришига нисбатан таклифнинг ўзгариш даражасидир.

Таклиф нархи – бозорда сотувчи мўлжаллаган нархдир.

Талаб нархи – харидор билдирадиган нарх.

Мувозанат нарх – сотувчи ва харидорнинг савдолашуви натижа-сида ҳар икки томонга маъқул деб топилган нархдир. Нархнинг

мувозанатли бўлиши ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи манфаатларини уйғунлаштириб, уларнинг мақсадини бириктиради. Мувозанат нархлар асосида харидор пулига яраша керакли товарларни харид эта олади, ишлаб чиқарувчилар эса чиқарган товарларини ўз вақтида сота олади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. “Талаб” категориясига таъриф беринг.
2. Талабнинг қандай турларини биласиз?
3. Талабнинг миқдорига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
4. Талабнинг эгилувчанлиги деганда нимани тушунасиз?
5. “Таклиф” категориясига таъриф беринг.
6. Таклиф қандай омиллар таъсирида ўзгариши мумкин?
7. Таклифнинг эгилувчанлиги деганда нимани тушунасиз?
8. Талаб ва таклиф қонунининг моҳиятини ёритиб беринг.
9. Бозор мувозанати нима эканлигини изоҳлаб беринг.

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: «Ўзбекистон», 1997 й.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Меҳнат”, 1995 й.
- Севлякянц С.Г., Отто О.Э., Тешаев Б.Т. Экономика – основа жизни общества. Т.: “Шарк”, 1998 г.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999 г.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

Х БОБ. МЕХНАТ БОЗОРИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

1. Меҳнат бозорининг моҳияти.
2. Меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф, улар ўртасидаги муносабатлар.
3. Бандлик ва бандлик таркиби. Иш билан бандлик назарияси.
4. Ишсизлик ва унинг келиб чиқиш сабаблари. Ишсизлик турлари.
5. Ўзбекистонда меҳнат бозорини шакллантириш, ишсизликни бартараф этиш чора-тадбирлари.

1. Меҳнат бозорининг моҳияти

Бозорни олди-сотди қилинадиган объектлар жиҳатидан қараганда истеъмол товарлари ва хизматлари бозори, ишлаб чиқариш воситалари (ресурслари) бозори, меҳнат бозори, молия бозори, интеллектуал товар бозорига бўлиш мумкин.

Меҳнат бозори жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётининг ниҳоятда муҳим ва кўп қиррали соҳасидир.

Меҳнат бозори бозор муносабатлари тизимининг таркибий ва ажралмас бўғини бўлиб, товарлар ва хизматлар бозори қатори маълум қонулар асосида ташкил топади, амал қилади.

Меҳнат бозори ишчи кучини олди-сотди қилиш муносабатини билдиради. Ишчи кучи инсонни меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади, олди-сотди орқали ишлаб чиқаришнинг шахсий омили бўла олади. Потенциал меҳнат қобилияти бозордан ўтиб реал-амалда ишлаётган қобилиятига айланади.

Ўзининг функцияси жиҳатидан меҳнат бозори ресурслар бозорига яқин туради. У шахсий талабни эмас, балки ишлаб чиқариш талабини, яъни ишлаб чиқариш омилига бўлган талабни қондиради. Бинобарин, унинг функцияси ишлаб чиқаришни ўстириш билан боғлиқдир.

Меҳнат бозоридаги айирбошлаш оддий товарларни айирбошлашдан икки жиҳати билан фарқланади. Оддий товарларни айирбошлаганда улар бир томоннинг мулкидан бошқа томоннинг мулкига айланади, товарларнинг эгаси ўзгаради. Ишчи кучи пулга айирбошлаганда ишчи кучи унинг эгаси мулки бўлиб қолаверади, лекин уни ишлатиш сотиб олувчи ихтиёрига ўтади. Ишчи кучини бозор орқали истеъмол этиш уни эгасидан ажратиб олишни билдирмайди. Меҳнат бозорида инсоннинг ўзи эмас, балки унинг меҳнат қилиш қобилияти маълум муддатга сотилади.

Ишчи кучи қанчалик бозор муомаласига тушмасин, барибир инсоннинг қобилияти сифатида ундан ажралмайди, яъни ҳар доим индивидуал мулк бўлиб қолаверади. Одатдаги товарлар бозорида товарни амалда истеъмол этиш, уни сотиб олишдан аввал товарнинг ҳақи тўланиши шарт. Меҳнат бозорида эса олди-сотди битими тузилади, холос. Ишчи кучини пулга айирбошлаш ундан кейин, яъни ишчи кучи истеъмол этилиши борасида амалга ошади. Ишчи кучи аввал истеъмол этилиб, сўнгра унинг ҳақи тўланади.

2. Меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф, улар ўртасидаги мутаносиблик

Барча бозорлардагидек, меҳнат бозорида ҳам талаб ва таклиф қонуни амал қилади.

Меҳнат бозорининг бир томонида ишчи кучи эгаси турса, иккинчисида ишчи кучига муҳтож корхона, фирма туради. Меҳнат бозоридаги таклиф кўрсаткичи бу мамлакатда мавжуд бўлган, бироқ меҳнатда банд бўлмаган ишсиз юрган меҳнатга лаёқатли ишчи ва хизматчи фуқароларнинг миқдори билан белгиланади.

Иккинчи томондан, халқ хўжалигининг турли тармоқларида ва соҳаларида мавжуд бўлган бўш иш жойлари меҳнатга бўлган талаб сифатида амал қилади. Меҳнат бозорида ёлланган ишчилар ишга бўлган ўз қобилиятини таклиф қиладилар, яъни ҳақ тўлашга нисбатан ўз ишчи кучларини ва малакасини таклиф этсалар, иш билан таъминловчилар эса ўз талабларини қўядилар, харид қилинган ишга бўлган қобилиятни сотиб оладилар ва унга ҳақ тўлайдилар.

Хуллас, меҳнат бозорида учта зарур бозор элементлари мавжуд: талаб, таклиф ва нарх (иш ҳақи ишчи кучини нархи ҳисобланади). Яъни меҳнат бозорида ишчи кучи ўз қийматига, баҳосига эга бўлади, уни ёллаш шартлари, жумладан иш ҳақи аниқланади, меҳнат шароитлари, маълумот олиш имкониятлари белгиланади. Иш ҳақи эса меҳнатда бандлик даражаси ва ишсизлик орасидаги нисбатга боғлиқ бўлади.

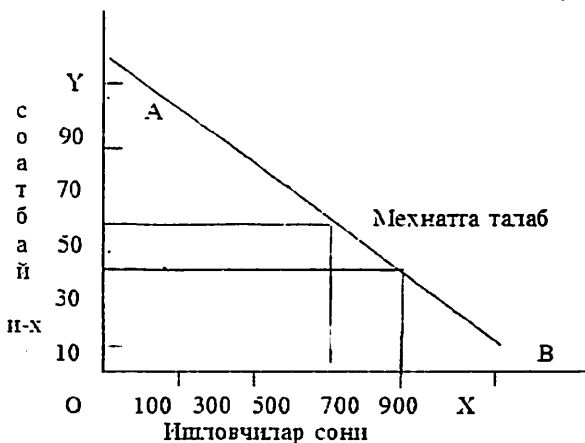
Меҳнатга талаб меҳнат келтирган фойдага боғлиқ бўлиб, доимо ўзгариб туради. Юқорида, меҳнатга талаб бошқа шарт-шароит ўзгармаса, талаб қонунига қўра иш ҳақига боғлиқлиги таъкидланади. Умуман, иш ҳақи юқори бўлса, меҳнатга талаб қисқаради, агар у паст бўлса, аксинча талаб ортади. Паст иш ҳақи шароитида албатта фойда ортади. Меҳнат бозорида иш берувчилар иш ҳақини камайтиришга интилса, ишчилар уни оширишга интилади, чунки ҳар қандай товар эгаси уни яхши пуллашга ҳаракат қилади. Аммо иш ҳақи ортган шароитда ҳам меҳнатга талаб кўпайиши мумкин, чунки иш ҳақи нисбатан меҳнат унумдорлиги тезроқ ортиб бориши юз

беради. Натижада иш ҳақига кетган қўшимча сарфни меҳнат унумдорлигининг ортиши қоплайди ва ҳатто уни тежалишигаям олиб келади.

Иш ҳақи харажатлар воситасида фойдага таъсир этиш орқали меҳнатга талабни ўзгартиради. Қуйидаги графикдан иш ҳақи билан меҳнатга талабнинг ўзгариши ўртасидаги боғлиқликни кўрамиз.

Мисол учун, графикдан кўришиб турибдики, соатбай иш ҳақи 50 сўм бўлганда ишлаш учун 500 киши талаб қилинган.

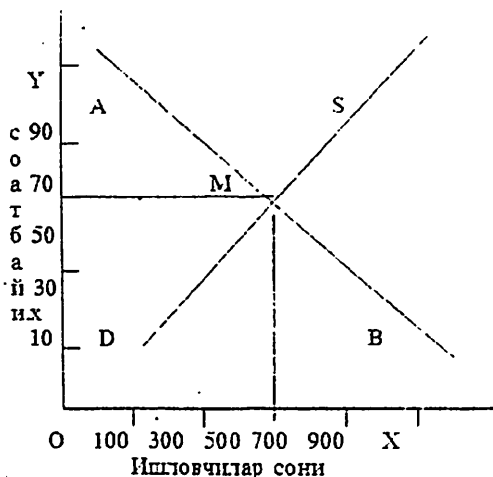
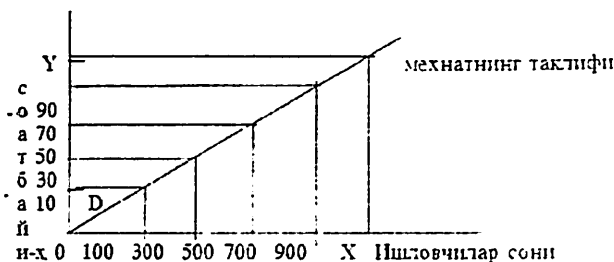
1-чизма

Меҳнат арзонлашиб, соатбай ҳақ 20 сўмга тушганда, меҳнатга талаб ортиб, жами 700 кишидан иборат бўлган. Иш ҳақини қисқариши меҳнатга талабни оширган. Бу талаб қонунидир.

Меҳнат бозоридаги таклиф ҳам нархга нисбатан эластик бўлади, иш ҳақи ошса, меҳнат таклифи кўпаяди, камайса таклиф қисқаради. Аммо меҳнатни тирик инсон таклиф этганидан, таклиф меҳнат аҳлининг нимани афзал кўришига ҳам боғлиқ бўлади. Турмуш даражаси паст бўлиб, моддий муҳтожлик шароитида кўп ишлаб, кўп пул топишга интилиш устунлик қилади. Моддий тўкинчилик ва юқори турмуш даражаси муҳайё бўлган шароитларда оз ишлаб яхши яшаш мумкин бўлганидан, қўшимча пул топишга нисбатан дам олиш афзал кўрилади. Натижада иш вақти қисқариб бўш вақт кўпайиши мумкин. Нимани афзал кўришга қараб меҳнатнинг таклифи ўзгаради.

Чизмадан соатбай иш ҳақининг 30, 50, 70 сўм бўлишга қараб меҳнат таклифи 300, 500 ва 700 кишидан, бу меҳнат таклифининг меҳнат нархига нисбатан эластиклигини кўрсатади.

Хуллас, ҳозирги рақобат шароитида ишбилармонлар ишчи кучидан шундай миқдорда фойдаланадиларки, бунда мехнатнинг юқори маҳсули реал иш ҳақи билан тенг бўлиши керак. Агар реал иш ҳақи ҳажми ошса, ишбилармон ишчи кучига бўлган талабни қисқартиради, агар реал иш ҳақи ҳажми камайса, ишчи кучига бўлган талаб ортади. Агар иш ҳақи катта бўлса, унга мос равишда мехнатнинг таклифи ҳам юқоридир.

Юқоридан кўриниб турибдики, меҳнат бозорида ҳам талаб, ҳам таклиф ҳаракати бор. Улар тенглашганда мувозанат ҳосил бўлади. Бу мувозанат маълум иш ҳақи миқдори даражасида пайдо бўлади. 1 ва 2-чизмаларимиздан ягона чизма ҳосил қиламиз. Чизмада талаб чизиғи AB, таклиф чизиғи DS билан M нуктасида кесишган. Бу нукта мувозанат бўлиб, талаб билан таклиф миқдоран тенглашганини билдиради. Иш ҳақи 50 сўм бўлганда фирманинг 500 киши

меҳнатига талаби қондирилади, иш қидирган 500 киши ишга жойлашади, демак ишчи кучининг бундан ортиғи керак бўлмайди.

Талаб ва таклиф мувозанатига иш ҳақидан ташқари бошқа *омиллар* ҳам таъсир этади.

1. Техника тараққиёти.

Техника тараққиёти меҳнат унумдорлигини ошириб, ишчи кучига талабни қисқартиради.

2. Иқтисодий турғунлик ёки танглик юз берганда иш ўринлари қисқаради, меҳнатга талаб камаяди.

3. Янги технологиянинг жорий этилиши малакали ишчи кучига талабни ошириб юборади.

4. Ишлаб чиқариш ҳажмига, унинг ўсиш суръатига, ишлаб чиқариш структурасига.

Ишлаб чиқариш таркиби ўзгарса, касбларга бўлган талаб нисбатлари ҳам ўзгаради. Масалан, қишлоқ хўжалиги ишчиларига талаб қисқаргани ҳолда, саноатда, қурилиш ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги янги касбларга талаб ошади.

5. Меҳнатнинг мавсумийлиги.

Меҳнатга талаб мавсумий равишдаям ўзгариб туради. Масалан, йиғим-терим, курорт мавсуми тугагач, иш ҳақи қанчалик пасаймасин, шу соҳадаги меҳнатга талаб ошмайди, чунки бу соҳадаги меҳнатнинг нафлиги тугалланиб, керак бўлмай қолади.

6. Шундай меҳнат турлари мавжудки, уларга махсус қобилият талаб қилинади. Масалан, оғир жисмоний ишни соғлом ва бақувват одам бажара олади. Санъат, адабиёт, фан ва ҳоказо соҳалар алоҳида истеъдод талаб қилади.

7. Ишнинг қизиқарлилигига, ундан обрў топиш, қўшимча имтиёз олиш, юқори мансабга ўтириш имкони, ишсиз қолиш хавфининг йўқлиги, меҳнат шароитининг соғлом бўлишига, ишхонадан арзон кредит олиш имкони кабилар меҳнат таклифига таъсир кўрсатади.

8. Аҳоли сони, ёши ва жинсининг салмоғидаги ўзгаришлар.

Масалан, аҳоли тез ўсиб, меҳнат ёшига етган аҳоли қанча кўп бўлса, меҳнат таклифиям шунча кўпаяди. Ўзбекистонда 1999 йилда меҳнатга лаёқатли ёшдагилар 49,6 фоиздан иборат бўлди, бунинг натижасида меҳнат таклифиям кўп бўлди.

9. Иш билан бандликдаги тармоқ ва ҳудудий ўзгаришлар.

10. Қўшимча ишчи кучини ишлаб чиқаришга жалб этиш мезони.

11. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳудудий жойлашуви.

12. Меҳнат ресурсларини бошқарув усули.

Демак, меҳнат таклифи нарх таъсирида эластик бўлса, бошқа омиллар таъсирида бу ҳолат бузилиб, таклиф ноэластик бўлиши мумкин.

Хуллас, меҳнат бозоридаги вазият, мувозанат юқоридаги омилларнинг таъсирида ўзгариб туради ва шунга мос равишда меҳнатга бўлган талаб ва таклиф ҳажми аниқланади. Масалан, меҳнат бозорида ишчи кучига бўлган талаб таклифдан кўпроқ бўлса, бозорга ишчи кучининг қўшимча манбаларидан таклиф этилади.

Кўшимча манбалар.

- а) меҳнат нафақасидагилар;
- б) талабалар;
- в) ўқувчилар.

Ишга жойлаш идораларининг фаолиятлари кучайди ва такомиллашди, бошқа ҳудудлардан кўшимча ишчи кучининг оқиб келиши рағбатланди.

Агар меҳнат бозорида ишчи кучига талаб таклифдан кам бўлса:

- а) кўшимча иш жойларини ташкил этиш;
- б) иш сменасини кўпайтириш;
- в) иш билан бандликни ноанъанавий йўлларида фойдаланиш;
- г) бошқа ҳудудларга ортиқча ишсизларни ҳаракатини рағбатлантириш.

Агар ишчи кучига бўлган талаб, таклиф тенг бўлса, мувозанат бўлса:

- а) ишлаб чиқариш воситаларини реконструкция ва модернизация қилиш;
- б) иш вақтини йўқотишларини камайтириш;
- в) меҳнатни рағбатлантириш;
- г) иш ҳақини самарали ташкил этиш заруратини туғдиради.

Бу эса иш билан бандликни самарадорлигини ошириш билан бирга макроиктисоднинг ўсиш суръатларини жадаллаштиради.

Меҳнат бозори аҳолининг меҳнатда бандлигининг асосий қонуниятларини акс эттиради. Меҳнат бозори жамиятда меҳнат тақсимотини таъминлайди, ишчи кучининг ҳаракатини, ишсизликнинг миқдосини даражасини белгилайди.

3. Бандлик ва бандлик таркиби. Иш билан бандлик назарияси

Иқтисодиётнинг барқарорлиги ва ўсиши аҳолининг меҳнатда тўла бандлигига, ишсизлик, унинг даражаси, баҳоларнинг ўсиши, яъни инфляция ва бошқа жараёнларга узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг ё ижобий ёки салбий таъсири остида ўзгариб туради. Шунинг учун иқтисодий барқарорликка эришиш учун энг аввало, аҳолининг меҳнатда тўла ва самарали бандлигини таъминлаш зарур.

Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига кириб келиши билан аҳоли сонин, меҳнат заҳиралари ва банд бўлганлар макро кўрсаткичларида шунга мос ўзгаришлар бошланди. Даставвал аҳоли сонининг ўсиш даражасидан банд бўлганларининг ўсиши ортда қолганлигини таъкидлашимиз зарур. Бандлик таркибидаги асосий ўзгаришлар мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари билан боғлиқ.

1994 йилда жами корхоналарнинг 57,7 фоизи давлатга тегишли бўлмаган корхона бўлса, 2001 йилда бу кўрсаткич 87,7% га етди. 2001 йилда халқ хўжалигида банд бўлганларнинг 76,6% дан кўпроғи иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган соҳаларида меҳнат қилдилар. 2001 йилда эса банд бўлганларнинг 76,0 фоизи нодавлат сектори улушига тўғри келди. Эътиборингизга қуйидаги 1-жадвални тақдим этамиз. Мазкур жадвалдан кўриниб турибдики 1993 йили халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг 48% нодавлат секторидан ишлаган бўлса, 1995 йилда уларнинг 70% мазкур секторда фаолият кўрсатди. 2001 йилда эса нодавлат секторидан иш билан банд бўлганлар умумий 76,0 % ни ташкил этди.

1-жадвал

Ўзбекистон иқтисодиётида мулкчилик кўринишлари бўйича аҳолини меҳнатда бандлиги

	1993	1994	1995	1996	1998	2001
Иқтисодиётда бандлар – минг к. Улардан	8243,7	8150,3	8449,2	8558,3	8880,0	9136,0
1. Давлат секторидан м.к. Улуши (фоиз исобидан)	4423,7 52,0	3284,2 40,3	2860,1 30,0	2548,6 28,4	2464,0 25,8	2192,0 24,0
2. Нодавлат секторидан м.к. Улуши (фоиз ҳисобидан)	3820,0 48,0	4866,1 59,7	5589,1 70,0	6009,7 71,6	6636,0 74,2	6944,0 76,0

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, иқтисодиётнинг барқарорлигига ва ўсишига таъсир этувчи омиллардан бири – бу аҳолининг меҳнатда бандлиги даражасидир.

Шу муносабат билан таъкидлаш зарурки, жаҳондаги кўп кўзга кўринган иқтисодчи олимлар Адам Смит, Сэй, Маршалл, Кейнс, Фридман, Самуэлсон, Оукен, Филипс, Струмилин ва бошқалар аҳолининг меҳнатда бандлиги ва ишсизлик муаммоларини ўрганиш, ишсизликни олдини олиш ҳамда уни бартараф қилиш масалаларини катта эътибор билан ўрганганлар. Оқибатда классик ва кейнсча бандлик назариялари яратилган.

Классик назария тарафдорлари эркин бозор иқтисодиётида ҳаракат қилувчи “кўринмас қўл” ўзича табиий равишда аҳолининг меҳнатда тўла бандлигини таъминлайди дейдилар.

Кейнс назарияси бўйича соф капитализм учун ишсизлик хос бўлиб, ишсизликни мавжуд бўлиши табиий бир ҳолдир.

Кейнс ва кейнсча назария тарафдорлари аҳолининг тўла бандлигини таъминлаш учун бозор иқтисодиёти шароитида давлат сармоялар сарфлаши зарур, деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат 1929-1933 йилларда жаҳон иқтисодий кризисидан чиқиш учун кўп мамлакатларда, жумладан, АҚШда ҳукумат салмокли сармоялар сарфлаган, рейганомиканинг заминини ҳам ана шундай ёндошиш ташкил этган. Умуман Кейнс назарияси “Буюк депрессия” йилларидан бошлаб АҚШ макроиқтисодиётининг асосий назариясига айланган. Ҳозирги даврдаги макроиқтисодиёт ҳам худди шу назариянинг такомиллаштирилиши асосида яратилган. Кейнс назарияси макроиқтисодиётнинг барча соҳалари билан боғлиқ, чунки ишчи кучи макроиқтисодиётнинг ҳар бир соҳасида ишлатилади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек “Буюк депрессия” йилларигача (XIX ва XX асрнинг бошларигача) бўлган классик назарияда бозор иқтисодиётини барча ресурсларни тўла (самарали) ишлата олади деб тушунилган. Баъзи ҳолатлар (урушлар, табиий офатлар, қурғоқчилик, сув тошқинлари) тўла иш билан бандликни издан чиқаради деб ҳисобланган. Бироқ кейинчалик бозор иқтисодиётининг тартибга солувчи механизмлари бу иқтисодий қийинчиликларни ўз ўзидан (автоматик тарзда) ҳал қилади деб тушунилган.

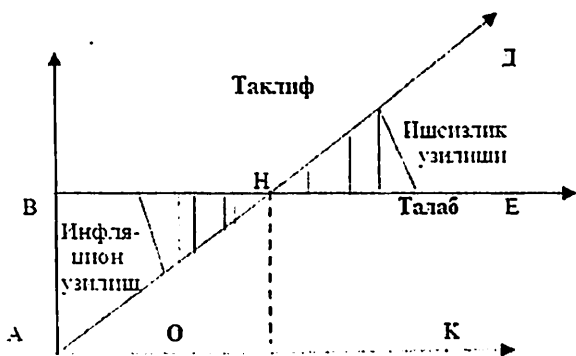
Классик назарияга амалиётда маълум даврларда содир бўладиган, узоқ вақтга чўзиладиган ишсизлик ва инфляциянинг мавжудлиги зиддир. Масалан, АҚШда 1924, 1927 йилларда ишлаб чиқаришнинг маълум даражада пасайганлигини классик назария асослаб бера олсада, “Буюк депрессия” йилларидаги ишлаб чиқаришнинг пасайиши, чуқур инфляция ва ишсизликни асослаб бера олмайди. Классик назарияда ишсизликнинг йўқлиги исботланса, амалиётда ишсизлик мавжуд бўлган. “Буюк депрессия” йилларида эса ишсизлар янада кўпайиб, АҚШнинг улкан ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммосига айланган. Натижада иқтисодчилар классик назариянинг принциплари ва асосий жиҳатларини танқид қила бошлаганлар.

1936 йилда таниқли инглиз иқтисодчиси Ж.Кейнс иқтисодиётда янги, иш билан бандлик назариясини яратди. У ўзининг “Пул, процент ва иш билан бандликнинг умумий назарияси” асарида классик назарияни қаттиқ танқид қилиб унинг нотўғри жиҳатларини исботлашга уринди. Шу билан макроиқтисодиётдаги ишчи кучи, ишсизлик, иш билан бандлик масалаларига жавоб топишда янги фикрни илгари сурди. У ҳозирги замон иш билан бандлик иқтисодий назариясининг биринчи илмий пойдеворини яратди.

Кейнс фикрига кўра, макроиқтисодий даражада жами талаб ва таклифнинг ўзаро монанд келмаслиги туфайли уларнинг узилиши юз

берадики, уни инфляция ва ишсизлик узилиши деб айтиш мумкин (1-чизма). Чизмадан талаб ва таклиф бир йўналишда бормаганлигини кўрамиз. Талаб ҳаракати ВЕ чизигидан, таклиф ҳаракати эса AD чизигидан ўтади. Улар Н нуктасидан кесишади.

1-чизма

Уларнинг мос келмаслигидан иқтисодийда узилиш ҳосил бўлиб, уни Кейнс ишсизлик ва инфляция узилиши деб атайди. Агар жами таклиф жами талабдан ортиб кетса, ресурслар, энг аввало, ишчи кучи тўла ишлатилмайди. Буни Н нуктадан юқори томон бошлаган пунктирли учбурчакда кўриш мумкин.

Агар жами талаб таклифдан ортиб кетса, инфляция пайдо бўлади, яъни инфляцион узилиш келиб чиқадики, уни Н нуктадан паст томондаги пунктирли учбурчак ифодалайди. Айтилган узилишлар иқтисодий ўсишнинг бир маромда боришига йўл бермайди. Иқтисодий ўсиш АК ўрнига АО чизиги билан чекланадики, $АО < АК$ келиб чиқади.

Кейнс таълимотида иш билан тўла бандлик иқтисодий ўсиш учун бош масала ҳисобланади. Кейнс назариясининг яна бир энг қатъий жиҳати шуки, у бозор иқтисодиётида иш билан тўла бандликни таъминловчи ҳеч қандай механизм йўқлигини аниқлаб беради. Макрокўламда иқтисодий мувозанатга эришиш мумкин, шунда ҳам маълум салмоқда ишсизлик ва инфляция сақланиб қолиниши илмий жиҳатдан исботланган.

4. Ишсизлик ва унинг келиб чиқиш сабаблари. Ишсизлик турлари

Жаҳон тажрибасидан кўриниб турганидек, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш муаммоси, ишсизликни ўсиши кучайди. Ишсизликни бартараф этиш, аҳоли

бандлигини ошириш муаммосини макроиктисодий тартибга солиш тизимида ҳамда иктисодий тараққий этган бозор структураси шаклланган мамлакатларнинг бутун иктисодий сиёсатида энг асосий муаммолардан биридир.

Иктисодий ишлаб чиқариш сушт кечаётган, иктисодий тизимларни ўзгартиришнинг дастлабки босқичларига хос кенг ва оммавий хусусийлаштириш амалга оширилаётган шароитда, малакасиз кишиларгина эмас, балки оммавий ноёб, ихтисосга эга ходимларга ҳам талаб вақтинча чекланиши туфайли улар ишсизлар тоифасига ўтиб қолиши хавфи таҳдиқ солган бир пайтда бу муаммонинг аҳамияти айниқса ортади.

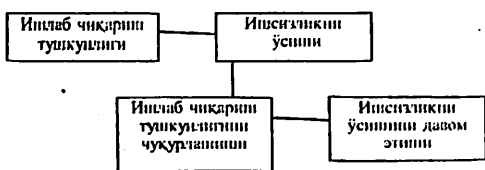
Ваҳоланки, Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек “Барқарорлаштириш сиёсати, энг аввало, бу макроиктисодиётда мувозанатни сақлаш, ишлаб чиқаришнинг кескин даражада пасайишига ва оммавий ишсизликка йўл қўймаслиқдир”¹.

Умуман, бозор иктисодиётига ўтиш даврида иктисодиёт таркибий тизимининг ўзгариши, йирик корхоналарнинг тўхтаб қолиши, хўжалик алоқаларининг узилиб қолиши зарар кўриб ишловчи корхоналарнинг ёпилиши, ортиқча ишчи кучини қисқаришига, ишсизликни кўпайишига олиб келди, аҳолини меҳнатда бандлиги даражаси пасайди, оқибатда иктисодиёт инқирозга юз тугди, ишлаб чиқариш кўлами ва даражаси пасайиб кетди.

Ўтиш даври иктисодиётига эга бўлган мамлакатларда иктисодий беқарорликнинг кучайиши ишлаб чиқариш тушкунлигини кескинлаштиради, бунинг натижасида эса ишсизлик ўсади.

Ишсизлик, иктисодий беқарорликни ва тушкунликни, инқирозни янада кучайтиради (1-чизма).

1-чизма

Умуман, ишсизлик корхона маҳсулотларига талаб бўлмаганда ва корхона конъюктура ўзгаришларига мослаша олмаганда, ишларнинг мавсумий ҳолдалигидан ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши натижасида келиб чиқади. Шунингдек, бозорнинг асосий қонунияти рақобат кураши экан, албатта бунда бозорнинг талабларига жавоб бера оладиган корхоналар ривожланади, бозорни талабларига жавоб

¹ Каримов И.А. “Ўзбекистон иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”. Т. “Ўзбекистон” 1995. 197 бет.

бера олмайдиганлари инқирозга учрайди ва натижада бу корхоналарда ишсизлик вужудга келади.

Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётига, ишсизлик ва бандлик даражасининг пастлиги каби бир қанча ҳал қилинмаган меҳнат муаммоларининг оғир юки билан кириб келган бўлиб, Республикада мавжуд ишсизликнинг илдизи, халқ хўжалигини таркибий тузилишини бир томонлама хом ашёвий тусда шаклланишидадир.

Республикамиз иқтисодиёти кўп йиллар давомида собиқ СССР нинг хом ашё базаси асосий пахта стиштирувчи ва уни ҳаддан ташқари арзон нархларда сотувчи ўлка бўлиб келди. Натижада меҳнат ресурслари ҳам халқ хўжалигида самарасиз фойдаланилди.

Республикада меҳнатга лаёқатли аҳолининг кўпчилиги хом ашё ишлаб чиқарувчи тармоқларда банд бўлиб, аҳолига ва халқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи соҳаларда аҳоли старлича меҳнат қилмаганлиги сабабли, Республиканинг бир хил жойларида меҳнатга лаёқатли кишиларнинг ортиқчилигини ва айни пайтда бошқа жойларда ишчи кучини етишмаслигини келтириб чиқарди. Бу ҳолат меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланилмаганлигини, меҳнат ресурсларини миқдорини ўсиши билан иш жойларининг сони ўртасида номувофиқлик бўлганлигини ишлаб чиқарувчи кучларнинг жойлашувида регионал миллий-этник, демографик ва социал факторларни ҳисобга олилмаганлигини, мутахассисларни тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлашга старлича эътибор берилмаганлигини, кўпчилик ишчиларимизни малака, касб-корлик, даражасини пастлигини кўрсатади. Буларнинг барчаси ва айниқса иттифокнинг 70 йилдан ортиқроқ қарамлик йилларида миллий кадрларга паст назар билан қарашлар, ишсизлар армиясини кўпайишига олиб келди.

Ўзбекистонга 1992 йилларнинг бошларида меҳнат бозори тушунчаси кириб келди ва ишсизлик расман тан олинди.

Умуман ишсизлар деб кимларни айтишимиз мумкин?

Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш” қонунида ишсизлар қуйидагича таърифланади.

16 ёшдан бошлаб то пенсияга чиқиш ҳуқуқини олишгача бўлган ёшдаги, ўзларига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра ишга ва иш ҳақи (меҳнат даромадлари)га эга бўлмаган, ҳақиқатда иш қидираётган меҳнат қилншга, касб-кор тайёргарлигидан ўтишга тайёр шахс сифатида иш билан таъминлаш, давлат хизматларида рўйхатга олинган ва шу хизматлар мақбул келадиган ишни таклиф қилмаган, лекин меҳнатга лаёқатли шахслар ишсизлар ҳисобланади.

Шу ўринда айтиб ўтишимиз керакки, кўпинча “банд бўлмаган аҳоли” ва “ишсизлик” тушунчалари аралаштириб юборилади, уларнинг гўё фарқи йўқдек қаралади.

Бироқ банд бўлмаган аҳоли ўзининг таркибига кўра турли хил бўлиб, уни икки томондан қараш ва икки гуруҳга бўлиш керак.

1. Ўз хоҳишига кўра банд бўлмаслик.

2. Мажбуран (ноилож) банд бўлмаслик.

Иккинчиси ишсизлик билан бир хил деб қараса бўлади.

Шундай экан, ишсизлик қандай кўринишларда намоён бўлади?

Одатда ишсизлик яширин ва ошқора ишсизлик сифатида намоён бўлади. Ишлашни хоҳласаларда иш жойлари шу даражада чекланганки, иш қидириш бефойда деб ҳисобловчи шахслар борки, бу яширин ишсизликни пайдо бўлишига олиб келади. Бу кишилар иш қидирмаганлари учун улар давлат статистикасида ишсиз сифатида рўйхатга олинмаган. Ўтиш даврида ишлаб чиқариш инқирозга учраганлигига қарамай давлат корхоналари биринчи навбатда ўз ишчиларини иш жойларини сақлаб қолишга ҳаракат қиладилар ва буни натижасида яширин ишсизлик вужудга келади. Бунда ишчилар шу корхонани ишчилари бўлиб ҳисобланаверадилару, лекин улар қисқартирилган иш кунда ишлайдилар ёки ҳақ тўланмаган меҳнат таътилига кетадилар.

Ишсизликнинг яширин кўринишида бўлишининг сабаблари қуйидагилардан иборатдир:

- Давлат томонидан баъзи бир зарар кўриб ишловчи тармоқларни ва ишлаб чиқарувчиларни молиявий таъминлаш.

- Банкрот бўлган корхоналарга дотациялар ажратиш.

- Ортиқча ишчи кучлари мавжуд бўлган корхоналарга уларни қисқартиришга ундовчи солиқ тизимининг йўқлиги ёки такомиллашмаганлиги.

- Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнининг секин бориши.

Бозор иқтисодиёти даврида яширин ишсизликни ва ишчи кучини ортиқчалигини узоқ вақт мобайнида сақланиб туришига йўл қўйиб бўлмайди. Талабнинг қисқариши, корхоналар қарздорлигининг ўсиши ва кредитлар олишни чегараланганлиги ва бошқа сабаблар бари бир охирида ишчиларни ишдан бўшатишга мажбур қилади, бу эса ошқора ишсизликка олиб келади. Ўзбекистонда ҳозирда ошқора ишсизлик 0,4 фоизни ташкил қилади.

Ишсизликнинг қуйидаги турлари мавжуддир:

1. Фрикцион ишсизлик – вақтинча ишсизлик бўлиб, иш жойини алмаштириш пайтида юз беради, эски ишдан кетиб, янги ишга ўтгунча ишсизлик юз беради.

Яъни улар иш қидираётган ишчи кучларидир. Ишсизларнинг ушбу тоифасига ўз касбини ўзгартираётган, кўчиб кетаётган кишилар, биринчи маротаба ишга кираётган ёшлар, бола боқувчи аёллар, вақтинчалик ишдан бўшатирилганлари киради. Ишсизликнинг бундай

шакли исталган ижтимоий тизимда, иқтисодий ривожланишнинг исталган даражасида мавжуд, у ижтимоий хавфли ишсизлик деб ҳисобланмайди.

2. Структуравий ишсизлик иқтисодиёт, фан-техника тараққиёти жадал ривожланган сари янги ишлаб чиқаришлар, корхоналар сифат жиҳатидан янги тармоқлар пайдо бўлиши ва айни вақтда бошқа корхоналар, тармоқлар, технологиянинг эскириши билан боғлиқ. Бунда доимий равишда янги касблар пайдо бўлади ва илгари кенг тарқалган баъзи касблар кераксизга айланади, янги касбларга талаб кучаяди ва эскиларига бўлган эҳтиёж камаяди. Булар натижасида кераксиз бўлиб қолган ишчи кучи структуравий ишсизликни ҳосил қилади.

Фрикцион ва структурали ишсизликда маълум ўхшашликлар ва фарқли жиҳатлар мавжуд. Асосий фарқи шундаки, фрикцион ишсизликда маълум малака ва тажриба мавжуд бўлади ва ундан фойдаланиб қисқа вақтда ишчи кучини сотиш ёки иш топиш мумкин. Структурали ишсизликда ишчи кучи дарҳол ёки қисқа муддатда иш топа олмайди.

У малакасини ўзгартириши, қайта малака ошириши, маълумот олиши, касб эгаллаши лозим. Баъзи ҳолларда ҳатто яшаш жойини ўзгартиришга ҳам тўғри келади.

3. Мавсумий ишсизлик. Мавсумий ишда банд бўлганларнинг мавсум тугагач ишсиз қолиши. Бу ишсизлик қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва курорт соҳаларига хос.

4. Циклик ишсизлик ишлаб чиқаришнинг пасайиши натижасида ишчи кучига бўлган талабнинг камайиши ва ишсизларнинг пайдо бўлишидир. Ўзбекистонда (1992 йилда) ишлаб чиқаришнинг пасайиши циклик ишсизликка олиб келган эди. Ишлаб чиқаришнинг пасайиши, мавжуд иқтисодий алоқаларнинг кескин даражада бузилиши, Республикада шу даврда бозор структурасининг яратилмаганлиги ҳам айни қайта ишлаш саноатининг паст ривожланганлиги ва шу каби сабаблар билан боғлиқ ҳолда ишсизлар сони кўпайди.

Циклик ишсизлик бозорнинг энг жиддий иқтисодий ва ижтимоий муаммоларидан биридир. У барча тармоқлар, соҳалар, минтақаларда ишчи кучига бўлган эҳтиёжнинг пасайиши билан бирга борадиган умумий иқтисодий таназзуллар ва бўҳронлар билан боғланган. Бундай даврларда ишлашни хоҳлайдиган ва бунга салоҳиятли кишилар ишсиз бўлишига мажбурдирлар, чунки ишлаб чиқаришнинг умумий таназзули туфайли ишчи кучи иқтисодиётга керак бўлмайди.

Циклик ишсизликда ишсизлар кескин кўпаяди. Масалан АҚШ да “Буёқ депрессия” йиллари (30-йиллар) ишсизлик тахминан 25% га тенг бўлган, охириги ишлаб чиқариш пасайган йиллари (1922 й.) ишсизлик 9,7 фоизга тенг бўлган.

Ишсизликнинг ҳам ўз ўлчами бор. Бу ишсизлик даражаси деб аталади. Ишсизлик даражаси ишга лаёқатли кишиларнинг қандай қисми ишсиз қолганини билдиради ва қуйидаги формула билан ҳисобланади.

$$Y_k = \frac{N}{O} \cdot 100$$

Бунда Y_k – ишсизлик даражаси, N – ишсизлар сони, O – меҳнатга лаёқатли аҳоли сони.

Ишсизлик муддати кўрсаткичи ҳам бор. Бу кўрсаткич ишсизликни давомийлигини билдиради. Бу жиҳатдан қисқа муддатли ва узок муддатли ишсизлик бор. Уларнинг нисбати иқтисодий ҳолатга боғлиқ бўлади.

Ҳар бир мамлакат ёки давлат ўзидаги чекланган ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда максимал миқдордаги товарлар ва хизматлар яратишга ҳаракат қилади. Бунга эришиш учун эса тўла бандлик ва ишлаб чиқаришни таъминлаш керак.

Тўла иш билан бандлик деганда биз бунга меҳнатга лаёқатли бўлган барча ресурслардан фойдаланишни тушунамиз. Ишчилар мажбурий ҳолда ишсиз қолмасликлари керак, меҳнат қилишга лаёқатли бўлган ва меҳнат қилишни хоҳловчиларнинг барчасини бандлигини таъминлаш керак, лекин бундай натижага ўз-ўзидан эришиб бўлмайди, ишламоқчи бўлган аҳолининг 100% иш билан банд қилиб бўлмайди. Шунинг учун аҳолининг маълум миқдорда ишсиз бўлиши иқтисодий жиҳатдан табиий ҳол ҳисобланади. Тўла иш билан бандлик тушунчаси ишчи кучларининг 100% иш билан таъминланганлигини билдирмайди.

Фрикцион ва структуравий ишсизлик иложсиз ҳол бўлганлигини ҳисобга олсак, абсолют тўла иш билан бандликка эришиш мумкин эмаслигини тушунамиз. Агар циклик ишсизлик бўлмаса, у ҳолда тўла иш билан бандликка эришилади. Тўла иш билан бандлик давридаги ишсизлик ишсизликнинг табиий даражаси ҳисобланади. Жами миллий маҳсулотнинг реал ҳажмини, иқтисодиётда ресурслардан тўла фойдаланилгандагина ишлаб чиқарилади.

Табиий ишсизлик ёки тўла иш билан бандлик деб, иш қидираётганлар билан бўш иш жойлари тенг бўлгандаги ҳолга айтилади. Ишсизликнинг табиий ҳолати маълум даражада ижобий кўринишга эга. Агарда иш изловчиларнинг сони мавжуд вакансиялардан ошиб кетса, демак меҳнат бозори баланслашмаган бўлади, бунда жами талабнинг дефицитлиги ва циклик ишсизликнинг келиб чиққанлиги кузатилади. Бошқа бир томондан ортиқча жами талабда ишчи кучи “етишмовчилиги” келиб чиқади, янги бўш иш жойлари миқдори иш

кидираётган ишчилар микдоридан ошиб кетади. Бундай пайтда ишсизликнинг ҳақиқий даражаси, унинг табиий даражасидан паст бўлади.

Ишсизликни табиий даражасини икки жиҳатини яққол кўришимиз мумкин. Биринчидан “ишсизликнинг табиий даражаси” иқтисодий табиий ишлаб чиқариш потенциалидан тўла фойдаланаётганлигини кўрсатади. Амалда ишсизлик даражаси “ишсизликнинг табиий даражаси”дан кўпроқ бўлади. Камдан кам ҳолдагина ишсизлик “ишсизликнинг табиий даражасидан” паст бўлади.

Иккинчидан, ишсизликнинг табиий даражаси доимий бўлиб ҳисобланмайди, у институционал ўзгаришлар (жамиятнинг қонунлари ва урф-одатлардаги ўзгаришлар) кетидан қайта кўрилиши керак.

Масалан 60-йилларда кўпчилик фрикциион ва структурали ишсизликнинг мишимум микдори, ишчи кучининг 4% ини ташкил қилади деб ҳисоблаганлар.

80-йилларда ишсизликнинг табиий даражаси тахминан 5-6% га тенг деб ҳисобланди, ҳозирги фан-техника тараққиёти жадаллашган пайтда бу кўрсаткич айрим мамлакатларда 8% гача кўтарилди.

Нима учун ҳозирги пайтда ишсизликнинг табиий даражаси 60-йиллардагидан юқори?

1-дан ишчи кучининг демографик таркиби ўзгарган. Хусусан аёл ва ёшлардан иборат бўлган ишчилар орасида ишсизлар кўпчиликини ташкил этади, улар ишчи кучининг муҳим компонентларини ташкил қилмоқдалар.

2-дан институционал ўзгаришлар юзага келган. Масалан, ишсизлик учун компенсациялар дастурининг кенг тарқалиши, ишсизлик учун нафақалар берилиши ишсизларга хотиржам иш излашларига имконият беради ва шу билан бирга фрикциион ишсизликни ва натижада ишсизликни умумий даражасини ўстиради.

Кўпгина иқтисодчилар тараққий этмаган мамлакатларда ишсизлик даражаси бир мунча юқори, яъни 15-20 фоизни ташкил этишини тасдиқлайдилар.

Демак, ишсизлик даражаси унинг табиий даражасидан (фрикцион ва таркибий ишсизликнинг йиғиндисини) 10-13 фоизга юқоридир. Бу ҳолат бундай мамлакатларда циклик ишсизликнинг юқори даражада эканлигини кўрсатади.

Ишсизликни ҳақиқий даражасини амалиётда аниқлаш мушкул ишдир. Аввало барча аҳолини 3 гуруҳга бўламиз. Биринчи гуруҳга 16 ёшга тўлмаган ҳамда махсус муассасалардаги кишилар киради, масалан руҳий касалхоналарда ёки ахлоқ тузатиш муассасаларидагилар.

Бу гуруҳга ишчи кучини потенциал қисмини ташкил этмайдиган шахслар киради. Иккинчи гуруҳга “ишчи кучи таркибидан чиққан” аммо меҳнат қилиш қобилияти бўлган баъзи сабабларга кўра ишламаётган ва иш қидирмай юрган шахслар киради (Масалан уйда иш

қилувчилар, нафақахўрлар). Учинчи гуруҳни фаол ишчи кучи ташкил қилади. Бу гуруҳга меҳнатга лаёқатли ва уни хоҳловчилар киради.

Биз юкорида ишсизлик даражасини аниқлаш усули хусусида тўхталиб, ўтдик. Шу ўринда айтиб ўтишимиз керакки, ишсизлик даражасини аниқлашда қуйидагиларни ҳисобга олиш зарур.

1. Қисман бандлик. Расмий статистикаларда ишсизлик даражаси аниқланаётганда тўла иш кунида банд бўлмаганларнинг барчаси тўла бандлар қаторига киритилади.

2. Иш топишдан умидини узган ишчилар.

3. Ёлғон маълумот, бошқа бир томондан, ишсизлик даражаси баъзи бир ишламаётганлар ва иш қидирмаётган кишилар, иш қидираяпмиз деб ёлғон маълумот беришлари натижасида ўсиб кетиши мумкин. Бу шахслар “ишчи кучи таркибидан чиққанлар” гуруҳига эмас, ишсизлар гуруҳига киритилдилар. Бундай ёлғон маълумотлар беришларининг сабаби, ишсизлик учун бериладиган нафақалар, социал ҳимоялар уларнинг иш қидираётганларига боғлиқ бўлади. Яна қонунларда тақиқланган меҳнат фаолияти билан шуғулланаётганлар ҳам ўзларини иш қидираётган ишсизлар деб маълумот берадилар.

Умуман, булардан шундай хулоса келиб чиқадики, ишсизлик даражаси тушунчаси иқтисодий сиёсатда муҳим роль ўйнасада, у маълум бир камчиликларга эга бўлади.

Ишсизликни мавжудлигини ҳам ижобий, ҳам салбий томонлари мавжуд.

Шунинг учун фан ишсизликка зиддиятли ҳодиса сифатида қарайди, ҳар қандай ишсизлик ҳам иқтисодий ривожланиш учун салбий оқибатларга эга бўлавермайди. Хусусан, агар ишсизлар ишга лаёқатли бутун аҳолининг 6-7% ни ташкил этса ҳамда улар асосан фриқцион ва структурали турларга мансуб бўлса, иқтисодиёт самарадор бўлиши мумкин, деб ҳисобланади.

Касбни ўзгартириш ва аҳолини қайта жойлаштириш билан шартланган ишсизлик иш билан банд кишилар учун бир қадар рағбатлантирувчи роль ўйнайди, ишдан маҳрум бўлиб қолмаслик учун ўз касб кўникмаларини такомиллаштиришга, меҳнат унумдорлигини оширишга мажбур қилади, яъни улар ўртасида рақобатнинг шаклланишига олиб келади.

Лекин ишсизликнинг салбий томонлари ҳам мавжудки, у жамият учун бир қанча йўқотишларга олиб келади.

1. Ишсизлик мавжудлигида жамиятнинг иқтисодий потенциалидан тўла фойдаланилмайди. Банд бўлмаган ишчи кучи миллий бойликни ўстиришда қатнашмайди. Шунинг учун ҳам мамлакатда имкониятлардан фойдаланмаслик оқибатида йўқотишлар келиб чиқади.

2. Узоқ давом этадиган ишсизликда ишдан бўшаган ишчилар меҳнат малакасини йўқотади. Уни кейинчалик ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган ҳолдаям, ишчи нормал меҳнат унумдорлиги билан ишлаш учун маълум муддат (ярим йил) талаб қилинади.

3. Табибларнинг таъкидлашича, ишсизликнинг ўсиши миллатнинг соғлиғини ёмонлаштиради. Чунки ишсиз киши ўзини профессионал яроқлилигини йўқотганидан азоб чекади.

4. Ишсизликни ўсиши натижасида алкоголь ва наркотик моддаларни суистеъмол қилиш кўпаяди, жиноятчилик ўсади, ишсизларнинг кўнайиши товламачилик, ўғрилик, безорилик, чайқовчилик ҳолатларини келтириб чиқаради.

5. Ишсизликни салбий оқибатлари тўғрисида гап борганда, албатта иқтисодий инқироз тўғрисида гапирмасдан иложи йўқ.

Булар қуйидагилардир:

- Исмеъмолчилар талабининг пасайиши.
- Жамғармаларнинг қисқариши.
- Инвестиция талабининг пасайиши.
- Таклифнинг қисқариши; ишлаб чиқаришнинг тушқунлиги инқирози.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ишсизликни нархи ишлаб чиқарилмаган маҳсулотдир. Бунда ҳақиқий ЯММ потенциал ЯММ дан кам бўлади.

Ишсизлик даражаси қанча юқори бўлса, ЯММ шунча орқада қолиб боради.

Макроиқтисод соҳасида таниқли америкалик тадқиқотчи А.Оукен ишсизлик даражаси ва ЯММ ҳажмини орқада қолиши, камайиши ўртасидаги ўзаро боғлиқликни математик жиҳатдан кўриб чиққан.

Оукен қонунига кўра, агар ишсизликни ҳақиқий даражаси ишсизликни табиий даражасидан 1 фоиз ошиб кетса, у ҳолда ЯММ 2,5 фоизга камаяди. Яъни 1:2,5 ёки 2:5.

5. Ўзбекистонда меҳнат бозорини шакллантириш, ишсизликни бартараф этиш чора-тадбирлари

Ҳар қандай жамиятни иқтисодий жиҳатдан ривожланиши, иқтисодий ўсишни таъминлаши аҳолини иш билан бандлигига боғлиқ экан, ишсизликни олдини олиш керак, уни кучайиб кетишига йўл қўймаслик зарур.

Умуман ишсизларни иш билан таъминлашга ҳаракат қилиш, улардан самарали фойдаланиш керак, чунки ишсизлар ҳам меҳнатга яроқли аҳолини бир қисмини ташкил этади.

Бозор иқтисодиётига ўтилаётган бир шароитда меҳнатга лаёқатли кишиларни иш билан таъминлаш социал-иқтисодий муаммо экан,

давлат ва тегишли органлар шу ишлар билан шуғулланмаса ишсизлик кўпайиб, кўнгилсиз воқеаларга олиб келиши мумкин, чунки аҳоли даромад олмаса, тобора заифлашиб боради. Иш билан таъминлаш масаласини ҳар бир корхона, ҳар бир вазирлик ихтиёрига ташлаб қўйиш тўғри келмайди, чунки уларнинг ҳаммаси ўз соҳасидагина иш олиб боради.

Жумладан Ўзбекистонда меҳнат бозорининг ташкил этилиши ва унинг амал қилиши давлат томонидан амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда ишсизликни олдини олиш, ишсизликка қарши курашиш Меҳнат вазирлиги олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Республикада меҳнат бозори инфраструктурасини шакллантириш бўйича бир талай ишлар амалга оширилди. Республикамининг барча вилоятларининг шаҳар ва туманларида давлат бандлик хизматлари ташкил этилди. Ҳозирда Республикада 240 дан ортиқ меҳнат биржасини ўз ичига олувчи катта тармоқ фаолият кўрсатмоқда.

Иқтисодиёт тармоқларида барча корхоналар ўзининг мулк шаклидан қатъи назар меҳнат муносабатларини тартибга солишда меҳнат вазирлигининг жойлардаги муассасалари билан яқиндан ҳамкорлик қилишмоқда.

Шунингдек, ишсизликни олдини олиш, уларни иш билан таъминлаш вазифаларини бажариш учун Меҳнат Вазирлигига қарашли марказ ташкил қилинган бўлиб, улар аҳолини иш билан таъминлаш масалалари билан шуғулланиди.

Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш” қонунида кўрсатилганидек, бандлик хизмати томонидан ишсиз сифатида рўйхатга олинishi лозим бўлган аҳоли тоифаларига қуйидагилар киради:

1. Илгари иш жойларига эга бўлган ва ўзларига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра иш жойларидан маҳрум бўлган ишсизлар.
2. Баъзи сабабларга кўра иш топа олмаётган ўқув юртларини битирувчилар.
3. Илгари ишламаганлар.
4. Меҳнат фаолиятини ўз хоҳишларига кўра узок муддатларга узганлар ва энди меҳнат соҳасига қайтишни хоҳлаётганлар.
5. Офицерлар ва рядовойлар таркибидаги ҳарбий хизматчилар.
6. Қамок муддатини ўтаб бўлган шахслар.

Меҳнат биржалари фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборатдир.

1. Ишсизларни рўйхатга олиш.
2. Бўш иш жойларини ҳисобга олиш.
3. Ишсизларни ишга жойлаштириш.
4. Меҳнат бозори талабини ўрганиш ва шу тўғрисида ахборот бериш.
5. Ишлашни хоҳловчиларни тест синовларидан ўтказиш.

6. Ишсизларни касб-корликка йўналтириш ва янги касбларга ўргатиш.

7. Ишсизлик нафақаларини тўлаш.

Меҳнат бозорида рақобатбардошлиги заиф бўлган аҳоли тоифалари учун шохда дифференциациялашган иқтисодий ва ижтимоий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ҳукуратимиз меҳнат муассасалари олдига турган вазифалардан ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ва ҳудудларда (вилоятларда) Меҳнат вазирлиги томонидан ва маҳаллий бошқарув идоралари томонидан ишсизлардан самарали фойдаланиш учун тегишли чора-тадбирлар (дастурлар) ишлаб чиқилмоқда.

Умуман, хулоса қилиб айтганда, меҳнат бозоридаги талаб ва таклифни тартибга солиш учун Республикадаги ишсизликни юмшатиш ва аҳолини иш билан бандлиги даражасини кўтариш омиллари, йўналишлари, чора-тадбирларига қуйидагилар киради.

1. Меҳнатга ласқатли ёшга кираётган аҳоли бандлигини рағбатлантириш.
2. Ишсизларни қайтадан ўқитиш янги касбларга ўргатиш зарур.
3. Меҳнатни ҳар хил турларини ташвиқот қилиш.
4. Касб-корлик сифатини ошириш маҳаллий аҳоли орасида малакали мутахассисларни кўпайтириш.
5. Дастлабки касбий таълимни ўтиш эҳтиёжини билдирганларга имтиёзлар бериш.
6. Хусусий меҳнат фаолиятини қўллаб-қувватлаш, ўз-ўзини банд қилиш, кичик ва ўрта тадбиркорликка кенг имкониятлар яратиш.
7. Ҳудудларда меҳнат биржаларини ташкил қилиш ва фаолият юритишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш зарур.
8. Ҳар бир туман, шаҳар ва вилоятда мавжуд бўш иш жойларини аниқлаш ва уларни ишга жойлаштириш марказлари (меҳнат биржалари) га етказиш.
9. Ҳар бир жойни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мутахассисларни тайёрлаш, қайта тайёрлашни йўлга қўйиш.
10. Ёш болали аёллар меҳнатидан маиший хизматларни янги турларини ривожлантиришда фойдаланиш.
11. Ёш болали аёлларни қискартирилган иш кунини ишлашларини таъминлаш.
12. Хизмат кўрсатиш соҳаларини, фермер (деҳқон) хўжаликларини, якуний маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқларни, яққа тартибдаги меҳнат фаолиятини кенгайтириш ва ривожлантириш.
13. Ишсиз юрган кишиларни ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб қилиш.
14. Хорижий ва қўшни давлатлар билан ўзаро фойдали алоқалар қилиш, хорижий сармоялардан кенгроқ фойдаланиш.

15. Ишчи кучи ҳаракатчанлигини кучайтириш, ички ва ташқи миграцияни кенгайтириш.
  16. Келажакда меҳнат ресурсларини ўсиш суръати билан иш жойларини ўсиш суръати ўртасидаги мувофиқликни тартибга солишни сақлаш.
  17. Жойларда изланишлар ва социологик сўровлар, социологик тадқиқотлар олиб бориш натижасида аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини аниқлаб туриш мақсадга мувофиқдир.
- Ушбу тадбирларни ўз вақтида жойларда амалга ошириш меҳнат бозорини тартибга келтириш ва ишсизликни бартараф этиш имконини беради.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Меҳнат бозори – жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётининг ниҳоятда муҳим ва кўп қиррали соҳаси бўлиб, ишчи кучини олди-сотди қилиш муносабатини билдиради. Бунда ишчи кучи инсонни меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади, потенциал меҳнат қобилияти бозордан ўтиб реал амалда ишлаётган қобилиятга айланади.

Ишсизлар – 16 ёшдан бошлаб то пенсияга чиқиш ҳуқуқини олишгача бўлагн ёшдаги, ўзларига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра ишга ва иш ҳақи (меҳнат даромадларига) эга бўлмаган, ҳақиқатда иш қидираётган, меҳнат қилишга, касб-кор тайёргарлигидан ўтишга тайёр шахс сифатида иш билан таъминлаш, давлат хизматларида рўйхатга олинган ва шу хизматлар мақбул келадиган ишни таклиф қилмаган, лекин меҳнатга лаёқатли шахслардир.

Яширин ишсизлар – ишлашни хоҳласаларда иш жойлари шу даражада чекланганки, иш қидириш бефойда деб ҳисобловчи шахслардир. Ишчилар қисқартирилган иш кунда ишласалар ёки ҳақ тўланмаган меҳнат таътилига кетсалар ҳам яширин ишсизлар пайдо бўлади.

Фрикцион ишсизлик – вақтинча ишсизлик бўлиб, иш жойини алмаштириш пайтида юз беради, эски ишдан кетиб, янги ишга ўтгунча ишсизлик юз беради.

Структуравий ишсизлик – иқтисодиёт, фан-техника тараққиёти жадал ривожланган сари янги ишлаб чиқаришлар, корхоналар, сифат жиҳатидан янги тармоқлар пайдо бўлиши ва айни вақтда бошқа корхоналар, тармоқлар, технологиянинг эскириши билан боғлиқдир.

Мавсумий ишсизлик – мавсумий ишда банд бўлганларнинг мавсум тугагач ишсиз қолишидир. Бу ишсизлик қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва кўрор соҳаларида кўпинча учрайди.

Циклик ишсизлик – ишлаб чиқаришнинг пасайиши натижасида ишчи кучига бўлган талабнинг камайиши ва ишсизларнинг пайдо бўлишидир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Меҳнат бозорини товарлар бозоридан фаркли жиҳатлари нимадан иборат?
2. Фрикцион ва структурали ишсизликни фаркли ва ўхшашли жиҳатлари нималардан иборат?
3. Банц бўлмаган аҳолини неча гуруҳга бўлиш мумкин?
4. Ишсизликни яширин кўринишда бўлишини сабаблари нималардан иборат?
5. Аҳолини иш билан таъминлаш қонунида ишсизликка қандай таъриф берилади?
6. Иқтисодиётда циклик ишсизликни нима учун энг хавфли ишсизлик деб ҳисобланилади?
7. Ишсизлик даражасини аниқлашда нималарга эътибор бериш зарур? Ишсизликни табиий даражаси деганда нимани тушунасиз-ва у неча фоиздан иборат бўлади?
8. Оукен қонуни моҳиятини тушунтириб беринг?
9. Ишсизликнинг ижобий ва салбий томонлари нималардан иборат?
10. Ўзбекистонда меҳнат бозорини тартибга келтириш ва ишсизликни бартараф этиш чора-тадбирлари нималардан иборат?
11. Меҳнат биржаларида ишсиз сифатида рўйхатга олиниши лозим бўлган аҳоли гуруҳларига кимлар қиради?
12. Меҳнат биржалари фаолиятини асосий йўналишлари нималардан иборат?

Адабиётлар

- Ўзбекистон Республикасининг Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги қонуни. Тошкент “Адолат”, 1993.
- Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни. -Ўзбекистоннинг янги қонуллари. 8-том. Тошкент . “Адолат”, 1994.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. “Ўзбекистон”. 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент . “ Ўзбекистон”, 1993.
- Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, “Ўзбекистон”. 1998.

- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т.: “Ўзбекистон”, 1999 й.
- Макконнелл К.Р., Брю С.А. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. В 2-х томах. Гл. 30. М. Изд. “Республика”, 1992.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Гл. 16,17. М. “Дело ЛТД”, 1993.
- Введение в рыночную экономику. Учеб. пособие (А.Н. Ливхич и др.) Гл. 13, 14. М. “Высшая школа”, 1994.
- Экономика переходного периода. Гл. 9. Изд. МГУ. 1995.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. XX боб. Тошкент. “Меҳнат”, 1995.
- Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Тошкент. “Меҳнат”, 1997. 7-боб.
- Хакимова М. Макроиктисодиёт. Тошкент. “Ўзбекистон”. 1998. 4-боб.
- Фуломов С.С. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. Тошкент. “Меҳнат”. 1997.
- Абдуганиев А.А., Толаметова З.А. Ўзбекистоннинг меҳнат салоҳияти. Тошкент. “Меҳнат”. 1998.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

XI БОБ. БОЗОР ХЎЖАЛИГИ ТИЗИМИДА КОРХОНА (ФИРМА)

1. Корхона бозор муносабатларининг субъекти ва объекти сифатида.
2. Корхона иктисодий фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш.
3. Майда, кичик корхоналарнинг моҳияти ва уларнинг ташкил этилиши.

1. Корхона бозор муносабатларининг субъекти ва объекти сифатида

Иктисодиёт доимо ҳаракатда, ўсишда, ўзгаришда бўлганлиги учун халқ хўжалиги табақаланиб, янги тармоқлар, янги минтакалар ишлаб чиқаришга қўшилиб бир бутун мажмуини ташкил этади. Кўп қирралилик ва доимий ўзгариб турувчи халқ хўжалигининг асосий бўғини бу – корхонадир. Иктисодиёт нуқтан назаридан корхона – бу ижтимоий меҳнат тақсимотининг бошланғич нуқтаси бўлиб, товар ишлаб чиқарувчи сифатида ўз харажатларини қоплаб, такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи халқ хўжалигининг асосий бўғинидир.

Иктисодиётни бошқаришнинг бозор усулига ўтилиши корхонанинг иктисодий тизимидаги туган ўрни ва ролини тубдан ўзгартиради. Янги иктисодий муносабатлар шароитида корхона юқорининг, марказнинг қарорини бажарувчи, бошқарилувчи объектдан хўжаликдаги тенг ҳуқуқий субъектга айланади.

Жамиятнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши умуман ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг амалга ошиши, алоҳида корхоналарнинг фаолиятига боғлиқ. Халқ хўжалигини бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик тизимида алоҳида кохоналар фаолиятининг натижаларига тегишли аҳамият берилмаган бўлса, бозор хўжалиги шароитида жамиятнинг иктисодий фаолиятига боғлиқ бўлади. Шунинг билан бирга корхоналарнинг турли ижтимоий-иктисодий ва ташкилий шакллари ривожлантириш, уларга тўлиқ иктисодий эркинлик бериш, юқори бошқарув ташкилотлари, яқка ҳокимлик таркибларини тугатиш, йирик корхоналар билан бир қаторда, жуда кўп ўрта ва майда корхоналарни ташкил этиш бозорга ўтишни зарур шартидир.

Моддий нсѐматлар ишлаб чиқариш иктисодий муносабатларнинг юзага келиши ва шаклланиши умумхалқ, жамоа ва шахсий манфаатларнинг қўшилувчи айнан корхонада амалга ошади. Корхона ишлаб чиқарувчи кучлар амал қилишининг ижтимоий шакли бўлиб, ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситаларининг қўшилишини амалга оширувчи, ижтимоий меҳнат тақсимотининг алоҳида бошланғич бўғинидир. Шунга кўра, корхона бу, биринчидан, умумиктисодий

манфаатлардан маълум ишлаб чиқариш жараёнида меҳнатнинг кооперциялашувида ўзаро боғланган кишилар жамоаси, иккинчидан, маълум маҳсулот тайёрлашга мосланган ишлаб чиқариш воситалари мажмуасидир. Корхонага, чунончи, техник ишлаб чиқариш ва техник-ташкилий бирлик ва алоҳидалик хосдир. Лекин корхонанинг ижтимоий меҳнат тақсимотининг бошқа бўғинларидан ажратиб турувчи кўзга кўринган фарқи унинг иқтисодий алоҳидалигидир. Бу корхона ресурсларини алоҳидалиги ва унинг тўла мустақил айланиши, харажатларни ўзини маблағи ҳисобига қоплаши ва ишлаб чиқариш натижаларини тўлиқ (ёки қисман) ўзлаштириши асосида тақдор ишлаб чиқариш жараёнининг якунланишида юзага чиқади.

“Иқтисодий алоҳидалик”, “иқтисодий мустақиллик ва оператив хўжалик мустақиллиги тушунчалари” корхонага нисбатан ишлатилганда тенглаштирилади. Бу тушунчалар ўзаро боғлиқлиги билан бир вақтда, улар ижтимоий муносабатларнинг турли даражаларини акс эттиради.

Иқтисодий алоҳидалик – мулкчилик муносабатига кўра юзага келиб, турли корхоналарда ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчиликнинг чегараланишига ва ишлаб чиқариш натижаларига асосланган. Иқтисодий алоҳидалик – тўла иқтисодий ва оператив хўжалик мустақиллигини талаб қилади.

Хўжалик субъекти имкониятларига кўра юзага келувчи иқтисодий фаолиятга таъсир кўрсатади. Бу ерда, субъектнинг, турли таркибий бўғинларида ўзаро бошқариш вазифасининг тақсимланишидан, бошқарув усулида боғлиқлиги намоён бўлади. Иқтисодий мустақилликнинг мезони бўлиб, иқтисодий самарадорлик хизмат қилади. Масалан, турли хўжалик ва ишлаб чиқариш бирлашмалари, ўзини мустақиллиги ва ҳуқуқи чегараланган ҳолда унга корхоналарни тенг шароитда ҳар қайси корхоналарни ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади.

Оператив-хўжалик мустақиллиги – ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси бўлиб, бу юридик қонунларда ифодаланган иқтисодий мустақилликдир. У, корхона юридик шахс хусусиятларига эга бўлган, ўзининг низоми бўлганда, мустақил даромадлар ва харажатлар баланси, банкда ўз ҳисоби, шартномалар тузиш ҳуқуқи бўлганда юзага чиқади.

Иқтисодий алоҳида бўлган корхона бошқа корхоналар билан ўз муносабатларини маҳсулотларини алмашиш асосида, яъни мустақил товар ишлаб чиқарувчи сифатида кўради. Бу дегани, биринчидан, корхона томонидан тайёрланган маҳсулот товар шаклини олади, иккинчидан, корхоналар ўртасидаги ўзаро хўжалик алоқалари бозор асосида бўлади.

2. Корхона иқтисодий фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш

Мустақил товар ишлаб чиқарувчи сифатида корхоналар, ўз хўжалик фаолиятларини “Корхона тўғрисидаги”, “Солиқлар тўғрисидаги”, “Мулкчилик тўғрисидаги” қонунлар асосида олиб борилади. Лекин, ривожланган бозорнинг йўқлиги, эскича баҳолар белгиланишининг сақланиши, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчининг ўзаро алоқаларининг юқоридан шакллантирилиши, корхоналар мустақиллигини юзаки қилиб қўймоқда.

“Корхоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон қонунида корхоналарнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари, хўжалик фаолиятини асосий қоидалари белгилаб берилган. Қонунда, корхоналарнинг ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчиликнинг шаклидан қатъий назар хўжалик юритишда тенг ҳуқуқлилиги таъкидлаб кўрсатилган.

Қонунга мувофиқ корхона ўз фаолиятини истеъмолчи ва мол сўказиб берувчилар билан тузган шартнома асосида мустақил режалаштиради. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга бўлган талаб ҳисобга олинган ҳолда келажакдаги ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланишини таъминлаш, ишчиларни даромадларини ошириш муаммоларини ҳал этади. Ихтиёрий ва танлов асосида давлат буюртмасини олади, мустақил ёки воситачи ёрдамида бозор конъюктурасини шеригининг потенциал имкониятларини бозордаги баҳолар ҳаракатини ўрганади. Ресурсларни эркин сотиб олиш йўли билан ўз ишлаб чиқаришининг моддий-техник таъминотини, капитал қурилишларини амалга оширади. Маҳсулотни истеъмолчи билан келишилган ёки мустақил белгиланган баҳоларда сотади. Шунингдек, мустақил равишда ташқи иқтисодий фаолиятни, ўз-ўзини бошқаришни ташкилий шаклини, иш ҳақи миқдор ва тизимини, давлат бюджети билан ҳисоб-китоб қилингандан сўнг қолган соф даромадни ишлатиш йўналишларини белгилайди. Лекин, корхона, давлат ва фуқаролар ҳуқуқий манфаатларини таъминлашда, шартнома мажбуриятларини бажаришда тўлиқ жавобгар ҳисобланади. Давлатнинг корхонани бошқаришдаги роли тубдан ўзгарди; бозорга зид бўлган маъмурий буйруқбозлик усули, бошқариш усуллари, энг аввало солиқ тизими бозор инфратузилмасини шакллантириш ва шунга ўхшашлар билан алмашади. Аммо, бозор иқтисодиётининг асосий шартни бўлган эркин товар ишлаб чиқарувчиларни шакллантириш учун қатта қисм корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш зарур. Бунда давлат тасарруфидан чиқариш, фақат хусусийлаштириш деб тушуниш керак эмас, давлат мулки шароитларга қараб жамоаларга, кооперативларга, ҳиссадорларга, чет эл фирмаларига, шунингдек, хусусий кишиларга сотилиши ёки топширилиши мумкин. Натижада, ишлаб чиқариш воситаларига ўзаро тенг ҳуқуқли бўлган турли мулк шакл-

ларининг юзага келишига шароит яратади. Давлат корхоналарини асосан халқ хўжалигининг таянч корхоналарида, транспорт, инфратузилманинг асосий тармоқларида фаолият кўрсатиши мумкин. Корхоналарга давлат мулки объектларига эгаллик қилиш, фойдаланиш ҳуқуқи берилган ҳолда хўжалик юритиш учун бириктирилади.

Давлат мулкни тарқатиш жараёни иқтисодийетимиз учун янги: ижара, акционерлик, оилавий, қўшма корхоналар, концернлар шакллари юзага келишига шароит яратади

Ижара корхона – мол-мулкни шартнома асосида маълум тўлов эвазига маълум муддатга фойдаланиш учун ёллаш орқали ташкил этилган корхона шаклидир. Ижара ҳақи мулк эгаси мол-мулкнинг қийматига ва келтирадиган даромадга боғлиқ бўлиб, ўзаро келишувга асосан белгиланади,

Ривожланган мамлакатларда ер, уй-жой, савдо, саноат бинолари, саноат ва савдо корхоналарини ижарага бериш ва олиш кенг тарқалган. “Корхона тўғрисида” Ўзбекистон қонунига мувофиқ корхоналар, бошқа корхоналар ва ташкилотларга бино, қурилиш, транспорт воситалари, инвентарлар, хом ашё ва бошқа моддий бойликларни вақтинча ижарага бериш ҳуқуқларига эга. Ҳозир халқ хўжалигининг турли соҳаларида ижара корхоналарининг янги шакллари пайдо бўлмоқда.

Меҳнат жамоалари, шунингдек, айрим цех ва бригадалар ўз корхонасининг маъмурияти ёки юқори ташкилот билан шартнома тузиб, асосий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларини, айланма маблағларни маълум муддатга, кўпинча 10-15 йилгача ижарага олишмоқда. Бунда ижарага олган жамоа улардан самарали фойдаланиш, метёрдаги ишчи ҳолатида сақлаб туриш ҳамда ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун фондларнинг ўсиш суръатини ошириш мажбуриятини олади. Ижара ҳақи ижарага берувчи корхона жамоаси даромадининг бир қисми ҳисобланиб, шартнома асосида корхонанинг ривожланиш истикболини ҳисобга олган ҳолда ўрнатади. Ўзбекистонда ижара муносабатлари 80-йилларнинг охирига келиб асосан қишлоқ хўжалигида ижара пудрати шаклида ривожлана бошлади.

Акционерлик корхона – турли ёки айрим корхона, ташкилот, банк, компания ва айрим шахслар маблағларини шерикчилик асосида ва соҳибкорлик мақсадида бирлаштирган корхона ёки жамиятдир. Акция эгалари – ҳиссадорлар дивиденд шаклида даромад оладилар.

Ҳозирги шароитда кўп мамлакатларда акционерлик корхоналари, жамиятлар эркин капиталларни марказлаштириш шакли ва шу билан бир қаторда аҳоли кенг қатламнинг жамгармаларини сафарбар этиш, уларни капиталга айлантириш воситаси ҳамдир. Бунда айрим акциялар чиқариш, ҳиссадорлик жамиятларида иш ҳақи ва

мукофотнинг бир қисмини ишчиларга корхона акцияси билан тўлаш сифатида тақсимлаш ҳам амалга оширилади.

Кўшма корхона – республикада чет элликлар иштирокида ўзаро манфаатдорлик асосида қуриб ишга туширилган корхонадир. Кўшма корхоналар давлатлар, ҳукуматлараро шартномалар асосида ташкил этилиб, ишлаб чиқариш, илмий ишлаб чиқариш, фан-техника, хизмат ва хўжалик фаолиятини амалга оширадilar. Улар саноатда, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, савдо, фан ва халқ хўжалигини бошқа соҳаларида таркиб топиши мумкин. Ҳозир Ўзбекистоннинг турли шаҳар ва туманларида чет давлатлар билан ҳамкорликда кўплаб кўшма корхоналар қурилмоқда.

Кўшма ёки ўзаро ҳамкор корхоналарнинг иштирокчилари биз ёки улар томонидан юридик ҳуқуққа эга бўлган бир ва бир неча томонлар бўлиши мумкин. Ҳозир ташкил этилган шерикчилик асосидаги корхоналар, асосан чет эл техникаси ва технологияси билан бизнинг хом ашё ва ишчи кучимизни бирлаштириш асосида қурилмоқда. Кўшма корхоналарнинг олий орган иштирокчилари томонидан тайёрланган кенгаш ҳисобланади. Корхона ўзининг мустақил ҳисоб балансига эга бўлиб, ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш асосида иш юритади.

Иштирокчиларнинг бандлик тўлови ҳисобига молиявий фонд яратади ва иш бошлайди. Кўшма корхоналарни қуриш ва уларнинг доирасида кенгайтириб бориш биз учун иқтисодиётни ривожлантиришда жуда катта аҳамиятга эга. Ҳозир бутун жаҳонда импорт қилишдан холи бўлган мамлакатлар бармоқ билан саналарлидир. Ҳатто Франция ва Англия каби илғор мамлакатлар қайта ишлаш саноати маҳсулотининг бешдан бир, Италияда тўртдан бир, ГФРда учдан бир қисми чет эл инвестицияси ҳисобига олади. АҚШда кейинги йилларда кўплаб Япония, Англия, ГФР ва бошқа чет эл корхоналари, компаниялари ва банклари ишга тушди. Чет эл инвестициясидан кенг фойдаланган мамлакатлар, масалан, Бразилия, Ҳиндистон, Жанубий Корея, Сингапур ва бошқа шуларга ўхшаган давлатлар ҳозирги кунда индустриалашган гарб компаниялари билан рақобатга қобилиятли бўлиб майдонга чиқдилар ва чет элларда ўз корхоналарини қуриб шуҳрат қозона бошладилар.

Концерн – йирик, кўп тармоқли уюшма бўлиб, унинг таркибига саноат, транспорт, савдо, банк соҳасидаги корхоналар кириши мумкин. Ҳозирги кунда концернга дунёнинг кўпгина ривожланган мамлакатларида жойлашган ўнлаб ва юзлаб корхоналар киради. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан моддий ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган тармоқ вазирликлари ўртасида йирик концернлар ташкил этилмоқда.

4. Майда, кичик корхоналарнинг моҳияти ва уларнинг ташкил этилиши

Майда қорхоналарни ҳам давлат, ҳам кооператив ва фуқаролар хусусий мулк асосида қуриб ишга тушириши мумкин. Майда қорхоналар икки жиҳатдан: биринчидан, ишлайдиганлар сони; иккинчидан, сотиладиган маҳсулот ҳажми (ёки муомала миқдори) билан ажралиб туради. Саноат ва қурилишда майда қорхоналарда ишлайдиганларнинг сони 20 кишидан, сотиладиган йиллик маҳсулот ҳажми 10 миллион сўмдан ошмаслиги лозим. Маҳаллий саноат ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳаларида ишловчилар сони 25 киши, маҳсулот (хизмат) сотиш ҳажми 1 миллион сўмгача рухсат этилади. Бошқа тармоқларда ишловчиларнинг сони 50 кишидан, маҳсулот реализацияси ҳажми эса йилига 5 миллион сўмгача бўлган қорхоналар майда қорхоналар ҳисобланади. Чакана савдо ва умумий овқатланиш соҳасида ундан ҳам кичикроқ қорхоналар ташкил этилиши мумкин.

Майда қорхоналарга эътибор бозор муҳитини ва умуман бозор муносабатларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Шунини таъкидлаш лозимки, майда қорхоналарни ривожлантиришда республикамиз ривожланган мамлакатлардан анча орқада қолиб кетган. Ўтган даврда, улкан дабдабазликка берилиб, бир неча сменида ишлайдиган йирик фабрика ва заводлар қуришга зўр берилди. Ҳозирги кунда бозор конъюктурасига тез мослашадиган майда қорхоналарнинг сони АҚШда 20 миллион, Японияда 9 миллионга, Ҳиндистонда 12 млн.га етди. АҚШда масалан, 20 тагача ишчиси бўлган қорхоналарнинг сони 3 млн.дан ортиқроқ бўлиб, улар мамлакат ялпи миллий даромадининг 20%ни бермоқда. Бу ерда 1,5 млн. чакана савдо қорхоналарининг 80%да 20 тагача киши меҳнат қилади. Кичик қорхоналар бошқа мамлакатларда бирон бир оила капитали ва аъзоларидан иборатдир. Шунинг учун ҳам уларда майда қорхоналар одатда хусусий бизнес объектидир.

Кичик қорхоналар нафақат бозор конъюктурасига нисбатан ҳаракатчан ва эпчил, шу билан бирга улар янги технологияларни тез қабул қилиб олишга қодир. Уларни ташкил этиш нисбатан осон бўлиб, қулайлиги шундаки, улар нархлар сиёсатида бозор механизмида, солиқ тизимида эса маълум имтиёзларга асосланган. Германияда, масалан, бир йилда оладиган фойдаси 3 млн. маркадан ошмайдиган майда соҳибкорлик учун солиқ ставкаси йирик фирмаларга нисбатан 50% пастдир. Агар йиллик фойда ҳажми 3-5 млн. марка бўлса, унда йирик фирмаларга нисбатан 30% камроқ солиқ ундирилади.

Республикамизда кичик корхоналарни вужудга келтириш алоҳида аҳамиятга эга. У биринчидан, меҳнатга лаёқатли аҳолини, айниқса қишлоқ жойлардаги ишсизларни иш билан таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатларда янги иш жойлари ўсишининг ярмидан кўпроғи ана шу корхона ҳиссасига тўғри келаётганлигини таъкидлашнинг ўзи кифоя. Иккинчидан, тез бузиладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашда шу хилдаги корхоналар жуда кўл келади. Учинчидан, бозорни халқ истеъмоли моллари билан таъминлашда, умумий овқатланиш тизимини кенгайтириш ва улар ишининг сифатини яхшилашда майда корхоналарнинг роли бекўёсдир. Ўзбекистонда майда корхоналарни ривожлантиришга етарли даражада аҳамият берилмай, 100 кишигача ишчи ишлайдиган саноат корхоналарининг сони 300 тача атрофида. Бошқа тармоқларда ҳам аҳвол бундан яхши эмаслиги кўриниб турибди. Шу билан бирга мавжуд маъмурий бошқариш тузилмаси уларнинг ривожланишига, фаолият самарасига салбий таъсир кўрсатиб келди. Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш шароитида Ўзбекистон майда корхоналарни ривожлантириш икки йўлдан бориши лозим, биринчидан, халқ хўжалигининг барча тармоқларида уларни ташкил этишни бутун чоралар билан ривожлантириши зарур. Қанча майда корхона зарурлиги хусусида аниқ бир сонни айтиш қийин, лекин бозор қанчани талаб қилса шунча корхона бўлиши керак. Ўзбекистон шароити минглаб кичик корхоналар ташкил этишни талаб қилади. Бунинг учун, уларга маълум имтиёзлар жорий этиш, майда соҳибкорликка давлат томонидан ёрдамни кучайтириш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, қурилишга, таъмирлашга, техника ва технологияни янгилашга сарфлайдиган майда корхоналар фойдасидан солиқ ундирмаслик, эскирган асбоб-ускуналарни тиклаш учун амортизация нормасини ошириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган ва қайта ишлайдиган халқ истеъмоли моллари, қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган ва таъмирлаш-қурилиш ишларини бажарадагин майда корхоналар ўз фаолиятининг дастлабки икки йили мобайнида бутунлай даромад солиғидан озод қилиш. Кичик корхоналар ривожланиши учун олдин имтиёзли шароит яратиб, кейин эса улардан майда корхоналар фойдасидан ундириладиган солиқнинг ярми маҳаллий бюджетлар харажати учун ишлатилади. Иккинчидан, Ўзбекистондаги мавжуд майда корхоналарнинг келгусида қайси мулк, давлат кооператив ёки фуқаролар хусусай мулки асосида ривожлантириши зарурлиги масаласини жадал ҳал этиш зарур. Гап шундаки, уларнинг давлат монополиясида бўлиши юқори ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминламаяпти. Шунинг учун ҳам бир хил корхоналарни, айниқса аҳолига хизмат кўрсатиш, кишиларнинг кундалик эҳтиёжларини таъминлаш билан боғлиқ

шундай корхона ва ташкилотларни жамоаларга ва хусусий кишиларга топшириш муҳим масаладир. Биргина маиший хизмат кўрсатиш вазирлиги тизимида 15 минг атрофида турли майда устахоналар мавжуд. Матлубот жамияти тизимида 12 мингдан ошқроқ умумий овқатланиш корхоналари бор. Улардан 10 мингтасининг ҳар бирида 5 тадан одам ишлайди. Савдо вазирлигида 5 мингтага яқин умумий овқатланиш корхонаси мавжуд бўлиб, шулардан ҳар бирида 5-10 киши ишлайди. Ана шу корхоналарнинг ҳаммасини давлат тасарруфидан чиқариб, меҳнат жамоаларига хусусий соҳибкорликка сотиши мақсадга мувофиқдир. Бу тадбир яхши маҳсулот ва яхши хизмат учун рақобатга шарт-шароит яратади. Рақобат ҳам давлат корхоналари билан, ҳам ўзаро майда корхоналар ўртасида бўлиб, охир оқибатда улардаги катта имкониятлардан унумли фойдаланиш имконини беради. Майда корхоналарни ривожлантиришда яна бир муҳим муаммо, у ҳам бўлса, уларни иш фаолиятларига мувофиқлаштириб, бошқариб туриш масаласи. АҚШда ҳукумат ҳузуридаги майда бизнес таъмурияти иш кўради. Унинг биргина марказий маҳкамасида мингдан ортиқ кишилар ишлайди, мамлакат бўйича фаолият кўрсатади. Бизда ҳам, масалан, маҳаллий саноат вазирлиги негизида ана шундай тармоқлар органи тузилиши бу ишни янада ривожлантириш, уни малакали бошқариш имкониятини беради эди.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Корхона – бу ижтимоий меҳнат тақсимотини бошланғич нуктаси бўлиб, товар ишлаб чиқарувчи сифатида ўз харажатларини қоплаб, такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи сифатида халқ хўжалигининг асосий бўғинидир.

Ижара корхона – мол-мулкни шартнома асосида маълум тўлов эвазига маълум муддатга фойдаланиш учун ёллаш орқали ташкил этилган корхона шаклидир.

Концерн – йирик, кўп тармоқли уюшма бўлиб, унинг таркибига саноат, транспорт, савдо, банк соҳасидаги корхоналар кириши мумкин. Ҳозирги кунда концернга дунёнинг кўпгина ривожланган мамлакатларида жойлашган ўнлаб ва юзлаб корхоналар қиради.

Акционерлик корхона – турли ёки айрим корхона, ташкилот, банк, компания ва айрим шахслар маблағларини шерикчилик асосида ва соҳибкорлик мақсадида бирлаштирган корхона ёки жамиятдир. Акция эгалари – ҳиссадорлар дивиденд шаклида даромад оладилар.

Кўшма корхона – Республика ичкарасида ташқи миллатлар иштирокида ўзаро манфаатдорлик асосида қуриб ишга туширилган корхонадир.

Якка эгаллик – бу бир кишининг мулкига асосланган корхонадир.

Ширкат – бу икки ва ундан ортик кишиларнинг мулкига асосланган корхонадир.

Корпорация – бу аъзоларининг у ёки бу манфаатларнинг ҳимоя қилиш мақсадида ташкил этилган акционерлик жамиятининг шаклидир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Корхона деб нимага айтилади?
2. Корхоналарнинг қандай турлари бор ва улардан қайси бири кенг тарқалган ва нима учун шундай?
3. Якка тартибдаги (онлайвий) хусусий корхоналарнинг афзалликлари ҳамда камчиликлари нимадан иборат.
4. Ижара корхона мазмунини тушунтириб беринг.
5. Акцияли корхона (жамият) деб нимага айтилади.
6. Акция нимани билдиради? Акция курси-чи?
7. Қўшма корхоналарнинг фаолиятини тушунтириб беринг?
8. Концерн деб нимага айтилади?
9. Майда корхона деб нимага айтилади ҳамда унинг йирик корхона олдидagi афзалликларини тушунтириб беринг?
10. Ўзбекистонда юқорида кўрсатилган корхона турларини ривожлантириш бўйича қандай чора-тадбирлар амалга ошириш мумкин?

Адабиётлар

- “Корхона тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунилари. -Т.: “Адолат”, 1991.
- “Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 9 апрель 1998 й.
- Ўзбекистон Республикаси “Давлат томонидан кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш борасидаги дастур”. Т.: “Адолат”, 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997.

- Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: "Ўзбекистон". 1998.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. -- Т.: "Ўзбекистон", 1999 й.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. -М.: Республика, 1992.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. -М.: Дело ЛТД., 1993.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Меҳнат, 1995
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

ХII БОБ. ТАДБИРКОРЛИК, УНИНГ МОҲИАТИ ВА ШАКЛЛАРИ

1. Тадбиркорлик фаолиятининг моҳияти ва унинг бош мақсади.
2. Тадбиркорлик тамойиллари ва қоидалари.
3. Тадбиркорликнинг асосий турлари.

1. Тадбиркорлик фаолиятининг моҳияти ва унинг бош мақсади

Бозор иқтисодиётини тадбиркорликсиз тасаввур этиш ва унинг аҳамиятига старли даражада баҳо бермаслик мумкин эмас. Хўш, тадбиркорликнинг ўзи нима? *«Тадбиркорлик – янги имкониятларни доимо қидириб топишга ва инновацияга йўналтирилган ҳамда турли манба ресурсларини жалб этиш ва фойдаланиш маҳоратига асосланган, хўжалик юртишнинг маъмурий – бюрократик тизимга зид бўлган ижодий услуб ҳисобланади»*. Юқоридаги фикрдан кўриниб турибдики, тадбиркорлик кишиларнинг шахсий ташаббусларига, имкониятларига ва моддий-пул маблағларига асосланади. Тадбиркорлик бозор иқтисодиёти устувор бўлган барча мамлакатларда ривожланган. Тадбиркорлик турли давлатларда шакл ва мазмуни жиҳатидан бир хил кўринишада, моҳиятан бир-биридан оз бўлсада фарқ қилади. Масалан, Америка Қўшма Штатларида тадбиркорликнинг классик модели, Фарангистонда давлат томонидан тартибланувчи, Олмонияда ижтимоий йўналтирилган ва Японияда эса корпоратив кўринишли турлари ривожланган. Тадбиркорликнинг турли-туманлигига қарамадан, у ҳозирги мураккаб иқтисодий вазиятда социализмдан мерос бўлиб қолган боқимандалик кайфиятини йўқотади. Иқтисодий ташаббус, мулкка эгаллик ҳиссини шакллантириш ва ривожлантиришда устивор аҳамиятга эга бўлади. Тадбиркорлик кишиларни иқтисодий эркинликка ўргатади. Уларга хўжалик фаолияти турини мустақил танлаш имкониятини ўргатади.

Ўзбекистонда тадбиркорлик мустаҳкам ҳуқуқий асосга эга. Тадбиркорлик тўғрисида қонун ва уни қўллаб-қувватлаш борасида норматив ҳужжатлар қабул қилинди ва улар амалда самарали ишламоқда. Мазкур ҳужжатларда тадбиркорларга ўз мол-мулкидан фойдаланиш эркинлиги, маҳсулотларни тақсимлаш мустақиллиги, ҳуқуқий тенглик, ихтиёрий ишга жойлаш, чекланмаган даромад олиш имкони кафолатланиши таъкидланади. Бундай қонунларнинг қабул қилиниши Ўзбекистон Республикасида тадбиркорликнинг бир маромда ривожланишига сабаб бўлади. Масалан: тоталитар иқтисоддан бозор иқтисодига ўтиш даврининг дастлабки босқичида савдо-сотик, майиший хизмат соҳасидаги тадбиркорлик ривожланган

бўлса, кейинги босқичда эса ишлаб чиқариш, инновация соҳасидаги тадбиркорлик устивор ривожланмоқда.

Демак, тадбиркорлар учун давлат томонидан қулай ижтимоий ва иқтисодий муҳитнинг яратилиши улар фаолият соҳасининг кенгайишига ва бойиб боришига сабаб бўлмоқда.

Бозор иқтисодиётида мулкчилик шакллариининг турли-туманлиги боис, тадбиркорликнинг турлари ҳам ҳар хил бўлади. Уларни хусусий фаолият билан чеклаб бўлмайди. Хусусий тадбиркорлик билан бир қаторда жамоа, индивидуал-оилавий, давлат, аралаш (қўшма) тадбиркорликлар ҳам бўлади. Иқтисодиёт кслажаги тадбиркорнинг ўз қўлида бўлади. Бунда ишбилармонлик фаолияти шахсий ҳаётнинг ажралмас қисмига айланади. Тадбиркорлар оила фаровонлигини ўз меҳнати билан таъминлайдилар, ишбилармонлиги билан эл оғзига тушадилар. Буларнинг ҳаммаси тадбиркорликнинг ижодий фаолиятга айланишига сабаб бўлади. Тадбиркорлик фаоллашмаса иқтисодий ўсиш ҳам юз бермайди.

2. Тадбиркорлик тамойиллари ва қоидалари

Тадбиркорлик аниқ мақсадга қаратилган ижодий фаолият ҳисобланади. Шу боис у иқтисодий муносабат сифатида ўзининг тамойилларига ва қоидаларига эга бўлади.

Тадбиркорлик тамойиллари қуйидагилар:

1. Ишлаб чиқариш омилларининг барчасига ёки баъзи бирларига ва яратилган товарларга эгалик қилиш.
2. Иқтисодий эркинлаққа эга бўлиши.
3. Ишлаб чиқаришда масъулиятни ва таваккалчиликни ўз зиммасига олиши.
4. Фойдага эга бўлиш ва ишлатиш.
5. Тажорат сирига эга бўлиш.
6. Рақобат курашида фаол иштирок этиш ва ўзининг гуркираб яшашига интилиш.
7. Ҳалоллик билан иш юритиш.

Тадбиркорлик деганда, унинг шаклларидадан фарқ қилувчи замонавий турлари, яъни маданийлашган шакллари тушунилади. Тадбиркорлик янгиликни жорий эта оладиган, ишлаб чиқариш омилларидан оқилона фойдаланиш, иқтисодий ўсишни таъминлайдиган, ўзининг ва ўз жамиятининг бойлигини оширадиган, кишиларнинг фаровонлигига ҳисса қўша оладиган бўлиши зарур. Шу боис, тадбиркорлик иқтисодий муносабат сифатида ўзининг муайян қоидаларига амал қилиши зарур. Улардан энг муҳими, ҳалоллик билан қонуний фаолият юритишдир. Мазкур қоида Ислом таълимотида қўлланилиши шарт бўлган қоида деб тушунилади. Аллоҳ Куръони

Каримда бандаларига: «Халол ва покиза нафақа енглар ва солиҳ ишларни амалга оширинглар», деб буюрган. Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо Саллоллоҳу алайҳи вассаллам: «Халол нафақа ҳар бир мусулмон учун фирзидир» деб айтганлар. Тадбиркорлар ҳам юқоридаги қондаларга сўзсиз риоя қилишлари шарт, ҳалоллик уларга обрў ва мўмай даромад келтиради.

3. Тадбиркорликнинг асосий турлари

Юқорида айтиб ўтилганидак, мулк шаклларининг турли-туманлиги ўз навбатида тадбиркорлик фаолиятининг ҳам турли шаклларда олиб борилишига сабаб бўлади. Тадбиркорликнинг жаҳон амалиётида синалган қўйидаги турлари мавжуд:

- а) хусусий тадбиркорлик;
- б) жамоа тадбиркорлиги;
- в) индивидуал-оилавий тадбиркорлик;
- г) давлат тадбиркорлиги;
- д) аралаш (қўшма) тадбиркорлик.

Тадбиркорлик турли мулк шаклларининг оқилона уйғунлигига таяниши ҳам мумкин. Масалан, акционерлик жамияти доирасидаги тадбиркорликда жамоа, давлат ва хорижий капитал қатнашуви мумкин. Тадбиркорлик корхонадан (фирмадан) бошланади. Ишлаб чиқариш омиллари корхонада бирикиб, бу ерда меҳнат жараёни юз беради, жамиятнинг талаб-эҳтиёжини қондиришга қаратилган моддий маҳсулотлар ва хизматлар яратилади. Корхонанинг меҳнат тақсимоотида ўз ўрнига эгаллиги унинг эгаси томонидан мустақил тасарруф этилиши ва мустақил иш юритиши унинг иқтисодий эркинлигини таъминлайди.

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтиш даврида корхоналар эркинлик даражасига қараб уч тоифага бўлинади: **давлат буюртмаси сақланган корхона, ҳам буюртма ва ҳам бозорга ишловчи корхона ва фақат бозорга ишловчи корхона.** Корхонанинг учинчи тури ҳақиқий мустақил ҳисобланади.

Корхоналарнинг мулкый мақоми ва ҳўжалик юритиш услублари ҳам ҳар хил бўлади.

Уларнинг асосий турлари қуйидагича:

- а) хусусий фирмалар;
- б) масъулияти чекланган жамоа (жамият) фирмалар;
- в) масъулияти чекланмаган фирмалар;
- г) давлат корхоналари (фирмалари);
- д) аралаш корхоналар;
- ж) корхоналар бирлашмаси (консорциум);
- з) фирма шохобчалари.

Корхоналар қайси турга мансуб бўлмасинлар, мустақил иқтисодий субъект ҳисобланади, лекин улар бозор орқали бир-бири билан доимо алоқада бўлади.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Тадбиркор – бу иқтисодий ресурслар: ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи ресурсларининг, табиий ресурсларнинг бир-бирига қўшилишини таъминлайдиган ташкилотчи, янгиликка интилувчи ташаббускор, иқтисодий ва бошқа хавф-хатардан, жавобгарликдан қўрқмайдиган доворак кишиларга айтилади; хислатлар эса тадбиркорлик қобилияти деб юритилади.

Тадбиркорлик фаолияти – фойда олиш мақсадида тахлика (таваккалчилик) билан ҳамда мулкий жавобгарлик асосида ва амалдаги қонунлар доирасида ўз ташаббуси билан амалга оширилаётган иқтисодий фаолиятдир.

Давлат тадбиркорлиги – товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўйича давлат корхоналарининг тижорат ва нотижорат асосидаги фаолияти.

Кичик бизнес – бу тадбиркорлик фаолияти шаклларида бири. Кичик бизнесда капитал фақат биринчи даражали соҳаларга сарфланади, иқтисодиётнинг ривожланишига таъсир этади. Саноат ва қурилиш соҳасида янги ташкил этилган ва амал қилаётган корхоналар қиради.

Жамоа тадбиркорлиги – бу тадбиркорликнинг алоҳида шакли бўлиб, жамоа мулкига асосланади ва жамоа аъзоларининг унинг фаолиятида ўз меҳнати билан иштирок этишини тақозо қилади.

Хусусий тадбиркорлик – бу алоҳида шахс ёки корхона томонидан хусусий ташаббус асосида ташкил қилинади. Тадбиркорликнинг бу шаклида мулк ва ишлаб чиқариш натижалари хусусий шахсларга тегишли бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ёлланма меҳнатга асосланади.

Шахсий тадбиркорлик – бу шахсий мулкка асосланган ишлаб чиқаришни ташкил қилиб, у ўзи ёки оила аъзолари меҳнатига таянади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Тадбиркорлик фаолиятига таъриф беринг. “Тадбиркор”, “мулкдор” тушунчаларини изоҳланг.
2. Тадбиркорлик фаолиятининг мақсади нима ва уни тушунтириб беринг.
3. Тадбиркорликнинг вазифаларини санаб кўрсатинг. Нима учун тадбиркор тахлика, таваккалчилик билан фаолият кўрсатади?

4. Тадбиркорликнинг ривожланиш шароитлари нималардан иборат?
5. Тадбиркорликнинг шакллари ва уларнинг хусусиятларини кўрсатинг?
6. Ҳиссадорлик жамиятига таъриф беринг. Акция нима, акция курси қандай аниқланади? Акция курсига таъсир қилувчи омилларни кўрсатинг.
7. Тадбиркорлик тамойиллари ва қоидалари нималардан иборат?
8. Тадбиркорликнинг асосий турларини кўрсатиб беринг.

Адабиётлар

- “Тадбиркорлик тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонуллари. 2-том. Тошкент, “Адолат”, 1991.
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. Т.: 1995-1999 йй.
- Ўзбекистон Республикаси Қонун ва фармонлар тўплами. Т.: “Ўзбекистон”, 1995-1999 йй.
- “Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, Т. 9 апрель, 1998 й. Меъёрий ҳужжатлар тўплами.
- Ўзбекистон Республикаси “Давлат томонидан кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш борасидаги дастур”. Т. 1995, Меъёрий ҳужжатлар тўплами.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999 й.
- Власова В. Основа предпринимательской деятельности. М.: Финансы и статистика., 1997.
- Макконнел К.Р., Брю С. Экономикс. – М.: Республика, 1992.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перевод с английского. – М.: Дело ЛТД, 1993.
- Чжен В.А. Система поддержки предпринимательства в Узбекистане.-Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
- Чжен В.А. Развитие малого и частного бизнеса в Узбекистане. Т.: 1996.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

ХШ БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ВА ФОЙДА

1. Ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси. Харажатларнинг таркиби.
2. Фойда меъёри ва массаси. Фойда келишининг камайиш қонуни.
3. Тижорат фойдасига таъсир қилувчи омиллар.
4. Фойданинг тақсимланиши ва ишлатилиши.

1. Ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси. Харажатларнинг таркиби

Фирма (корхона) товар ишлаб чиқарувчи сифатидаги фаолиятини ўз пулига ресурслар сотиб олишдан бошлайди, чунки ресурсларсиз ишлаб чиқариш бўлмайди. Корхонадаги пул капитали билан реал капитал фарқланади. Пул капитали- бу ресурслар олиш учун ажратилган маблағ. Реал капитал- бу ишлаб чиқаришда товарлар ва хизматлар яратишда амалий қатнашадиган ва аниқ моддий шаклдаги воситалардир. Реал капитал – асбоблар, машиналар ва бошқа ишлаб чиқариш ускуналари – бу иқтисодий ресурс. Пул ва молиявий капитал иқтисодий ресурс эмас.

Корхона қўлидаги моддий ресурс пул билан ҳисобланганда «ишлаб чиқариш фондлари» деб ҳам юритилади. Корхонадаги ресурслар қийматининг ҳаракати капитал доиравий айланиши шаклида юз беради. Корхона ўз маблағини ишга солиб, бозорни товарлар ва хизматлар билан таъминлаган ва фойда кўргандагина унинг корпоратив манфаати юзага чиқади.

Фирма – ўз мақсадига етиши учун имкони борича кўп фойда берувчи, фойдани максималлаштирувчи иш билан шуғулланиши керак бўлади. Кам ресурс ёки ишлаб чиқариш омилларини киритиб иш битириш харажатларни минималлаштиришни билдиради. Фирма-ни иқтисодий ресурслари учун қилган сарфи ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади. Харажатсиз ҳеч бир иқтисодий фаолият юз бермайди. Сарф-харажат фойда олишнинг шarti, чунки бусиз ишлаб чиқаришнинг ўзи бўлмайди. Корхонанинг харажатлари – товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган сарфлар, яъни иқтисодий ресурсларни топиш, харид этиш ва улардан самарали фойдаланиш сарфларидир. Харажатлар табиатан моддийлашган ва жонли меҳнат сарфини билдиради, улар товарлар корхонага қанчага тушганлигини кўрсатади.

Харажатлар икки нарсага боғлиқ:

1. Ресурсларни харид этиш нархига, нарх эса бу ресурслар учун сарфланган, аммо бозор олган меҳнатни билдиради.

2. Ресурсларни тежаб, нес-нобуд қилмай ишлатилишига, яъни кам ресурс сарфлаб, кўпроқ ва сифатлироқ маҳсулот олишга.

Харажатлар моддий ва меҳнат сарфидан иборат. Моддий сарфлар бозор нархида харид этилган машина-механизмлар, асбоб-ускуналар, бино-иншоотларнинг, шунингдек, энергия, хомашё, ёқилги ва материаллар сарфидан иборат бўлиб, муайян нархларда ҳисобкитоб қилинади.

Меҳнат сарфлари – иш ҳақи, мукофотлар, социал сугурта ажратмалари, тадбиркорни қониқтирадиган нормал фойдадан иборат.

Зиммага тушган харажат ёки иқтисодий харажат ишлаб чиқариш учун ташланган ресурсларни энг қулай ишлатган шароитдаги қийматдир, яъни фирма ресурсларни ўзгалар ишлатишига йул бермай, ўзига жалб этиш учун эгасига тўланган пулдир.

Зиммага тушган харажат ташқи ва ички харажатларга бўлинади. *Ташқи харажат* бу ташқаридан сотиб олинган ресурслар (масалан, иш кучи, хомашё, транспорт, алоқа хизмати, энергия ҳақи кабилар) учун тўланган пул. *Ички харажатлар* фирманинг ўз ихтиёридаги ресурслар қийматининг пулдаги ифодаси, яъни бу ресурсларни ташқарида энг қулай ишлатилган шароитда уларга тўланиши мумкин бўлган пул суммасидир. Ички харажатларга тадбиркорлик қобилияти, истеъдоди учун бериладиган нормал фойда ҳам кириши керак. Агар бу фойда олинмаса, тадбиркор фирмадан воз кечиб, бошқа иш билан машғул булади.

Харажатларнинг ўзи *доимий* ва *ўзгарувчан* харажатлардан иборат. *Доимий харажатлар* деб шундай харажатларга айтиладики, уларнинг миқдори ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгармайди.

Уларга қарз юзасидан мажбуриятлар, рента тўловлари, амортизация, ижара ҳақи, сугурта пули, бошқарув ходимлари ва мутахассисларга олдиндан белгиланган маошлар киради.

Миқдори ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгариб боровчи харажатлар *ўзгарувчи харажатлар* дейлади. Уларга хомашё, ёқилги, энергия, материаллар, транспорт хизмати сарфлари, ишчи-хизматчилар иш ҳақи киради.

Муайян ишлаб чиқариш ҳажми сақланган шароитда доимий ва ўзгарувчи харажатларнинг йиғиндиси ишлаб чиқаришнинг *умумий харажатлари* деб юритилади. Корхона учун маҳсулот бирлигига кетган сарф муҳим бўлиб, уни ўртача харажат деб аташади. Ўртача харажатни (АС) миқдоран топиш учун умумий харажатлар (ТС) маҳсулот миқдorigа (Q) бўлинади.

$$АС = \frac{ТС}{Q} : \Delta Q$$

Меъёрли харажатлар (MRC) қўшимча яратилган маҳсулот бирлигини олиш учун кетган қўшимча харажатдир. У қўшимча харажатни қўшимча яратилган маҳсулотга нисбатидан иборат. Шунга кўра:

$$MRC = \frac{АС}{Q}$$

2. Фойда меъёри ва массаси. Фойда келишининг камайиш қонуни

Фирма яратган товарлар ва хизматларни сотишдан тушган пул унинг кирими бўлиб, кетган харажатларни қошлайди ва фойда олиш имқонини беради. Жамиятдаги фойда табиатан яратилган кўшимча маҳсулотнинг пул шаклидир. Фирма фойдаси кўшимча маҳсулотнинг унга пул шаклида теккан қисмидир.

Ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат унумининг ортиши ҳам моддий, ҳам меҳнат сарфларини қисқартиради. Бозордаги нарх, бинобарин, талаб барқарор шароитда меҳнат унумдорлиги харажатларни камайтириш орқали фойдани кўпайтиради.

Олинадиган фойда корхона жамоасини манфаатини ифодаллагани учун корхона иқтисодий фаолиятининг умумлашган кўрсаткичи ҳисобланади.

Фойданинг икки кўриниши бор. Биринчиси – нормал фойда бўлиб, у харажатлар таркибида бўлади. Иккинчиси – иқтисодий фойда бўлиб, у харажатларга кирмайди. Бу нормал фойдадан ортиқча бўлиб, мазмунан соф фойдадир. Агар фирма олган даромади (пул тушуми) дан харажатлар чегириб ташланса, қолган қисми иқтисодий (соф) фойдани ташкил этади.

Фирма учун фойданинг икки жиҳати бор:

1) фойда массаси, яъни унинг умумий миқдори;

2) фойда меъёри, яъни унинг нима эвазига олингани.

Фойдани максималлаштириш – унинг меъёри ва массасини оширишдир. Аммо фирма учун фойда меъёри муҳимроқ, чунки бу фирма фаолиятининг самарадорлигини таъминлайди. Фойда меъёри жами фойданинг (нормал фойда ва иқтисодий фойда) уни топиш учун қилинган умумий харажатларга бўлинган ва фоизларда ифодаланган ҳисбадидир:

$$\Phi H = \Phi F U X * 100$$

Бунда:

H-фойда меъёри, Φ -фойда миқдори UХ-умумий харажатлар. Фойда меъёри юқори бўлган ҳолда, унинг массаси кичик бўлиши ва аксинча у паст бўлган ҳолда, массаси катта бўлиши ҳам мумкин. Бу фирма фаолиятининг қўламига боғлиқ.

Фойда меъёри фирманинг жорий сарф-харажатлари нақадар самарали натижа берганлигини кўрсатади. Бу меъёр қанчалик юқори бўлса, фирма ихтиёридаги ресурслар муқобил тарзда шунчалик яхши ишлатилган бўлади.

Олинган фойда аввал тақсимланиб, сўнгра ишлатилади. Кўпчилик ҳолларда фойданинг бир қисми солиқ сифатида давлат бюджета-

тига ўтказилади. Унинг яна бир қисми корхона эгалари ўртасида даромад сифатида, яна бир қисми ишчилар ўртасида уларнинг фойдадаги иштироки сифатида ва ҳар хил мукофотлар шаклида тақсимланади. Ниҳоят фойда инвестиция сифатида, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун кетади. Фойданинг шахсий даромад сифатида корхона эгалари ва ишчиларга теккан қисмини ўз ихтиёрлари билан ишлатадилар.

Фирма жамоасини манфаатини амалга оширишнинг муҳим омили – бу фирма ишини яхши бошқариш ҳисобланади. Корхона бўлинмалари ишини бир-бирга мослатиш, корхона фаолиятини бошқалар фаолиятига бозордаги вазиятга мувофиқлаштириш корxonани бошқариш дейилади.

Бошқариш санъати ва маҳорати *менежмент* деб юритилади. Менежмент ўта мураккаб ва масъул иш бўлганидан, уни бажариш махсус билим, маҳорат ва тажрибани талаб қилувчи касбга айланади. Менежмент фирма ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш (фирма режаси бизнес план деб юритилади), меҳнат жараёнини ташкил этиш, савдо-сотик ишларини юритиш, фирма истикболини белгилаб, унга эришиш чора-тадбирларини амалга ошириш (бу фирма стратегияси бўлади), фирманинг иқтисодий потенциали (салоҳияти)ни бошқариш кабиларни ўз ичига олади. Корxonанинг муваффақияти янги техника-технология ва иш кучи сифатидан ташқари унинг яхши бошқаришга ҳам боғлиқ. Шунинг ҳисобга олиб йирик иқтисодчилардан бири А.Маршалл бошқаришни ишлаб чиқаришнинг муҳим омили деб атайди. Корxonанинг рақобат курашида жон сақлаши учун менежмент иши яхши бўлиши шарт.

Маркетинг менежментнинг кўз ва кулоғидир.

Маркетинг – бу фирма фаолиятини бозор талабига мослаштириш, яъни унинг бозор алоқаларини ташкил этишдир. Шу маънода уни фирмадаги бозоршунослик иш деса ҳам бўлади.

Маркетинг иккита вазифани бажаради.

Биринчидан, у фирмадаги ишлаб чиқаришни ҳозир мавжуд бўлган ва келажакда пайдо бўладиган талаб-эҳтиёжга қаратади.

Иккинчидан, фирма товарларига бозорда талаб ҳосил қилиш ва фирма савдо-сотик ишларини рағбатлантириш, айниқса, товарларни кўплаб ва яхши нарҳда сотилишини уюштиради. Юксак савияли маркетинг хизматига таянган фирмалар гуллаб-яшнайдилар. Бу иш умумиқтисодий аҳамиятга ҳам эга, чунки у қанчалик ривожланса, ишлаб чиқариш жамиятдаги талаб-эҳтиёжни шунчалик тўлароқ ҳисобга олади, иқтисодий ривожланиш тез боради.

Фойданинг камайиш қонуни ҳозирги даврда кўпчилик ишлаб чиқариш корxonаларига хос. Фойда олиш корxonалар ўртасида рақобот

кураши шаклида намоён бўлади. Фойданинг камайиши сармоёларнинг бир тармоқдан бошқа тармоқларга оқиб ўтишига олиб келади.

3. Тижорат фойдасига таъсир қилувчи омиллар

Тижорат тор маънода савдо-сотик билан шуғулланишдир. У азалдан мавжуд. Унга Ислом таълимоти катта аҳамият беради. Пайгамбаримиз ризқнинг ўндан тўққиз қисми тижоратдан деганлар.

Тижорат ҳар қандай фаолият сингари, маълум харажатларни талаб қилди. Савдо-сотикда хизмат қилувчилар иш ҳақи оладилар, товарларнинг олди-сотди қилиш, уларни ташиб келтириш, харидорга элтиб бериш, уларни истъомол этишни қулайлаштиришда моддий ва меҳнат сарфлари бор. Товарни ишлаб чиқаришдан истъомолгача бўлган ҳаракати меҳнат сарфини, бинобарин, харажатларни келтириб чиқазади. Савдо-сотикни воситачилар амалга оширганда турли мулкий муносабатлар келиб чиқади.

Харажатлар моддий ва меҳнат сарфидан иборат бўлади. *Моддий сарфга* бинолар ва ишлатиладиган машиналар, транспорт воситаси, амортизация, ижара ҳақи, ҳар хил материаллар, ёқилғи ва энергия сарфлари кирадики, буларсиз савдо-сотикни юритиб бўлмайди. Харажатларнинг катта қисмини реклама сарфлари ташкил этади.

Реклама товар ҳақидаги, савдо хизмати, нарх-наво ҳақидаги ҳолисона ахборотни харидорга етказишдир.

Савдо-сотикдаги харажатлар доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлинади.

Доимий харажатлар фаолиятдан қатъий назар олдиндан белгилаб қўйилган ва ўзгармай қоладиган харажатлардир. Буларга бинолар ижара ҳақи, машина-ускуналарнинг лизинг (ижара) ҳақи, банкга тўланадиган фоиз, давлатга бериладиган солиқлар киради, уларнинг миқдори олдиндан белгиланган бўлиб, улар маълум давргача ўзгармайди.

Ўзгарувчан харажатлар шундай сарфларки, уларнинг миқдори ҳар хил омиллар таъсири остида ва тижоратчилар хатти-ҳаракати натижасида ўзгариб туради. Худди шундай қонуният иш ҳақи сарфига ҳам хосдир. Иш ҳақи ошса, харажат кўпайиши турган гап. Савдо-сотикдаги харажатлар ҳар хил йўллар билан қопланади. Фойдани олди-сотди ишларини бажаришга, яъни товарни пулга айирбошланишига хизмат қиладиган харажатлар – соф тижорат сарфи бўлиб, унинг қопланиши товарни харид этиш ва сотиш нархи ўртасидаги фарқ ҳисобланади. Гап шундаки, шундай ишлаб чиқарувчи ўз товарини сотиб бергани учун тижоратчига фойданинг бир қисмини кечиб беради, яъни товар тижоратчиларга бозор нархидан арзонроқ сотилади. Бозорда фойда-зарар деган ҳодиса содир бўлиб туради.

Савдо-сотик ишларида воситачилар иштирок этганда савдо фойдасини ўзлаштириш ишлаб чиқарувчилардан тижоратчиларга ўтади.

Савдо-сотикда ҳам эл қатори, яъни нормал фойда билан биргаликда ундан ортиқча ёки иқтисодий фойда ва омад фойдаси мавжуд.

Фойда турлари

Тижорат (савдо) фойдаси		
Нормал фойда	Иқтисодий фойда	Омад фойдаси

Бозор амалиётида нормал фойда савдо-сотик харажатларига киритилади. Бозор чакана нарх таркибига товарнинг улгуржи харид нархи, савдо-сотик харажати ва тижоратнинг нормал фойдаси ўз аксини топади.

Савдо-сотикда фойда мавжуд экан, уни ишлаб чиқаришдаги фойдадан фарқ борми?-деган масала мавжуд. Савдо фойдасининг манбаи товар ишлаб чиқаришда жойлашган. Ишлаб чиқаришда яратилган қўшимча маҳсулотнинг бир қисми савдо фойдасига айланади ва уни тижоратчи ўзлаштиради. Ишлаб чиқарувчи товарларни пуллаб бергани учун ўзи оладиган фойданинг бир қисмини кечиб тижоратчига беради.

4. Фойданинг тақсимланиши ва ишлатилиши

Савдо-сотикдаги фойданинг миқдори 3 омилга боғлиқ:

1. Бозордаги нарх даражасига. Нарх ортишига мойил бўлса, шунга биноан фойда ҳам ошади.
2. Савдо-сотик ахборотининг тезлигига бозор чакқон бўлса, товарлар тез соғилади. Сотиш ҳажми ошади, фойданинг умумий миқдори кўпаяди.
3. Савдо-сотик, яъни муомила харажатларининг миқдорига. Фойда миқдори харажатга нисбатан тескари ўзгаради, яъни харажат камайса, фойда ортади ва аксинча.

Савдо-сотикдан ҳам фойдани максималлаштиришга, энг кўп фойда олишга интилиш мавжуд.

Тижоратчилар учун фойданинг умумий миқдори муҳим бўлсада, фойда меъёри ҳам аҳамиятлидир. Мазкур меъёр (ФМ) икки усул билан аниқланади. Биринчи усул – бу олинган жами фойда миқдори (ФМ) (унинг нормал ва иқтисодий фойдага ажратмаган ҳолда) қилинган харажатлар (Х) нисбати билан фойда меъёри аниқланади.

Бунда:

$$\text{ФМ} = \text{ФМ} / \text{Х} * 100$$

Масалан, тижорат фирмаси бир йилда савдо-сотик ишини юритиш учун 10 млн.доллар жорий сарф қилинган, шунинг эвазига 1,2 млн. фойда кўрган.

$$\text{ФМ} = 1,2 / 10 * 100 = 12\%$$

Иккинчи усулда олинган фойда савдо-сотик ишига кўйилган капиталга (К) нисбатан фоиз билан ҳисобланади.

$$\text{ФМ} = \text{ФМ} / \text{К} * 100$$

Фирма 20 млн. капитал сарфлаб, 1,2 млн. доллар фойда олди.

$$\text{ФМ} = 1,2 / 20 * 100 = 6\%$$

Биринчи усулда жорий сарфларнинг фойдалиги, иккинчи усулда капитални фойда келтириш даражаси аниқланади.

Тижоратчилар фаолиятига қараб савдо фойдаси турлича тақсимланади. Савдо-сотик билан махсус фирмалар шуғулланганда фойда уларнинг ихтиёрига тушади ва шу ерда тақсимланади. Бу ишни брокерлар, маклерлар бажарганда савдо фойдаси харидор ва сотувчиларнинг комиссия тўлови шаклида ундириладики, улар одатта савдо-сотик ҳажмининг 5-10% га тенг бўлади. Бу тўловнинг бир қисми брокерлар идорасига, қолгани уларнинг ўзларига тегади. Бунда фойда уларнинг шахсий даромадига айланади.

Савдо-сотикдан тушган фойда савдо-сотикнинг ривожини учун шу соҳанинг ўзига реинвестиция этилиши (қайтадан солиниши), бошқа соҳаларга капиталга айланиши, банкга кўйилиши ёки эгаси томонидан истеъмол учун сарфланиши мумкин.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Корхонанинг харажатлари – товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган сарфлар, яъни иқтисодий ресурсларни топиш, харид этиш ва улардан самарали фойдаланиш сарфларидир.

Ташқи харажат – бу ташқаридан сотиб олинган ресурслар (масалан: иш кучи, хом ашё, транспорт, алоқа хизмати, энергия ҳақи кабилар) учун тўланган пул.

Ички харажатлар – фирманинг ўз ихтиёридаги ресурслар қийматининг пулдаги ифодаси, яъни бу ресурсларни ташқаридан энг қулай ишлатилган шароитда уларга тўланиши мумкин бўлган пул суммасидир.

Доимий харажатлар – шундай харажатларга айтиладики, уларнинг миқдори ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгармайди.

Ўзгарувчи харажатлар – бу миқдори ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгариб боровчи харажатлардир.

Умумий харажатлар – муайян ишлаб чиқариш ҳажми сақланган шароитда доимий ва ўзгарувчи харажатларнинг йиғиндисидир.

Меъёрли харажатлар – қўшимча яратилган маҳсулот бирлигини олиш учун кетган қўшимча харажатдир. У қўшимча харажатни қўшимча яратилган маҳсулотга нисбатидан иборат.

Фойда меъёри – жамини фойданинг (нормал фойда ва иқтисодий фойда) уни топиш учун қилинган умумий харажатларга бўлинган ва фонсларда ифодаланган нисбатидир.

Менежмент – корхонани ташкил этиш ва бошқариш тизимидир, иқтисодий назариянинг бўлими бўлиб, ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотиш назариясини, ташкил этиш ва бошқариш амалиётини ўрганади.

Маркетинг – бу фирма фаолиятини бозор талабига мослаштириш, яъни унинг бозор алоқаларини ташкил этишдир.

Реклама – товар ҳақидаги, савдо хизмати, нарх-наво ҳақидаги ҳолисона ахборотни харидорга етказиш.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш харажатларининг асосий тушунчасини ва таркибини тушунтиринг.
2. Ички ва ташқи харажатлар ўртасидаги фарқ нимадан иборатлигини мисол орқали тушунтиринг.
3. Доимий ва ўзгарувчан харажатлар нимани билдиради ва улар ўртасидаги фарқни тушунтириб беринг.
4. Ўртача харажатларни ҳисоблаш корхона фаолияти учун қандай аҳамиятга эга?
5. Меъёрий харажат деб нимага айтилади?
6. Фойданинг мазмунини ва манбаини тушунтиринг.
7. Иқтисодий ва нормал фойда нима? Улар ўртасида қандай фарқ бор?
8. Фойда меъёри деб нимага айтилади?
9. Менежмент деб нимага айтилади ва унинг фаолияти нималардан иборат?
10. Маркетинг деб нимага айтилади?
11. Тижорат фойдасига таъсир этувчи омилларни санаб беринг.
12. Фойданинг тақсимланиш ва ишлатилишини тушунтириб беринг?

Адабиётлар

- “Корхона тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. -Т.: «Адолат», 1991.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолати. Т.: «Ўзбекистон», 1997.
- Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.

- Бекнозов Н. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. -Т.: «Университет», 1993.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. -М.: «Республика», 1992.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Меҳнат», 1995.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

XIV БОБ. ИШ ҲАҚИ ВА МЕҲНАТ МҶНОСАБАТЛАРИ

1. Иш ҳақи – тақсимот натижаси. Иш ҳақини ташкил этишнинг шакллари. Иш ҳақи тизими. Номинал ва реал иш ҳақи.
2. Иш ҳақи даражаси ва унинг миқдорига таъсир этувчи омиллар. Иш ҳақи даражасининг табақалашуви.
3. Меҳнат бозорининг моҳияти, мазмуни. Меҳнат бозоридаги рақобат ва иш ҳақи.
4. Меҳнат муносабатларининг мазмуни ва таркибий тuzилиши. Меҳнат шартномалари тизими.

1. Иш ҳақи – тақсимот натижаси. Иш ҳақини ташкил этишнинг шакллари. Иш ҳақи тизими. Номинал ва реал иш ҳақи.

Бизга маълумки, жамиятдаги ялпи миллий маҳсулотни яратишда иқтисодий ресурслар (ер, меҳнат, капитал, тадбиркорлик қобилияти) қатнашади. Натижада яратилган ЯММ мазкур ресурсларни қўшган ҳиссаларига қараб уларга даромад сифатида тақсимланади. Мана шу тақсимот натижаларидан бири иш ҳақидир.

Иш ҳақи - аҳоли даромадлари тизимида асосий ҳисобланади, чунки аҳоли даромадининг катта қисми унинг улушига тўғри келади (деярли 75%).

Иш ҳақи деб нимага айтамыз?

Бизга маълумки, ривожланган бозор хўжалиги шароитида ресурс эгалари уларни товар сифатида сотадилар. Товар бўлган ишчи кучининг сотишдан олинган даромади – иш ҳақидир. Яъни иш ҳақи ишчи кучи эгасининг ўз меҳнати натижаси учун оладиган ҳақи бўлиб, ишчи кучи соҳибининг тирикчилик воситалари нархини ифодалайди.

Ишчи кучи соҳибининг ўзи ва оиласининг тирикчилиги учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматларининг нархи иш ҳақи учун асос бўлади. Иш ҳақини ташкил этиш икки турга бўлинади:

1. Вақтбай.

2. Ишбай.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай шаклида ходим ишлаган вақтининг муайян миқдори (соат, кун, ҳафта, ой ва ҳоказо) учун белгиланган миқдорда пул (маош) олади.

Иш ҳақининг бу шакли бевосита қабул қилинган маҳсулотнинг миқдорини ҳисобга олиш қийин бўлган ёки миқдорий ўлчаш етарлича бўлмаган ҳолларда қўлланилади.

Вақтбай иш ҳақи - ходимнинг малакаси, меҳнатнинг сифати ва ишланган вақтига қараб белгиланади.

У одатдаги меҳнатнинг натижаларини аниқ ҳисоблаб бўлмайдиган, балки улар аниқ вазифалар доирасини бажариш билан

белгиланадиган вақтда (масалан, техник ходимлар, хизматчилар, соловчилар, электромонтёрлар) ёки маҳсулот ишлаб чиқариш технологик жараёнини бориши билан белгиланадиган ва бевосита ишчига боғлиқ бўлмаган пайтда (масалан, конвейер ва автомат линияларида) кўлланилади.

Ишбай иш ҳақи – иш ҳақи миқдори маҳсулот бирлиги учун белгиланадиган тўловга мувофиқ тайёрланадиган маҳсулотни сонига боғлиқ бўлишини назарда тутди.

Маҳсулот бирлиги учун тўлов тариф ставкасидаги ҳақни ишлаб чиқариш нормасига тақсимлаш йўли билан аниқланади.

Хуллас, ишбай иш ҳақи ҳосил қилинган маҳсулот ёки кўрсатилган хизмат бирлиги учун муайян баҳолар асосида ходимни тақдирлашдан иборатдир.

Ишбай иш ҳақи тўлаш усули ишчиларни моддий рағбатлаштиришни моддий маҳсулот ишлаб чиқаришга боғлиқ қилиб кўяди. Ишчиларда моддий маҳсулотни ишлаб чиқаришга қизиқишни уйғотади. Чунки ишчи бунда қўшимча ҳақ олиш имкониятига эга бўлади. Собиқ СССР да иш ҳақи тўлашнинг мана шу усули кўпроқ самара берган. Ишчиларда манфаатдорлик, меҳнатга бўлган қизиқиш туйғуларини маълум даражада уйғотган. Бироқ, бунда ҳам субъектив ёндашишлар устун даражада бўлганки, ишчи қанча унумдор ишлаган, у цех бошлиғидан, бригадирдан кўра ёки корхона раҳбари оладиган иш ҳақидан юқори маош олишига йўл бўлмаган. Албатта иқтисодий жараёнларга бундай субъектив ёндашишлар ўзининг салбий таъсирини ўтказмай қўймайди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида меҳнатга ҳақ тўлашни, меҳнатни рағбатлантиришнинг камчиликларини, салбий томонларини бартараф қилиш мақсадида 1992 йил 26 декабрда халқ хўжалигини барча тармоқларида меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф системаси жорий қилиниши ҳақида қарор қабул қилинди.

Ягона тариф системаси 0 дан 28 гача бўлган разрядларни ўз ичига олган бўлиб, унда меҳнат эгаларининг касб-корлик, малака даражасига, меҳнатнинг мураккаблигига қараб разрядлар берилади. Ягона тариф системасига ўтишдан мақсад ноҳақ даромад беришларини, бебошлиқни олдини олиш, чек қўйиш, адолатли ҳақ тўлаш тизимини йўлга қўйиш эди.

Номинал иш ҳақи – иш ҳақининг умумий миқдоридир.

Реал иш ҳақи – номинал иш ҳақидан солиқлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисмидир. Шунингдек, реал иш ҳақи – иш ҳақининг харид қобилиятини ифодалайди.

2. Иш ҳақи даражаси ва унинг миқдорига таъсир этувчи омиллар. Иш ҳақи даражасининг табақалашуви

Меҳнат натижаси ҳар хил бўлганидан иш ҳақи ҳам табақалашади. Айни меҳнатдан олинмаган даромад кишилар турмушининг моддий негизини ташкил этиши сабабли иш кучининг баҳоси, унинг даражаси ва динамикаси катта ижтимоий аҳамият касб этади.

“Ишчи кучи” товарини сотиб олган корхона эгаси унга шундай ҳақ тўлаши керакки, токи бу ҳақ самарадор меҳнатни рағбатлантирсин. Буида ходим меҳнатининг реал натижаларига баҳо беришни четлаб ўтиб бўлмайди.

Иш ҳақи даражасига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

1. Меҳнат унумдорлиги.
2. Меҳнаткашларнинг малака, касб-корлик даражаси.
3. Меҳнатнинг оғир-енгиллиги.
4. Нуфузли ёки нуфузсиз меҳнат эканлиги.
5. Ишлаш ва яшаш шаронглари.
6. Меҳнат бозоридаги рақобат.
7. Ишчи кучининг кўчувчанлиги (харакати).

Меҳнат қанчалик юқори унум берса ва у яратган товарлар бозори чаккон бўлиб, нархи юқори бўлса иш ҳақи ҳам шунчалик катта бўлади.

Ишлаб чиқаришда иш ҳақи меҳнат унумдорлигига тўғри мутаносибликда ўзгаради. Меҳнат унумдорлиги билан иш ҳақи бир-биринга ўзаро таъсир кўрсатади, унинг натижасида иккаловининг бир йўналишда ўзгариши юз беради.

Ишчи вақт бирлигида қанча кўп маҳсулот ишлаб чиқарса, корхона уни сотишдан шунча кўп маблағ олади, шу боис ишчининг иш ҳақи ошиши эҳтимоли кўпаяди. Шу сабабли ҳар бир корхона эгаси кам унум билан меҳнат қилувчи ишчиларни юқори унум билан ишловчи ишчилар билан алмаштиришдан манфаатдордир. Бу ҳол ишчиларнинг умумий миқдорини қисқартириш имконини бергани учун ҳатто меҳнатга ҳақ тўлашга кетадиган маблағларнинг ўзгармас миқдорида ҳам улар ҳар бирининг иш ҳақини кўпайтириш имкони пайдо бўлади. Меҳнат унумдорлиги қанча юқори бўлса, капитал айланиши шунча тез юз беради, бу эса корхонанинг даромадлари, демак унда меҳнатга ҳақ тўлашни ошириш эҳтимолини ҳам кўпайиншига олиб келади. Шу тариқа, меҳнатнинг юқори унумдорлиги меҳнатга ҳақ тўлаш юқори бўлиши учун ҳам замин яратади. Бу замин қанчалик юқори бўлса, ходимлар ўз эҳтиёжларини шунчалик тўлиқ қондирадилар, уларнинг турмуш даражаси шунчалик юқори бўлади, ишчининг унумдор кучи яхшироқ тикланади ва унинг сифати юқорироқ бўлади. Агар меҳнатга ҳақ

тўлаш паст даражада бўлса, ишчида ўз соғлиғини мустаҳкамлаш, маданий эҳтиёжини қондириш учун, шунингдек тўқин овқат, кийим, турар жой учун зарур маблағлар бўлмайди. Унда ишчи меҳнатининг унумдорлиги ҳам паст бўлади.

Одатда, малакаси юқори билимдон ва тажрибали киши меҳнати қадрланади. Айни пайтда малакасиз ёки малакаси паст кишининг меҳнатига кам ҳақ берилади, чунки у кам наф қелтиради. Мураккаб меҳнат малакали ишчи кучини, билимдон ходимни талаб қилади. Шу сабабли иш ҳақи кишининг билим даражасига қараб ўзгаради. Фарб олимлари иш ҳақи ишчига инвестиция этилган капитал микдорига боғлиқ деб қарайдилар. Инвестиция инсонга билим, касб бериш, касбий малакани, меҳнат маҳоратини оширишга йўналтирилади ва ишчи кучи сифатини оширгани учун юқори иш ҳақини таъминлайди. Агар 40 ёшли ва 7 йил ўқиган ишчи йилига 10000 доллар олса, 50 ёшли ва 16 йил ўқиган шахс 40000 доллар олиши мумкин.

Ривожланган мамлакатларда даромаднинг билимдонликка, савияга боғлиқ бўлиши аҳолини ўз билими ва малакасини оширишга катта сарф-харажат қилишга ундайди. Албатта билимнинг меҳнат малакасига таъсири кишиларнинг қобилияти орқали амалга ошгани сабабли ҳар доим ҳам билим даражаси ўз-ўзидан иш ҳақини оширмайди.

Иш ҳақи микдори ишнинг хусусиятига боғлиқ бўлмаслиги мумкин эмас. Агар иш соғлиқ учун зарарли ёки хавфли бўлса, асабнинг зўриқиши, ҳолдан тойдирувчи жадаллик ва бошқа похуш хусусиятлари билан ажралиб турса, кишиларни унга жалб этиш учун товон сифатида унга кўпроқ ҳақ тўлаш зарур.

Иқтисодиётда нуфузсиз соҳалар мавжудки, уларга ишчиларни жалб этиш учун юқори иш ҳақи белгиланади.

Ишчи кучига талаб ва таклиф унинг кўчувчанлигига, яъни ходимларни бир иш жойидан бошқасига кўчиб ўтиш қобилиятига ҳам боғлиқ бўлади. Бунинг натижасида иш ҳақининг ҳар хиллиги келиб чиқади. Ишчи кучи етарли, ҳатто ортиқча жойдан у етишмаган жойга кўчиб ўтиш ёки ўтмаслик иш ҳақини ҳудудий ва корхоналар бўйича табақалаштиради. Ишчи кучи етарли ва ортиқча жойда иш ҳақи паст бўлгани ҳолда, ишчи кучи етишмайдиган жойда иш ҳақи юқори бўлади. Айни пайтда Ўзбекистонда ишчи кучининг ҳаракатчанлиги (касбий, ҳудудий тармоқлар бўйича) паст даражададир.

Шу муносабат билан Республикамизда меҳнат ресурсларининг номуганосиб жойлашишидаги қийинчиликлар, яъни Фарғона музофотидаги аҳолининг зичлигидан келиб чиқадиган ва аксинча

шимолний ва ғарбий зоналарда ишчи кучининг етишмаслиги билан боғлиқ муаммолар ўз ечимини топиши зарур.

Шунингдек, ишчи кучини тармоқларро қайта тақсимлашни жаддлаштириб, уларни аҳолига хизмат кўрсатувчи соҳалар фойдасига йўналтиришни амалга ошириш-иктисодий ислохотлар иккинчи босқичининг устивор вазифаларидандир.

3. Меҳнат бозорининг моҳияти, мазмуни. Меҳнат бозоридаги рақобат ва иш ҳақи

Бозор иктисодиётида меҳнат бозори товарлар ва ресурслар бозорларининг таркибий қисмини ташкил этади.

Меҳнат бозори (ишчи кучи бозори). – жамиятнинг ижтимоий ва иктисодий ҳаётининг ниҳоятда муҳим ва кўп қиррали соҳасидир. Меҳнат бозори бозор муносабатлари тизимининг таркибий ва ажралмас бўғини бўлиб, товарлар ва хизматлар бозори қатори ишчи кучи бозори маълум қонунлар асосида ташкил топади, амал қилади. Барча бозорлардагидек, меҳнат бозорида ҳам талаб ва таклиф қонуни амал қилади.

Меҳнат бозорида таклиф кўрсаткичи бу мамлакатда мавжуд бўлган, бироқ меҳнатда банд бўлмаган ишсиз юрган меҳнатга лаёқатли ишчи ва хизматчи каби фуқароларнинг миқдори билан белгиланади.

Иккинчи томондан, халқ хўжалигининг турли тармоқларида ва соҳаларида мавжуд бўлган бўш иш жойлари меҳнатга бўлган талаб сифатида амал қилади.

Муайян касб ва малакага эга бўлган ишчи кучига талаб ишлаб чиқаришда у қўлланадиган товарларга талаб билан боғлиқдир.

Хуллас, меҳнат бозорида ёлланган ишчилар ишга бўлган ўз қобилиятини таклиф қиладилар, яъни ҳақ тўлашга нисбатан ўз ишчи кучларини ва малакасини таклиф этсалар, иш билан таъминловчилар эса ўз талабларини кўядилар, харид қилинган ишга бўлган қобилиятини сотиб оладилар ва унга ҳақ тўлайдилар. Ўз навбатида меҳнат бозорида 3 та зарур бозор элементлари мавжуд: талаб, таклиф ва нарх (иш ҳақи ишчи кучининг нархи ҳисобланади). Яъни меҳнат бозорида ишчи кучи ўз қийматига, баҳосига эга бўлади, уни ёллаш шартлари, жумладан, иш ҳақи аниқланади, меҳнат шароитлари, маълумот (билим) олиш имкониятлари белгиланади.

Меҳнат бозорида таклиф қуйидаги омиллар асосида юзага келади:

- Аҳоли миқдори (Унинг табиий, механик ўсиши).
- Иш ҳақи даражаси.
- Маданият.
- Касаба уюшмалари мавжудлиги.

- Солиқ ставкалари.
- Ишчи кучининг таркиби (м-н унда ёшлар улуши).
- Ишчи кучини ҳудудлар бўйлаб тақсимланиши.

Меҳнат бозорида иш ҳақи меҳнатда бандлик даражаси ва ишсизлик орасидаги нисбатга боғлиқ.

Шу ўринда айтиб ўтишимиз керакки, Ўзбекистонда 1992 йилнинг бошларида меҳнат бозори тушунчаси кириб келди ва ишсизликнинг мавжудлиги расман тан олинди.

Иқтисодий адабиётларда кўрсатилишича, бозор муносабатларига хос асосан уч турдаги ишсизлик мавжуд:

1. Фрикцион.
2. Структуравий.
3. Циклик.

Фрикцион ишсизлик – ихтиёрый равишда иш билан банд бўлмаслиқдир. Чунки кўпгина ишчилар ихтиёрый равишда кам ҳақ тўланадиган жойлардан кўп ҳақ тўланадиган жойларга ўтадилар ва маълум вақт иш кутадилар. Фрикцион ишсизлик бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат бозорини нормал ҳаракат қилишини бир қисми сифатида юзага келади.

Ишсизликнинг иккинчи кўриниши структуравий ишсизлик сифатида намоён бўлади. Структуравий ишсизлик иқтисодиёт, фан-техника тараққиёти жадал ривожлангани сари янги ишлаб чиқаришлар натижасида корхоналар, тармоқлар, технологияни эскириши билан боғлиқ.

Бизда ишсизликни мана шу тури кенгроқ тарқалган. Чунки замонавий техника воситалари билан ишлай оладиган мутахассисларимиз камлиги туфайли бир хил жойларда малакали ишчи ёки мутахассис етишмовчилиги ва айни пайтда бошқа жойларда ишчи кучи ортиқчилиги вужудга келган.

Циклик ишсизлик иқтисодиётни инкирози даврида вужудга келади, чунки ишлаб чиқаришни пасайиши натижасида ишчи кучига бўлган талаб камаяди.

Циклик ишсизлик бозорнинг энг жиддий иқтисодий ва ижтимоий муаммоларидан биридир. Чунки бундай даврларда ишлашни хоҳлайдиган ва бунга қобилиятли кишилар ишсиз бўлишга мажбурдирлар.

Ўзбекистонда ҳозирда ишсизлик даражаси 0,4% дан иборатдир.

Ишсизлик ишчилар ўртасидаги иш ўрни учун рақобатни кучайтириб, иш ҳақининг иш натижаларига нисбатан секин ўзгаришига сабаб бўлади. Масалан, меҳнат унумдорлиги йилига 5% ошса, иш ҳақи ҳам 2% ошади холос.

Ишсизлик бўлмаганда эса, фирмалар эркин меҳнат бозорида иш кучини ўзига жалб этиш учун рақобатда бўладилар, бу эса иш ҳақи-

ни оширади. Агар меҳнат бозорида монополия ҳолати бўлса, яъни ишчи кучини ёллаш-харид этиш айрим ёки бир гуруҳ озчилик фирмалар қўлида бўлса, иш ҳақи паст белгиланади.

4. Меҳнат муносабатларининг мазмуни ва таркибий тузилиши. Меҳнат шартномалари тизими

Меҳнат шартномаси – бу ишчини ёллаш қоғози. Бунда товар бўлган ишчи кучи ўз қобилиятини маълум муддатга, маълум ҳақ эвазига сотади

Ишчи кучини дастлабки ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уни ходимнинг ўзидан ажратиб олиб бўлмайди. Агар бирор товарнинг сотувчиси уни харидорларга етказиб бериш тўғрисида битим тузса, бу нарса ана шу сотувчининг ўзи товарни сотиш билан шуғулланади деган маънони ҳам англатмайди. Бирок “ишчи кучи” товарига бу нарса тааллуқли эмас. Меҳнат шартномасини тузган ходим иш берувчига ана шу шартномада шарт қилиб қўйилган хизматларини шахсан бевосита тақдим этиши керак.

Ишчи кучини ўзига хос яна бир хусусияти, у яратувчилик қобилиятига эга, яъни у қўшимча қиймат яратади. Шунинг учун ишчи кучи ўзининг ишчи кучи қобилиятини қайта тиклай олади.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Иш ҳақи – ишчи кучи эгасининг ўз меҳнати натижаси учун оладиган ҳақи бўлиб, ишчи кучи соҳибининг тирикчилик воситаларини парҳизини ифодалайди.

Вақтбай иш ҳақи – ходимнинг малакаси, меҳнатнинг сифати ва ишланган вақтига караб белгиланади.

Ишбай иш ҳақи – иш ҳақининг миқдори маҳсулот бирлиги учун белгиланадиган тўловга мувофиқ тайёрланадиган маҳсулотни сонига боғлиқ бўлишини назарда тутаяди.

Фрикцион ишсизлик – ихтиёрий равишда иш билан банд бўлмасликдир.

Структуравий ишсизлик – иқтисодиёт, фан-техника тараққиёти жадал ривожлангани сари янги ишлаб чиқаришлар натижасида корхоналар, тармоқлар, технологияни эскириши билан боғлиқ.

Циклик ишсизлик – иқтисодиётни инқирози даврида вужудга келади, чунки ишлаб чиқаришни пасайиши натижасида ишчи кучига бўлган талаб камаяди.

Меҳнат шартномаси – бу ишчини ёллаш қоғози. Бунда товар бўлган ишчи кучи ўз қобилиятини маълум муддатга, маълум ҳақ эвазига сотади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Иш ҳақи деганда нимани тушунасиз ва уни ташкил этишининг неча тури мавжуд?
2. Вақтбай ва ишбай иш ҳақини фарқи нимадан иборат?
3. Ўзбекистон Республикасида ягона тариф системаси қачон жорий қилинди ва уни жорий қилишдан кўзда тутилган мақсад нима эди? Ягона таъриф сеткаси неча разряддан иборат?
4. Иш ҳақи даражасига қандай омиллар ўз таъсирини кўрсатади?
5. Меҳнат бозорида таклифни кимлар намоён этади ва меҳнат бозоридаги таклиф қандай омиллар асосида юзага келади?
6. Меҳнат унумдорлиги билан иш ҳақи ўртасида қандай боғлиқлик бор?
7. Меҳнат бозорида рақобат кучайганда иш ҳақи ошиши кузатиладими ёки пасайиши?
8. Меҳнат шартномаси деганда нимани тушунасиз? Меҳнат шартномасини тузган ходим қандай масъулиятни ўзига олади?

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон». 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1997.
- Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI асрга интиломда. – Т.: Ўзбекистон, 1999 й.
- Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни – Ўзбекистоннинг янги қонулари. 8-том. Тошкент. “Адолат”, 1994.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы и проблемы и политика. В 2-х томах. 30 боб. М. Изд. “Республика”, 1992.
- Экономика: Учебник (под ред. доц. А.С.Булатова) Гл.8,17. М. Изд. “Бек”, 1995.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмолензи Р. Экономика. Гл. 16,17. М. “Дело ЛТД”, 1993.
- Учебник по основам экономической теории. Тема 9,16. М. “Владос”. 1994.
- Введение в рыночную экономику. Учеб. пособие. (А.Н. Лившиц и др.) Гл. 13, 14. М. “Высшая школа”, 1994.
- Курс экономической теории. Гл.10. Киров, 1994.
- Экономика переходного периода. Гл.9. Изд. МГУ. 1995.

- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. 20-боб. Тошкент. "Меҳнат", 1995.
- Хакимова М. Макроиқтисодиёт. Тошкент. «Меҳнат», 1997.
- Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. Видяпина В., Журавлевой Г. М.: Изд. Российская экономическая академия. 2000.

XV БОБ. РАҚОБАТ ВА НАРХНИ БЕЛГИЛАШ

1. Рақобатнинг моҳияти, иқтисодий асослари ва шакллари.
2. Рақобатнинг турлари ва усуллари.
3. Мукаммал рақобат ва унинг афзалликлари.
4. Номукаммал рақобат ва унинг кўринишлари.
5. Нархнинг вазифалари, унинг ташкил топиши.

1. Рақобатнинг моҳияти, иқтисодий асослари ва шакллари

Ижтимоий меҳнат тақсимоти хўжалик юритувчи субъектларни доимо бир-бирларига товар сотиб олишга, демак бир-бирлари билан товар муносабатларига киришга мажбур этади. Ана шунда ҳар бир субъект товар ишлаб чиқаришнинг бошқа иштирокчилари билан ўзаро алоқаларнинг энг кенг тарқалган шаклларида бири бозор рақобатидир. Бу бозор хўжалигининг субъектлари ўртасида ўз манфаатларини максимал рўёбга чиқариш учун курашдан иборат. Рақобат у ёки бу даражада ҳар қандай бозорга хосдир ва ҳар қандай жамият хўжалик муносабатларининг таркибий қисми бўлиб, бу жамият иқтисодиётининг негизини товар ишлаб чиқариш ташкил этади.

Рақобатни учта турга бўлиш мумкин: *сотувчилар, харидорлар, сотувчилар ва харидорлар ўртасидаги рақобатга бўлиш мумкин.*

Харидорлар ўртасидаги рақобат ривожланган бозор хўжалигида унинг бошқа турларига нисбатан камроқ аҳамият касб этади. Албатта, сотувчи харидорлардан товар учун кўпроқ ҳақ тўлайдиганини афзал кўради. Бироқ, ишлаб чиқариш таклиф талабга бемалол мослаша оладиган вазиятда харидорлар ўртасидаги рақобат иккинчи ўринга ўтадики, мувозанат ёки таклифнинг талабдан ортиқчилигига иқтисодий тизимнинг ҳукмронлик қилувчи фаолиятидир. Бирон-бир товарни таклиф этишни кўпайтириш учун тўсиқ пайдо бўлган пайтдагина рақобат кескинлашади. Зеро, агар товар етишмаслиги пайдо бўлса, харидорлар уни сотиб олишда бир-бирларидан ўзишга интилиб, сотувчиларга баландроқ нарх таклиф қиладилар. Сотувчилар эса тақчил товарни талаб нархи бўйича, яъни харидори чиқса иложи борича юқори нарх бўйича сота бошлайдилар. Харидорлар имкони-ятлари бир хил бўлганлиги сабабли кўп ҳақ тўлай оладиган киши ушбу вазиятда афзал кўрилади. Бундай рақобат натижасида барча харидорлар, ҳар ҳолда товарни сотиб оладиган, товар етарли миқдорда бўлгандагига караганда кўпроқ ҳақ тўлайдиган харидорлар ва ҳеч нарса сотиб ололмайдиган харидорлар озми-кўпми ютқаздилар, чунки уларнинг эҳтиёжлари қондирилмайди.

Сотувчи билан харидорлар ўртасидаги рақобат мувозанат нархлари шаклланиши жараёнида содир бўлади. Бундан олдиндаги маърузада мувозанат дархол юзага келмайди ва унинг даражаси талаб билан таклифнинг нисбатига боғлиқ деб кўрсатилган эди. Агар дастлабки шаклланган нарх бўйича талаб таклифдан ортик бўлса, нарх ошиб боради. Бундай вазиятда сотувчилар билан биргаликда ҳаракат қилиш хос бўлиб, харидорлар пароканда бўладилар ва уларнинг ҳар бири тақчил молни сотиб олишда бошқасидан ўзишга интилади. Борди-ю, дастлабки нарх вазиятида таклиф талабдан ортик бўлса, харидорлар сотувчиларни бир-бирлари билан рақобат қилишга, нархни пасайтиришга мажбур этадилар. Натижада мувозанат биринчи ҳолдагига қараганда пастроқ даражада қарор топади. Бундан харидорлар ютадилар, чунки улардан ҳар бири товарни арзонроқ сотиб олишга муваффақ бўлади.

Иктисодчилар учун **сотувчилар ўртасидаги рақобат** ғоят кизиқарлидир. Бозор иктисодиёти шароитида сотувчилар (товар ишлаб чиқарувчилар) истемолчининг пули учун курашадилар. Сотувчилар рақобатининг иккита асосий шакли – *тармоқ ичида ва тармоқлараро рақобатлар* шакли кейинроқ кўриб чиқилади.

Товар хўжалиги шароитида **минтақалар ўртасидаги рақобат** муҳим аҳамият касб этади. Уни “Европа Иттифоқи” мисолида кўрсатиб берамиз. Жумладан, Францияда дон етиштириш харажатлари Германиядагига қараганда камроқ бўлганлиги муносабати билан Иттифок доирасида нархлар ягона тизимини ўрнатиш француз дон етиштирувчилари учун фойдалироқдир. Уларнинг ушбу маҳсулотни кўпроқ экспорт қилишлари табиийдир. Шу сабабга кўра Германиянинг озик-овқат ва озуқабоп донга бўлган эҳтиёжининг катта қисми Франциядан дон келтириш ҳисобига қондирилади. Натижада кўпроқ чиқимдор бўлган немис дехқонлари рақобат курашида ютқазадилар ва анча-мунча даромад йўқотадилар. Шу боис уларнинг ташқаридан дон келтиришни чеклашни ва Европадаги интеграция жараёнлари келтирган зарарни қоплашни талаб қилишлари мутлақо табиий тулолади.

Минтақалараро рақобат асосан сотувчилар ўртасида мавжуддир. Лекин у харидорлар ўртасида ҳам бўлиши мумкин. Масалан, харидорлар гуруҳлари зарур товарларни арзонга сотиб олиш учун бир мамлакатдан бошқасига қатнайдиغان “моддий” ёки “товар” туризми каби ҳодиса ҳам жаҳон амалиётида маълум. Мамлакатимизда шу ниятда харидорларнинг катта-катта қисми қишлоқ жойлардан шаҳарларга, бир шаҳардан бошқасига, вилоятдан вилоятга, мамлакатдан мамлакатга қатнайдилар.

2. Рақобатнинг турлари ва усуллари

Тармоқ ичидаги рақобат бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобатдир. Уни шу нарса тақозо этадики, товарлар нархи, демак, корхона фойдасининг микдори ҳам худди шундай товарлар ишлаб чиқараётган бошқа ишлаб чиқарувчилар фаолиятига боғлиқ. Ишлаб чиқарувчилар учун ички ва ташқи шароитларнинг кўплиги туфайли улар бозорда турлича мавқени эгаллайди. Уларнинг ҳар бирининг тармоқдаги ўрнини, энг аввало, корхонанинг техникавий ва технологик даражаси, унда ишловчи ходимлар малакаси, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш қандай ташкил этилганлиги белгилаб беради. Ташқи шарт-шароитлар ҳам: корхона ишлаб турган табиий ва ижтимоий муҳитга хос хусусиятлар катта аҳамиятга молик. Чунки, бугдой етиштиришга ихтисослашган фирма бошқа фирмалар билан шарт-шароитлар тенг бўлсада, тупроқ унумлироқ бўлган жойдан кўпроқ даромад олади. Ишлаб чиқарувчиларни хом ашё етказиб берувчилар ва улар темир йўл магистралларига ва автомобил йўлларига бошқалардан кўра яқинроқ жойлашган корхоналар эса хом ашё етказишда ва маҳсулотни сотишда устунликка эга бўладилар.

Битта тармоқнинг ҳамма корхоналари шартли равишда уч гуруҳга бўлиниши мумкин: тармоқ бўйича ўртачадан юқорироқ маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш кўрсаткичларига эга бўлган – “яхши”, тармоқда ўртача даражада бўлган – “ўртача”, маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича энг паст кўрсаткичларга эга бўлган – “ёмон” гуруҳларга бўлиниши мумкин. Табиийки, яхшироқ асбоб-ускуналарга, малакали ходимларга, шунингдек, бошқа техника-технологиялар ва ташкилий устунликларга эга бўлмаган корхоналарга қараганда кўпроқ ва сифатлироқ маҳсулот ишлаб чиқаради. Бунинг оқибатида “яхши” корхоналар ўз товарларини ўртача бозор нархларидан пастроқ нархларда ҳамда ҳатто “ўртача” ва “ёмон” ишлаб чиқарувчилар зарар кўриб сотадиган нархларда сотишлари мумкин.

Бунинг рақамларида кўриб чиқамиз. Айтайлик, ўзаро рақобат қилувчи учта корхона бир хилдаги пойафзални жами бўлиб йилига 100 минг жуфт ишлаб чиқарадилар. 1-корхона 30 минг жуфт чиқаради, ишлаб чиқариш харажатлари унинг ҳар бир жуфтига 20 долларни ташкил этади. 2-корхона тегишли тартибда 60 минг жуфт ва 30 доллардан, 3-корхона 10 минг жуфт ва 50 доллардан чиқаради. Агар бир жуфт пойафзал 40 доллар миқёсида белгиланса, кўриниб турибдики, биринчи корхона хўжалик фаолиятини катта фойда олиб юритаяпти, ҳатто бир жуфт пойафзалнинг нархи 30 долларгача тушса ҳам, у фойда олади. Кўриниб турибдики, 2-корхона ҳам фойда олиши мумкин. Лекин унда техникани такомиллаштириш,

меҳнат шароитларини яхшилаш, ходимлар малакасини ошириш, яъни ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ҳақида кўпроқ қайғурилса, бу корхона ҳам кўпроқ фойда олишга эришади. 3-корхонанинг эса кўрган зарари 100 минг долларга етади ва унинг раҳбарлари ё харажатларни анча қисқартириш, маҳсулот чиқаришни кўпайтириш ва унинг истеъмол хоссаларини янгилашга ёки корхонани бошқа маҳсулот ишлаб чиқаришга мослаштиришга мажбур бўладилар. Ҳар иккала чора ҳам муайян ташкилий-техникавий тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни талаб қилади. Борди-ю учинчи корхона фаолиятида ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмаса, у бозор иқтисодиёти шароитида синади ва ёпилади, унинг бутун молмулки сотиб юборилади.

Ушбу мисол тармоқ ичидаги рақобат вазифаларини яхшироқ тушуниб олиш имконини беради.

Биринчидан, у фан-техника тараққиётини рағбатлантириб, ишлаб чиқарувчиларни харажатларини камайтириш, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва сифатини яхшилаш ҳақида доимо жон куйдиришга мажбур этади.

Иккинчидан, ишлаб чиқаришда иштирок этаётган ҳар бир кишини малакасини муттасил оширишга, иш усулларини такомиллаштиришга мажбур этади.

Учинчидан, ҳар бир тармоқда яхшироқ ишлаётган ишлаб чиқарувчилар кўпроқ даромад олишлари учун шаронт яратади.

Туртинчидан, ички рақобат техникавий ва ташкилий жиҳатдан энг илғор корхоналарни танлаб оладики, бу муайян товарни ишлаб чиқаришга ижтимоий харажатларни камайтиришга олиб келади.

Энди *тармоқлараро рақобатни* кўриб чиқайлик. Мисолдан бошлаймиз. Фараз қилайлик, учта тармоқ: саноат, кишлоқ хўжалиги ва қурилиш бор дейлик (ҳақиқатдан тармоқлар анча кўп, лекин биз учун ҳозир унинг аҳамияти йўқ). Кимдир 100 минг долларга эга ва уни даромад олиш мақсадида ишлаб чиқаришга сарфламоқчи деб фараз қилайлик. Мана шу пулни саноатга сарфлаб, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни 115 минг долларга сотиш (фойда меъёри-15%), кишлоқ хўжалигида чиқарилган маҳсулотни сотишдан тушадиган пул 110 минг доллар (фойда меъёри-10%), қурилишда эса бинокорлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сотишдан 105 минг доллар (фойда меъёри-5%) олиш мумкинлиги унга маълум бўлади. Ана шу 100 минг доллари бўлган киши уларнинг саноатга сарфлашини тушуниш қийин эмас. Маблағи бўлган ва уни ишлаб чиқаришга сарфламоқчи бўлган бошқа кишилар ҳам худди шундай қиладилар. Натижада саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш ортади, бинобарин, уни таклиф қилиш ҳам кўпайиб, у муайян пайтда талабдан ортқ бўлади. Бунда мазкур тармоқ чиқараётган товарлар нархи пасаяди,

бинобарин фойда ҳам камаяди. Айни чоғда ресурслар камайиб кетган тармоқларда маҳсулот чиқариш озаяди ва уни таклиф қилиш қисқаради. Башарти, ҳатто талаб ўзгармаганда ҳам у барибир қисқарган таклифдан ортиқ бўла бошлайди. Шу туфайли қишлоқ хўжалик ва қурилиш маҳсулотлари нархлари кўтарилиб, мазкур тармоқларда фойда меъёрининг ошишига олиб келади.

Вазиятнинг бундай ўзгариши саноатдан, моддий меҳнат ва молия ресурсларининг саноатга нисбатан анча фойдалироқ бўлиб қолган қурилиш ва қишлоқ хўжалигига оқиб ўтишига сабаб бўлади. Шундай қилиб ресурслар ҳаминша фойда меъёри анча паст бўлган тармоқдан у юқорироқ бўлган тармоққа оқиб ўтади. Шу асосда тармоқлараро рақобат-товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида ўз маблағларини энг фойдали ишлаб чиқариш соҳасига жойлаштириш учун кураш содир бўлади.

Бозор хўжалигида тармоқлараро рақобат икки асосий вазифани бажаради:

Биринчидан, у туфайли харидорлар эҳтиёжларига ғоят мос иқтисодий тизими вужудга келади. Бу шунинг учун содир бўладики, ишлаб чиқарувчилар талабнинг тармоқлар ўртасида қайта тақсимланишига дарҳол муносабат билдирадилар.

Иккинчидан, тармоқлараро рақобат самарадорлигининг бир қадар ижтимоий зарур даражасини яратадики, у фойда меъёрининг ўртача даражасида ифодаланади. Самарадорликни ушбу даражасига ета олмаган корхоналар катта даромадга умид қилмасалар ҳам бўлади. Бундай аҳвол барча ишлаб чиқарувчиларни ишлаб чиқаришни ташкил этишни ва маҳсулот сотишни доимо такомиллаштиришга мажбур этади.

Рақобат курашининг барча усулларини нархий ва ғайринархий усулларга бўлиш мумкин. Харидор томонидан ўзи сотаётган товар нархининг ўзгартирилиши кўзда тутилган бўлади. Кўпдан-кўп харидорлару сотувчилар иш кўрувчи бозорда одатда сотувчилар нархларни пасайтира борадилар. Бу кўпроқ харидорларни жалб қилиш, сотилган товар сонини кўпайтириш, рақобатчилар учун бозорни касод қилиш мақсадида амалга оширилади. Аммо биронта ҳам ишлаб чиқарувчи узоқ вақт шундай иш тута олмайди, чунки бундай ишлаб чиқарувчининг даромади камайиб кетади. Бу ҳилдаги нархий рақобатни чекловчи асосий нарса шудир.

Сотувчилар билан харидорлар ўртасидаги нархий рақобат сотувчилар томонидан ўзлари сотаётган маҳсулотга монопол юқори нархлар белгиланишида ифодаланиши мумкин. Бу усулнинг мақсади монопол фойда олишгина эмас, балки харидорларни сотувчилар учун қулай бўлган шароитга солиб қўйиш ҳамдир. Аммо агар

бозорда сотувчилар кам бўлиб, улар нархларнинг муайян даражада тутиш хусусида келиша олган тақдирдагина шундай бўлиши мумкин.

Рақобатнинг **гайринархий усуллари** сотувчиларнинг товарлар нархларини эмас, балки уларнинг истеъмол хоссаларини (буни сотиб олиш ва ишлаши шароитларини) ўзгартиришларига асосланган.

Гайринархий рақобатнинг товар сифатини табақалаштириш каби усули яхши маълум. Товарлар бир хилдаги эҳтиёжни қондириши ва бир турга мансуб бўлиши, лекин турли-туман истеъмол хоссаларига эга бўлиши мумкин.

Маҳсулот кўп бўлиб, сотувчилар уни кўпроқ сотишга уринишганда товарларни насияга сотиш каби рақобат кураши усули муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳолда товар нархининг фақат бир қисми тўланади, уни қолган қисми шартномада келишилган муайян муддат давомида тўланади.

Фан-техника инқилоби рақобат курашини моҳиятан янги босқичга кўтарди. Ган хилма-хил техникавий ва технологик такомиллаштиришлар, патентлар устидан назоратни қўлга киритиш устида бормокдаки, бу маҳсулотнинг истеъмол хоссаларини мунтазам яхшилаш имконини беради. Ҳозирги шароитда фан ва техниканинг энг янги югуқлари устидан назорат қилиш учун кураш рақобатнинг асосий усулларида бирига айланганлиги таажжубланарли эмас.

Бундан ташқари фирмалар харидорларни жалб қилиш ниятида ўз маҳсулотига қафолатли ва қафолатдан кейинги хизмат кўрсатишнинг турли хилларини амалга оширмоқда. Улар, масалан, дастгоҳлар чиқарибгина қолмай, балки, сотадилар, ҳам ўрнатадилар, ҳам буюртмачи корхонанинг ходимларини улардан фойдаланишга ўргатадилар, уларнинг қафолатли ва кўпинча қафолатдан кейинги таъмирлаш ишларини бажарадилар, техникавий хизматни амалга оширадилар, дастгоҳлар параметрларини буюртмачи эҳтиёжларига имкони борича яқинлаштирадилар.

Юқорида қайд этилганидек, ишлаб чиқарувчиларнинг нархий рақобатларида маркетинг муҳим аҳамиятга эга, у энг умумий тарзда олганда маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини талабларга мослаштирувчи тадбирлар тизимидан иборатдир. Бозор иқтисодиёти шароитида биронта ҳам корхона маркетингга эътибор бермай иложи йўқ. Зеро, бозор шароитида яхшироқ йўл тута биладиган ва харидорлар эҳтиёжларини тўлароқ қондира оладиган фирмалар ҳамиша ютиб чиқиши шак-шубҳасиздир.

3. Мукамал рақобат ва унинг афзалликлари

Маҳсулотни ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат — мукамал рақобат дейлади. Ишлаб чиқарувчиларнинг ўзини эса

мукаммал рақобатчилар деб аташ учун қуйидаги учта шарт бажарилган бўлиши керак:

1) сифат жиҳатдан бир хил бўлган бирон неъматни етарлича катта миқдорда ишлаб чиқарадилар;

2) ишлаб чиқарувчиларнинг ҳар бирига ишлаб чиқарилган ушбу неъмат умумий ҳажмининг арзимас бир қисми тўғри келади;

3) ишлаб чиқаришнинг ушбу тармоғида капиталлар ва иш кучининг эркин оқиб келиши ва оқиб кетиши учун ҳеч қандай жиддий тўсиқлар йўқ. Мукаммал рақобат шароитида тайёр маҳсулотнинг нархи объективдир, бинобарин, мукаммал рақобатчи чиқарилаётган маҳсулот ҳажмини қанчалик ўзгартирмасин, бозорда нарх ўзгармай қолаверади.

Ҳап шундаки, талаб билан таклифнинг нисбатига арзирлик таъсир кўрсатиши учун уни ишлаб чиқаришнинг кўлами ғоят камлик қилади.

Бундай рақобатнинг зидлиги монополия бўлиб, фақат алоҳида субъект гуруҳи ёки давлатнигина фаолиятининг муайян турини амалга ошириш ҳуқуқига эга эканлигини англатади. Бозор иқтисодиёти шароитида монополист – ишлаб чиқарувчиларнинг мақоми, уларнинг бозорда монопол нархлар белгилашда ва монопол юқори фойда олишида намоён бўлади.

Монополияларни юзага келиши, қанчалик ғайритабиий бўлмасин, энг аввало товар ишлаб чиқарувчиларнинг рақобат кураши билан боғлиқдир. Рақобат уларни бозор стихиясини назорат қилиб туриши учун бирлашишга мажбур қилади. Бозорни тартибга солиб туришга қодир ғоят улкан корхоналар асосий бўғинлари бўлган йирик машинали ишлаб чиқариш босқичида бозорни монополлаштиришда айниқса катта имкониятлар пайдо бўлади. Айни вақтда бозор иқтисодиётида табиий монополия ҳам мавжуд бўлиб, у ишлаб чиқаришнинг ноёб ва эркин такрор яратилмайдиган омилларга (фойдали қазилмаларга, серунум ер участкалари, ноёб ва ижодий қобилиятлар ва ҳоказоларга) эга бўлишга асосланган.

Соф (муғлақ) монополия шароитида муайян иқтисодий неъматни фақат битта ишлаб чиқарувчи чиқаради. Дарвоқе, бозорда бор неъматларнинг ўрнини бирон-бир тарзда боса оладиган неъматлар бўлмайди. Равшанки, бундай монополист нархларни муғлақ тарзда назорат қилиб туради. Бунда бирдан-бир чекловчи омил талабнинг ўзгарувчанлигидир. Агар талаб ўзгарувчан бўлса, нархнинг ошиши талабнинг камайиши ва ишлаб чиқаришнинг камайиши билан боғлиқ бўлади, ишлаб чиқариш миқёсларининг кенгайиши эса, муқаррар равишда нархларнинг пасайишига сабаб бўлади.

4. Номукаммал рақобат ва унинг кўринишлари

Мукаммал рақобат ва “соф монополия” тушунчалари илмий абстракция бўлиб, мутахассисларга жамият иқтисодий ҳаётини таҳлил қилиш имконини беради. Амалда мукаммал рақобат ҳам, соф монополия ҳам бўлмайди. Лекин шундай иқтисодиёт тармоқлари борки, улар ушбу “идеаллар”га жуда яқин бўлишлари мумкин (айни вақтда монополаштирилган тармоқлар, одатда давлат назорати остида бўлади). Ҳозирги замон бозор иқтисодиётида номукаммал рақобат, яъни бозор рақобатининг монополия билан қоришуви устундир.

Агар фирма чиқараётган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши ана шу маҳсулот нархини ўзгартирса, шу фирма **номукаммал рақобатчи** деб аталади. Машҳур америка иқтисодчиси П.Самуэлсон донолик билан айтганидек, “бундан унинг (фирмаинг) эгасининг феъли ёмон, у хотинини севмайди ёки ҳисоб рақамлари бўйича ҳақ тўламайди, деган маъно чиқмайди, асло”. Муайян хил маҳсулотни чиқаришда ушбу рақобатчининг улуши шу қадар каттаки, унинг ишлаб чиқаришни камайтириши ёки кўпайтириши таклиф даражасига, демак, товар нархига ҳам таъсир қилади.

Номукаммал рақобатнинг иккита жуда кенг тарқалган ҳолатини кўрсатиш мумкинки, булар бирон-бир товар бозорида ишлаб чиқарувчиларнинг сони кам бўлган (олигополия) ва унда фаркланувчи маҳсулот (масалан, автомобилларнинг турли хиллари) яратувчи ишлаб чиқарувчиларнинг сони кўп бўлган ҳолатлардир.

Ҳар иккала ҳолатда ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқариш ҳажмини камайтириш ёки кўпайтириш орқали нархларга каттагина таъсир кўрсатиши мумкин. Аммо нархларни тартибга солиб туришда, биринчидан, (мутлоқ монополист сифатида ҳам) талабнинг ўзгарувчанлиги билан, иккинчидан, ё ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқарувчи (олигополия шароитида) оз сонли рақобатчиларнинг ёки бир-бирининг ўрнини боса оладиган товарларни (фарқловчи ишлаб чиқарувчилар сони кўп бўлганда) ишлаб чиқарувчи рақобатчиларнинг хагги-ҳаракатлари билан чеклаб қўйилган.

Ресурсларнинг бир тармоқдан бошқасига эркин оқиб ўтишини ҳамда ҳар бир хоҳловчи кишининг ўз ишини бошлаш имкониятини тақозо этувчи ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида монополия узок вақтга чўзилиши мумкин эмас. Фақат нархни ошириш ҳисобига фойдани кўпайтирувчи номукаммал рақобатчи аслини олганда, пировард натижада, мағлубиятга маҳкумдир. Зеро, ҳар бир дамда бозорда анча паст нархли, ўринни босувчи товарни (бир-бирини ўрнини босувчи товарлар) таклиф этувчи рақобатчи пайдо бўлиши мумкин. Ниҳоят, “бизнинг” номукаммал рақобатчимизнинг

товарларини сотиб олувчи ишлаб чиқарувчилар технологиясини қайта кўриб, сотиб олишини камайтиришлари ёки ҳатто тўхтатиб қўйишлари мумкин. Монополиялар, кўриб турибмизки, рақобат курашини йўқотмайдилар ва асло ишлаб чиқарувчига ҳамиша гуллаб-яшнаш кафолатини бермайдилар.

Юқорида сўз юритганимиздек, рақобат кураши усуллари номукаммал бозор учун ҳам хосдир. Аммо бунда ўзига хос жиҳат ҳам бор. Борди-ю монополиялаштирилмаган шўъба корхоналари билан курашда монополиялар рақобатнинг нархларга оид усулларидан фойдалансалар (монополь паст нархлар белгилайдилар ва бу билан рақибларини хонавайрон қиладилар), ўзаро курашда монополистлар нархларга оид бўлмаган рақобатни афзал кўрадилар, чунки у шу қадар кучли рақибларининг нархларни пасайтириш воситаси билан бир-бирига қарши кураши жуда қимматга тушади.

Йирик корхоналар учун бозорни қўлга киритишнинг воситаларидан бири **рекламадир**. Ҳозирги кунда АҚШ ва Япония йирик фирмаларининг рекламага ажратаётган маблағлари уларни савдо оборотининг 7-15 фоизига етиб қолгани бежиз эмас. Номукаммал рақобат шароитида рақибларнинг хом ашё, иш кучи, сотиш бозори, ахборот, кредитлар ва ҳоказоларга эга бўлиш имкониятларини чеклаш каби усулларидан ҳам фойдаланишади.

5. Нархнинг вазифалари, унинг ташкил топиши

Нарх (баҳо) товар қийматининг пулдаги ифодасидир; товар, хизмат бирликларини сотиб олиш учун қурбон қилинадиган нарсалардир.

Нарх қуйидаги вазифаларни бажаради:

Бозор мувозанатини таъминлаш вазифаси. Бунда бозор талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиб, улар мувозанат ҳолатига келтирилади.

Ҳисоб-китоб, ўлчов вазифаси. Товар ишлаб чиқариш учун қилинган сарф-харажатлар, ундан кўрган фойда ёки зарар, бажарилган ишлар ҳажми жами маълум нарх асосида ҳисоб-китоб қилинади. Товарлар хилма-хил натурал шаклда бўлганлиги учун уларни жамлаб бўлмайди, фақат уларнинг умумий ўлчови пул бўлиб, унда нарх ифодаланади. Товари ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурсларни маълум нархда сотиб олинади (машина, ускуна, хом-ашё, ёқилғи, ҳар хил ёрдамчи материаллар, иш кучи ва ҳоказолар нархи). Уларни товар ишлаб чиқаришга кетган миқдорини сотиб олинган ўз нархига кўпайтмаси умум харажатлар ҳажмини кўрсатади. Ишлаб чиқарилган товар миқдорини унинг ҳар бир нархига кўпайтмаси ишлаб чиқариш ҳажмини пулдаги ифодасини кўрсатади.

Иқтисодий тартибловчи вазифаси. Нарх бозор иқтисодиётининг асосий воситаларидир. Товар ишлаб чиқариш бозор иқтисодиётининг моддий асоси бўлиб, бозор билан алоқаси нарх-наво орқали юз беради.

Товар нархларининг ўзгариб туриши бозор ҳолатини билдиради, бу эса талаб-таклиф нисбатига боғлиқ.

Муайян товарга талаб ортса, шу товарни ишлаб чиқариш кўпаяди ва аксинча. Айнан шу товарни ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлари олдинги микдорда сақланиб қолган ҳолда нарх юқори бўлса фойда ортади, агар нарх пасайса, аксинча, фойда микдори камаяди. Фойда ёки зарар кўриш ишлаб чиқарувчилар фаолиятига таъсир кўрсатади. Хуллас, нарх фирмаларни бозорбоп товар ишлаб чиқаришга мажбур қилади.

Рақобат воситаси. Бозор иқтисодиёти шароитида фирмалар бир-бири билан рақобатда бўлади. Рақобат кураши товарларнинг нархи асосида кечади. Фирмалар ўз рақибини енгиш учун ўз товарларини нархини ўзгартириб туради. Харидорни ўзига қаратиб олиш мақсадида фирмалар товарлар нархини пасайтириб туради. Рақобатда дастақ сифатида товар нархини тез-тез ўзгартириб туриш кенг ишлатилади.

Ижтимоий ҳимоя вазифаси. Аҳолининг камбағал ночор тоифалари учун товарлар нархи арзонлаштириб сотилади. Бу ижтимоий дотациялаштирилган нархлар бўлиб, давлат бюджети ёки турли хайрия маблағлари билан таъминланади.

Озиқ-овқат, кийим-кечак ва ҳоказолар арзонлаштирилиб, аҳолининг камбағал табақаларига сотилади. 1992 йилда Ўзбекистонда бюджет ҳисобидан озиқ-овқат маҳсулотларига, яъни нон нархига – 29,2 млрд. сўм, ун нархига – 37 млрд. сўм, шаккар нархига – 31,8 млрд. сўм, гўшт нархига – 80 млрд. сўм дотация берилди.

Нарх сотувчи ва харидор ўртасида келишув асосида ташкил топади. Бозор ҳолатига қараб нарх тез-тез ўзгариб туради.

Нархнинг шаклланишига талаб ва таклиф нисбати ҳам таъсир этади. Айниқса товарнинг фойдалилиги унинг нархига таъсири жуда кучли бўлади. Агар товарнинг фойдалилиги қанчали юқори бўлса, унинг нархи ҳам шунчалик юқори бўлади.

Нархларнинг шаклланиш жараёни мураккаб, уларнинг иштирокчилари гоёт кўпчилик, нархлар ҳар хил вазифани бажаради, шу боис нархларнинг тури кўп (мувозанатлашган нарх, демпинг нарх, нуфузли нарх, миллий нарх, арзонлаштирилган нарх, стандарт нарх, контракт (улгуржи) нарх, ўзгарувчан нарх, чакана нарх, эркин нарх, жаҳон нархи ва ҳоказолар).

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Рақобат – бу мумкин қадар кўп фойда олиш ҳуқуқига эга бўлиш учун товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчиларни ўртасидаги кураш, беллашувлар, бозорда жуда ҳам кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар мавжуд ҳамда улар бозорга эркин кириш ва ундан чиқиш имконига эга.

Тармоқ ичидаги рақобат – бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобатдир.

Тармоқлараро рақобат – товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги ўз маблағларини энг фойдали ишлаб чиқариш соҳасига жойлаштириш учун кураш содир бўлади.

Мукамал (эркин) рақобат – маҳсулот сотувчилари ва харидорларни кўп сонли эканлигини ифодоловчи бозор, улардан ҳеч қайси маҳсулот нархига таъсир эта олмайди, бозорга кириш учун ташкилий, иқтисодий, маъмурий тўсиқлар бўлмайди.

Номукамал рақобат – бозордаги вазият бўлиб, бунда харидорлар ёки сотувчилар нархлар даражасига мустақил таъсир кўрсатишга қодир бўладилар. Соф монополия, олигополия, монопол рақобат, монополия номукамал рақобатни кўринишлари ҳисобланади.

Соф монопол рақобат – бозордаги вазият бўлиб, бунда муайян товар ва хизматларни фақат битта ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқаради.

Монопол рақобат – бозор бунда кўпчилик фирмалар табақалаштирилган маҳсулот сотадилар; бозорга кириш нисбатан эркин; бу бозорда фирма ишлаб чиқараётган маҳсулотини сотиш нархи устидан маълум назоратга эга ва унда кўп нархдан холи рақобат амал қилади.

Моносония – бозордаги вазият бўлиб, унда битта харидорга кўп сонли сотувчилар қарама-қарши туради.

Нарх – товар ва хизматлар бирлигига тўланадиган ва олинадиган пул (ёки бошқа товар ва хизматлар) миқдори.

Эркин нархлар – товар ва хизматлар бозоридаги талаб ва таклифни ҳисобга олган ҳолда корхоналар томонидан мустақил ёки шартнома асосида белгиланади.

Шартнома нархлари – бу товарнинг бирлиги (дона, тонна, кип, баррел ва бошқалар) учун олди-сотди шартномаларда қатъий белгиланади.

Мувозанат нархи – талаб ва таклиф тенг бўлган пайтдаги товарнинг нархи.

Демпинг нарх – товарларни таннархидан (харажатларидан) паст нархлар бўйича сотиш; демпинг, одатда ташқи савдода қўлланилади.

Улгуржи нарх – катта партияларда (кўтарасига) сотиладиган товарларнинг нархи. Одатда, катта партиялардаги товарларнинг нархи майда улгуржи ҳамда чакана нархлардан анча паст бўлади.

Чакана нарх – кичик микдорларда шахсий истеъмолга сотиладиган товарларга белгиланади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Рақобат нима?
2. Рақобатнинг қандай турлари ва усуллари бор?
3. Ҳозирги иқтисодиётда рақобатнинг қандай усуллари хос?
4. Нима сабабдан рақобат иқтисодиётни ривожлантирувчи куч ҳисобланади?
5. Мукамал ва номукамал рақобат деганда нимани тушунасиз? Улар ўртасида қандай фарқ бор?
6. Нарх нима?
7. Нарх қандай вазифаларни бажаради?
8. Нархнинг шаклланишига қандай омиллар таъсир этади?
9. Нархнинг қандай турларини биласиз? Уларни мазмунини тушунтириб бериңг?
10. Арзончилик ва қимматчилик мезонлари нима?

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Тошкент, «Ўзбекистон», 1993.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Тошкент: «Меҳнат», 1995.
- Йўлдошев З., Қосимов М. Макроиқтисодиёт асослари. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1994.
- Камаев В.Д. и колл.авт. Экономическая теория. – М.: “Владос”, 1998.
- Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. –М.: Юристь, 2001.

ХҲІ БОБ. ФОНДЛАРННИНГ ДОИРАВИЙ АЙЛАНИШИ ВА АЙЛАНИШИ

1. Ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишининг уч босқичи ва шакли.
2. Асосий ва айланма фондлар.
3. Асосий фондларнинг жисмоний ва маънавий эскириши.
4. Айланма фондлар ва муомала фондлари. Айланма маблағлар.

1. Ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишининг уч босқичи ва шакли

Корхоналарнинг иқтисодий фаолияти тўхтовсиз давом этиб турадиган ҳолатдир. Ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат предметлари ва иш кучи корхонада бирлашиб, ишлаб чиқариш жараёни содир бўлиши туфайли маҳсулот тайёрланади.

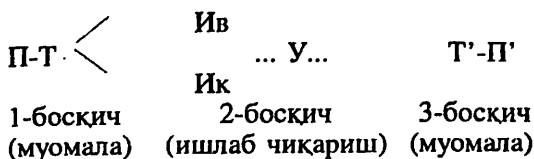
Албатта, ишлаб чиқарилган маҳсулот сотилади, натижада аввал авансланган пул корхона ҳисобига қайтиб тушади ҳамда иш ҳақи тўлашга ажратилади. Корхоналарда мана шу хом ашё, майда инвентарлар, ёқилғи кабиларни сотиб олиш, ишчиларга ҳақ тўлаш, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтовсиз давом этаверади. Ишлаб чиқариш жараёнининг корхонада тўхтовсиз давом этиб туришига корхона фондларнинг *доиравий айланиши* дейилади. Демак, корхона фондларининг бир ҳолатидан иккинчи ҳолатига айланиб ўтиши, яъни пул шаклидан ишлаб чиқарувчи, сўнгра товар кўринишларида бўлиши, *фондлар доиравий айланишининг уч босқичи* дейилади.

Биринчи босқич – пулга зарур ишлаб чиқариш воситалари сотиб олинади ва ишчиларга иш ҳақи учун пул ажратилади.

Иккинчи босқич – ишлаб чиқариш жараёни содир бўлиб, ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучи бирлашиб, натижада янги товар яратилади.

Учинчи босқич – товарни муомалага чиқариб сотиш, яъни пулга айлантириш содир бўлади. Шундай қилиб, яна янгидан маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнлари такрорланаверади.

Демак, корхонага ишлаб чиқариш учун ажратилган маблағ уч кўринишда, яъни пул, унумли, товар шаклида намоён бўлади. Шундан иккинчиси яратиш, унумли жараёни деб ҳисобланса, иринчи ва учинчи босқичлар муомала жараёнида пул-товар шаклида ҳаракат қилади. Бу кўйдаги кўринишда ифодаланиши мумкин:

П – пул маблағлари;

Т – товарлар;

Ив – ишлаб чиқариш воситалари;

Ик – ишчи кучи;

У... – ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш воситаларидан ва ишчи кучидан унумли фойдаланиш;

Т' – сотиш учун таёрланган янги товар;

П' – товар сотилишидан олинган пул маблағи.

Корхона фаолиятида ишлаб чиқариш фондларининг таркибий қисми бўлган айланма фондлар ва уларни айланиш вақти муҳим аҳамиятга эгадир.

Айланма фондларнинг ҳаракати ишлаб чиқариш ва муомала вақтида ташкил топади. Мана шу фондлар айланиш вақтини қисқартириш жараёнида корхона самарадорлигини оширишни бирдан-бир йирик манбалари яширинган бўлади. Масалан, ишлаб чиқариш вақтига – ишчиларни меҳнат предметларига таъсир ўтказиш даври, бу ишлаб чиқариш жараёни операцияларини анча давом этиш (ғаллани ўриб олиш муддати, терини ошлаш) муддати ёки маҳсулот етказиб беришдаги узилишлар, электр энергия ўчиб қолиши таъсир этади. Умуман ишлаб чиқариш жараёни учун сарфланган вақт тармоқ корхоналарининг етиштирадиган маҳсулот турига қараб 15 кундан бир йилгача давом этиши мумкин. Масалан, оёқ кийим ишлаб чиқариш фабрикаси 15 кунгача бўлса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш 6 ой, ҳатто бир йилни ташкил этади.

Саноат маҳсулотлари берадиган корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш вақти тўғри ташкил этилмаса, хом ашё захираларининг туриб қолишига, корхонани бир меъёрда ишлашига путур етиши, корхона қувватини пасайишига, ортиқча харажатларни кўпайишига олиб келади. Айланма фондларни ишлаб чиқариш вақтини камайтириш учун маҳсулот ва дастгоҳлардан унумли фойдаланиш, хом ашё жамғармаларини ҳажм, сақлаш муддатига алоҳида аҳамият бериш; ишчиларни меҳнат сарфлаш муддатини ҳисобга олиб бориш; шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқаришда одам ихтиёридан ташқари бўладиган таассуротлар, кимё саноати, қишлоқ хўжалигида қутилаётган муддатлар, дам олиш кунлари, ишсиз туриб қолишлар, иш ташлаш кунлари, хом ашё материаллари вақтида етказиб берилмай қолиши, айланма фондларни вақтини узайтириб корхона иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Муомала вақти ҳам айланма фондларни самарасини оширишда алоҳида ўрин тутади. Масалан, ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш, ўрнатиш, корхоналар билан ҳисоб-китоб қилиш, маҳсулотни омборларда туриб қолиши, сотиш муддатининг узайиб ёки кечики-

ши, шунингдек транспорт, алоқа, фан-техника янгиликларини жорий қилиш, бошқаришни такомиллаштириш, автоматлаштириш комплекс-механизациялаш, технологик жараёнларни такомиллаштириш муомала вақтини қисқартиришга у ёки бу даражада таъсир қилади.

2. Асосий ва айланма фондлар

Корхоналар, юридик шахс сифатида ишлаб чиқариш фондларига эгалик қилади ва бу фондлар асосий фондларга ва айланма фондларга бўлинади.

Асосий фондлар – ўз кийматларини ишлаб чиқаришнинг бир босқичида эмас, бир неча босқичи давомида тайёрланган маҳсулотга қисман-қисман ўтказиб боради. Асосий фондларга бинолар, иншоотлар, дастгоҳлар, ускуналар, транспорт воситалари ва бошқа хил машиналар киради. Асосий фондлар миллий бойликнинг муҳим қисми ҳисобланиб, иқтисодий ҳаётда жуда катта роль ўйнайди. Ҳозирги замон фан-техника революцияси асосий ишлаб чиқариш фондларида жиддий сифат ва микдор ўзгариши қилиб, меҳнат унумдорлигини ошириб, механизациялаш, ташкил этиш ва бошқаришга ўзининг ижобий таъсирини ўтказиб келмоқда. Асосий фондлар миллий бойликни энг муҳим ва тез ўсиб боровчи қисмидир.

Айланма фондлар – ишлаб чиқариш циклининг ҳар бир жараёнида ўз кийматларини тўлалигича товарга ўтказиб, товар сотилгандан кейин корхонага қайтарилади. Айланма фондларга хомашё, ёқилғи, ёрдамчи материаллар, электр энергияси ҳаражатлари, майда инвентар сарфлари ҳам киради. Шунингдек, иш ҳақи учун аванс тарикасида тўланган маблағлар ҳам киради.

Айланма фондлар йил давомида бир неча мартаба доиравий айланиб, корхоналар ишлаб чиқариш жараёнига хизмат қилади. Айланма фондларни айланишини тезлатиш корхонага катта иқтисодий фойда келтиради. Ҳар бир корхонада камроқ айланма фондлар ҳажмига, кўпроқ суммадаги маҳсулот ишлаб чиқаришдан катта манфаат кўради.

Амортизация – асосий фондлар, меҳнат қуролилари, ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш даврида эскириб борадилар, яъни ўз кийматларини тайёрланаётган маҳсулотга бир неча йил давомида қисман-қисман ўтказиб боради ва ҳаракатдан тўхтаб ишдан чиқади. Ана шу асосий фондларни аслини қайта тиклаш учун корхона ҳар йили соф даромадидан маблағ ажратиб берилади ва бу ажратилган маблағ маҳсулот таннархига киради. Демак, аслини қайта тиклаш учун ажратилган маблағга амортизация дейилади. Амортизация нормаси, меҳнат қуролларининг хизмат қилиш мушдатига нисбатан ба-

ланс қийматидан фоиз ажратиб беради. Амортизация учун ажратилган пулнинг бир қисми аслини тиклаш, яъни янги ишлаб чиқариш воситалари, дастгоҳ сотиб олишга сарфланса, қолган қисми, дастгоҳларни капитал ремонт қилиш учун фойдаланилади. Шу билан фондларни оддий такрор ишлаб чиқариши таъминланади. Ҳозирги фан-техника инқилоби шароитида халқ хўжалиги тўхтовсиз қайта қуролланиб фондлардан самарали фойдаланишни ғоят зарур қилиб кўяди.

3. Асосий фондларнинг жисмоний ва маънавий эскириши

Асосий фондлар истеъмол қиймати ва қийматга эгадир. Истеъмол қиймати аста-секин смирilib бориб физик хусусиятини йўқотиб жисмоний жиҳатдан ишдан чиқариш жараёнида ўз қийматларини маҳсулотга ўтказиб бориб, эскиради. Асосий фондларни ишга яроқсиз бўлишига *жисмоний эскириш* дейилади ва аслини қайта тиклаш учун ажратилган маблағ ҳисобига янгиси тикланади. Шунингдек, бекор турган станоклар, трактор, автомашина ва бошқа техникалар занглайди, эскиради, натижада уларни истеъмол қиймати пасаяди, қадрсизланади. Шунинг учун асосий фондлардан самарали фойдаланмаслик халқ хўжалигига зарар келтиради. Илмий-техника тараққиёти даврида *маънавий эскириш* ҳам содир бўлади. У икки турда бўлади. *Маънавий эскиришнинг биринчи тури* шу билан боғланганки, меҳнат воситаларининг муайян турини ишлаб чиқариш самарадорлиги ортиши натижасида уларнинг арзонлашуви юз беради: илгари ишлаб чиқарилганларига ўхшаш бўлган машиналар, асбоблар ва қуроллар арзонроқ бўлиб қолади. Шунга мувофиқ ишлаб турган асосий фондлар тайёрланаётган маҳсулотга олдингига караганда камроқ қийматини кўчира бошлайди. *Маънавий эскиришнинг иккинчи тури*, янги, сифат жиҳатидан янада мукамалроқ ва самаралироқ меҳнат воситалари пайдо бўлиши билан боғлангандир. Улардан фойдаланиш техникавий хоссалари бунинг натижасида ўзгармайди, уларнинг жисмоний ҳолати яхши бўлиши мумкин, лекин улар ишлаб чиқариш воситаларининг янги турига таққослаганда ўз истеъмол қийматини йўқотади. Шунга мувофиқ ҳолда аввалги фондлар қадрсизланади. Фан-техника тараққиёти учун муқаррар тўлов ана шундан иборатдир. Шундай қилиб, иккинчи турдаги маънавий емирилишнинг оқибати зиддиятлидир. Бир томондан, корхоналар, иккинчи томондан эса жамият ютади, чунки эски фондлар қийматини йўқотишининг ўрнини янги фондлардан фойдаланишдан келадиган тежам ортиғи билан қоплаб юборади. Юқорида келтирилган фикрларда гап қиймат ҳақида, унинг кўчиши, ўрни қопланиши, уни йўқотиш ва ҳоказолар тўғрисида боради. Лекин

реал ҳаётда қиймат баҳо орқали чиқади. Амалиётда эса асосий фондлар янги элементларнинг нархларини кўпинча асоссиз ошириб юборган бўлади. Бундай ҳолда маънавий эскириш эмас, балки техниканинг самарадорлиги ортиши билан ҳеч бир боғланмаган ҳолда унинг ўзига хос “асоссиз” қимматлашув юз беради. У эскириб қолган фондларни қўллашни ҳам сунъий равишда нафли қилиб қўяди. Табиғики, бу уларнинг янгиланиш жараёни бу ҳолга ҳозирги шароитда мутлақо чидаб бўлмайди. Бунга йўл қўймаслик учун нархларни, амортизация нормаларини белгилаш ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ҳамда бошқариш механизмини такомиллаштириш чоғида такрор ишлаб чиқариш жараёнининг объектив мантиқига қаттиқ риоя қилиш, уларда асосий фондларнинг жисмоний ва маънавий жиҳатидан реал эскиришини тўла акс эттириши керак.

4. Айланма фондлар ва муомила фондлари. Айланма маблағлар

Корхонада юз берадиган ишлаб чиқариш жараёнига асосий фондлар билан бирга айланма фондлар ҳам хизмат қилади. Улар, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, меҳнат буюмларининг заҳираларини ҳамда тугалланмаган ишлаб чиқаришни, шу жумладан, ярим фабрикатни ҳам ўз ичига олади.

Ҳар бир корхона айланма ишлаб чиқариш фондлари билан бир қаторда *муомала фондларига* ҳам эга. Улар жумласига ишлаб чиқариш босқичидан чиқиб кетган тайёр маҳсулот ва пул маблағлари киради. Айланма ишлаб чиқариш фондлари билан муомала фондлари ўртасида доиравий айланиш жараёнида жуда яқин алоқа мавжуд бўлади, улар бир-бирларига ўтиб туради ва ҳар бир доиравий айланишдан кейин тўла-тўқис янгиланади. Уларнинг иккаласи бир бўлиб, корхонанинг *айланма маблағларини* ташкил қилади.

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги айланишнинг тезлиги билан боғланади. Айланиш тезлиги маблағларнинг йил давомида айланган сони билан, яъни йил давомида маҳсулот сотиш ҳажмининг айланиш маблағларининг ўртача йиллик қолдиғига нисбати билан ўлчанади, чунончи, агар ҳажми 120 млн. сўмни ташкил этса, айланма маблағларнинг ўртача қолдиғи 40 млн. сўмга тенг бўлса, бу айланма маблағларни йил давомида уч марта тўла айланиш қилгани англанади (120:40). Шунингдек, айланма маблағларнинг кунлар билан ўлчанган айланиш тезлиги кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади. У йилдаги кунлар сонини айланишлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади. Кўрсатиб ўтилган мисолда узунлиги 120 кунни ташкил этади (360:3).

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Фондларнинг доиравий айланиши – капиталнинг мунтазам равишда пул капитали шаклидан унумли капитал, ундан товар капитали шаклига ва товар капитали шаклидан яна пул капитали шаклига ўтиши ва бирин-кетин уч босқични босиб ўтадиган доиравий ҳаракат.

Асосий фондлар – ўз қийматларини ишлаб чиқаришнинг бир босқичида эмас, бир неча босқичи давомида тайёрланган маҳсулотга қисман-қисман ўтказиб боради. Асосий фондларга бинолар, иншоотлар, дастгоҳлар, ускуналар, транспорт воситалари ва бошқа хил машиналар киради.

Айланма фондлар – ишлаб чиқариш циклининг ҳар бир жараёнида ўз қийматларини тўлалигича товарга ўтказиб, товар сотилгандан кейин корхонага қайтарилади. Айланма фондларга хомашё, ёқилғи, ёрдамчи материаллар, электр энергияси харажатлари, майда инвентар сарфлари ҳам киради. Шунингдек, иш ҳақи учун аванс тариқасида тўланган маблағлар ҳам киради.

Амортизация – асосий фондлар, меҳнат куруллари, ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш даврида эскириб борадилар, яъни ўз қийматларини тайёрланаётган маҳсулотга бир неча йил давомида қисман-қисман ўтказиб боради ва ҳаракатдан тўхтаб ишдан чиқади.

Асосий фондларнинг жисмоний эскириши – меҳнат воситаларидан фойдаланиш жараёнида ўзларининг истеъмол қийматларини йўқотати (уларнинг қиймати эса истеъмол қийматларини қай даражада йўқотсалар, шу даражада маҳсулотга кўчади).

Асосий фондларни маънавий эскириши – жисмоний эскириш даражасидан қатъий назар капитални қадрсизланиши натижасида содир бўлади.

Фондларнинг айланиши – бир марта содир бўладиган жараён эмас, балки мунтазам такрорланиб турувчи жараён сифатида капиталнинг доиравий айланишидир.

Фондларнинг айланиш вақти – ҳамма авансланган капитал қиймати ишлаб чиқариш ва муомала босқичларидан ўтиш учун кетадиган вақт йиғиндисидан иборат.

Ишлаб чиқариш вақти – бу капитал ишлаб чиқариш соҳасида банд бўладиган вақтдир.

Фондларнинг муомала вақти – капиталнинг муомала соҳасида бўладиган вақти, яъни капиталнинг пул шаклидан унумли капитал унсурларига (иш кучи, ишлаб чиқариш воситалари, ёрдамчи материаллар ва ҳ.к.) айланиши ва товар шаклидан пул шаклига айланиш вақти.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланиши ва унинг уч босқичини тушунтириб беринг?
2. Фондларнинг айланиши деб нимага айтилади? Уни доиравий айланишдан қандай фарқи бор?
3. Айланиш вақти ва унинг таркибий қисмларини изоҳлаб беринг?
4. Асосий ва айланма фондлар деб нимага айтилади ва уларни фарқини тушунтириб беринг?
5. Амортизация деб нимага айтилади ва корхонани ривожига қандай таъсир кўрсатади.
6. Асосий фондларнинг жисмоний ва маънавий эскириши нимани билдиради?
7. Айланма ва муомала фондлари нима? Улар ўртасида қандай фарқ бор?

Адабиётлар

- “Корхона тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. -Т.: «Адолат», 1991.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: «Ўзбекистон», 1998.
- Шодмонов Ш., Фанихўжаева Ф. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий такрор ишлаб чиқариш. -Т.: «Ўзбекистон», 1993.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Меҳнат», 1995.
- Экономическая теория. Учебник. /Под общ. ред. Видяпина В.И. и др. -М.: Инфра, 2001.

XVII БОБ. ИЖТИМОЙ ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ

1. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш тушунчаси.
2. Ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг турлари.
3. Ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг таркиби.

1. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш тушунчаси

Узлуксиз давом этиб, такрорланиб ва тикланиб турадиган ишлаб чиқариш жараёни – такрор ишлаб чиқариш деб аталади. Уни амалга ошириш учун ишлаб чиқаришнинг барча омиллари доимо мавжуд бўлиши керак. Бу омиллардан биринчиси – муҳими иш кучидир.

Ишчилар маълум миқдорда меҳнат қилгач, бундан кейинги меҳнат вазифаларини бажариш учун иш кучини тиклаши лозим. Шу билан бирга, ҳар бир ишлаб чиқариш циклини бошлаш учун зарур ишлаб чиқариш воситаларига ҳам эга бўлиш керак. Ейилган машина, механизм ва асбоблар, эскирган бино ва иншоотлар янгилари билан алмаштирилиши ёки таъмирланиши зарур. Материаллар ва ёқилги захиралари тикланмаган тақдирда ҳам такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириб бўлмайди. Бунда ишлаб чиқариш жараёнини такрорлаш учун иш кучи ва ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлашгина эмас, уларнинг муайян муганосибликда бўлишлигини ҳам таъминлаш зарур. Бу ҳар қандай жамиятда ҳам узлуксиз такрор ишлаб чиқариш жараёнининг умумиктисодий шартидир. Муганосибликнинг бузилиши ишлаб чиқаришда тўхтаб қолишларга олиб келади, унинг самарадорлигини пасайтириб юборади. Табиий ресурсларни ҳамда одам яшайдиган муҳитни такрор ҳосил қилиш ишлаб чиқариш жараёнининг таркибий қисмидир ва барқарор узоқ муддатлик иқтисодий ўсишнинг дастлабки шартидир. Табиат қанчалик бой бўлмасин, унинг захиралари чексиз эмас. Ҳозирги вақтда ҳам, келгусида ҳам ишлаб чиқаришни узлуксиз тиклаб бориш учун табиий ресурсларни доимий равишда такрор ишлаб чиқариш: тупроқ ундорлигини ва ўрмонларни тиклаб бориш, сув ва ҳаво ҳавзаларини тоза сақлаш зарур. Такрор ҳосил қилиб бўлмайдиган ресурслардан, яъни нефть, газ, металл, руда ва бошқалардан тежамкорлик билан фойдаланиш, фан-техника тараққиёти асосида улар ўрнига бошқа энергия ва ҳом ашё материалларини ишлатиш анча муҳимдир.

2. Ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг турлари

Такрор ишлаб чиқариш икки хил бўлади:

- а) оддий такрор ишлаб чиқариш;
- б) кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш.

Оддий такрор ишлаб чиқаришда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори ва сифати ҳар бир циклда ўзгармаган ҳолда такрорланади. Яратилган кўшимча маҳсулот шахсий истеъмолга сарфланади. Ишлаб чиқариш омиллари ҳам ўзгармаган ҳолда ҳаракат қилади.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг миқдори навбатдаги ҳар бир ишлаб чиқариш циклида кўпайиб, сифати яхшиланиб боради. Бунда ишлаб чиқариш омилларининг миқдори ҳам ортиб бориши зарур бўлади.

Такрор ишлаб чиқариш кенгайтирилган миқёсда содир бўлиши учун ҳар бир циклнинг бошида кўшимча сифатлироқ ресурслар зарур бўлади. Албатта, бунга эришиш кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг манбаи бўлиб, кўшимча маҳсулот хизмат қилади, унинг ҳаммасини шахсий истеъмолга сарф этмай, маълум қисмини ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтиришга сарфлаш керак бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёни икки йўл билан кенгайтириши мумкин. Агар ҳажмининг ўсиши янги иш жойларини яратиш, кўшимча иш жойларини яратиш, кўшимча иш кучини жалб қилиш ҳисобига эришилса, у ҳолда экстенсив такрор ишлаб чиқариш амалга оширилади. Агарда ишлаб чиқаришнинг ўсиши ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш, янги техника ва технологияни қўллаш ҳисобига эришилса, у ҳолда такрор ишлаб чиқаришнинг бу турини интенсив деб айтилади. Амалда на интенсив, на экстенсив такрор ишлаб чиқариш соф ҳолда мавжуд бўлмайди: одатда улар бир вақтда мавжуд бўлади, такрор ишлаб чиқаришнинг аралаш турини ташкил қилади.

Такрор ишлаб чиқаришнинг тури улардан қайси бири устунлигига, маҳсулот ўсишининг катта қисмини бирига қараб белгиланади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида ялпи маҳсулотнинг таркибий қисмлари уларнинг амалий роли ва фойдаланишига мувофиқ ҳолда турли иқтисодий шакллarga киради. Ялпи маҳсулотнинг ейилган ишлаб чиқариш воситаларини тиклашга сарфланадиган қисми **қоплаш фондини** ташкил этиб, у сарфланган ишлаб чиқариш воситаларидан ўтказилган меҳнатни ўзида гавдалантиради. Ишлаб чиқаришнинг такрорланишини таъминлаш учун ялпи маҳсулотнинг бу қисми ишлаб чиқаришга қайтмоғи лозим. У ўз натурал таркибига кўра меҳнат воситалари ва предметларидан иборатдир.

Ялпи маҳсулотнинг кишиларнинг шахсий моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга кетадиган қисми **истеъмол фондини** ташкил этади.

Оддий такрор ишлаб чиқаришда соф маҳсулот (миллий даромад)нинг ҳаммаси истеъмол фондига кетади. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда эса соф маҳсулотнинг бир қисми жамғарилади, яъни ишлаб чиқариш омиллари кўпайтириш учун фойдаланилади.

Бу қисм *жамғариш фондини* ташкил этади. У ҳам ишлаб чиқариш воситалари, ҳам истеъмол буюмларидан иборат бўлиб, бунда истеъмол буюмлари кўшимча равишда жалб этиладиган ходимларни таъминлашга сарфланади.

Ялпи маҳсулотнинг турли қисмлари ўртасида уларнинг белгиланган вазифалари (қоплаш, истеъмол ва жамғарма фондлар) бўйича ҳам натурал ашёвий шакли (ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари) бўйича ҳам қатъий ўзаро нисбатлар мутаносиблиги бўлиши керак. Улар ҳар қандай ижтимоий тузумдаги такрор ишлаб чиқариш учун хосдир ва шу туфайли умумиқтисодий аҳамиятга эгадир.

3. Ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг таркиби

Жамият миқёсида амалга ошириладиган такрор ишлаб чиқариш ижтимоий такрор ишлаб чиқаришдир. У иш кучини муттасил тиклаб боришдан иборатдир. Бу жараён натижасида жамият миқёсида ишлаб чиқаришнинг моддий ашёвий омиллари ҳамда ишлаб чиқариш муносабатлари такрор ҳосил қилинади. Ижтимоий ишлаб чиқариш жами алоҳида ишлаб чиқариш жараёнининг бир-бирига алоқадорлиги ва боғлиқлигини ўз ичига олган мураккаб тузилмадир.

Ҳозирги кунда ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёни миллий иқтисодий чегараларидан чиқиб бутун жаҳон хўжалигини қоплаб олмақда. Иқтисодий қонунларнинг талабларига мувофиқ, такрор ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш билан истеъмол буюмлари ишлаб чиқариш ўртасида, халқ хўжалигининг турли тармоқлари ўртасида, ишлаб чиқариш билан муомала ўртасида, жамғариш, истеъмол, алмашув ва ҳоказолар ўртасида зарур нисбатлар ўрнатилади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг асосий муаммоларидан бири – жамиятда яратилган ялпи маҳсулотни сотиш муаммосидир. Унинг моҳияти шундан иборатки, ялпи маҳсулотнинг ҳар қайси қисми ҳам қиймат, ҳам буюм – ашёвий шаклда қопланиши керак. Содда қилиб айтганда, ҳар бир товар учун у кимга керак бўлса ва уни сотиб олишга кимда пул бўлса харидор топиш лозим. Бунинг учун жамиятга ҳақиқатда зарур бўлган нарсалар ишлаб чиқариш керак, бундан ташқари ишлаб чиқарилган товарлар маълум сифатга эга бўлиши лозим ва жуда ҳам қаммат бўлмаслиги керак. Айниқса бу муаммо ривожланишнинг ҳозирги босқичида жиддий бўлиб қолади. Фан-техника тараққиёти товарларнинг сифатини, уларнинг ассортиментини кенгайтиришга имкон яратади. Лекин, одатда ҳамма вақт мазкур товарларнинг ишлаб чиқариш ҳаражатларини, демак нархларини ҳам оширишга олиб келади. Шу сабабдан ҳар бир ишлаб чиқарувчи ишни икки йўналиш бўйича олиб бориши керак.

Бир томондан, талаб ўрганиши ва ўз маҳсулотини мунтазам такомиллаштириб бориши зарур. Бошқа томондан, ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириши, ишлаб чиқариш сарфларини камайтириш имкониятларини излаши керак. Натижада истеъмолчилар арзон нархларда, аммо олдинги авлод товарларига қараганда яхши сифатли зарур бўлган товарларни олишлари мумкин. Бу ҳолда жамиятда ишлаб чиқарилган бутун маҳсулот сотилади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёни тегишли мсёрда бориши учун унинг алоҳида таркибий қисмлари ўртасида муайян нисбатларга риоя қилиниши керак. Гап шундаки, такрор ишлаб чиқариш тизмининг барча қисмлари нисбатан мустақил, ўзининг махсус қонунлари бўйича ривожланади, лекин айти пайтда бир-бирига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам уларнинг умумий ривожланишига мос келадиган, синхрон принципларга мувофиқ ривожландиган, яъни бир-бирига зид бўлмаган шароитлар яратиш керак.

Иқтисодий ўсиш шартларини конкрет таҳлил этиш ва амалий масалаларни ҳал этиш учун умумий (мавхум) такрор ишлаб чиқариш назариясининг ҳулосалари билан чекланиб қолмаслик керак. Улар ривожлантирилиши ва аниқлантирилиши лозим. Шу билан бирга ҳозирги шароитда қуйидагилар айтиқса муҳимдир: биринчидан, қоплаш ва кенгайтиришга кетадиган ишлаб чиқариш воситалари (ўз таркиби ва натурал шакли жиҳатидан) фан ва техниканинг энг юқори ютуқларига мос келиши керак; иккинчидан, сарфланган ишлаб чиқариш воситалари улардан оқилона фойдаланиш асосида тўлдирилиши керак (ресурсларни тежаш), иш кучини меҳнат унумдорлиги ўса борган сари ишлаб чиқариш соҳасидан бўшатиб олинishi керак. Бундан ташқари, айрибошлаш ёрдамида зарур нисбатларга риоя этилиши умуман иқтисоддагина эмас, балки ҳар бир хўжалик бўғини даражасида ҳам таъмин этилиши муҳимдир.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Такрор ишлаб чиқариш – узлуксиз давом этиб, такрорланиб ва тикланиб турадиган ишлаб чиқариш жараёнидир.

Оддий такрор ишлаб чиқариш – ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг ҳажми ва сифати ҳар бир циклда ўзгармаган ҳолда такрорланади.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш – ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг микдори навбатдаги ҳар бир ишлаб чиқариш циклида кўпайиб, сифати яхшиланиб боради.

Қоплаш фонди – ялпи маҳсулотнинг ейилган ишлаб чиқариш воситаларини тиклашга сарфланадиган қисмидир.

Истеъмол фонди – ялпи маҳсулотнинг кишиларнинг шахсий, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга кетадиган қисми.

Жамғариш фонди – кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда соф маҳсулотининг жамғарилган қисми, яъни ишлаб чиқариш омилларини кўпайтириш учун фойдаланилади.

Интенсив такрор ишлаб чиқариш – ишлаб чиқаришни ўсиши ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш, янги техника ва технологияни қўллаш ҳисобига эришилади.

Экстенсив такрор ишлаб чиқариш – ишлаб чиқариш ҳажмини ўсиши янги иш жойларини яратиш, кўшимча иш кучини жалб қилиш ҳисобига эришилади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Такрор ишлаб чиқариш деб нимага айтилади?
2. Оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни тушунтириб беринг?
3. Ялпи маҳсулот қандай таркибий қисмлардан иборат бўлади?
4. Оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шароитида маҳсулотни сотилишини тушунтириб беринг?
5. Экстенсив ва интенсив такрор ишлаб чиқариш деб нимага айтилади? Улар ўртасидаги фарқни тушунтириб беринг?

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: «Ўзбекистон», 1998.
- Кенэ Ф. И. Избранное экономическое произведения. -М.: «Соцэкгиз», 1960.
- Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. -М.: «Соцэкгиз», 1960.
- Шодмонов Ш., Фанихўжаева Ф. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий такрор ишлаб чиқариш. -Т.: «Ўзбекистон», 1993.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Меҳнат», 1995.
- Умаров К.Ю. ва бошқалар. «Иқтисодиёт назарияси». Т., «Университет», 2002.

XVIII БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИНГ АГРАР СЕКТОРИДА ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Аграр муносабатлар ва уларнинг бозор иқтисодиёти тизимидаги ўрни. Иқтисодиётни аграр сектори. Ернинг ресурс сифатидаги алоҳида хусусиятлари.
2. Ижара муносабатлари. Ер рентаси тушунчаси. Рента турлари.
3. Ер нархи ва уни белгиловчи омиллар.
4. Агросаноат интеграцияси. Агробизнес ва унинг турлари.
5. Фермер хўжалигининг иқтисодий ва ижтимоий афзалликлари. Фермер хўжалигини қўллаб-қувватлашнинг давлат дастурлари.
6. Ўзбекистонда аграр муносабатларнинг янги турларини юзага келиши.

1. Аграр муносабатлар ва уларнинг бозор иқтисодиёти тизимидаги ўрни. Иқтисодиётни аграр сектори. Ернинг ресурс сифатидаги алоҳида хусусиятлари

Бозор муносабатлари иқтисодиётнинг ҳамма жабҳаларини, шу жумладан, қишлоқ хўжалигини ҳам ўз ичига олади. Мазкур тизимда аграр муносабатлар алоҳида ўрин тутади. Ер билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар аграр муносабатлар дейилади. Бу муносабатларнинг объекти ер бўлса, унинг субъектлари – ер эгалари, ерда хўжалик юритувчилар, ерда меҳнат қилувчи кишилар ҳисобланади. Аграр муносабатлар ўта қўҳна, иқтисодий муносабатларнинг энг қадимий шакли, чунки инсоннинг иқтисодий фаолияти ерни ишлашдан бошланган. Бозор ислохотлари олиб борилаётган айни вақтларда қишлоқ хўжалигига алоҳида эътибор берилмоқда, чунки Республика-миз аҳолисининг 60% дан ортиғи қишлоқлар улушига тўғри келади.

Бозор тизими аграр муносабатларга янгича мазмун беради. Ерни товарга айланиши, ерга хилма-хил мулкчиликни пайдо бўлиши, ернинг гаровга қўйилиши, ниҳоят ер учун пул шаклида рента ундирилиши, агробизнеснинг махсус фаолият турига айланиши бозор тизими билан боғлиқ. Аграр муносабатларнинг объекти бўлмиш ер махсус ресурс бўлганидан унинг хусусида ҳам ўзигагина хос бўлган иқтисодий алоқалар келиб чиқади.

Ер ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг умумий шарти. Ердан ташқарида ишлаб чиқаришнинг бўлиши мумкин эмас. Қишлоқ хўжалигида ер асосий ишлаб чиқариш омили вазифасини ўтайди. Маълумки, қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш икки ёқлама характерга эга: биринчидан, у иқтисодий жараён бўлса, яъни инсон меҳнати натижасида юз берса, иккинчидан табиий биологик жараён бўлиб, маҳсулот етиштириш табиий омилларга, масалан, ўсимлик ва

хайвонларда кечадиган биологик ўзгаришларга, иқлим шароитига, об-ҳавонинг қандай келишига, тупроқнинг табиий хоссасига боғлиқ. Қишлоқ хўжалик иқтисодиётнинг аграр секторини ташкил этади. Қишлоқ хўжалиги кишиларни меҳнатга бўлган муносабатлари билан кишиларнинг ўзаро иқтисодий муносабатларини яхлитликда бўлишини талаб қилади. Бу соҳада асосий ресурс ер бўлиб, у ҳеч бир тенги йўқ, танҳо ўзига хос хусусиятларга эга. Аммо ер энг чекланган ресурс, уни меҳнат билан яратиб бўлмайди. Кўпгина ресурслар бир-бирини ўрнини боса олади. Масалан, меҳнатни машина билан алмаштириш мумкин.

Ернинг ўрнини эса ҳеч бир ресурс боса олмайди, шу жиҳатдан у ўта ноёб ва асосий ресурс ҳисобланади. Унинг асосийлиги шундаки, ер бошқа ресурсларга кўшимча сифатида амал қилмайди. Ерни бошқа ресурс билан алмаштириб бўлмайди. Ерга муттасил талабнинг ошиб бориши, унинг чекланганлиги ва уни ишлаб чиқариб бўлмаслигидадир, аммо фойдаланиладиган ерларни уларга инвестиция сарфлаб кўпайтириш мумкин. Масалан, кўриқ ерларни суғориб ва ботқоқ ҳамда зах ерларни қуритиш орқали экин майдони табиатдан чекланган бўлсада, шу доирадан чиқмай, қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни кўпайтириш мумкин. Ер ресурси чекланганлигидан ернинг таклифи ноэластик, яъни ўзгармайдиган бўлади.

Ер ҳаммабоп ресурс.

Ер табиат маҳсули бўлганидан унинг сифати жиддий табақалашади. У яхши, ўртача ва ёмон ерларга бўлинади. Қишлоқ хўжалигида ернинг сифати меҳнат унумдорлигининг асосий омили ҳисобланади. Бу соҳадаги унумдорлик, бинобарин, ишлаб чиқариш самарадорлиги тупроқнинг таркиби, ернинг иқлим шароити ва, ниҳоят, ер участкаларининг географик жойлашувига боғлиқ.

Биринчидан, назарияда тупроқ унумдорлигининг пасайиш қонунини деган қонун олға сурилади. Унга биноан ердаги ҳосилдорликнинг ўсиши меъёри мавжуд, ҳосилдорлик чексиз ўса олмайди. Агар ҳосилдорлик ўсиши чекланмаганда эди, 1 гектар ерга узлуксиз ресурс сифатини ошириб борган ҳолда, олинган ҳосилга ер юзидаги аҳолини боқиш мумкин бўларди. Лекин бунини имкони йўқ. Гап шундаки, ерни 100 марта ҳайдаш, керагидан 10 марта кўп ўғит бериш ёки 5 марта кўп уруғ экиш билан ҳосилдорлик ўсиб қолмайди. Айтилган ресурслар маълум меъёردа сарфланса, ҳосил маълум меъёردа ортиши мумкин. Ер ҳосилдорлигини ўстиришнинг имкони чекланганлиги сабабли янги ерлар очилади, экин майдони кенгайтирилади. Ҳосилдорликни ошира бориш доирасида ернинг сифати яхшиланади, яъни ернинг табиий кучига куч қўшилади. Ерга икки хил монополия мавжуд бўлади. Биринчидан, ер кадр-қиймати

баланд ресурс сифатида мулк монополиясида туради, яъни эгаси йўк ер бўлмайди. Ер чекланган ресурс бўлгани учун уни мулк сифатида кўпайтириб бўлмайди. Иккинчидан, ер хўжалик юритиш объекти сифатида эгаллаб олинади, яъни ерда турли хўжаликлар ташкил топади, яроқли ер бўш турмайди.

2. Ижара муносабатлари. Ер рентаси тушунчаси. Рента турлари

Ер ресурси ўз эгасининг мулки бўлиб қолганлиги ҳолда вақтинча бошқа мулк соҳиби, хусусан, тадбиркор томонидан ишлатилиши мумкин.

Ердан ҳақ тўлаш шарти билан маълум муддатга фойдаланиши юзасидан келиб чиққан иқтисодий алоқалар ижара муносабатлари дейилади. Ер эгаси ижарага берувчи, ерни ишлатувчи эса ижарага олувчи бўлади. Уларнинг муносабати ижара битими билан қонулаштирилади.

Ижара мулк эгасини ўзгартирмайди, аммо ижарачи ернинг мулкдори бўлмаса-да, мустақил хўжалик юрита олади, ижара муддати давомида ердан фойдаланиш унинг ихтиёрида бўлади.

Ердан қандай фойдаланиш, нимани ва қанча етиштириш, кимга сотиш, кимдан қандай қарз олиш, ресурсларни қаердан топиш - булар ижарачининг ўз иши ҳисобланади. Унинг вазифаси ер эгаси билан алоқаси вақтида ижара ҳақини тўлаб туришдан иборат. Ижарачи қўлидан келганича бойлик орттириши мумкин, тушган даромадни мустақил тақсимлайди. Бошқа иқтисодий субъектлар билан алоқа қилади. Ижарачи эркин хўжалик юритувчи бўлганлигидан иши юзасидан бўлган мажбуриятларни ўз зиммасига олади, ўрнатилган тартиб-қоидаларга риоя қилади. Ижарачи ерда тадбиркорлик юритиб, фойда кўради, ўз манфаатига эришади. Ер эгаси ҳам ижара ҳақи олиб, ўз манфаатини юзага чиқаради, яъни мулки унга даромад келтиради.

Ердан фойдаланганлиги учун унинг эгасига тўланадиган ҳақ рента дейилади.

Рента моҳияти жиҳатидан қишлоқ хўжалигидаги қўшимча маҳсулотнинг ер эгасига теккан қисмидир. Рента муносабатлари ерга бўлган мулкчилик билан ернинг ишлатилиши бир-биридан ажралган шароитда пайдо бўлади. Рента миқдори ернинг табиий ҳолатига боғлиқ, чунки бу харажатларга, бинобарин, ерни ишлашдан келадиган фойдага таъсир этади. Ер участкалари сифат жиҳатидан фарқ қилади. Шунга қараб, ерга сарфланган моддий ва меҳнат ресурслари ҳар хил натижа беради. Табиий унумдорлиги ва табиий жойлашишига қараб ерлар учга бўлинади. Яхши, ўртача, ёмон, яъни заруриятга қараб ёмон ерлардан ҳам фойдаланилади. Рента ер эгалигини

иктисодий жиҳатдан реализация қилишнинг амалга ошириш шаклидир.

Рента турлари кўп, жумладан, абсолют дифференциал, монопол, қурилиш участкаларидан ва қазилма бойликлардан олинадиган рента кабилар уларнинг кўринишларидир. Уларнинг ҳаммаси ерга капитал кўйиб, меҳнат сарфланиши натижасида келадиган ва ер эгасига тегадиган даромаддир.

Абсолют рента ер участкаларининг сифатидан қатъий назар ер мулк бўлгани учун унинг эгалари оладиган рента. Мазкур рента ҳамма ерлардан олинади, лекин микдоран ёмон ерлардан олинадиган рентага тенг. Масалан А, В, С ер участкалари мавжуд деб фараз қилайлик:

А – яхши ер.

В – ўртача ер.

С – ёмон ер.

А яхши ер участкасидан 800 минг рента олинади, В ўртача ер участкасидан 700 минг рента, С ёмон ер участкасидан 500 минг сўм рента олинади дейлик. Энг кўп рента А участкасида ҳосил бўлди ва у 800 мингни ташкил этди. Шундан 500 мингни умуман ер учун, 300 мингни ер сифати учун олинади. Сифатли, яхши ер бўлмиш А ер участкасидан олинадиган абсолют рента рентанинг умумий микдоридан кам бўлади ($800 > 500$).

Абсолют рента ёмон ердан олинадиган рентага тенг бўлади.

Дифференциал рента ернинг сифатига қараб олинадиган ва рентанинг абсолют рентадан ортиқча бўлган қисмидир.

Тупрок ҳосилдорлиги 2 хил бўлади: Табiiй ҳосилдорлик тупрокнинг химиявий ва физикавий хоссалари бўлиб, уларни табиат инъом этган. Масалан, бунда ҳосилдорлиги 2 хил бўлган 2 та ер участкасига бир хил ресурс сарфланса, турлича ҳосилдорлик олинади. Тупрокнинг иктисодий ҳосилдорлиги ерга кўшимча ресурс сарфлаш, ишлов бериш орқали, унинг сифатини ошириш, унумдорлигини кўпайтиришни билдиради. Шу доирада рента ҳам фарқланади. Дифференциал рентанинг ўзи I ва II га бўлинади. Дифференциал рента I тупрокнинг табиий ҳосилдорлигига ва ер участкасининг жойлашувига қараб олинадиган рентадир.

Ёмон ерлардан олинадиган маҳсулотларга кетган ишлаб чиқариш харажатлари бозор нархи учун асос бўлади. Бу нархга абсолют рента ҳам қиради. Яхши ерларда, ўртача ерларда айни шу маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун кетадиган харажатлар кам бўлади. Бу ерларда олинадиган ҳосилда ҳам фарқ бўлади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бозор нархлари бир хил бўлгани ҳолда яхши, ўртача ерларни харажатлари кам бўлгани учун, кўшимча фойда ҳосил бўлади. Ёмон ерлардаги харажатлар билан сифати яхши ерлардаги

харажатлар ўртасидаги фарқ дифференциал рента I ни ҳосил қилади.

Фараз қилайликки, ер сифати турлича бўлган ер участкалари мавжуд деб, яъни А, В, С уларга бир хилда харажат қилинган. А участкасида тупроқнинг табиий унумдорлиги яхши бўлгани учун бир гектардан 150 кг картошка ҳосили олинади. В участкасидан 1 гектардан 120 кг картошка олинади, С участкасида эса 1 гектаридан 100 кг картошка олинади.

Ҳаммаси бир хилда харажат қилгани ҳолда, турли хилдаги натижаларга, ҳосилдорликка эга бўладилар. Бунда яхши ер бўлган А ер участкаси 1 кг картошка учун 10 сўмдан харажат қилган, ёмон ер С участкаси 15 сўмдан харажат қилган дейлик. 1 кг картошкани бозор нархи 15 сўмдан бўлса, шунда С участкаси абсолют рента олади, дифференциал рента олмайди. Яхши ерда эса харажат 10 сўм, лекин 15 сўмдан сотади, бунда дифференциал рента келиб чиқади. Дифференциал рента I бўлгани учун ерларни ижара ҳақиям ер сифатига қараб турлича бўлади. Дифференциал рента I фақат тупроқ ҳосилдорлиги, ерни табиий унумдорлигагина боғлиқмас, у ер участкалари жойлашувига ҳам боғлиқ.

Дифференциал рента II тупроқнинг иқтисодий ҳосилдорлиги натижасидир. Ерга қўшимча маблағ сарфлаб, унга ишлов бериш орқали ҳосилдорлигини ошириш натижасида олинган рентадир. Дифференциал рента II моҳияти жиҳатидан қўшимча иқтисодий фойда, лекин у ер эгасига ўтгандагина рентага айланади.

Монопол рента алоҳида табиий иқлим шароитига эга бўлган ўта ноёб маҳсулот етиштирадиган ер учун унинг эгасига тўланадиган рентадир. Фақат ана шундай ерларда камёб маҳсулотлар: кофе, чой, цитрус ўсимликлари меваси, махсус қизил ёғоч етиштирилади. Уларга талаб кўп бўлгани ҳолда, таклиф оз бўлади.

Ер қазиб олиш саноати учун ҳам энг муҳим ресурс ҳисобланади. Ер қаъридаги бойликлар унинг қадрини оширади, чунки ер остидаги бойликлар бўлмаса, ундирма саноат ишламайди. Қазилма бойликларни ердан ажратиб бўлмайди, унинг устидаги ва остидаги бойлик ер билан биргаликда мулк бўлади. Бу ерлардан ҳам рента олинади.

Қурилиш участкалари учун ҳам рента тўланади. Бино ва иншоотлар муаллақ турмай, ер устида қад кўтарадилар. Қурилиш деҳқончилик ва саноатга нисбатан ерни ишлатишнинг муқобил усулидир.

Рента ўз туридан қатъий назар уни тўловчилар учун харажат бўлса, ер эгалари учун даромаддир. Рента тўлови ижара ҳақи шаклига киради, лекин микдоран унга тенг эмас, чунки ижара ҳақи рентадан ташқари ерга унинг эгаси соладиган капиталга тегадиган фоиз ва амортизация ҳам киради.

3. Ер нархи ва уни белгиловчи омилар

Ер меҳнат маҳсули эмас, табиат инъомидир. Ерни меҳнат яратмаганидан унинг қиймати йўқ, лекин унинг нархи бор. Ернинг нархини шакллантиришда уни ўзлаштириш ва сифатини ошириш харажатлари иштирок этади. Аммо уни юзага келтирувчи асосий омили унинг муқобил ишлатилишидир. Ер асосан қишлоқ хўжалигида ишлатилади, шунинг учун унинг нархига рента миқдори таъсир қилади. Ер эгаси тадбиркорлик қилмай ўз мулкидан келган даромад билан қаноатланади. Шунинг ҳисобга олсак, ер эгаси уни шундай нархда сотадики, бундан тушган пул банкка қўйилганда, рентага тенг миқдорда фоиз келтириши шарт. Бунда ер нархи рента миқдорига нисбатан тўғри мутаносибликда ўзгарса, фоиз даражасига нисбатан тескари мутаносибликда ўзгаради. Бундай боғлиқлик қуйидаги формулада ифода этилади:

$$EN = \frac{E_r}{\Phi}$$

EN – ер нархи;

E_r – ер рента;

Φ – банкларда тўланадиган фоиз.

4. Агросаноат интеграцияси. Агробизнес ва унинг турлари

Агросаноат интеграцияси саноатни қишлоқ хўжалиги билан қўшилувидир.

Дифференциация – саноатни қишлоқ хўжалигидан ажралишини билдиради. **Интеграция** – қишлоқ хўжалигини кенг машиналашган, қишлоқ хўжалигида техника кенг ёйилган даврлар учун хос бўлади. Шунингдек, агросаноат интеграцияси – ишлаб чиқарувчи кучларни ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимои, ихтисослашувни чуқурлашиши натижасидир. Агросаноат интеграцияси кўп қиррали бўлиб, у хилма-хил шаклда намоён бўлади.

1) Республика миқёсида.

2) Вилоятлар.

3) Корхона доирасида.

Агробизнес деганда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги бизнес тушунилади, у бозор тизимини таркибий қисмини ташқил этади. Бунга қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бизнес турлари киради. У қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиб бериш билан боғлиқ бўлган тадбиркорлик фаолиятларини ўз ичига олади. **Агробизнеснинг мақсади** – бозорни керакли маҳсулотлар билан таъминлаш ва шу орқали фойда кўриш.

Агробизнес иштирокчилари:

1. Тадбиркор фермерлар.
2. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш билан шуғулланувчи саноат тадбиркорлари.
3. Шу маҳсулотларни сотиш билан шуғулланувчи тижоратчилардир
4. Банклар, суғурта ва молия компаниялари.

Агробизнес илгарилари фақат қишлоқ хўжалиги билан чегараланган бўлса, биз юқорида таъкидлаб ўтган агросаноат интеграцияси натижасида агросаноат комплексини қамраб олади.

Хуллас, бир томондан қишлоқ хўжалиги ўзини маҳсулотини қайта ишловчи ва сотувчи бўлади, иккинчи томондан ўзига керакли моддий ресурсларни етказиб берувчи соҳалар билан интеграциялашади. Қишлоқ хўжалиги мукамал технологияга кўчирилади. Бу соҳалар ҳаммаси яхлитликда ишлай бошлайди, меҳнат унумдорлиги ошади -агробизнесдан фойда кўпаяди.

Агробизнес фаолияти биринчидан, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлайди, иккинчидан саноатни хом ашё билан таъминлайди. Шу иккала шарт бажарилганда фойда келади. Агробизнес гуллаб-яшнаши учун унга катта инвестиция сарфлаш, техника янгиликларини киритиш, замонавий ускуналардан фойдаланиш керак. Агробизнес бизда агросаноат комплекси асосида ривож топган. Агробизнеснинг қуйидаги турлари мавжуддир.

1. Фермер хўжаликлари
2. Агрофирмалар
3. Агросаноат бирлашмалари.

Агробизнеснинг бирламчи дастлабки бўғини фермер хўжаликлари дидир. Чунки шу фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотини яратди, улар ўз ерида ёки ижарага олинган ерда хўжалик юритишади. Агробизнеснинг иккинчи тури – агрофирмалардир. Муайян турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш уни саноат усулида қайта ишлашни кўшиб олиб борувчи корхона. Бу корхона истеъмолга тайёр маҳсулот етказиб беради.

Агробизнеснинг йирик учинчи тури – агросаноат бирлашмалари дидир. У бир неча корхона ва хўжалик фаолиятини интеграциялаштиради.

Агросаноат бирлашмалари бу қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, уларни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиб бериш билан шуғулланувчи халқ хўжалиги тармоқларининг жамидир. АСБ 4 соҳани ўз ичига олади.

1-қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситаларини етказиб берадиган саноат тармоқлари.

2-қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ўзи.

3-қишлоқ хўжалик маҳсулотларини истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (қайта ишлаш, тайёрлаш, сақлаш, ташиб бериш, сотиш).

4-қишлоқ хўжалик инфраструктураси- йўл, транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати.

Агросаноат бирлашмаларини ташкил топишини негизи агросаноат интеграциясидир, яъни қишлоқ хўжалиги билан унга хизмат килувчи, маҳсулотларни истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг кучайиши ҳамда уларнинг узвий бирикиши жараёнидир.

Агросаноатнинг кичик комплекслари-дончилик, сабзавотчилик, пахтачилик, сутчилик в.х. Худудий агросаноат бирлашмалари (ўлкалар, вилоятлар, райошлар), АСБни хусусияти асосан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш билан белгиланади. Қишлоқ хўжалиги иқтисодий табиий биологик жараёнга боғлиқдир. Об-ҳаво туфайли хўжалик масалаларини ҳал қилиш вариантлари турлича бўлишини тақозо этади. Шунинг учун қишлоқ хўжалигини марказдан бошқариш эмас, балки қишлоқ хўжалиги корхоналарини ўзига эркинлик, мустақиллик бериш керак. Буни устига деҳқончилик ишлари мавсумий характерда бўлгани туфайли ишлар йил давомида узлуксиз олиб борилмайди. Бу ишчиларни бўш пайтларда иш билан банд этиш муаммоларини келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқарилган маҳсулот шу ерни ўзига қайтадан ишланиши, амалга оширилиши керак. Қишлоқ хўжалигининг кўп тармоқларида, айниқса, деҳқончиликда меҳнат сарфлаш билан маҳсулот олиш ўртасида вақт жиҳатдан узилиш бор. Меҳнат бутун йил давомида сарфланади, маҳсулот эса маълум цикллардан кейин олинади. Шунинг учун меҳнатни ташкил қилиш, ҳақ тўлашда қийинчиликлар келиб чиқади Буни оқилона ташкил қилиш учун ижара ва ижара пудратидан фойдаланиш керак.

5. Фермер хўжалигининг иқтисодий ва ижтимоий афзалликлари.

Фермер хўжалигини қўллаб-қувватлашнинг давлат дастурлари.

Фермер хўжаликда мулк эгаси ва ишлаб чиқарувчи битта одам, бир кишини ўзи бўлади. Мулк билан меҳнат функцияси ажралмас бўлиб, улар бевосита боғланган. Шунинг учун ҳам манфаатли бўлиб ҳисобланади. Кўпинча фермер хўжалигида ўз оиласи билан ишлайди, баъзан ёлланган меҳнатдан фойдаланади. Бу кичик бизнес намоёндасидир.

Фермер хўжаликларининг афзалликлари:

1. Фермер хўжалигида меҳнат билан мулк қўшилади.

2. Фермер хўжалиги мустақил, монополлашмаган, уни фаолиятини бозор қонуни бошқаради.
3. Фермер хўжалигида тадбиркорлик ва меҳнат функцияси узвий кўшилади.
4. Фермер хўжалигида соҳиб деҳқон кам фойда билан ҳам қамоатланади
5. Фермерлар учун хўжалиги фақат даромад манбаи эмас, балки уларнинг уйи, у ўз хўжалиги учун меҳнат қилади.

Фермер хўжалигини шакллантириш бозор иқтисодиётига ўтишнинг шarti. Шунинг учун ислохотларда шунга ҳаракат қилиш керак. Ўзбекистонда фермерлаштириш қуйидагича шаклланипти.

1. Ночор аҳволга тушган давлат хўжаликларини фермерлар уюшмасига айлантириш.
2. Ишлаб турган давлат ва жамоа хўжаликлари ресурсларини бир қисми ҳисобидан фермер хўжаликларини уюштириш.

Фермер хўжалиги қишлоқ хўжалигидаги асосий товар ишлаб чиқарувчи, шунинг учун у агросаноат интеграциясида иштирок этади.

Агробизнес ишига фермерлар ассоциацияси ва иттифоқи хизмат қилади. Агробизнес тадбиркорлик туридир. Агробизнес юқори меҳнат унумига таянади. Шунинг учун фермерлар сони қисқарган ҳолда улар етиштирадиган маҳсулот кўпаяди: Фермерлар даромадини кўп ҳолларда паст юришини сабаби фермерлар маҳсулоти билан улар сотиб оладиган ресурслар нархи нисбатининг бузилишидир. Бу бузилишни сабаби қишлоқ хўжалик маҳсулотига талаб аҳоли даромадларига нисбатан эластик бўлмаслигидир. Маҳсулотга талабни эластиклиги кучсиз бўлганлиги учун фермер маҳсулотларини нархи секин ўсади, фермерлар сотиб оладиган товарлар нархи ошади. Ҳосилдорлик яхши бўлганда маҳсулотларни нархи янаям арзонлашади. Харажатлар камаймайди, натижада даромадлар камаяди. Маҳсулотларни фермерлар рақобатли бозорда сотади, ресурсларни рақобати чекланган бозордан сотиб олади, шунинг учун ресурслар нархи юқори юради. Шундан келиб чиқиб, фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш учун давлат дастурлар ишлаб чиқади.

Давлат дастурларида кўрсатилган чора-тадбирлар қуйидагилардан иборатдир.

1. Давлат фермерлик маҳсулотларини қуйи чегарасини белгилайди.
2. Давлат ортиқча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўзи сотиб олади, шунда таклиф қисқаради.
3. Бозорга чиқармай сақлаш учун кетадиган сарфларга субсидиялар беради.

4. Давлат экспорт қилишга дотациялар, субсидиялар ажратади. Солиқларни камайтиради. Импортга юкори бож тўловлари кўяди.
5. Қишлоқ хўжалиги учун керакли фан-техникани етказиб беришга ёрдам беради.

6. Ўзбекистонда аграр муносабатларнинг янги турларини юзага келиши

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг биринчи босқичида қишлоқ хўжалигини ислох қилишга устуник берилди. Республика саноатининг кўпгина тармоқларини, жумладан, пахта тозалаш, тўқимачилик, енгил саноатни, озиқ-овқат, кимё саноатини, қишлоқ хўжалик машинасозлигини ва бошқаларни (булар бугун саноат потенциалининг ярмига яқинини ташкил этади) ривожлантириш истикболлари, уларнинг мураккаб ўтиш давридаги иқтисодий, молиявий аҳволи бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқдир. Қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш туфайли кейинги йилларда саноат потенциални сақлаб қолиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотини қайта ишлаш билан боғлиқ тармоқларда эса ишлаб чиқариш кўламини кенгайтириш имкони бўлди. Айнан аграр сектор Ўзбекистонда иқтисодий барқарорликнинг қудратли омили бўлди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, айниқса пахта, ҳозирги вақтда асосий валюта ресурси, Республика учун ҳаётий муҳим бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар, нефть ва нефть маҳсулотлари, техника ва технология ускуналарини импорт бўйича сотиб олишни таъминлаётган асосий манбадир.

Шу сабабли аграр секторни тубдан ислох қилиш ва жадал ривожлантириш муаммолари ислохотларни дастлабки босқичида ҳамда Ўзбекистоннинг бозорга ўтиш стратегиясида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Давлатимиз қишлоқнинг устун даражада ривожланишини таъминлашни, қишлоқ хўжалигини сифат жиҳатидан янги асосларда қайта тиклашни ўз олдига вазифа қилиб кўйди.

Республикада аграр муносабатларни ислох қилиш учун, қишлоқ хўжалик корхоналарини қайтадан ташкил этиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни янада кўпайтириб бориш, айрим маҳсулот турларини четдан келтиришдаги қарамликни камайтириш учун зарур шароитлар яратиб келинди.

Иқтисодиётнинг аграр секторида янгилашиш жараёнини жадаллаштиришда илгари қабул қилинган қонунлар билан бир қаторда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш соҳа-

сида қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги қабул қилинган ҳукумат қарорлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Кўрилган чора-тадбирлар натижасида қишлоқда аграр ислоҳот жараёнида бозор иқтисодиёти талабларига мос келадиган янги хўжалик структураси шаклланди. Қишлоқда давлатга қарашли бўлмаган сектор кенг ривожланди, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг структураси жиддий ўзгарди. Бошқариш тизими ва хўжалик юритиш усулларида жиддий ўзгаришлар юз берди.

Аграр сиёсатнинг муҳим масаласи бу ерга мулкчилик масаласидир. Ер тўғрисидаги қонун қишлоқ хўжалигида муносабатларни қандай ташкил этиш, ерга қандай муносабатда бўлиш зарурлигини кўрсатиб берди. Конституцияда ер хусусий мулк қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узоқ муддатли ижара шартлари билан топшириш мумкинлиги ёзиб кўйилган.

Қишлоқда бозор муносабатларининг ривожланишига, деҳқоннинг хўжайинлик ҳиссини қайта тиклашга ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланиш учун бериб кўйиш орқали эришилади. Энг муҳими, қишлоқ хўжалик юритишининг ҳар бир деҳқонга манфаатдорлик билан эркин меҳнат қилиш, ўз меҳнати-нинг натижаларини мустақил тасарруф этиш имконини берадиган воситани яратишдан иборат.

Бизда деҳқончиликнинг бошқалардан фарқ қиладиган хусусияти шундаки, у суғориладиган ерларда олиб борилади, бу ерларга қудратли ирригация тармоғи хизмат қилади. Барча ҳайдов майдонларининг тўртдан уч қисмидан кўпроғи суғориладиган ерлардир. Шу сабабли қишлоқ хўжалигини ривожлантириш истиқболлари суғориладиган деҳқончиликни ривожлантириш, ирригация ва мелиорация тармоқларини қуриш ва ишлаб турганларини қайта қуриш, бу тармоқлар кимнинг мулки бўлади, деган масалани ҳал қилиш билан бевосита боғлиқдир. Ернинг мелиоратив ҳолатига эътиборни ҳеч қачон сусайтирмаслик керак.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Аграр муносабатлар – ер билан боғлиқ иқтисодий муносабатлардир.

Ижара муносабатлари – ердан ҳақ тўлаш шarti билан маълум муддатта фойдаланиши юзасидан келиб чиққан иқтисодий алоқалардир.

Рента – қишлоқ хўжалигидаги қўшимча маҳсулотнинг ер эгасига теккан қисмидир.

Абсолют рента – ер участкаларининг сифатидан қатъий назар ер мулк бўлгани учун унинг эгалари оладиган рента.

Дифференциал рента I – тупрокнинг табиий ҳосилдорлигига ва ер участкасининг жойлашувига қараб олинадиган рентадир.

Дифференциал рента II – тупрокнинг иқтисодий ҳосилдорлиги натижасида ерга қўшимча маблағ сарфлаб, унга ишлов бериш орқали ҳосилдорлигини ошириш натижасида олинган рентадир.

Монопол рента – алоҳида табиий иқлим шароитига эга бўлган ўта ноёб маҳсулот стиштирадиган ер учун унинг эгасига тўланадиган рентадир.

Агросаноат интеграцияси – саноатни қишлоқ хўжалиги билан қўшилиувидир.

Дифференциация – саноатни қишлоқ хўжалигидан ажралишини билдиради.

Агробизнес – қишлоқ хўжалиги соҳасидаги бизнесдир, у бозор тизимини таркибий қисмини ташкил этади. Бунга қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бизнес турлари киради.

Агрофирмалар – муайян қишлоқ хўжалик маҳсулотларини стиштириш, уни саноат усулида қайта ишлашни қўшиб олиб боровчи корхонадир.

Агросаноат бирлашмалари – бу қишлоқ хўжалик маҳсулотларини стиштириш, уларни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчига тақдир бериш билан шуғулланувчи халқ хўжалиги тармоқларининг жамидир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Аграр муносабатлар деганда нимани тушунасиз ва бозор муносабатлари аграр муносабатларга нималарни киритади?
2. Ернинг бошқа ресурслардан қандай фарқи бор?
3. Рента муносабати деганда нимани тушунасиз ва рентанинг неча тури бор?
4. Рента ва ижара ҳақининг фарқи нималардан иборат?
5. Абсолют рента дифференциал рентадан нима билан фарқланади?
6. Дифференциал рентанинг ҳосил бўлиш механизми қандай?
7. Тупроқ ҳосилдорлигининг меъёри нимадан иборат?
8. Нима сабабдан монопол рента йўқолиб кетиши мумкин?
9. Ижара ҳақининг таркиби қандай?
10. Ер рентаси 15% ортди, банк тўлайдиган фоиз 1,5 марта ошди, йиллик 15% ни ташкил этди. Шундай шароитда ернинг нархи қандай ўзгаришини ҳисоблаб кўринг.
11. Дифференциал рента 2 ни дифференциал рента 1 дан фарқи нимадан иборат? Дифференциал рента 2 ни ифодаловчи жадвалга тақлид этган ҳолда ўзингиз эркин рақамлар танлаб, мустақил

равишда жадвал тузинг. Шу асосда диф. рента 2 ни ҳисоблаб чиқаринг.

12. Фермер хўжалиги нима учун юксак меҳнат унумдорлигига эришган ҳолда маҳсулотларнинг тўқинлигини таъминлай олади?
13. Агробизнес деганда нимани тушунаси? Агробизнеснинг неча тури мавжуд? Агросаноат интеграцияси нима ва уни нечта соҳаси мавжуд?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент. «Ўзбекистон». 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. «Ўзбекистон». 1995.
3. Каримов И.А. Дехқончилик тараққиёти-фаровонлик манбаи. Тошкент. «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI асрга интиломқа.-Т.: «Ўзбекистон», 1999.
6. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перевод с англ. Со 2-го изд. Гл. 36-39. М., «Дело ЛТД», 1993.
7. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2-х томах. Перев. с англ. Со 2-го изд. Том-2, Гл. 39, 41. М. «Республика», 1992.
8. Пейро М. Международные экономические, валютные и финансовые отношения. Перев. с франц. (общ. Ред. Бабинцевой Н.С.) Гл. 3, 4. М: Прогресс. «Университет», 1994.
9. Введение в рыночную экономику. Учебное пособие для экономич. Спец. Вузов. (Под. ред. А.Я. Лившица) Гл. 16. М. «Высшая школа». 1994
10. Хрестоматия по курсу. Мировая экономика. Гл. 1-3. М. МГУ,
11. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. М. 1998.
12. Экономика. Учебник по курсу «Экономическая теория». Изд. 2-е, переработанные и дополненное. Под. ред. А.С. Булатова. Москва. Изд-во. Бэк, 1997.
13. Экономическая теория. Кураков Л.П. Учебное пособие. М. «Пресс-сервис», 1998.

ХІХ БОБ. ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ ВА УНИНГ ҲАРАКАТ ШАКЛЛАРИ

1. Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ва унинг ҳисоблаш усуллари.
2. Миллий даромад, унинг таркиби ва ўсиш омиллари.
3. ЯММнинг ҳаракат шакллари. Истеъмол ва жамғарма фондлари. Жамғарма меъёри ва инвестиция.
4. Миллий даромаднинг қайта тақсимланиши, бюджет ва солиқ тизимининг роли.

1. Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ва унинг ҳисоблаш усуллари

Жамиятнинг иқтисодий фаровонлигини ўлчашда ёрдам берадиган анчагина кўрсаткичлар мавжуд. Бироқ, улар ичида энг яққоли – ЯММдир. Миллий ҳисоб-китоблар тизимига асос қилинган ЯММ иқтисодиётда бир йил ичида ишлаб чиқилган пировард товарлар ва хизматлар бутун ҳажмининг ялпи бозор қиймати сифатида аниқланади. Бунда шунга эътибор бериш керакки, ушбу йилда ишлаб чиқарилган товарларнинг ҳаммаси ҳам сотилган бўлиши шарт эмас, Баъзилари захираларни тўлдиради. Захираларнинг ўсиши ҳам ЯММни ҳисоблашда эътиборга олиниши керак, чунки ана шу кўрсаткич ёрдамида ҳосил қилинган барча маҳсулот, сотилган-сотилмаганидан қатъий назар, ўлчанади.

Иккиёқлама ҳисоблашга йўл қўймаслик. Маҳсулотларнинг кўпчилиги истеъмолчига стиб боргунча, бир неча ишлаб чиқариш босқичидан ўтади. Натижада товарнинг айрим қисмларининг қайта-қайта сотилиши билан боғлиқ хатоларга йўл қўймаслик учун ЯММ таркибига фақат пировард маҳсулотларнинг қиймати киритилади.

Истеъмол учун харид қилинган товарлар ва хизматлар пировард маҳсулотлар деб аталади. Қайта сотиш ёки яна бериш учун харид қилинадиган маҳсулотлар эса *оралиқ маҳсулотлари* дейилади. ЯММга фақат пировард маҳсулотларнинг қиймати киритилади, чунки барча оралиқ битимлар аллақачон унга киритиб бўлинган. Оралиқ маҳсулотларни олоҳида ҳисобга олиш эса икки маротаба ҳисоб-китоб ва ЯММнинг оширилган баҳосини англаган бўлар эди.

Икки маротаба ҳисоблашга йўл қўймаслик учун ЯММга фақат ҳар бир корхона томонидан барпо этилган қўшилган қиймат киритилиши устидан диққат билан назорат қилиб туриши керак. *Қўшилган қиймат* – корхона томонидан ҳосил қилинган маҳсулотларнинг бозор нархи бўлиб, ундан таъминотчилардан харид қилинган ва истеъмол қилинган хом ашё ҳамда материаллар қиймати чиқарилиб ташланган. Шундай қилиб, барча корхоналар томонидан барпо этил-

ган қўшилган қийматларни қўшиш билан ЯММни ҳисоблаб чиқиш мумкин.

Молиявий битимларни истисно этиш. Соф молиявий битимлар ялпи миллий маҳсулотга киритилмайди, чунки пул даромади олувчи уни айрибошлаш учун қандайдир товар ёки хизматни таклиф қилмайди. Соф молиявий битимлар учта асосий турга бўлинади: давлат бюджетидан тўловлар (пенсиялар, ишсизлик нафақалари ва ижтимоий суғурта тўлови ва ҳоказолар). Хусусий трансферт тўловлар (хусусий пул ўтказувчилар, хусусий фонд ва шахслар юборган нафақа ҳамда пул ёрдамлари), қимматбаҳо қоғозлар билан боғлиқ битимлар (тўғри, улар ишлаб чиқаришнинг ҳажмига билвосита таъсир кўрсатади).

ЯММни ўлчаш. Юқорида ялпи миллий маҳсулот ҳақида умумий тасаввур берилган эди. Энди ишлаб чиқариш бутун ҳажмининг бозордаги қиймати қандай қилиб ўлчаниши мумкинлигини кўриб чиқайлик. Буни икки усул ёрдамида кўриш мумкин: биринчидан, истеъмолчи маҳсулотнинг пировард фойдаланувчиси сифатида уни харид қилиш учун қанча сарфлаши ҳисобланади, иккинчидан, ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил этилган бутун иш ҳақи, рента тўловлари, ссуда фоизи ва фойда қўшиб чиқилади. Бошқача айтганда, ЯММ ушбу йилда сотилган маҳсулот бутун ҳажмини харид қилиш харажатларини қўшиш йўли билан ёки ушбу йилдаги маҳсулот бутун ҳажмини ишлаб чиқаришдан олинган даромадни қўшиш воситасида аниқланиши мумкин.

Маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган нарса унга ресурс ажратган ва бу маҳсулотни бозорда сотиш учун ишланганларга даромад ҳисобланади. Ушбу қондани жадвал кўринишида ифодалаш мумкин (1-жадвал).

Жадвалдан кўриниб турибдики, пировард маҳсулотларнинг ҳаммаси ёки мамлакат ичида – уй хўжаликлари, давлат ва бизнес томонидан ёки хорижлик истеъмолчилар томонидан харид қилиш экан. Жадвалдан яна шу нарса кўринадики, даромадни тўлаш билан боғлиқ бўлмаган маблағларни тақсимлашнинг икки туридан ташқари ишлаб чиқариш омиллариининг соҳиблари ўртасида тақсимланади. Юқорида баён этилган ҳамма нарсани эътиборга олиб, турли кўринишдаги харажатлар ва улардан олинган даромадларнинг маъносини батафсилроқ қараб чиқиш мумкин.

ЯММни харажатлар бўйича ҳисоблаш. Ялпи миллий маҳсулот ана шу усул билан ўлчаш учун иқтисодиётда бир йил ичида ҳосил қилинган пировард маҳсулотлар ва хизматларни барпо этиш харажатларининг қўйидаги барча турларини қўшиш зарур.

ЯММни ҳисоблашга икки хил ёндашиш

Ишлаб чиқариш ҳажми бўйича ёки товар ва хизматларни харид қилиш харажатларининг йиғиндиси бўйича ҳисоблаш	Товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш жараёнида ҳосил этилган даромад ёки даромадлар йиғиндиси бўйича ҳисоблаш
• Шахсий истеъмол харажатлари (C) • Ялпи хусусий ички инвестициялар (I_g) • Товар ва хизматларнинг давлат хариди (G) • Соф экспорт (X_n)	• Истеъмол қилинган капитал ҳажми • Бизнес учун солиқлар • Иш ҳақи • Ижара тўлови • Фоиз • Якка тартибдаги маблағлардан олинадиган даромад • Корпорациялар фойдасига солинадиган солиқ • Дивидендлар • Корпорацияларнинг тақсимланмаган фойдаси
Ялпи миллий маҳсулот	Ялпи миллий маҳсулот

• уй хўжаликларининг узоқ муддатли ва ҳозир фойдаланиладиган предметларга, шунингдек хизматларга кетган харажатларни ўз ичига оладиган шахсий истеъмол харажатлари;

• ялпи хусусий ички инвестициялар, яъни тадбиркорлар томонидан машиналар, ускуналар ва дастгоҳлар харид қилишни, қурилиш, захираларнинг ўзгариши билан боғлиқ барча харажатлар;

• Товар ва хизматларнинг давлат хариди, унга марказий ва маҳаллий ҳокимият ҳамда бошқарув органларининг корхона пиروвард маҳсулоти ва ишлаб чиқариш омилларини харид қилишга доир барча харажатлари киради (бунга давлат транспорт тўловлари кирмайди, чунки улар жорий ишлаб чиқаришнинг кўпайишини акс эттирмайди);

• Товар ва хизматларнинг соф экспорти, яъни ушбу мамлакат товарлари ва хизматлари учун хорижий харажатларнинг ана шу мамлакат фуқаролари ва ташкилотлари чет эл товар ва хизматлари учун сарфланган харажатларидан ошиб кетган миқдори (соф экспорт манфий ҳам бўлиши мумкин).

Санаб ўтилган харажатлар тўртала тоифасининг йиғиндиси бир йилги ишлаб чиқаришнинг бозор қийматини ташкил этади, яъни:

$$ЯММ = C + I_g + G + X_n$$

ЯММни даромадлар бўйича ҳисоблаш. Даромадлар бўйича ҳисобланганда ялпи миллий маҳсулот таркибига қандай қисмлар киришини қараб чиқайлик.

Иқтисодиётда фойда ва ялпи даромаднинг миқдорини аниқ ҳисоблаш учун тадбиркорлик шўъбасининг ялпи даромадларида амортизация чегирмаларини ҳисобга олиш зарур. Аслини олганда улар капиталнинг истеъмоли учун чегирмаларидир, яъни улар ушбу йил ЯММни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган инвестицион товарларни харид қилишга кетади. Тадбиркорлар даромаднинг ҳаммасини ресурсларни етказувчилар билан ҳисоб-китоб қилиш учун ишлатиб бўлмаслигини ана шу турдаги харажатларнинг аҳамияти катта эканлигини белгилаган. Бу харажатларнинг бир қисми – айнан маҳсулот қийматининг бир қисми ишлаб чиқаришнинг фойдани камайтирадиган чиқимларидир. Бироқ ишлаб чиқариш чиқимларининг бошқа турларидан фарқ қилиб амортизация бирор бир даромадга қўшилмайди.

Харажатларнинг даромад тўлаш билан боғланмаган яна бир тури давлат оладиган муайян солиқлар билан боғлиқ, улар *эгри солиқлар* деб аталади. Тадбиркорлар уларни ишлаб чиқариш ҳажми деб қарайдилар ва шу сабабли маҳсулот нархини оширадилар. Бинобарин, йиллик маҳсулот қийматининг бир қисми – товарлар нархлари орқали истеъмолчилар зиммасига юкланадиган эгри солиқлардир. Миллий ишлаб чиқаришнинг ушбу тури иш ҳақи, ижара тўлови, фоиз ёки фойдани ташкил этади.

Иш ҳақи – миқдорий жиҳатдан олганда энг салмоқли даромад туридир, тадбиркорлар ва давлат ўз меҳнатини таклиф этганларга уни тўлайди. Ёлланма ходимлар қўшимча даромадларнинг хилма-хил турлари ҳам шунга киради.

Рента тўловлари – ўз мулкидан даромад олиш учун фойдаланадиган қўшимча мулк соҳибларининг даромадлари.

Фоиз – пул капитали соҳиблари оладиган даромад.

Фойда тушунчаси бир қатор турли кўринишдаги даромадларни бирлаштиради. Биринчидан, корпорацияга қирмайдиган тадбиркорлик секторининг даромадини ажратиб кўрсатиш керак. Иккинчидан, корпорацияларнинг фойдаларидан турлича фойдаланиш мумкин. Уларнинг бир қисмига фойда солиғи солиш орқали давлат даъво қилади. Корпорацияларда қоладиган фойданинг бир қисми солиқлар тўлагач, акционерларга дивиденд сифатида тўланади. Дивидендлар тўлангандан сўнг қолган қисм тақсимланмайдиган фойда деб аталади. Бу даромадлар истеъмол қилинган капитални тиклаш чегирмалари билан бирга янги корхоналар барпо этиш ва ускуналарни харид қилишга, яъни ишлаб чиқариш қувватларини кўпайтиришга йўналтирилган. Ҳуллас, ЯММ ё пировард товарлар ва хизматлар хара-

жатларининг тўрт турини қўшиш йўли билан ёки даромадларнинг тўққиз тонфаси ва уларга тааллуқли бўлмаган, маҳсулотнинг ушбу ҳажмини ишлаб чиқариш билан боғлиқ чиқимларни қўшиш воситасида ҳисоблаб чиқилиши мумкин. Ишлаб чиқариш ҳажми билан даромад биргина жараённинг икки томони бўлгани учун кўрсатилган йиғиндилар албатта мувофиқ келиши керак.

2. Миллий даромад, унинг таркиби ва ўсиш омиллари

Миллий даромад жамиятда янгидан яратилган маҳсулотдир. Бошқача қилиб айтганда миллий даромад жамиятнинг соф маҳсулоти ҳисобланади. Соф маҳсулот ҳисобида миллий даромад зарурий ва қўшимча маҳсулотга бўлинади. Зарурий маҳсулот миллий даромаднинг бир қисми бўлиб, у ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга, яъни унинг ишга лаёқатини сақлаб туриш, унинг ўрнини кейинчалик босадиган авлодларни тайёрлаш учун хизмат қилади.

Зарурий маҳсулот зарурий иш вақтида қилинган зарурий меҳнат туфайли яратилади. Ишлаб чиқарувчи ўз иш кучини сақлаш, тиклаш учун қилинган меҳнат зарурий меҳнат ва унга кетган иш вақти эса зарурий иш вақти деб аталади.

Ижтимоий меҳнат унумдорлиги паст бўлган илгари даврларда иш вақти фақат зарурий иш вақти бўлиб, яратилган маҳсулот ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилган зарурий маҳсулотдан иборат бўлган. Кишилиқ жамияти тараққиётининг муайян босқичида ижтимоий меҳнат унумдорлиги ўсиши туфайли зарурий маҳсулот ишлаб чиқариш вақти қисқарди. Оқибатда қўшимча иш вақти вужудга келди. Қўшимча иш вақтида ходим қўшимча, яъни зарурийдан ташқари меҳнат қилиб қўшимча маҳсулот яратади. Ижтимоий меҳнат унумдорлиги ортган сари, зарурий иш вақти қисқариб, қўшимча иш вақти эса узайиб боради. Қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш ортиб боради.

Миллий даромадни ўстириш омиллари ижтимоий меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ўстириш омиллари ҳисобланади. Ушбу омилларга: техника тараққиёти, у туфайли ишлаб чиқаришга юқори унумли, ресурсларни тежамкор янги техника ва технологияларни киритиш, улардан самарали фойдаланиш, хом ашё, ёқилғи, энергия материалларини тежаш, ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш, ходимларнинг билим ва касб-малақасини ошириш, уларни меҳнатга рағбатини кучайтириш ва ҳоказолар кирди.

3. ЯММнинг ҳарақат шакллари. Истеъмол ва жамғарма фондлари. Жамғарма меъёри ва инвестиция

Миллий даромад ишлатилиши жиҳатидан истеъмол ва жамғариш фондларига бўлинади.

Миллий даромад таркибидаги *истеъмол фонди* ўз ичига қўйидагиларни олади:

- ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш фонди;
- социал суғурта, пенсия, иш билан бандлик ва бошқа фондлар;
- социал ёрдам фондлари;
- социал хизматлар, шу жумладан соғлиқни сақлаш, санъат, маориф, фан муассасалари учун ажратмалар;
- давлат бошқаруви ва мудофаа харажатлари.

Жамғариш фонди ўз ичига қуйидагиларни олади:

- ишлаб чиқаришни кенгайтириш, такомиллаштириш, янгилаш фонди;
- ижтимоий захиралар, суғурта захиралари фонди;
- маданий-маиший мақсаддаги капитал қурилиш фонди.

Жамғариш ва истеъмол фондлари ўртасида ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадларига мувофиқ нисбатларни вужудга келтириш лозим бўлади. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳозирги босқичида жамғариш ва истеъмол ўртасидаги оптимал нисбат, яъни халқ хўжалигини тузилишини қайта ўзгартириш, тайёр маҳсулотлар ва хизматлар ишлаб чиқаришга устивор равишда йўналтириш ҳамда аҳолининг иқтисодий муҳтож қисмини кучли социал ҳимоялаш мақсадларига биноан шакллантирилади.

Жамғариш фонди иқтисодиётни инвестициялаш билан боғлиқдир. Аммо инвестиция манбаи жамғариш фондидан ташқари эскирган асосий фондларни янгилашга, батамом алмаштиришга сарфланадиган амортизация фондининг бир қисмини ҳам ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикасида инвестицияларни иқтисодий тангликдан чиқариш, замонавий техника ва технология билан қайта қуролантириш мақсадида хорижий инвестициялар жалб қилиш учун қулай иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, молиявий шароитлар яратилган.

4. Миллий даромаднинг қайта тақсимланиши, бюджет ва солиқ тизимининг роли

Миллий даромад бозор баҳолари ва давлат, муниципал бюджет орқали қайта тақсимланади. Давлат бюджетида солиқлар воситасида пул маблағлари тўпланади ва қайта тақсимланади.

Давлат бюджетининг *даромад қисми*, асосан, корхона, фирмалар ва юридик шахслар даромад ва фойдаларига ҳада фуқароларга солинадиган даромад солиқларидан тўланади. Бунда солиқлар иқтисодиёти икки томонлама вазифани бажаради. **Бир томондан**, улар давлат даромадларини шакллантиради, **иккинчидан** эса, истеъмол ва маҳсулот ишлаб чиқарувчига рағбатлантирувчи сифатида таъсир кўрсатади. Юқори солиқлар бозорида умумий талабни ва ялпи миллий маҳсулот ҳажмини камайтирса, паст солиқлар эса давлат даромадини тушириб юборади. Шунинг учун муайян шароитда солиқларнинг оқилона чегарасини белгилаш муаммоси туради.

Давлат бюджетининг *харажат қисми* таркибида халқ хўжалигига ижтимоий соҳани, яъни маориф, фан, соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбияга, социал таъминот, социал суғурта ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашга, мудофаага, давлатни бошқариш харажатлари муҳим аҳамиятга эга.

“Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялашга катта аҳамият берилмоқда. 1997 йилги бюджетда социал соҳага ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашга сарфланган харажатлар улуши 47% белгиланган”.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Миллий ҳисоб-китоблар тизими – ЯММ (ЯИМ) ва миллий даромадни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда улардан фойдаланишни ифодалайдиган ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар тизими.

Иккиёқлама ҳисоб – ялпи миллий маҳсулот қийматига оралиқ маҳсулот ва хизматининг қийматини такрор ёки бир мартадан ортиқ қилиши.

Оралиқ маҳсулот – ишлов бериш, қайта ишлаш ва қайта сотиш мақсадларида сотиб олинган маҳсулот.

Кўшилган қиймат – ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан сотиб олинган ва умумий истеъмол қилинган хом ашё ва материаллар қиймати чиқариб ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қиймати.

Пировард маҳсулот – ишлаб чиқариш жараёнида яқунланган, шахсий ва унумли истеъмол қилишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) – миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушадиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги қиймати.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) – йил давомида мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги қиймати.

Соф миллий махсулот (СММ) – амортизация ажратмалари суммасига камайтирилган ЯММ (ЯИМ) сифатида бўлиб, таркибан миллий даромадлар ва эгри солиқлардан иборат бўлади.

Реал ЯММ – нархларнинг ўзгаришини ҳисобга олиб доимий (ўзгармас) нархларда ҳисобланган ЯММ,

Миллий даромад – янгидан вужудга келтирилган қиймат бўлиб, СММдан эгри солиқларни чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади.

Шахсий даромад – миллий даромаддан ижтимоий суғурта ажратмалари, корхона фойдасидан олинadиган солиқлар ва корхонанинг тақсимланмайдиган фойдасини чиқариб ташлаш ҳамда аҳоли қўлига келиб тушадиган ижтимоий тўловлар суммасини қўшиш йўли билан аниқланади.

Хуфёна иқтисодиёт – ЯММни ишлаб чиқариш, тақсимлашнинг расмий иқтисодиётдан яширин қисми.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Макроиқтисодий доиравий айланиш қандай амалга ошади? Уни тушунтириб беринг.
2. Макроиқтисодий кўрсаткичлар нималар ва улар миллий иқтисодиётда қандай роль ўйнайди?
3. ЯММ ва СММ бир-биридан нима билан фарқланади? СММ ва миллий даромад-чи?
4. Ялпи миллий махсулотнинг ҳисоблаш усулларини тушунтириб беринг?
5. Иккиёқлама ҳисоблаш деб нимага айтилади?
6. Миллий даромад деб нимага айтилади? У қандай тақсимланади ва қайта тақсимланади?
7. Истеъмол ва жамғарма фондлари нима?

Адабиётлар

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: «Ўзбекистон», 1998.
- Бекнозов Н. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. -Т.: «Университет», 1993
- Камаев В.Д. и другие. Учебник по основам экономической теории. (Экономика). -М.: «Владос», 1994.
- Экономика. Учебник под ред. А.С. Булатова. -М.: “Бек”, 1995.

- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Меҳнат», 1995.
- Умаров К.Ю. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Университет», 1998.
- Умаров К.Ю. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Университет», 2001.
- Хошимов П.З. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Маъруза матнлари. -Т.: «Университет», 2001.

XX БОБ. ЖАЪМИ ТАЛАБ ВА ЖАЪМИ ТАКЛИФ

1. Жаъми талаб ва таклиф тушунчаси.
2. Жаъми талаб эгри чизиғи ва унга таъсир қилувчи омиллар.
3. Жаъми таклиф эгри чизиғи, жаъми таклиф эгри чизиғини силжитиб турувчи омиллар.
4. Ишлаб чиқаришнинг мувозанатли реал ҳажми ва нархларнинг мувозанатли даражасига талаб ўзгаришининг таъсири.
5. Ишлаб чиқаришнинг мувозанатли реал ҳажми ва нархларнинг мувозанатли даражасига жаъми таклиф ўзгаришини таъсири.

1. Жаъми талаб ва таклиф тушунчаси

Бизга маълумки, ҳар қандай бозордаги вазиятлар талаб ва таклифга, яъни уларнинг ҳажмини ўзгаришига боғлиқ бўлади. Талаб ва таклиф ўртасидаги нисбат нархларни ўзгаришига ва аксинча, нархларни ўзгариши эса талаб ва таклиф ҳажмига бевосита таъсир қилади.

Бу жараён фақат бирон-бир маҳсулот ёки хизматгагина тегиш-лимас, балки умуман миллий бозорга тааллуқлидир. Бозордаги талаб алоҳида харидорлар истаги хоҳиши кўринишида бўлмасдан, барча харидорларнинг бирлаштирилган талаби сифатида амал қилади ва макродаражадаги истеъмол қобилиятини акс эттиради.

Таклиф эса миллий ишлаб чиқариш жами ҳажмини таклифи сифатида бозорга чиқади.

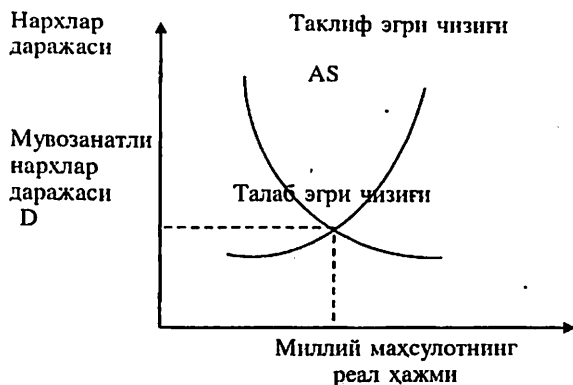
Жаъми талаб – уй хўжалиғи, корхоналар, ҳукумат ҳамда хорижий харидорларнинг товар ва хизматларга талабидир.

Жаъми талаб – истеъмолчилар, корхоналар ва давлат ҳар қандай нархда сотиб олиши мумкин бўлган миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмидир.

Нархлар даражаси деганда турли хил товар ва хизматларнинг алоҳида нархларини умумлаштирувчи жаъми нарх тушунилади. Нархларни нархлар даражасига жаъми истеъмолчиларнинг тўлов қобилиятли талабини жаъми талабга, барча товар ва хизматларни эса миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмига бундай бирлаштириш йириклаштириш деб аталади.

Жаъми талаб ва таклиф ҳамда нархлар даражаси барча макроиктисодий моделлар тузилишининг асоси ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни ўзаро бир-бирига боғлиқлигини график ёрдамида акс эттирилади.

Жами талаб, жами таклиф ва нархлар даражаси ўртасидаги боғлиқлик

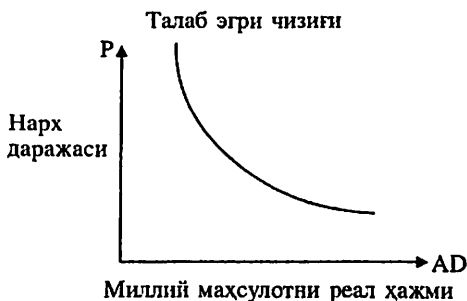
Мазкур чизмадан кўриниб турибдики, нархларни ўзгариши жами талабга акс таъсир кўрсатади, яъни нарх даражасини ўсиши талабни қисқаришини келтириб чиқаради.

Жаъми таклиф ва нарх даражасида эса нарх қанча юқори бўлса, таклиф шунча кўп бўлади.

2. Жаъми талаб эгри чизиғи ва унга таъсир қилувчи омиллар

Нархлар даражаси ва жаъми талаб ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд бўлиб, нархлар ўсиши билан талаб қисқариб боради ва аксинча, нархлар қанчалик паст бўлса, харидорлар кўпроқ товар ва хизматларни сотиб оладилар (2-чизмага қаранг).

2-чизма

Нархлар даражаси ва талаб қилинган миллий маҳсулот ҳажми ўртасидаги боғлиқликни ифода этувчи чизик – *жами талаб эгри*

чизиги дейилади. Жами талаб эгри чизигига қуйидаги нарх омиллари таъсир кўрсатади:

1. **Фоиз ставкаси самараси.**
2. **Бойлик самараси.**
3. **Импорт товарларини харид этиш самараси.**

1. Фоиз ставкаси самараси. Агарда мамлакатда пул массаси ҳажми доимий деб фараз қилсак, нархлар ўсганда аҳоли ва корхоналарга харид учун кўп пул керак бўлади. Бу пулга бўлган талабни оширади. Пулга бўлган талаб ошгани учун унинг нархи, яъни фоиз ставкаси ошади. Фоиз ставкаси юқори бўлганда аҳоли ва тадбиркорлар ўз харажатларини қисқартириб, жамғармаларни банкка қўйишни афзал кўришади. Бунда миллий маҳсулотни реал ҳажмига бўлган жами талабни қисқартиради.

2. Бойлик самараси. Нарх ошганда тўпланган бойликни реал қиймати камаяди (Акция, облигация, пулларни). Бу бойликларни реал харид қобилияти тушиб кетганлиги учун аҳоли ўзини харидини камайтиради. Бу билан жаъми талаб қисқаради.

3. Импорт товарларини харид этиш самараси. Одатда импорт ва экспортни қай даражада бўлиши нархларга боғлиқ бўлади. Миллий товар нархи юқори бўлса хорижий товарларни харид этиш самарали бўлади. Бу миллий маҳсулотларга жаъми талабни камайтиради, импорт маҳсулотларга бўлган талаб эса ўсади. Хорижий харидорларни ҳам миллий товарларга бўлган эҳтиёжи, талаби қисқаради.

Аксинча, мамлакатда нарх даражасини пасайиши импортнинг камайишига ва экспортнинг кенгайишига сабаб бўлади, миллий маҳсулотга бўлган талабни оширади.

Жаъми талабнинг ўзгаришига нархдан ташқари бир қанча нобаҳовий омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Бу нобаҳовий омиллар таъсирида эгри чизиқ гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга ҳаракатланади (3-чизма).

3-чизма

Нобаҳовий омиллар таъсирида жаъми талаб эгри чизигини сури-лиши. Жаъми талабга таъсир қилувчи нобаҳовий омиллар қуйидаги-лардир:

1. Истеъмолчи харажатларининг ўзгариши.

Истеъмолчиларни харажатлари кўпайса, жаъми талаб эгри чизи-ги ўнг томонга сурилади ва аксинча. Қуйидаги ҳолатлар эса истеъмолчи харажатларини ўзгартиради.

а) Истеъмолчини турмуш шароити. Истеъмолчилар кўлидаги моддий бойликлари (акция, облигация, пуллар, уй-жойлар) нархга боғлиқ бўлмаган ҳолда реал қиймати камайиши ёки кўпайиши мумкин. Масалан, бирданига уйни нархи ошиб кетади ёки тушиб кетади. Шунда аҳоли моддий бойликларни реал қийматини ошириш учун харажатларни камайтиради.

Бирданига акция курсини кўтарилиши истеъмолчи турмуш шароитини яхшилади. Бу жаъми талабга таъсир қилади.

б) Истеъмолчини кутиши – агар келажакда реал даромадлари ошади деган тахмин бўлса, харидни кўпайтирадилар ёки аксинча.

в) Истеъмолчилар қарздорлиги- кредитга товар олган ва қарзи кўп бўлган шаронда истеъмолчилар харидни камайтирадилар. Бу жаъми талабни қисқартиради.

г) Солиқлар кўп бўлса, жаъми талаб қисқаради ёки аксинча.

2. Инвестицион харажатларни ўзгариши-иккинчи нобаҳовий омилдир. Агар инвестицион товарларни ишлаб чиқариш воситала-рини харид этиш кўпайса, жаъми талаб кўпаяди ва аксинча.

Бу ўзгаришлар қуйидаги шартлар натижасида рўй беради:

а) Фоиз ставкаси – фоиз ставкасини ошириш инвестицион хара-жатларни камайтиради, бу жаъми талабни камайишига сабаб бўлади.

Бу фоиз ставкасини ошиши нарх билан боғлиқмас, шунинг учун фоиз ставкаси самарасидан фарқ қилади. Фоиз ставкаси нархлар бир хил даражада бўлгани ҳолда, мамлакатдаги пул массасини ўзга-риши билан бевосита боғлиқ бўлиб, муомаладаги пул массасини кў-пайиши билан у ошиб боради, бу инвестиция харажатларини қис-қартиради.

б) Инвестициядан кутиладиган фойда. Фойда кўп бўлади деб прогноз бўлса, инвестицион товарларга талаб кўпаяди, бу жаъми талаб эгри чизигини ўнг томонга суради ва аксинча.

в) Корхоналардан олинадиган солиқ. Солиқ кўпайса фойда ка-маяди, бу инвестицияни қисқартиради. Инвестицион товарларга та-лабнинг қисқариши жаъми талаб эгри чизигини чап томонига сура-ди, жаъми талаб қисқаради.

г) Технология – янги технология инвестицион харажатларни рағбатлантиради, бу жаъми талабни оширади.

д) Резервдаги қувватлар – резервдаги ишлатилмаётган капитални кўпайиши инвестицион товарларга бўлган талабни ушлаб туради, бу жаъми талабни қисқартиради.

3. Давлат харажатларини ўзгариши – учинчи нобаҳовий омилдир.

Миллий маҳсулотни давлат харид қилиши кўпайса-харажатлар ошади. Бу жаъми талабни кўпайтиради, эгри чизик ўнг томонга сурилади ва аксинча.

4. Соф экспорт харажатлари – жаъми талабни кейинги нобаҳовий омилдир. Бу харажатлар экспорт ва импорт ўртасидаги фарқдан иборат. Унга куйидагилар таъсир этади.

а) Хорижий мамлакатлар миллий даромади. Бошқа мамлакатлар миллий даромадларини ўсиб бориши, хорижий истеъмолчилар талабини кўпайишига ва хорижга товар етказиб беришни кенгайишига олиб келади. Натижада эса жаъми талаб ҳажми ўсади.

б) Валюта курсини ўзгариши-экспорт ва импортни тартибга солиб туради: миллий валюта курсини пасайиши экспортни рағбатлантиради ва импортни нафлигини камайтиради. Уни кўтарилиши экспорт ва импортга тескари таъсир кўрсатади.

3. Жаъми тақлиф эгри чизиги, жаъми тақлиф эгри чизигини силжитиб турувчи омиллар

Жаъми тақлиф деганда ишлаб чиқарилиши ва муайян нарх даражасида бозордан сотиб олиниши мумкин бўлган барча товар ва хизматларнинг реал ҳажми тушунилади. Жаъми тақлиф ишлаб чиқариш даражаси ва нархлар даражаси ўртасидаги боғлиқликни акс эттирувчи эгри чизик кўринишига эга. Нархлар ўсиши билан товар ишлаб чиқариш ўсиб боради, пасайиши билан тушиб боради.

4-чизма

Кейнсиан кесма иқтисодийёт пасайиши ҳолатида эканлигини кўрсатади, бунда катта миқдордаги меҳнат ва моддий ресурслар фойдаланилмаётган бўлса, инглиз иқтисодчиси Ж. Кейнсни таъкидлашича, агарда шу кесмада ишлаб чиқариш ҳажми ўса

бошласа ёки туша бошласа, бу ҳолат ўздан кейин нарх ва иш ҳақи даражаларини ўзгаришига олиб келмайди.

Вертикал (классик) кесма иктисодиётни "тўлиқ" бандлик шароитидаги ёки ишсизликнинг табиий даражаси нуқтасидаги ҳолатини ифодалайди. Бу вақтда ишлаб чиқариш қувватларидан, мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланаётган бўлади, шунинг учун ҳам нархдаги ўзгаришлар ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир кўрсатмайди. Яъни нарх ҳар қанча ошсаям, бу ишлаб чиқариш ҳажмини оширмайди.

Оралик кесма - ишлаб чиқаришни реал ҳажмини ўсиши билан нархлар ҳам ўсаётганини кўрсатади. Иктисодиётни барча секторларида иктисодий пасайиш ҳолатидан тўлиқ бандликка ўтиш нотекис ва турли вақтда юз беради. Айрим тармоқларда ресурсларни етишмовчиликка дуч келиш мумкин, уларга ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун эса асбоб-ускуналардан, ҳам малакасиз кадрлардан фойдаланишга тўғри келади. Бу маҳсулот бирлигига кетадиган харажатларни ўсишига ва натижада нарх ошишига сабаб бўлади.

Жаъми таклиф эгри чизиги нарх даражаси ва миллий маҳсулотнинг реал ҳажми ўртасидаги боғлиқликни ўрнатади.

Ишлаб чиқаришнинг кўпайиши ёки пасайишига нархдан ташқари нобаҳовий омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Бу омиллар жаъми таклиф эгри чизигини чап ёки ўнг томонга суради.

Нобаҳовий омиллар.

1. Ресурслар нархи – ресурслар нархи ошган шароитда маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатлар кўпаяди.

Бизга маълумки нарх даражаси ўзгармас бўлган шароитда фойда миқдори харажатларга боғлиқ бўлади.

Харажатлар ўсиши билан фойда камайиб боради, ҳамда маҳсулот ишлаб чиқаришга қизиқиш камаяди, агарда харажатлар камайса, фойда миқдори ошади ва ишлаб чиқариш кенгайди, жаъми таклиф ўсади. Умуман маҳсулот бирлигига сарфланган харажатларни кўпайиши жаъми таклиф эгри чизигини чап томонга, камайиши эса эгри чизикни ўнг томонга суради.

а) Ички ресурсларни ўзгариши-агар ички бозорда ресурсларни ўзгариши бўлса, яъни ер, меҳнат, капитал тадбиркорлик қобилиятларини таклифини ўсиши, уларни нархини пасайтиради, бу ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради.

б) Унумдорликдаги ўзгаришлар.

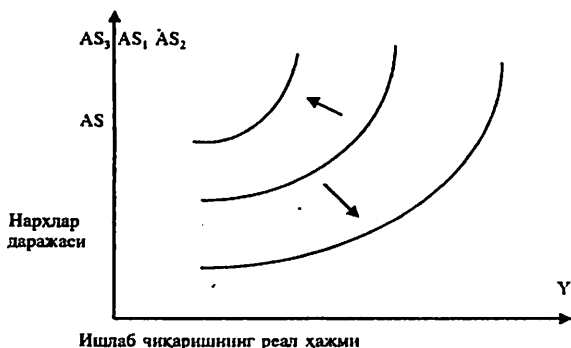
Харажатлар иктисодий ресурслардан унумли ва самарали фойдаланиш ҳисобигаям ўзгаради. Ишлаб чиқаришга янги технологияни жорий этиш, ходимлар малакасини ошириш унумдорликни оширади.

2. Ҳуқуқий меъёрларнинг ўзгариши.

Турли хилдаги ҳуқуқий меъёрларни солиқ субсидияларни миқдорини ўзгариши ишлаб чиқариш харажатларига таъсир қилиши мумкин.

Нобаҳовий омиллар таъсирида жаъми таклиф эгри чизигини сурилиши

5-чизма

Агар ҳуқумат ишлаб чиқарувчилар томонидан тўланиладиган солиқ ставкаларни оширса ва уларга бериладиган субсидияларни қисқартирса, бунда маҳсулот бирлигига кетган харажат ўсади, нарх ўзгармагани ҳолда фойда камаяди. Шу туфайли ишлаб чиқаришга бўлган рағбат тушиб кетиб, жаъми таклиф қисқаради, эгри чизик чапга сурилади.

4. Ишлаб чиқаришнинг мувозанатли реал ҳажми ва нархларнинг мувозанатли даражасига талаб ўзгаришининг таъсири

Нархларни мувозанатли даражаси деб шундай нарх даражаси тушиниладики, унда жаъми талаб ва жаъми таклиф бир-бирига мос келиши ва бир-бирига тенг бўлиши керак.

Нархларни мувозанатли даражасида маълум миқдордаги маҳсулотни харидорлар сотиб олишга, ишлаб чиқарувчилар эса уни ишлаб чиқариш ва сотишга рози бўлади. Бу миллий ишлаб чиқариш ҳажмини мувозанатли реал ҳажми дейилади.

6-Чизмада бу кўрсатилган бўлиб, жаъми талаб ва жаъми таклиф эгри чизикларининг кесишган нуқталаридир.

L1- жаъми талаб эгри чизигининг жаъми таклиф эгри чизиги билан унинг кейин кесмасидаги кесишган нуқтаси. Талаб эгри чизигини бу кесма бўйлаб ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ҳажми томон ҳаракати, нарх даражасини ўзгариши билан кузатишмайди.

P1- миқдор мувозанатли нарх.

Y1- миллий маҳсулотнинг мувозанатли реал ҳажми.

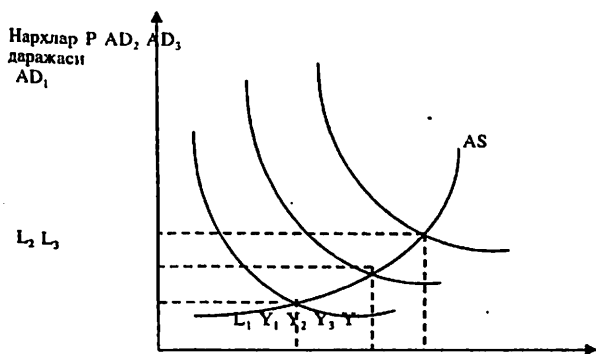
Жами талабни ошириши билан унинг эгри чизиги ўнгга сурилади ва мувозанат нуқтаси (L_2) оралиқ кесмада ўрнатилади.

Бу кесмада талабни кенгайтириши нархлар даражаси ва ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгариши билан боғлиқ (P_2 ва Y_2)

Жаъми талабни яна ўсиши эгри чизикни янаям юқорига сурилишига олиб келади. Шунда у AD_3 ҳолатини эгаллайди ва таклиф эгри чизигини классик кесмада кесиб ўтади. Бу ерда мувозанатли нарх P_3 да, ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ҳажми Y_3 нуқтада ўрнатилади.

6-чизма

Жаъми талаб ўзгаргандаги ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ҳажми ўзгариши

5. Ишлаб чиқаришнинг мувозанатли реал ҳажми ва нархларнинг мувозанатли даражасига жаъми таклиф ўзгаришини таъсири

Жаъми таклифга ёки муайн нарх даражасида бозорда таклиф қилиниши мумкин бўлган товар ва хизматларнинг реал ҳажмига нарх-навога боғлиқ бўлмаган бир қатор омиллар таъсири остида бўлади.

Бу омиллар жаъми таклифни гоҳ камайтириши, гоҳ кўпайтириши келтириб чиқариши мумкин. Биринчи ҳолатда жами таклиф эгри чизиги чапга, иккинчисида ўнгга сурилади.

E_1 мувозанат нуқтаси E_2 ва E_3 ҳолатига сурилади, нархларнинг мувозанатли даражаси ва ишлаб чиқаришнинг мувозанатли миқдори ҳам ўзгаради, фараз қилайлик иқтисодиётда маълум бир нархлар даражасида иш ҳақи ошган ва ходимларни ижтимоий суғуртасига ажратмалар кўпайган бўлсин, маҳсулот бирлигига сарфланадиган

ҳаражатлар ўсса (иш ҳақи ошса, ижтимоий суғурта ажратмалари кўпайса) фойда камаяди, бу жаъми таклифни қисқартиради.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Жаъми талаб – уй хўжалиги, корхоналар, ҳукумат ҳамда хорижий харидорларнинг товар ва хизматларга талабидир. Яъни истеъмолчилар, корхоналар ва давлат ҳар қандай нархда сотиб олиши мумкин бўлган миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмидир.

Нархлар даражаси – турли хил товар ва хизматларнинг алоҳида нархларини умумлаштирувчи жаъми нархдир.

Жаъми талаб эгри чизиги–нархлар даражаси ва талаб қилинган миллий маҳсулот ҳажми ўртасидаги боғлиқликни ифода этувчи чизикдир.

Жаъми таклиф – ишлаб чиқарилиши ва муайян нарх даражасида бозордан сотиб олинishi мумкин бўлган барча товар ва хизматларнинг реал ҳажмидир.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Жаъми талаб деганда нимани тушунаси?
2. Жаъми талабга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
3. Жаъми талабга таъсир кўрсатувчи нобаҳовий омилларга нималар қиради?
4. Жаъми таклиф деганда нимани тушунаси. Жаъми таклифга қандай нобаҳовий омиллар таъсир кўрсатади?
5. Кейнсча кесма иқтисодиётнинг қандай ҳолатини кўрсатади?
6. Жаъми таклифдаги оралиқ кесма нимани ифодалайди?
7. Ишлаб чиқаришнинг мувозанатли реал ҳажми ва нархларининг мувозанатли даражасига жаъми талаб ва жаъми таклиф қандай таъсир кўрсатади?
8. Ҳуқуқий меъёрларни ўзгариши билан жаъми таклифнинг алоқаси мавжудми?

Адабиётлар:

- Каримов И. Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишининг ўзига хос йўли Тошкент. «Ўзбекистон». 1993.
- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида Тошкент. «Ўзбекистон». 1995.
- Макконнел. К.Р., Брю С.Л. Экономикс.; Принципы, проблемы и политика. Том 1. «Республика», 1992.

- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика; Перевод с англ со второго изд. “ Дело ЛТД”, 1993.
- Мэнкью Н.Г. Макроэкономика. Перев с англ. М. МГУ. 1994.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. 14- боб. Тошкент, «Меҳнат». 1993.
- Бекнозов Н. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси Тошкент. «Университет». 1993.
- Йўлдошев З., Қосимов М. Макроиқтисодиёт асослари. Тошкент. «Ўқитувчи». 1994.
- Чжен В.А. Бозор қонуниятлари асослари 3-том. Т. 1996.
- Чжен В.А. Бозор ва очиқ иқтисодиёт. 4-том Т. 1996.
- Хақимова М. Макроиқтисодиёт. Тошкент. «Меҳнат». 1997. 6-боб.

XXI БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЦИКЛ НАЗАРИЯСИ. ИНҚИРОЗЛАРНИНГ САБАБЛАРИ, УЛАРДАН ЧИҚИШ ЙЎЛЛАРИ

1. Иқтисодий цикл тушунчаси.
2. Иқтисодий цикл босқичлари.
3. Иқтисодий цикл турлари.
4. II-жаҳон урушидан кейинги циклли ривожланиш хусусиятлари.

1. Иқтисодий ўсиш цикллари

Иқтисод бир маромда ривожланмайди, унга потекис тараққиёт ҳам хос. Тарихда ҳар қандай иқтисодий ўсиш ўрнига турғунлик ва ҳатто тушқунлик келган, сўнгра яна иқтисодий ўсиш бўлган. Иқтисоддаги шундай тебранма ҳаракат маълум даврларда такрорланиб турган. *Иқтисодий ривожланиш жараёнидаги кўтарилиш ва пасайиш ҳодисаларини ўз ичига олувчи, иқтисодиётнинг тебраниб туриши билан ифодаланувчи давр иқтисодий ўсиш цикли (даврийлиги) дейилади.*

Цикллар азалдан мавжуд, улар иқтисодиётнинг ҳамма турларига хос бўлган, аммо иқтисоддаги тебранма ҳаракат турли даврда ва турли шаклда намоён бўлган. Қадимги Дунё ва Ўрта асрлар иқтисодиётидаги тебранма ҳаракат асрлар давомида юз берган, чунки иқтисодий ўсиш омиллари кучсиз борган ва бу омиллар иқтисодиётга фаол таъсир эта олмаган. Иқтисодиёт қолоқ бўлганида, уни ривожлантириш учун инвестиция стишмаган, бунинг устига инвестициялар янги технологияни жорий этиш билан боғлиқ бўлмаган, чунки унинг ўзи асрлар давомида камдан-кам ўзгарган. Кишилар табиий кучлардан (масалан, шамол, сув кучи) фойдаланишни ўрганишлари учун кўп асрлар керак бўлган. Иқтисодиётнинг кўтарилиши ва пасайиши ўқтин-ўқтин бўладиган кашфиётлар, табиий офатлар ва урушлар билан боғлиқ бўлиб келган. Ўрта асрлардаги иқтисодий жонланишлар елканли кеманинг кашф этилиши ва савдо йўлларининг очилиши, Америка қитъасининг очилиши каби воқеалар билан изоҳланган.

Иқтисодий тараққиёт суст жойда цикллари ривожланиши аниқ намоён бўлмайди. Машиналашган ишлаб чиқаришга ўтиш муносабати билан иқтисодий ўсишнинг интенсив усуллари ҳаракатга келгач, иқтисодиётдаги тебранма ҳаракат очикдан-очик намоён бўлади ва тез-тез такрорланиб туради. Машиналар тизими пайдо бўлгандан сўнг циклли ривожланиш қонуний ҳодисага айланади. Айниқса, бу ҳозирги фан-техника инқилоби замонида кучаяди. Қолоқ ва ривожланган жамиятдаги иқтисодий тебранишлар сабаби айнан бир

хил эмас. Қолоқлик даврида бу кўпинча табиий омиллар ва фалокатлар натижасида бўлган, чунки иқтисодий фаолиятга тасодифлар кучли таъсир кўрсата олган. Иқтисодий қуввати кучли жамиятда ишлаб чиқариш табиий ва бошқа тасодифий ҳодисалар таъсирини кучсизлантира олади. Шу сабабли тебранишлар иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Уларни асосан икки нарса келтириб чиқаради. Биринчиси, фан-техника тараққиёти билан боғлиқ инвестициялар, иккинчиси, маҳсулот ва хизматларга бўлган талаб-эҳтиёжнинг ўзгариши. Улар биргаликда иқтисодий ўсишга таъсир этади. Маҳсулотга талабнинг ортиши ёки камайиши ишлаб чиқаришни кенгайтиришни ёки қисқартиришни тақозо этади. Бу ўз навбатида инвестицияларни ўзгартиради. Талаб кетидан инвестициянинг кўпайиши ишлаб чиқаришдаги техника ва технологияларни янгилайди. Аммо ишлаб чиқариш ҳаддан ташқари кўпайса, маҳсулот туриб қолади, уни кўпроқ ишлаб чиқариш зарурати бўлмайди. Натижада уни қисқартиришга тўғри келади. Ишлаб чиқаришнинг техникавий янгиланиши вақти-вақти билан бўлиб туради, шу сабабли иқтисодий ўсиш потекис юз беради. Иқтисодий ўсиш ўрнига турғунлик ёки тушкунлик келади, сўнг ишлаб чиқариш яна ўнгиланиб кетади. Техника тараққиётининг шиддатига қараб техникавий янгиланиш муддати қисқарди. Агар XIX асрнинг 1-ярмида техниканинг янгиланиши, яъни мавжуд техниканинг эскириши натижасида унинг янгиси билан алмаштириши 12-15 йилда бўлса, XX асрнинг охирига келиб, бу муддат 3-5 йилга тушиб қолди. Бунинг устига талаб-эҳтиёж ҳам тез янгиланди. Шу боисдан ўсиш ва пасайишдан иборат тебранма ҳаракат цикли (даври) ҳам қисқарди.

Собиқ Иттифок мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатдики, иқтисодий циклга жамиятдаги иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши ҳам таъсир этади. Бир иқтисодий тизим (тоталитар тизим) инқирозга юз ўгириб, иқтисодий ўсишни таъминлай олмагани ҳолда, унга қодир бўлган янги тизим (бозор тизими) шаклланиб улгурмаган шароитда ишлаб чиқаришнинг ўсиши унинг тушкунлиги билан ўрин алмашди. Натижада ишлаб чиқаришнинг камайиб кетиши билан боғлиқ иқтисодий кризис келиб чиқади. Тушкунликнинг давомийлиги, ундан чиқиш муддати янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланишига боғлиқ. Иқтисодий тизимларнинг ўрин алмашуви билан боғлиқ бўлган иқтисодий ўсишдаги ўзгаришлар ўткинчи, бинобарин, вақтинча бўлади. Янги тизимга ўтилгач, иқтисодий цикл ўзининг қонуний ҳолатига қайтади.

2. Иқтисодий цикл, ҳозирги назарияларга кўра тўрт босқичдан иборат:

- 1) ўсиш чўққиси;
- 2) пасайиш;

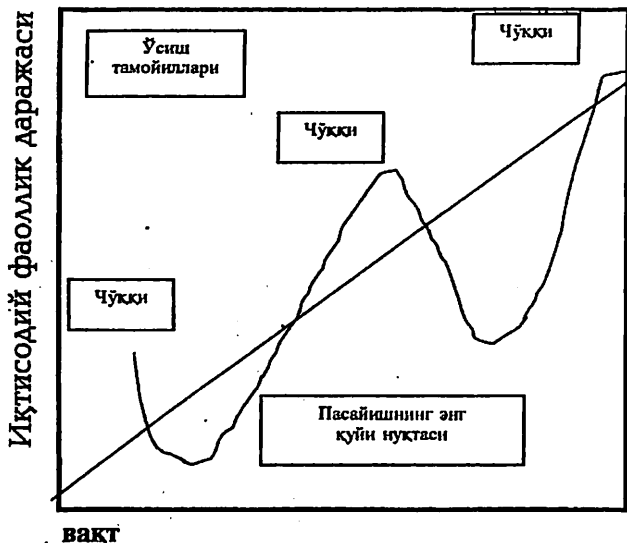
3) турғунлик (депрессия);

4) жонланиш.

Шу босқичлар кетма-кет юз беради. Тўлқиннинг келиб-қайтиши, кўтарилиши-тушиши каби ҳаракат иқтисодиётда ҳам юз беради, лекин бу иқтисодиётнинг илгарилаб боришига хос. Тўлқинсимон ҳаракатни АҚШ иқтисодчилари куйидагича тасвир этишади (1-чизма).

1-чизма

Иқтисодий цикл босқичлари

Чизмадан кўринадики, юқорилашиб борадиган тўғри чизик иқтисодий ўсишни билдиради. Аммо шу ўсиш жараёнида иқтисодиётнинг кўтарилиб-пасайиб, яна кўтарилиб-пасайиб туришидан иборат ҳаракат юз беради. Бу ҳаракат маълум даврда такрорланади. Расмдан тўлқинсимон ҳаракатни уч бор такрорланганини кўрамиз, чунки иқтисодиёт уч марта ўз чўққисига чиқади.

Иқтисодиётнинг бир босқич узра ҳаракати ўз хусусиятига эга. Ўсиш чўққисидан иборат босқич ишлаб чиқаришнинг юксалишидан далолат беради. Бу босқичда иқтисодий фаоллик кучаяди, буни Фарбда "БУМ" гуркираши деб аталади. Ишлаб чиқариш суръатлари ошади, тўла иш билан банд бўлиш пайдо бўлади, ишлаб чиқариш қувватлари тўла ишлайди, маҳсулот кўп яратилса-да, сотилиб кетади, аммо инвестиция фаолияти кучли бўлмайди. Шундан сўнг ишлаб

чиқариш пасая боради ва қўйи нуктага тушади, ишсизлик орта боради, ишлаб чиқариш қувватлари бўшаб қолади, товарлар ҳам туриб қолиб, бозор касодлашади. Мана шундай тушкунликни *иктисодий кризис* деб ҳам аташади. Шундан сўнг *депрессия* (турғунлик) босқичи келади. Бу босқичда иктисодиёт на пасаймай, на ўсмай бир ҳолатда қалқиб туради. Ишсизлик ҳам бир меъёрда туради, нархлар ўзгармайди, аммо инвестицион фаоллик бошланади. Инвестиция кўпайиб, ишлаб чиқариш янгиланади, инвестиция “хаста” иктисодиётни даволаш учун берилган инъекция (эмлаш) муолажа вазифасини ўтайди. Ишлаб чиқариш техникаси янгиланади, янги харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқариш бошланади. Бунинг натижасида иктисодиётда *жонланиш* бошланади, у секин-аста юқорига кўтарила бошлайди, талаб ўсади, нарх ошади, иш билан банд бўлиш ортади, ишлаб чиқариш қувватлари тобора тўла ишлай бошлайди. Натижада ишлаб чиқариш яна чўққига чиқиб олади. Шундай ҳаракат қайта-қайта юз беради ва ҳодисалар занжири бу цикли ривожланиш орқали бориши унинг муаммолари мавжудлигидан дарак беради. Иктисодий ўсиш муаммоларини ҳал этиш ижтимоий тараққиётга йўл очади.

Бинобарин, иктисодий цикл ўз ичига бир томондан эса-уни соғломлаштиришни олади, зеро эски иктисодиёт таркиби бугунлай ўзгаради, бошқа томондан меҳнатни ташкил этишнинг янги технология ва усулларни жорий этиш, асосий ишлаб чиқариш фондларини янгилаш рағбатлантиради.

3. Иктисодий цикл турлари. Иктисодий инқирознинг иккита асосий тури маълум: *ортиқча ишлаб чиқариш* ва *кам ишлаб чиқариш*. Биринчи ҳол бозор иктисодиётига хос. У XIX асрнинг бошлариданоқ кўзга ташлана бошлаган. Биринчи ортиқча ишлаб чиқариш инқирози Англияда 1825 йилда бошланган. Шундан буён, инқирозларнинг мунтазамлилиги, циклик кўриниши ҳар 10-11 йилда такрорланиб туради. 1857 йилдаги инқироз биринчи жаҳон циклик инқирозига айланди.

Инқироз иктисодий ўсиш суръатларининг пасайиши, ишлаб чиқариш миқёсларининг қисқариши, сотилмаган маҳсулот захираларини кўпайиши, омбор ва дўконларнинг молга тўлиб кетиши, буюртмалар миқдорининг камайиши, ускуналар, қурилишга талабнинг озайиши билан ифодаланади. Жамғарилган товарларни ўз таннархидан паст нархда сота олмайдиган корхоналар оммавий равишда синади. Ишсизлик ўсади, молиянинг кредит алоқалари узилади, қимматбаҳо қоғозлар бозори касод бўлади, банк фоизининг меъёри ошади.

Ортиқча ишлаб чиқариш танглиklarининг асосий сабаби, иктисодиётнинг товар турига, унинг рақобатли бозор механизмларига хос

бўлган зиддиятларнинг бутун бир мажмуига бориб тақалади. Рақобат ва энг кўп фойда олишга сабаб бўладиган ишлаб чиқаришни доимий тарзда кенгайтириш ишлаб чиқарилган товарлар ва уларни таклиф қилиш истеъмолчиларнинг тўлов қобилиятидан анча ошиб кетишга олиб келади. Натижада, сотилмаган товарлар, ускуналар, чала қурилиш ҳажмлари ошади. Оқибатда, корхоналар ўзлари кўрган фойдани олмайдилар, синадилар, ходимларига иш ҳақи тўлай олмайдилар, зарур хом ашёни сотиб олишга, ишлаб чиқаришни аввалги миқёсларига ушлаб туришга қурблари етмайди. Фирмаларнинг бир қисми хонавайрон бўлади, ишсизлик ўсади, саноат ишлаб чиқаришнинг куммулатив (кўпаювчи) спирали амал қила бошлайди: иқтисодиётнинг ҳали арзимас қисми банкрот бўлган даврда бўхрон ва қорхоналар синишини дастлабки белгилари кўриниши билан ишдан бўшатирилган кишилар зарур товарларни харид қилишга қодир бўлмай қоладилар, натижада бозордаги ялпи талаб пасаяди. Ўз ходимлари бўшатаётган ва хом ашёга, ускуналарга, қурилишга бўлган талабни қисқартираётган бошқа корхоналар бу жараёнга қўшиладилар, бу эса бозордаги ялпи талабнинг, яъни сифати ва фойдалилигидан қатъий назар, барча товарлар ва хизматларнинг куммулатив тушкунлиги иккиламчи тўлқинига соғломлаштиришга ва янгилаш учун бўлган тангликка дучор қилади, дейиш мумкин.

Ортиқча ишлаб чиқаришнинг иқтисодий тангликларни бошқариш усулларини илк маротаба инглиз иқтисодчиси Жон М. Кейнс таклиф қилган эди. Унинг фикрича, зарур пайтда, яъни, ортиқча ишлаб чиқаришнинг дастлабки белгилари (маҳсулот сотилмай қолиши, истеъмол ва тадбиркорлик талаби пасайиши) кўриниши билан бозор давлат ўйинига аралashi керак, иқтисодиётга давлат харидор, инвестор тарзида аралашиб, бу билан ялпи талабни қўллаб-қувватлаши, ишлаб чиқариш, ишсизлик иқтисодий ўсиш суръатларининг куммулатив қисқариши жараёнларини авж олишига йўл қўймаслик керак. Бироқ, Кейнс усуллари қисқа муддат учунгина ижобий аҳамиятга эга, улардан узоқ вақт ичида фойдаланиш эса бозорни издан чиқишга, талаб инфляцияси туғдирган асосий хусусий инвестициялар ва нархлар мутаносиблигига олиб келади.

Кам ишлаб чиқариш инқирозидида ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш тизимида ишлаб чиқариш билан аҳоли эҳтиёжлари номувофиқлиги юзага келтирилган нисбатлар бузилади: тўловга қодир талаб бозордаги товарлар таклифи ҳажмидан ошиб кетади. Инқирознинг бундай тури бозор юксак даражада монополлашган, рақобат механизмлари мавжуд бўлмаган маъмурий буйруқбозлик иқтисодиёти учун хосдир. Якка ҳоким корхоналар учун истеъмолчилар эҳтиёжини ва тўловга қодир талабни қондирадиган товарларни кўп миқдорда ишлаб чиқариш фойдали эмас: улар учун товар ассортиментен-

тини кенгайтирмасдан туриб ўз маҳсулотини нархини кўтариш кифоя қилади. Нархлар сунъий равишда паст даражада ушлаб туриладиган марказлаштирилган давлатда арзон товарлар оммавий тақчил бўлиб, айланмишдаги пулларни қоплолмайдиган вазият юзага келади. Буйруқбозлик иқтисодиёти доирасида сурункали тақчилликка қарши чоралар одатда давлатнинг корхоналар фаолиятига бевосита маъмурий аралашувига асосланади. Бу чоралар монополизацияга қарши сиёсат юргизишнинг ишлаб чиқаришни хусусийлаштириш ва давлат эгалигидан чиқаришни бюджет субсидиялари ва мақсадли инвестициялашни ҳам ўз ичига олади. Нархларни эркинлаштиришнинг ўзи тақчилликка қарши кураш воситаси сифатида самарадор эмас ва у оммавий чиқимлар инфляцияси ва таклифлар инфляцияси сингари оғир оқибатларга олиб келади.

4. II -жаҳон урушидан кейинги цикли ривожланиш хусусиятлари

Иккинчи жаҳон урушидан кейин, ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқариш йнгирма йилдан кўпроқ вақт давомида аҳолининг иш билан бандлиги нисбатан юксак даражада бўлган ҳолда тезроқ ўсиб борди. Бунда, бир томондан, капитал жамғаришнинг умуман қулай шароитлари, иккинчи томондан – инқирозга қарши давлатнинг тартибга солиш чора-тадбири таъсир кўрсатди.

Давлат иқтисодий таназзул даврларида талабни рағбатлантиришни кўзда тутувчи инқирозга қарши тадбирларни ҳам юксалиш босқичларида талабни қондиришга қаратилган пулнинг кадрсизланишига қарши (инфляцион) чора-тадбирларни ҳам амалга оширади.

Циклик инфляцияга қарши сиёсат туфайли асосий, капитални янгилаш урушдан аввалги даврдагига нисбатан, айрим мамлакатларда анча жадал бир меъёردа кечди, иқтисодий инқирозлар билан биргаликда шахсий истеъмол даражасининг кескин қисқариши содир бўлмайди.

Ҳозирги замонда алоҳида мамлакатларнинг иқтисодиётидаги ижобий ўзгаришлар, энг аввало фан-техника тараққиётининг ҳамда ишлаб чиқаришни байналминиллашувининг ўсиши муносабати билан ишлаб чиқариш қучларининг жадал ривожланишини натижасидир. Лекин айни чоғда ҳам иқтисодиётни даврийлик таркибий инқирозлари, пулнинг кадрсизланиши жараёни, экология, валюта-молия инқирозлари, шунингдек тармоқ, энергетика, хом ашё инқирозлари иқтисодиётни тушқунликка солиб турибди. Ҳозирги даврда саноат таркибидаги ва умуман иқтисодиётдаги ўзгаришлар ишлаб чиқариш жараёнини жадаллаштиришга ҳар томонлама таъсир кўрсатмоқда. Электрон ҳисоблаш техникаси, радиоэлектрон қурилмалар, космик ракеталари ишлаб чиқариш тармоқларининг ривожланишига ФТР

илгор ютуқлари биринчи навбатда жорий этилмоқда. Бу тармоқлар иқтисодийни нисбатан бир неча баробар тез ривожлантирмоқда ва мамлакатларнинг ҳолатини акс эттирмоқда. Шу билан бир вақтда, ундирма, қора ва рангли металлургия, кemasозлик, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ва қатор кимё саноати тармоқларининг бозорни қисқариб бормоқда. Масалан, 80-йилларда Япония иқтисодийи ўртача 4,8 % ўсган, электрон ва у билан боғлиқ тармоқлар эса 16% ўсган. Шу даврда пўлат ишлаб чиқариш мутлақо ўсмаган, нефть истеъмоли эса 19% га камайган.

АҚШ да 80-йилда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 2,9% ўсган, компьютерлар, ҳисоблаш техникаси, медицина асбоблари ишлаб чиқариш 14% га ўсган. Кemasозлик, қишлоқ хўжалиги машиналари ишлаб чиқариш, қора ва рангли металлургия ундирма саноати 40% қисқарган. Ривожланган мамлакатларни ялпи капитал маблағларининг 70-80%и ишлаб чиқаришни кенгайтиришга эмас, асосий капитални янгилашга ва ишлаб чиқаришни реконструкция қилишга сарфланмоқда. Уларда иқтисодий ўсишнинг асосий кўринишларидан бири ишчи ва хизматчилар сонининг саноат ва қурилишга нисбатан ноишлаб чиқариш, яъни хизмат кўрсатиш соҳасида ортишидир. Масалан, АҚШда ишчиларнинг ҳар 5 кишидан 3 таси, яъни 60%и ноишлаб чиқариш соҳасида банд. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига бўлган талабни акс эттирувчи иқтисод тузилишидаги бу ўзгаришлар, албатта хўжалиқда маълум салбий ҳолатларни келтириб чиқаради. Шунга кўра, ҳозирги даврда нисбий ортиқча ишлаб чиқариш ёки нисбий кам ишлаб чиқариш шаклидаги инқирозлардан ташқари таркибий инқирозлар ҳам юзага келмоқдаки, бунда айрим соҳа ва тармоқлар ўртасида чуқур номутаносибликлар вужудга келади.

Таркибий инқироз – хом ашё товарларининг кескин етишмаслиги, масалан, энергия инқироzi билан бошланади. Оқибатда талаб ва таклиф мутаносиблиги бузилади ва хом ашёнинг баҳоси кўтарилиб кетади. Натижада, шу вақтгача яширин кўринишда бўлган иқтисодийнинг муҳим тармоқларидаги ортиқча йиғилиб қолган капиталлар юзага чиқади. Улардаги ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисмида ишлаб чиқариш самарасиз бўлиб қолади, ишлаб чиқариш тўхтайди, корхоналар ёпилади, ишсизлик кўпаяди. Бундай кўриниш циклик инқирозда ҳам юзага келиши мумкин. Лекин таркибий инқирозда, унинг келиб чиқиши мутлақо бошқа сабабдан бўлади, таркибий инқирозлар цикли характерга эга эмас, лекин узок муддат давом этиши билан характерланади. Даврий инқироздан фарқли равишда, таркибий инқирозда, масалан пўлат қуйиш, кўмир саноати издан чиқиб турганда, тўқимачилик саноати, кemasозлик ёки шунга ўхшаш айрим алоҳида тармоқлар тез ривожланиши, улар-

нинг фойдаси ортиши, маҳсулот ишлаб чиқариш кўпайиши мумкин. Давлат, албатта, иқтисодиётдаги инқирозларга, тушкунлик кўринишларига бефарқ муносабатда бўлмайди. Инқирозларнинг нохуш оқибатларини олдини олиш, унинг оқибатларини бартараф этиш учун кўпгина мамлакатлар фаолиятларини мувофиқлаштирмоқдалар. Биргаликда миллий дастурлар ишлаб чиқмоқдалар. Таркибий сиёсат йўналишлари тадбирларини режалаштирмоқдалар. Таркибий сиёсат – ижтимоий ишлаб чиқаришни фан, техника ва технологиядаги ўзгаришларга мувофиқ тарзда, умумий ва алоҳида эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда ривожлантиришга қаратилган тадбирлар тизимидир. Иқтисодиётнинг ривожланишидаги сифат ўзгаришлари халқ ҳўжалигида жиддий таркибий ўзгаришлар қилишни, унинг тармоқларида мугтасил муганосиб ҳолда ривожлантириш чора-тадбирларини кўриб боришни талаб қилади. Таркибий сиёсат инвестиция сиёсати билан чамбарчас боғлиқдир ва ҳал этишнинг даражаси у билан белгиланади.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Иқтисодий цикл – ривожланиш жараёнидаги кўтарилиш ва пасайиш ҳодисаларини ўз ичига олувчи, иқтисодиётни тебраниб туриши билан ифодаланувчи давр.

Иқтисодий инқироз – ишлаб чиқаришнинг пасая бориши ва қўйи нуқтага тушиши, ишсизликнинг орта бориши ишлаб чиқариш қувватларини бўшаб қолиши, товарларни туриб қолиши, бозорнинг касодга учраши билан ифодаланади.

Турғунлик – бу босқичда иқтисодиёт пасаймайди ҳам, ўсмайди ҳам бир ҳолатда қалқиб туради.

Жонланиш -бу босқичда ишлаб чиқариш техникаси янгиланади, янги харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқариш бошланади.

Юксалиш – бу босқичда ишлаб чиқариш суратлари ошади, тўла иш билан банд бўлиш пайдо бўлади, ишлаб чиқариш қувватлари тўла ишлайди, маҳсулот кўп яратилса-да, сотилиб кетади, лекин инвестиция фаолияти кучли бўлмайди.

Ортиқча ишлаб чиқариш иқтисодий инқирози – ортиқча миқдорда товар ишлаб чиқариш, айти пайтда халқ оммаси харид қувватининг пасайиши натижасида ишлаб чиқарилган товарларни сотиш шу асосда нархларнинг пасайиши, ишлаб чиқаришнинг қисқариши, ишчиларни ишдан оммавий равишда бўшатилиши ва ишсизлар сонининг кўпайиши, кредит муносабатларининг бузилиши ҳамда кўпчилик корхоналарнинг синиши кабиларда ифодаланади.

Кам ишлаб чиқариш иқтисодий инқирози – бу вазиятда ижтимоий такрор ишлаб чиқариш тизимида ишлаб чиқариш билан

аҳоли эҳтиёжлари номувофиқлиги юзага келтирган нисбатлар бузилади: тўловга қодир талаб бозордаги товарлар таклифи ҳажми-дан ошиб кетади. Инқирознинг бундай тури бозор юксак даражада монополлашган, рақобат механизмлари мавжуд бўлмаган маъмурий буйруқбозлик иқтисодиёти учун хосдир.

Таркибий инқироз – хом ашё товарларининг кескин етишмаслиги, масалан, энергия инқироzi билан бошланади.

Иқтисодий мувозанатлик – иқтисодий жараёнларда унинг икки томонини бир-бирига тенглигидир. Бунга мисол, мавжуд иқтисодий ресурслар ва жамият эҳтиёжларининг бир-бирига тенг келишидир.

Иқтисодий мутаносибликлар – иқтисодиёт турли тармоқлари ва соҳалари иқтисодий фаолият натижаларининг ўзаро микдор ва таркибий мос келиши.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодий цикл нима?
2. Иқтисодий циклнинг қандай назариясини биласиз?
3. Иқтисодий цикл босқичларини тушунтириб беринг?
4. Ҳозирги вақтда иқтисодиётнинг цикли ривожланишида қандай ўзгаришлар рўй берди?
5. Иқтисодий цикл турларини айтиб беринг?
6. Ортиқча ишлаб чиқариш инқироzi нима? Кам ишлаб чиқариш инқироzi-чи?
7. Таркибий инқироз деганда нимани тушунасиз?
8. Иқтисодиётнинг даврий ривожланишида қандай циклнинг турларини учратиш мумкин?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: «Ўзбекистон», 1998.
- Камаев В.Д. и колл. авт. Экономическая теория: Учебник. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998.
- Бекнозов. Н. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. Т.: «Университет», 1993.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика Пер. с англ. М.: Республика, 1992.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Пер. с англ. - М.: Дело ЛТД, 1993.

- Эркаев Б.А., Каримова Г.И., Абулқосимов Ҳ.П. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш воситалари. -Т.: «Шарқ», 1996.
- Шодмонов Ш., Ганихўжасв Ф. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий такрор ишлаб чиқариш (ўқув кўлланма). Т., 1993.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т.: «Меҳнат», 1995.

XXII БОБ. ИҚТИСОДИЙ ҶСИШ ВА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ТАРТИБЛАНИШИ

1. Иқтисодий ўсишнинг моҳияти, унинг турлари ва омиллари.
2. Иқтисодий ўсишнинг моделлари.
3. Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ўсиши шарт-шароитлари.
4. Иқтисодий ўсиш барқарорлигини ошириш механизмлари.

1. Иқтисодий ўсишнинг моҳияти, унинг турлари ва омиллари

Иқтисодий ўсиш категорияси, одатда, тўла бандликка эришган иқтисодиёт билан боғлиқ. Агар иқтисодий тизимни ўзининг ривожланиши юқори нуқтасида муаллақ туриб қолган шароитда кўриб чиқилса, бундай вазиятда иқтисодий ўсиш иқтисодиётнинг янада юқори даражага ўтиши даврида содир бўлиши мумкин. Шундай қилиб, иқтисодий ўсиш – статистика эмас, балки динамика кўрсаткичидир. Маълумки, ишлаб чиқариш узлуксиз содир бўладиган жараён. Доимо ўсиб боровчи ва такрорланиб турадиган ишлаб чиқариш жараёни такрор ишлаб чиқариш деб юритилади. Агар такрор ишлаб чиқариш бир хил ҳажмда тикланиб турса, мавжуд ҳолда бу оддий такрор ишлаб чиқаришдир. Агарда ишлаб чиқариш ҳажми мутгасил равишда ўсиб борса, унда бу кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш бўлади. Бошқача айтганда, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш бу айнан иқтисодий ўсиш демакдир.

Иқтисодий ўсиш – бу ижтимоий маҳсулот ва уни ишлаб чиқариш омилларининг миқдоран кўпайиши ва сифат жиҳатидан такомиллашиши бўлиб, у аҳоли турмуш даражасининг ўсиши билан тавсифланади.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиб боришига қандай эришилаётганлигига қараб иқтисодий ўсишнинг турлари фарқланади. Албатта, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг энг оддий усули бу ишлаб чиқариш жараёнига кўшимча ресурсларни жалб қилишдир. Иқтисодий ўсишнинг бундай турини экстенсив деб атайдилар.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури шу билан тавсифланадики, ишлаб чиқаришнинг ошиб бориши ишлаб чиқариш, технологиянинг энг такомиллашган омиллари, яъни ФТТ ҳисобига таъминланади.

Тушунарлики, иқтисодий ўсишнинг тури шартлиликнинг катта улуши билан аниқланиши мумкин, чунки реал хўжалиқ амалиётида у “соф” кўринишда намоён бўлмайди, такрор ишлаб чиқаришнинг интенсив ва экстенсив турлари биргаликда мавжуд бўладилар ва такрор ишлаб чиқаришнинг аралаш тури ташкил топади. Такрор ишлаб чиқаришнинг тури, қайси бири етакчи бўлиб, маҳсулот ўсишининг энг кўп улушини берса, шуниси билан белгиланади. (жадвал 1).

Такор ишлаб чиқариш турлари

Интенсив	Аралаш	Экстенсив
Техника ва технологияни такомиллаштириш орқали ишлаб чиқариш потенциалини кўпайтириш	Фойдаланилаётган ишлаб чиқариш омиллари миқдорини кўпайтириш техника ва технологияни такомиллаштириш натижасида ишлаб чиқариш қувватини ошириш	Ишлаб чиқариш қувватларини фойдаланилаётган ишлаб чиқариш омиллари миқдорини кўпайтириш ҳисобига ошириш.

Тарихий нуқтаи назардан интенсивлаштиришни фақатгина ҳозирги даврга хос бўлган феномен сифатида талқин қилиб бўлмайди. Экстенсив иқтисодий ўсишни интенсив билан алмашилиши ҳар сафар ишлаб чиқаришнинг технологик усули – ишлаб чиқарувчи кучларнинг бирикиши (ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситалари) усули алмашилиши ва бу компонентларнинг сифат жиҳатидан ўзгаришидан кейин содир бўлади. Бундан ташқари, ҳаттоки билимларнинг муттасил равишда жамғарилиб бориши ва уларни ишлаб чиқаришга қўллашнинг сакраш характерида бўлишига қарамай экстенсив иқтисодий ўсишдан интенсивга ўтиш бевосита, оралик босқичларсиз амалга оширилмайди.

Харажатлар ҳажмининг ошиб борувчи пировард натижаларига трансформациясининг биринчи босқичи харажатлар барқарорлашуви, ундай кейин эса уларнинг тежалиши билан боғлиқ. Бу босқич ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш орқали ўсиш деб номланади. У рақобат, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, бошқариш, маркетинг нарх-наво ва бошқа омилларнинг амал қилиши таъсири билан тавсифланади. Бундай ўсишнинг давомийлиги маълум технологиялардан фойдаланишда ресурслар миқёси билан чекланади. Шунинг учун ўзгармаган ишлаб чиқариш технологиялари шароитида ресурсларни тежаш орқали ўсишга эришишнинг узок давом этиши ривожланишга тўсқинлик қилиши мумкин.

70-йиллар охири – 80-йиллар бошларида ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти ана шундай тўсиққа дуч келди. Энергетика ва хом ашё муаммоларининг кескинлашуви бу эса қазиб олиш ва қайта ишлаш саноати тармоқлари ишлаб чиқариш қувватларининг катта миқёсда иш билан таъминланмаганлигига олиб келди.

Ресурслар муаммосини тубдан ҳал қилиш интенсивлаштиришнинг иккинчи босқичи, техноген ўсишга ўтиш билан боғлиқ. Бу ўсишнинг муҳим томонлари – технологияларни радикал ўзгартириш,

ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш истеъмоли структурасини кескин ўзгартириш, анъанавий материаллар ва энергия манбаларининг ноанъанавийлар билан алмаштириш ва ҳ.к.

Техноген ўсишнинг асосида ишлаб чиқаришга фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш ётади.

Мамлакатда иқтисодий ўсиш (унинг туридан қатъий назар) мавжудми ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш учун реал ЯММнинг, ёки жон бошига тўғри келадиган ЯММнинг ўсиш суръатларини кўрсаткичидан фойдаланилади. У қуйидагича ҳисобланади.

Жорий йилдаги Олдинги йилдаги

Ўсиш (ЯММ – ЯММ) 100

суръати Жорий йилдаги ЯММ

Иқтисодий ўсиш омилларига қуйидагилар киради:

- табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
- меҳнат ресурсларининг миқдори ва сифати;
- асосий капиталнинг ҳажми;
- ишлаб чиқариш технологиясининг даражаси;
- ЯММ га бўлган талаб;
- ресурсларнинг мақсадга мувофиқ тақсимланиши ва бошқалар.

2. Иқтисодий ўсишнинг моделлари

Иқтисодий ўсишни билиш уни самарали бошқариш мумкин бўлиши учун зарур бўлган моделларини ишлаб чиқишга олиб келиши лозим.

Турли даврларда иқтисодий ўсишнинг маълум моделлари таклиф қилинган. Уларнинг баъзиларини кўриб чиқамиз.

Иқтисодий ўсиш омилларини белгиловчи сифатида ишлатилувчи барча моделлар орасида, яъни таклиф омиллари (ишлаб чиқариш). 1. Оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш. 2. Ишлаб чиқариш функцияси модели диққатга сазовордир.

Ижтимоий ишлаб чиқариш икки катта бўлинмага ажралади:

- I-бўлинма – ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш;
- II-бўлинма – истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш.

Маҳсулотларни айирбошлаш бўлинмалар ичида ва бўлинмалар орасида амалга оширилади. Иқтисодий ўсишнинг асосий шартини биринчи бўлинмада ишлаб чиқарилган маҳсулот тўла реализация қилиниши лозим. Шундай қилиб, I-моделда устуворлик ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқаришга берилади ва шу билан бирга, иккинчи бўлинма маҳсулот реализацияси муаммоси эса умуман кўйилмайди.

50-йилларда реализация муаммоларининг кескинлашуви муносабати билан талаб омилларига асосланган иқтисодий ўсиш моделлари юзага келади. Бу моделларнинг назарий асослари Дж.М.Кейнс қарашлари бўлиб, бунга бинноан бозор механизми талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатни таъминлаб бера олмайди, бунинг натижасида иқтисодий ўсишга эришиш мақсадида жамиятнинг ялпи даромадларини ошириш зарур.

Кейнс иқтисодий ўсиш моделларида уч асосий муаммо кўриб чиқилади.

- иқтисодиётни потенциал имконият даражасида ўсишини белгиловчи омиллар;

- иқтисодиётнинг муттасил равишда ўсишини таъминловчи макроиқтисодий категорияларнинг бир-бирига боғликлиги;

- муттасил ўсишга эришиш характери.

Кейнсча ёндашувнинг ўзига хос томони шундан иборатки, муттасил иқтисодий ўсишни амалга ошириш жамғариш ва истеъмолни тартибга солишда солиқ ва бюджет сиёсати ёрдамида давлат аралашувини талаб этади.

Иқтисодий ўсиш ёки “иқтисодий динамика” назарияларида кейнсча йуналишнинг асосий вакиллари Р.Харрод, Е.Домар ва Ф.Перрулардир.

Харроднинг фикрича муттасил иқтисодий ўсишга эришиш учун иқтисодиётда тўла бандликни таъминлаш зарур. Бунга эса мунтазам равишда ривожланиб борувчи иқтисодиёт шароитида эришилади.

Муттасил иқтисодий ўсишни таъминлаш муаммосига бундай ёндашувнинг асосий камчилиги унинг меҳнат ресурслари ва ФТТ омилларининг инкор этилишидадир. Айнан шу, кейнсча иқтисодий ўсиш моделларининг янги классик йуналиш вакиллари томонидан танқид қилинишига сабаб бўлди. Улар ишлаб чиқаришни фақат жамғаришни кўпайтириш ҳисобигагина эмас, балки янги техникани жорий қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ҳисобига ҳам ўстириш масаласини қўйдилар.

Ўсишнинг янги классик назариясининг кўзга кўринган намоёндалари америкалик иқтисодчи Р.Солоу ва инглиз иқтисодчиси Дж. Милдир.

Иқтисодий ўсиш янги классик назариясининг асосий камчилиги шундан иборатки, улар маҳсулот реализацияси муаммосини тўлалигича инкор қиладилар ва эътиборни ишлаб чиқариш харажатлари, энг кам харажатлар эвазига энг кўп фойда олишга қаратадилар.

Миллий манфаатлар талабларига жавоб берувчи ва иқтисодий ўсишга зарур бўлган шарт-шароитларни яратувчи макроиқтисодий тартибга солишнинг энг макбул стратегиясини асослаш-мураккаб вазифа бўлиб, у ҳозирги замон жаҳон ривожланиши қонуниятларини

чукур ўрганишни талаб этади. Бунда қуйидаги масалалар катта аҳамиятга эгадир:

- инфляция даражасининг ўзгариши, пул массаси ўсиш суратлари, миллий валюта девальвацияси, давлат истеъмоли даражаси, иқтисодий муҳитнинг бошқа индикаторлари кўрсаткичлари ва параметрлари (ўлчамлари)нинг йўл қўйилиши мумкин бўлган чегаралари қандай?
- иқтисодий ўсиш суратлари ва санаб ўтилган индикаторлар (кўрсаткичлар) ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик борми?
- иқтисодий ўсишнинг энг юқори суръатларини таъминлаш учун давлат томонидан тартибга солиш (ёки иқтисодий эркинлик) даражаси қандай бўлиши керак?

Ўтиш иқтисодиётига эга бўлган давлатлар учун бу масалалар нафақат мавҳум-назарий, балки ҳаётий муҳим амалий аҳамиятга эгадир, чунки уларга бўлган муносабат асосида танланган иқтисодий ўзгаришлар моделнинг самарадорлигини баҳолаш, уни такомиллаштириш йўллари белгилаш мумкин.

Этакчи иқтисодчи олимлар орасида келтирилган масалалар бўйича ягона жавоблар йўқ. Уларнинг баъзилари, жумладан, қатор халқаро молиявий ташкилотлар вакиллари иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш мақсадида рақобат-бозор механизми амал қилишида ҳар қандай чеклашларни олиб ташлаш, иқтисодий жараёнларни тартибга солиш соҳасидан давлатни сиқиб чиқариш зарур деган фикрни билдирадилар. Улар “либерализация-яхши (благо), давлат томонидан тартибга солиш-ёмон (зло)” деган шиордан келиб чиқадилар.

Бошқалари, Япония, Жанубий Корея ва бошқа давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ҳозирги замон бозор иқтисодиётини давлатнинг фаол ёрдамсиз ва давлат томонидан тартибга солишнинг юқори даражаси сақланишисиз юзага келтириб бўлмаслигига асосландилар.

Неолиберал концепцияси заминида – молиявий барқарорлик зарурияти иқтисодий ўсишнинг мажбурий шarti эканлиги ётади. Бунда энг кўп илгари суриладиган далиллар шундан иборатки, инфляциянинг, пул эмиссияси ва давлат корхоналари улушининг ЯИМда, ташқи савдо оборотида экспорт ва импортга солиқлар улушининг ўсиши иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатади.

Бирок, кўпгина таниқли иқтисодчилар барқарорлаштиришнинг неолиберал дастурларига шубҳа билан қарайдилар. Масалан, Я.Корнай, мавжуд муаммони Венгрия мисолида таҳлил қилиб, икки тенг вазифани-барқарорлаштириш ва иқтисодий ўсишни бир вақтнинг ўзида, иқтисодиётнинг ўсиши учун энг қулай шароитларини шаклланишини кутмаган ҳолда ҳал этиш керак деб ҳисоблайди.

Бошқа иқтисодчилар, жумладан россиялик академик Л.Абалкинининг таъкидлашича, сўнгги ўн йилликларда катта ютуқларга эришган давлатлар иқтисодиётларини кўп укладли аралаш хўжаликлар тизимларини ташкил этадилар, буларда рақобат-бозор механизми ва давлат томонидан тартибга солиш, иқтисодиёт очкилиги ички бозорни ҳимоялаш тадбирлари кўшилиб кетади, молия ва пул маблағлари эса ҳукумат ва марказий банкларнинг тартибга солиш объектига айланадилар.

Россия журнали “Вопросы экономики”да “Инфляция” иқтисодий ўсиш суръатларига таъсир кўрсатадими ёки йўқми деган масала тўғрисида баҳслар олиб борибди. Масалан, А.Илларионов, дунёнинг 140 давлати бўйича 1975 йилдан 1995 йилгача бўлган маълумотларни статистик таҳлил қилиб қуйндаги хулосага келади “инфляция даражасининг ўсиши шароитида иқтисодий ўсиш суръатлари аста-секин пасайиб борадилар”.

У билан баҳслашган ҳолда, В. Маевский таъкидлайдики, Илларионов ўзининг таҳлилинда фойдаланган қатор методик усуллар катта шубҳа туғдиради-таҳлил қилинаётган давлатлар рўйхатида ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларнинг йўқлиги, ЯИМнинг ўсиш суръатлари ўрнига аҳоли жон бошига ЯИМнинг ўсиш суръатлари, истъёмол баҳолари индексини ЯИМнинг дефлятори ўрнига инфляциянинг индикатори сифатида ишлатилиши ва бошқалар. Маевский томонидан амалга оширилган ва келтирилган камчиликлардан холи бўлган ҳисоб-китоблар ЯИМ ўсиш суръатлари ва инфляция ўртасида тўғридан-тўғри (Илларионов келтирган, монотон) статистик аҳамиятга эга бўлган ўзаро боғлиқлик борлигини тасдиқламайди. Бундай боғлиқлик фақат тенденция кўринишида бўлади, у фақат узок даврдаги (20 йилдан кам бўлмаган) кузатишларга (Илларионовдаги сингари 1 йил учун эмас) хосдир.

Илларионовнинг ҳисоб-китоби натижалари билан Ўзбекистон иқтисодиётининг 1997 йилда ривожланиши натижалари ҳам мос келмайди. Истеъмол баҳолари 26% ўсиш даражасига бу иқтисодчининг назарий ҳисобига кўра аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ нинг ўсиш суръати 0,3-0,4% тўғри келиши керак эди, ваҳоланки бу кўрсаткич 3,3%ни ташкил этди.

3. Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ўсиш шарт-шароитлари

Ўтиш иқтисодиётига эга бўлган давлатлар учун барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш – биринчи навбатдаги ижтимоий ва таркибий муаммоларни ҳал қилишдек вазифаларни амалга ошириш ўта муҳимдир. 1997 йил якунлари бўйича МДХ мамлакатлари ички

маҳсулотни ўсишига эришдилар. Бирок қуйидаги саволлар юзага келади: ЯИМнинг ўсиши иқтисодиётдаги ҳолатни қай даражада акс эттиради, 1997 йилдаги ўсиш инкирозли ривожланиш фазасининг тугаши ва барқарор иқтисодий ўсишга ўтишни англатадими?

Бу саволлар шу билан боғлиқки, ўтиш даврида ЯИМни ҳисоблаш инфляциянинг юқори даражаси, халқ хўжалиги янги секторларининг статистик тадқиқотлар билан етарли қамраб олинмаганлиги, иқтисодиётнинг “норасмий” сектори тўғрисида ахборотнинг йўқлиги, ҳозирги замон талаблари ва халқаро статистик стандартларига жавоб бермайдиган бирламчи статистик ҳисобот сифатининг пастлиги билан мураккаблашади. Буларнинг ҳаммаси ЯИМ ҳажми ва динамикасини баҳолашда жузий аниқсизликларга олиб келиши мумкин.

Ундан ташқари, макроиқтисодий индикаторлар динамикасидаги у ёки бу тенденциялар барқарорлиги даражасини баҳолаш узоқ муддатли жараёнларни таҳлил этишни талаб этади.

Келтирилган ҳолатлар фақатгина ЯИМ динамикасида келиб чиққан ҳолда барқарор иқтисодий ўсиш (ёки бунинг акси) тўғрисида бир хил хулоса қилишга имкөн бермайди. Шу билан бирга бошқа, альтернатив (муқобил) индикаторлардан ҳам фойдаланиш лозим.

Юқорида кўриб чиқилган иқтисодий ўсиш шароитлари бўйича альтернатив назарий концепциялар ва ёндашувлар қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

- иқтисодий ўсиш муаммоларининг мураккаблиги, уларнинг турлитуманлиги ва намоён бўлишларининг ўзига хос конкрет шароитлари у ёки бу иқтисодий ривожланиш моделларига (айниқса ўтиш иқтисодиётига эга бўлган давлатлар учун) бир хилда ёндошиш имконини бермайди;
- иқтисодиётни фаоллаштириш шароитларини белгилашда мураккаб иқтисодий ҳодисаларни аниқлашда соддалаштириш ва нотўғри баҳолашдан эҳтиёт бўлиш керак (масалан, пул массасининг кўпайиши инфляциянинг ягона сабаби, деб эълон қилиш ёки молиявий барқарорлаштиришни баҳоларнинг ўсишини тўхтатиш билан тенглаштириш, стратегик мақсад сифатида иқтисодий ривожланишнинг бошқа мақсадлари ва вазифаларига зид равишда инфляциянинг минимал даражасига эришишни кўйиш);
- дунёнинг турли мамлакатлари иқтисодий ривожланиши таҳлилининг расмий-манتيқий схемаларини ЯИМ суръатларини ва иқтисодий омиллари ўртасидаги қатъий математик боғлиқликларни излаш учун ишлатмаслик, умуман олинган натижаларни ўтиш иқтисодиётига эга бўлган давлатларга механик равишда қўлламаслик керак;

- буида схемаларни қўллашда фойдаланилаётган ёндашувларнинг методик аниқлигини таъминлаш зарур, кузатиш объектлари ва таҳлил қилинаётган индикаторлар доирасини шундай танлаш керакки, улар таҳлил мақсадлари ва ўз.вазифалари талабларига тўла жавоб беришлари керак.

Бу хулосалардан келиб чиққан ҳолда, тадқиқот босқичлари кетма-кетлиги ва Ўзбекистонда барқарор иқтисодий ўсиш шароитлари асосланишини белгилаймиз.

Энг аввало, иқтисодий муҳит макроиқтисодий индикаторлари ва параметрларини қиёсий таҳлил қилишда ориентир (эталон) бўла оладиган давлатлар рўйхатини аниқлаб олиш лозим. Бу давлатлар қатор талабларга жавоб беришлари керак:

- 30-40 йил илгари паст ривожланиш даражасига эга бўлиб, 10-15 йил ичида юқори барқарор иқтисодий ривожланиш суръатларига эришганлар;
- аҳоли сони ва бошқа баъзи кўрсаткичлар бўйича Ўзбекистон билан таққослаб бўладиган давлатлар;
- маънавий, тарихий ва маданий асослари Ўзбекистонга ўхшаш мамлакатлар.

Бундай мамлакатларга биринчи навбатда Жанубий Корея, Малайзия, Туркия ва эҳтимол Саудия Арабистонини киритиш мумкин. Буни уларнинг охириги 10-15 йил ичида эришган нафақат иқтисодий ютуқлари билан изоҳлаш, балки бошқа мезонлар (аҳоли сони, унинг менталитети ва ҳ.к.) бўйича улар Ўзбекистон билан яқин ва таққосланилса бўлади.

Мамлакатлараро қиёсий жадваллар индикаторлари доираси анча чекланган. Молиявий барқарорлик муаммосига тадбиқ қилинганда фақат икки кўрсаткични келтириш мумкин: ЯИМ дефлятори ва давлат бюджети танқислиги. Булардан биринчисининг максимал даражаси 1990-1995 йилларда 65% (Туркия бўйича) ва минимал даражаси 3% (Саудия Арабистони). Бу давлатлар учун давлат бюджети сальдоси 1995 йилда ЯИМнинг минус 0,2% дан плус 0,8% гача ўзгариб турди.

4. Иқтисодий ўсиш барқарорлигини ошириш механизмлари

Барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлаш бозор ўзгаришлари жараёнларини жадаллаштириш ва амалдаги макроиқтисодий тартибга солиш стратегиясини коррективровка қилиш бўйича қатор тадбирларни амалга оширишни талаб этади. Булар қуйидагилардир:

- хусусийлаштириш ва иқтисодиётнинг хусусий сектори шаклланиши жараёнларини жадаллаштириш;
- Давлатнинг антимонопол тартибга солишдаги ролини кучайтириш;

- Солиқ сиёсатининг рағбатлантирувчи функцияси (вазифасини) ошириш (ҳозирда у бу вазифасини бажараяпти);
- бюджет харажатларини қисқартириш ва мақсадга мувофиқлаштириш (бу жараён босқичма-босқич амалга оширилиши лозим);
- мамлакат экспорт потенциалини ривожлантириш ва ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги ислохотларни тезроқ амалга ошириш;
- инвестицион фаолликни ўстириш.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Иқтисодий ўсиш – бу ижтимоий маҳсулот ва уни ишлаб чиқариш омилларининг миқдоран кўпайиши ва сифат жиҳатидан такомиллашиши бўлиб, у аҳоли турмуш даражасининг ўсиши билан тавсифланади.

Техноген ўсиш – ишлаб чиқаришга фан техника ютуқларини тадбиқ этиш натижасидаги ўсишдир.

Интенсив иқтисодий ўсиш – техника ва технологияни такомиллаштириш орқали ишлаб чиқариш потенциалини кўпайтиришдир.

Экстенсив иқтисодий ўсиш – ишлаб чиқариш қувватларини фойдаланилаётган ишлаб чиқариш омиллари миқдорини кўпайтириш ҳисобига оширишдир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодий ўсиш нима ва уни қандай ўлчами бор?
2. Иқтисодий ўсиш неча босқичдан иборат бўлган?
3. Иқтисодий ўсиш нима билан чекланган?
4. Иқтисодий ўсишга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
5. Иқтисодий ўсишга эришишнинг неча йўли мавжуд?
6. Иқтисодий ўсиш такрор ишлаб чиқаришнинг қайси шаклига асосан тегишли бўлади?
7. Инвестиция нормаси билан иқтисодий ўсишнинг қандай алоқадорлиги бор?
8. Номинал ва реал инвестиция, ялпи ва соф инвестиция деганда нимани тушунаси?
9. Ишлаб чиқариш самарадорлиги нималарга боғлиқ бўлади?
10. Иқтисодий ўсишнинг кўлами нима-ю, суръатлари нима?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
- Социальные реформы в странах с переходной экономикой. Проблемы и опыт. Москва., ИКЦ “ДИС”, 1997.
- Севинкянц С.Г., Отто О.Э., Тешаев Б.Т. Экономика-основа жизни общества Т.: “Шарк”, 1998.
- Джон Викс. Социальная политика в переходной экономике: анализ путей развития. Экономическое обозрение., январь, 1998.
- Халид Малик. Бедность и доходы в Узбекистане и других центрально-азиатских странах. Экономическое обозрение. январь, 1998.
- Чепель С. Устойчивый экономический рост в Узбекистане: задачи, проблемы, механизмы. Экономическое обозрение. Август 1998.
- Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Т.: “Шарк”, 1999.
- Джозеф Стиглиц. Развитие, основанное на участии: стратегия для государств с переходной экономикой. Экономическое обозрение. Июнь. 1999.
- Джураева К., Юсупов Ю. Проблемы формирования и использования сбережений и инвестиций. Экономическое обозрение. Июнь. 1999.
- Умаров К. Ю. ва бошқалар. «Иқтисодиёт назариёси» -Т. «Университет», 2002.

XXIII БОБ. АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРКИБИ. АҲОЛИ ТУРМУШ ДАРАЖАСИ ВА УНИНГ КЎРСАТКИЧЛАРИ

1. Бозор иқтисодиётига хос тақсимот қонунининг амал қилиш хусусиятлари. Бозор иқтисодиёти ривожланган жамиятдаги нуфуз иқтисодий қонунининг амал қилиши.
2. Даромадларнинг манбаи жиҳатидан фаркланиши. Даромадларнинг турлари: иш ҳақи, фойда, фоиз ва рента.
3. Даромадлар тенгсизлигини вужудга келиши сабаблари ва унга таъсир қилувчи омиллар. Адолатли ва адолатсиз даромадлар. Лоренц эгри чизиги.
4. Аҳоли турмуш даражаси ва унинг кўрсаткичлари. Жамғариш ва истеъмол фондлари ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши ва унинг аҳоли турмуш даражасига таъсири.
5. Аҳоли истеъмолининг миқдорий ва сифат ўзгаришлари. Аҳолининг харажатлари ҳамда уларнинг тафовутлари.
6. Истеъмол савати. Тирикчилик минимуми, камбағаллик масаласи.

1. Бозор иқтисодиётига хос тақсимот қонунининг амал қилиш хусусиятлари. Бозор иқтисодиёти ривожланган жамиятдаги нуфуз иқтисодий қонунининг амал қилиши

Ҳозирги ривожланган мамлакатлардаги маданийлашган бозор иқтисодиёти ёввойи бозор иқтисодиётидан ўзининг социал йўналиши билан фарқ қилади. Бу йуналиш, мўлжал оммавий фаровонликни таъминлаш бўлиб, аралаш иқтисодиётнинг бош қонунидан келиб чиқади.

Юқсак ишлаб чиқариш иқтисодиётида инсонпарварлик тамойиллари амал қилиши учун моддий замин ҳозирлайди. Аммо фаровонликни таъминлашдек инсонийлик қондаси амал қилиши учун жамиятнинг иқтисодий тизимида ҳам сифат ўзгаришлари бўлиши шарт. Маълумки, бозор иқтисодиётининг бир қатор тамойиллари азалдан ривожланиб келган, улар ёввойи иқтисодиёт босқичида ҳам мавжуд бўлган, лекин улар иқтисодиётдаги моноструктура туфайли инсонийликни юзага келтира олмаган. Ёввойи бозор иқтисодиётидан фарқли тарзда маданийлашган бозор иқтисодиётида даромадларни тақсимлашда адолатли тарзда иш кўрилади. Ёввойи бозор иқтисодиёти шароитидаги моноструктуравий тизимда (бир мулк ҳукмронлигига асосланган) маданийлашган бозор иқтисодиётида полиструктурали тизимда (кўп мулкчиликка асосланган) мулк озчилик кўлидан кўпчилик кўлига ўтади. Маданийлашган бозор иқтисодиёти даврида даромадларнинг тақсимланиши иқтисодий танлов асосида

олиб борилади. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, тақсимотнинг иккита тури мавжуд:

1. Текис тақсимот.

2. Иқтисодий танлов асосидаги тақсимот. Бунда ҳар ким ўзининг ЯИМни яратишида қўшган ҳиссасига қараб туриб улушини олади.

Моноструктурага хос булган бир мулк ҳукмронлиги ишлаб чиқаришни мулк эгаси манфаатига боғлаб қўйган. Мулкнинг демократиялашуви мулкдорлар доирасини кенгайтиради, хилма-хил мулклар пайдо булиб, улар мувозанат сақлашга хизмат қилади.

Муҳими – мулксизларнинг мулкдорларга айланишидир. Ёввойи иқтисодиётда мулк озчилик қўлида тўплангани ҳолда, кўпчилик меҳнат аҳлининг ўз иш кучидан бошқа мулки булмайди.

Ҳар бир киши истемол этадиган буюмларнинг эквиваленти бўлган пул даромади – тақсимот категориясидир. Бозор ҳўжалигида тақсимотнинг ўз тамойиллари борки, улар ресурсларнинг маҳсулот ва хизматлар яратишдаги ҳиссасини ҳисобга олади. Капитал, тадбиркорлик қобилияти, ишчи кучи ва ердан иборат ресурслар эгалари ўз ресурсларининг ишлаб чиқариш омили сифатида иқтисодиётга қўшган ҳиссасига қараб даромад олади.

Даромад олиш учун ресурсларнинг фақат моддий соҳада амал қилиши шарт эмас, улар номоддий ишлаб чиқаришда, турли хизматлар яратишда иштирок этсалар ҳам, уларнинг эгалари даромад олишга ҳақлидир, чунки бу билан ҳам жамият эҳтиёжи қондирилади.

Бозор иқтисодиётига хос тақсимот қонунига кўра моддий неъматлар ва хизматлар ресурслар берган пировард натижасига қараб, уларнинг эгалари ўртасида тақсимланади.

Айтилган тақсимот қонунини бозор иқтисодиёти учун ижтимоий адолат тамойиллари белгилайди. Улар даромадни чеклашни инкор этадилар, уларга биноан даромадлар ҳар бир ишлаб чиқариш омили самарасига қараб, чексиз ўсиб бориши мумкин. Тақсимот қонунига биноан ишчи кучи соҳиби иш ҳақи олади, капитал эгаси фойда, пул эгаси фоиз ва дивидент олади, ер эгаси рента олади, менеждер ҳам фойда, ҳам иш ҳақи олади, ўтмишдаги меҳнат ва хизматлари, учун пенсия тўланади.

Тақсимотнинг бозор тамойиллари ҳукмрон бўлсада, жамиятда унинг нобозор қондалари ҳам амал қилади. Ногиронлар, камбағаллар, бошпанасизларга ёрдам кўрсатиш тақсимотдаги ижтимоий хайр-эҳсон тамойили бўлиб, унинг бозор қонунларига алоқаси йук, балки жамиятдаги инсонийлик муносабатларининг маҳсули ҳисобланади. Бозор тақсимотига эквивалентлик, яъни омилар берган натижага монанд равишда даромад ажратиш хос, аммо ноэквивалент-

лик тақсимот ҳам мавжуд. Давлат даромаднинг бир қисмини ўз ихтиёрига олганда тақсимлаш муносабати юз беради, аммо эквивалентлик бўлмайди, чунки давлат даромаддаги ўз ҳиссасини иқтисодий ўсишдаги хизматларига тенг миқдорда эмас, балки умумдавлат талаб-эҳтиёжини қондириш зарурлиги учун олади.

Ресурс эгаларининг даромади уларнинг ишлатилиш самарадорлигига боғлиқ ва унинг мезонини бозор аниқлайди. Самарадорлик мезони эса бозор талабининг қондирилишидир. Ресурслар ёрдамида талабгир товар қанчалик кўп яратилса, шунчалик пул кўп топилади, шунга биноан даромадлар ҳам кўпаяди. Ресурслар бозор нуктаи назаридан самарали ишлатилмаса, табиийки даромад келмайди. Масалан, ишчи қанчалик унумли ишламасин, у яратган товар бозорда ўтмай қолса, яхши даромад кўра олмайди. Даромад бозорнинг ресурслар сарфини нақадар кўп тан олишига боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти қоидаларидан бири бозордаги талабга ишлаш, уни қондиришдан иборат. Шундагина пул топиш, бойлик ортириш мумкин. Талаб-эҳтиёжни қондиришдек йўналишда ишлаш тадбиркорликнинг муҳим шарт, хусусий манфаатини юзага чиқариш обрў-эътиборли бўлиш воситаси ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти ривожланган жамиятда нуфузли иқтисодий фаолият қонуни келиб чиқади.

Бу қонунга кўра, иқтисодий фаоллик негизида пул топиб, бой бўлиш эмас, балки жамиятда нуфузли, обрў-эътиборли бўлиш, ўз нуфузи билан ном чиқариш ва шу йўлда ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини топа билишга интилиш мақсади ётади.

Аммо шундай тамойил амал қилиши учун иқтисодиёт ғоят ривожланган бўлиши, маълум тоифа аҳоли кўлида катта бойлик тўпланиб, уни оширишга интилиш мол-мулкни кўпайтиргандан кўра, уни умумий инсоний манфаат йулида савобли иш учун сарфлаш, хайр-эҳсон учун ажратиш, саҳий ва хотамтой инсон бўлиш афзал бўлади.

Нуфузли иқтисодиёт қоидалари қанчалик кенг амал қилса, шунчалик оммавий фаровонлик юз беради. Қайсики жамият фуқароси тўқ, бой бўлса, шу жамият бой ва истиқболли жамият ҳисобланади.

Фаровонликни моддий жиҳатдан ишлаб чиқариш таъминлайди, унга эришиш тақсимот орқали амалга оширилади.

2. Даромадларнинг манбаи жиҳатидан фарқланиши.

Даромадларнинг турлари: иш ҳақи, фойда, фоииз ва рента

Микроиқтисодиёт даражасида (корхона ва турли хўжалик бирлашмаларида) бу иш ҳақи, фойда, фоииз ва ер рентаси шаклидаги

даромаллардан иборат бўлади. Ушбу даромад бошланғич ва қайта тақсимот босқичларидан ўтади, бу жараён моддий ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этганлардан ташқари қайта тақсимотга ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этмаган кишилар, шунингдек, давлат ҳам иштирок этади. Ижтимоий маҳсулотни тақсимот ва қайта тақсимлаш жараёни қандай кечишини кузатиш орқали жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳлар қандай маблағ ҳисобига яшаётганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Даромадлар манба жихатидан фарқланади. Иш ҳақини манбаи зарур маҳсулот бўлса, фойда, рента, дивидентни ва процентнинг манбаи кўшимча маҳсулотдир. Бир субъект ҳар хил манбадан даромад кўриши мумкин. Масалан, ишчи ишлагани учун иш ҳақи, акция эгаси бўлгани учун дивидент олади.

Даромадлар, куйидаги турларга бўлинади.

1. Пул даромадлари.
2. Натура даромадлари.
3. Натура-хизмат даромадлари.

Даромадлар ўз эгаси ихтиёрига келиб тушиши шакли жихатдан ҳам турлича бўлади. Пул даромадидан ташқари натура даромади ва имтиёз шаклидаги даромад мавжуд. Деҳқон (фермер) хўжалигида маҳсулотнинг бир қисми бозорга тушмагани ҳолда, шу ернинг ўзида истеъмол этилади. Бу натурал даромад, айниқса, томорқа хўжалигига хос. Масалан, томорқа хўжалиги соҳиби асосий иш жойидан пул шаклида йилига 12 минг сўм даромад олса, ўз хўжалигида ҳам уч минг сўмлик пул даромад олади. Шунингдек, натура шаклида 1500 кг ҳар хил маҳсулотни ҳам истеъмол этади, уни пулга чақсак, икки минг сўм бўлади.

Бепул тиббий хизматдан баҳраманд бўлиш, бепул билим олиш ёки касб ўрганиш ҳам натура-пул шаклидаги даромад. Маълум тоифа аҳоли, квартира ҳақи, коммунал хизмат ва транспорт ҳақи бўйича имтиёзга эга. Булар ҳам даромад. Айтилган хизматларни ҳақиқий нархи билан имтиёзли нархи ўртасидаги фарқни муайян аҳоли гуруҳлари нақд пул шаклида олмайди, лекин арзонлаштирилган хизматларидан фойдаланиб, даромад кўради. Даромадлар тизимида иш ҳақи асосий ҳисобланади, чунки аҳоли даромадларининг катта қисми, унинг улушига тўғри келади. Иш ҳақи иш кучи эгасининг ўз меҳнати натижаси учун оладиган ҳақи бўлиб, иш кучи соҳибининг тирикчилик воситалари нарҳини ифодалайди. Иш кучи соҳибининг ўзи ва оиласининг тирикчилиги учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматларнинг нархи иш ҳақи учун асос бўлади, аммо яхши наф келтирувчи иш кучига талаб юқори, бинобарин, иш ҳақи ҳам юқори туради. Меҳнат қанчалик юқори унум берса ва у яратган товарлар бозори чаққон бўлиб, нархи юқори

бўлса, иш ҳақи шунчалик катта бўлади. Меҳнат натижаси ҳар хил бўлганидан, иш ҳақи ҳам табақалашади. Одатда, малакаси юқори, билимдон ва тажрибали киши меҳнати қадрланади ва унга юқори ҳақ берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фойда алоҳида мақомга эга бўлган даромад ҳисобланади, чунки у тадбиркорлик натижаси фойда олиш орқали тадбиркорлик қобилияти иқтисодий жиҳатдан юзага чиқади. Кўриб чиқилган даромад турлари шартли равишда чегараланади, чунки уларни аниқ ажратиш мушкул иш. Реал ҳаётда иш ҳақи билан фойда чатишиб кетади ёки рента билан фойда ва ҳатто иш ҳақи бириккан бўлади. Дехқончиликни олсак, бу ерда фермер ўз ерида ўз воситалари билан ўзи ишлайди. У олган даромадни рента, фойда ва иш ҳақиға ажратиш қийин албатта. Агар фермер бировнинг ерини ижарага олиб, унга ўз капиталини солса, ўзи мутлақо ишламай, ўзгаларни ёллаб ишлатса, иш ҳақи, фойда ва рентани табақалаштириш мумкин. Шунда ҳам ноаниқлик бўлади, чунки ижара ҳақининг қайси қисми рента-ю, қайси қисми ер эгасининг ерга солган капиталига тегадиган фойда эканини ажратиб бўлмайди. Даромаднинг бир тури бошқа тури таркибида бўлиш мумкин. Улар ўз манбаи, шаклланиш усулларига эга. Даромад турларининг нисбати даромаднинг таркибий тузилишини кўрсатади. Ўсиш жараёнида даромад таркибининг ўзгариб бориши, даромад турларининг чатишиб кетиши даромадларга хос қонуният ҳисобланади.

Даромадлар пул даромадлари ва реал даромадларга бўлинади. Реал даромадлар, бу пул даромадини харид этиш қобилиятини билдиради. Аҳолининг реал даромади истеъмолнинг ҳамма жиҳатларини ўзида мужассам этувчи умумлашган, синтетик кўрсаткичидир. Реал даромад, биринчидан пул даромадининг миқдорига, иккинчидан, даромаддан чегириладиган ҳар хил солиқлар ва тўловларга, яъни пул даромадининг эгаси кўлига тегадиган қисмига, учинчидан, нарх-наво даражасига боғлиқ. Нарх-наво қатъий бўлиб, пул даромади кўпайса, реал даромад ҳам ортади. Пул даромади ўзгармагани ҳолда нарх тушса реал даромад ортади, агар нарх ошса, у пасаяди. Шунга кўра, реал даромадцаги ўзгаришлар пул даромади индексининг, нарх-наво индексига бўлган нисбати билан ўлчанади.

$$РД = \frac{ПДи}{Ни}$$

3. Даромадлар тенгсизлигини вужудга келиш сабаблари ва унга таъсир қилувчи омиллар. Адолатли ва адолатсиз даромадлар. Лоренц эгри чизиги

Бозор иқтисодиётининг муҳим тамойили иқтисодий танлов бўлиб, бунга кўра энг тадбиркор, энг ишбилармон, яхши ишлаб чиқарувчи ва яхши хизмат кўрсатувчи танловда ютиб чиқади. Иқтисодий танловнинг ўзи иш натижасига қараб, олинган даромадларнинг турлича бўлишини белгилайди. Энг юқори ва энг паст даромад ўртасидаги тафовутни давлат назорат этиб туради, унинг катталашиб кетишига йўл қўйилмайди.

Бозор иқтисодиётида даромадлар тенгсизлиги келиб чиқади. Тенгсизлик, биринчидан, адолатли, иккинчидан, адолатсиз ҳисобланади. Шунга кўра даромадлар ҳам икки турга бўлинади: 1) Адолатли даромадлар; 2) Адолатсиз даромадлар. Даромадларнинг иш қобиляти, билим, малака, маҳорат ва умуман салоҳиятга қараб тақсимланишидан келиб чиққан тенгсизлик, табиатан адолатли ҳисобланади. Яхши ишлаган ишчи ёки хизматчининг кўп даромад топиши табиий, чунки у ҳаётини неъматларни кўп ва сифатли яратгани учун, уларни кўпроқ ўзлаштириши керак. Тадбиркорлик даромади бўлган фойданинг миқдори ҳам ишбилармонликнинг қобилятига, у берган натижага боғлиқ бўлади. Иш кўзини билган, устамон тадбиркор яхши натижага эришади, катта фойда кўради. Катта даромад яхши иш натижаси бўлганидан, бу ҳам умуминсоний қондалар асосида адолатли даромад ҳисобланади. Мулкдан келадиган рента, фоиз ва дивидент каби меҳнатдан топилган даромад ҳисобига жамланган мулк келтирадиган даромадлар ҳам умуминсоний жиҳатдан адолатли ҳисобланади. Бозор иқтисодиётида адолатсиз даромадлар ҳам бор. Товар ёки фонд биржаларида, биржа чайқовчилиги юз берганда брокер ёки диллер бир неча минутда акция курсининг тушиши ёки кўпайтиришидан миллионлар билан ҳисобланадиган даромад олади. Бозор иқтисодиёти шароитида катта пулдорлар ўз пулини банкка қўйиб, ўзлари умуман (даромад) меҳнат қилмай, даромад топадилар. Бу ҳам адолатсиз даромад ҳисобланади.

Даромадларнинг тенгсизлиги уларга таъсир этувчи омиллар кучининг ҳар хиллиги билан изоҳланади. Тенгсизликнинг биологик ва социал жиҳатлари бор. Биологик жиҳатдан олганда табиат кишиларга турли қобиляят, куч-қувват, ақл-идрок, салоҳият-заковат ато этган. Даромад топиш имкониятларининг турли-туман бўлиши тадбиркорлик даромадида ҳам кўринади. Жамиятда билим олиш, касб эгаллаш, малака оширишга шароит бўлса ва иш топилса, даромад топиш имконияти яратилади.

Даромадлар тенгсизлигига куйидаги омишлар ўзининг таъсирини кўрсатади.

1. Қобилиятдаги фарқлар.
2. Маълумоти ва билим даражаси.
3. Турли хилдаги оғир меҳнатни қила олиши ва хавф-хатарга бора олиши.
4. Мулкка эгалик қилиш.
5. Бозорда ҳукмронлик қилиш.
6. Бахтли ва бахтсиз тасодифлар.

Шунингдек кишиларни ҳаёти ва ёши давомида даромадлари ўзгаради.

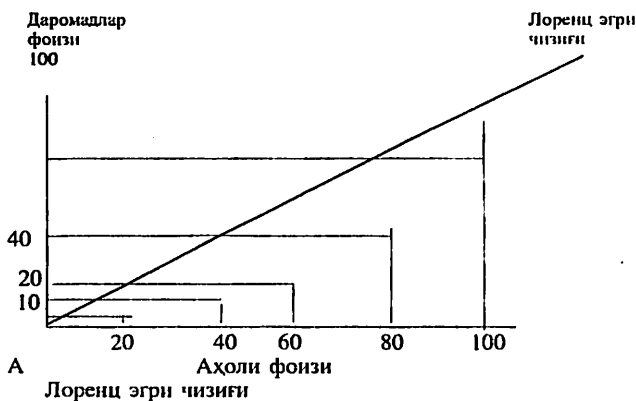
Ёшлик даврида – паст даромад.

Ўрта ёшда- юқори даромад.

Кекса ёшда- паст даромад олади.

Даромадларнинг тенгсизлиги оилаларнинг жами даромади микдори ўртасидаги тафовутлашувда ҳам ифода этилади. Тафовутлар энг кам даромад билан энг кўп даромад оралигида бўлади. Даромадлар тенгсизлигининг икки томони бор. Биринчиси-бозор механизмга ҳос тақсимот орқали кўлга теккан даромад тенгсизлиги. Бу ерда саҳийлик-хотамтойлик тамойили йўқ, аксинча, бозор тан олган иш натижасига қараб тақсимлаш мавжуд бўлиб, у кўлга теккан даромад билан ўлчанади. Иккинчиси-тақсимотнинг нобозор усуллари тусфаёли ҳосил бўлган бепул овқатланиш, дам олиш, бепул ёки имтиёзли тарзда хизматлардан баҳрамандлик ҳар хил даражада бўлади. Аммо тақсимлашнинг нобозор усули муайян даражада тенгликни келтириб чиқаради. Масалан, ўқиш, дам олиш, даволаниш ёки имтиёзли квартира ҳақи белгилаш истеъмолчиларнинг ҳаммаси учун бир хил тарзда бепул бўлганидан, улар тақсимотда тенгликни ҳосил этади.

Даромадлар тақсимланишининг тенгсизлигини ифодалаш учун кўп ҳолларда Лоренц эгри чизиғи диаграммасидан фойдаланилади.

Бу чизма тўртбурчак кўринишида бўлиб, унинг горизонтал томонида аҳоли ҳиссаси (фоизи) вертикал томонида – даромад ҳиссаси (фоизи) кўрсатилган. Агар жамиятда даромад мутлақ барабар тақсимланган деб фараз қилсак, яъни 20% аҳоли жами даромаднинг 20%га, 40%-40% га эга бўлса, унда мутлақ бўлар эди.

Аммо аҳоли ўртасида даромадларни тақсимлаш тенгликнинг бу вазиятини ифодаловчи чизиқ биссектриса кўринишга эга тақсимланиши бир хил эмас. Масалан, агар аҳолининг 20% А нуктаси билан белгиланган даромаднинг озгина қисмини олса, аҳолининг 40% Б нуктаси билан белгиланган қисмини олганда тенгсизлик келиб чиқади.

4. Аҳоли турмуш даражаси ва унинг кўрсаткичлари. Жамғариш ва истеъмол фондлари ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши ва унинг аҳоли турмуш даражасига таъсири

Ишлаб чиқаришнинг социал самараси кишилар фаровонлигида, яъни турмуш даражаси ва сифатида намоён бўлади. Кишилар ҳаётининг эҳтиёжларининг қондирилиши меъёри турмуш даражаси дейилади. Унинг муҳим жиҳати нози-неъматлар истеъмоли ҳисобланади. Фақат яратилган товарлар ва хизматларни истеъмол этиш мумкин. Шу сабабли истеъмол миқдори ва таркибининг ишлаб чиқариш ҳолатига қараб, шаклланиши қонуний ҳодисадир. Аммо ҳамиша истеъмол ҳажми ишлаб чиқариш ҳажмига мос ўзгариб бормайди. Ишлаб чиқариш даражаси юқори бўлгани ҳолда унга нисбатан истеъмол миқдори кам бўлиши мумкин. Жамғариш ва истеъмол тесқари муносабатликда ўзгаради, яъни жамғариш кўпайса, истеъмол камаяди ва аксинча. Турмуш фаровонлиги миллий даромаднинг ҳажми ва унинг тақсимланишига боғлиқ. Фараз қилайлик, жамиятда яратилган жами маҳсулот 150 млрд. га тенг, шундан 120 млрд. сўми истеъмолга кетса, 30 млрд. сўми жамғаришга кетади. Шундай шароитда жамғаришга 40 млрд. сўми ажратилса, истеъмолга 110 млрд. сўм қолади. Миллий даромад ўсиб, у 170 млрд. сўмни ташкил этса-ю, унинг 70 млрд. сўми жамғарилса, истеъмолга 100 млрд. сўм қолади, яъни истеъмол олдингидан қисқаради (100, 120). Агар жамғариш 40 млрд. сўмга етса-да (олдин 30 млрд. сўм эди), барибир истеъмолга 130 млрд. сўм қолади, бу олдингидан кўп бўлади (130, 120). Жамғариш миқдори ўсгани ҳолда истеъмол ҳажмининг миллий даромад катта миқдорда ошганлиги натижасидир. Хуллас, истеъмол ҳажми миллий даромаднинг миқдори ва унинг турли қисмларга тақсимланишига боғлиқ. Шу икки омилнинг турмуш даражасига таъсири турлича бўлади.

Истеъмол микдори турмуш даражасининг муҳим жиҳати, унинг давлатлараро фаркланиши мамлакатларнинг иқтисодий даражаси ва уларда истеъмол ва жамғаришга кетадиган маҳсулот нисбатига боғлиқ. Масалан, Япония иқтисодиёт жиҳатдан Швеция, Франция ва Германиядан устун туради, лекин истеъмол жиҳатдан улардан орқада юради, чунки бу ерда бошқаларга нисбатан инвестициянинг маҳсулотдаги ҳиссаси юқори туради, бинобарин, истеъмол ҳиссаси камрок бўлади.

Ривожланган бозор иқтисодиётига хос қоидалардан бири – миллий даромадда истеъмол ҳиссасининг ортиб боришидир, яъни миллий даромаднинг тобора кўпроқ қисмининг фаровонликка қаратилишидир. Буни қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин.

Биринчидан – миллий даромаднинг камрок қисмини жамғарган ҳолда (масалан, 10-15%) барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш мумкин, чунки инвестициялар илғор техника ва технологияда моддийлашиб, меҳнат унумини ошириб боради, бинобарин жамғариш самарадорлигининг ортиши, истеъмолни кенгайтиришга хизмат қилади.

Иккинчидан – иқтисодий ўсишда инсон омилининг аҳамияти беқиёс ортади, бу истеъмолни кенгайтириш орқали иш кучи малакасини оширишга олиб келади, чунки юксак технология сифатли иш кучини талаб этади.

Учинчидан – иқтисодиёт ривожланган сари аҳолининг, бинобарин, истеъмолчилар сонининг кўпайиши сустлашади, бу эса жон бошига яратилган даромадни кўпайтириш омилларидан бири ҳисобланади. Албатта, даромаднинг ортиши энг аввал ишлаб чиқаришга боғлиқ, лекин бунга аҳолининг ўсиши ҳам таъсир этади.

Тўртинчидан – энг муҳими, бозор иқтисодиёти аралаш иқтисодиёт шаклини олган шароитда аҳолининг талаб-эҳтиёжини қондириб, унинг фаровонлигини оширишдан иборат инсонпарварлик таъмоили кучайиб боради, бу эса истеъмолни кенгайтиришни тақозо этади.

Айтилган сабабларга кўра, ривожланган мамлакатларда, сўнгги 30 йил ичида миллий даромадда жамғариш ҳиссаси икки марта қисқарди, натижада истеъмол ҳиссаси ортиб, эндиликда миллий даромаднинг деярли 80-85% ни ташкил этади. Бу турмуш даражаси ўсганлигидан далолат беради. Турмуш даражасини икки кўрсаткичи мавжуд.

1. Қиймат пул кўрсаткичлари – иш ҳақи, фойда, фойз, рента.

2. Моддий-натурал кўрсаткичлари-озик-овқат, уй-жой ва ҳоказо.

Аҳоли турмуш даражаси пул даромадига эмас, балки реал даромадга боғлиқ бўлади. Аҳоли турмуш даражасига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади.

1. Кишилар эҳтиёжларини ривожланиш даражаси.
2. Эҳтиёжларни қондириш учун ишлатиладиган ҳаётий неъмат ва хизматларнинг миқдори ва сифати билан белгиланади.

5. Аҳоли истеъмолнинг миқдорий ва сифат ўзгаришлари. Аҳолининг харажатлари ҳамда уларнинг тафовутлари

Турмуш даражаси учун истеъмол ўз-ўзидан эмас, балки эҳтиёжни қондира олиши жиҳатидан муҳим. Истеъмолнинг миқдори ва таркиби оқилона бўлиб, кишиларнинг соғлом ва узоқ умр кўриши, уларнинг шахс сифатида камол топишини таъминлагандагина мақсадга мувофиқ ҳисобланади. У ёки бу товарнинг ҳаддан ташқари кўп истеъмол этилиши юқори турмуш даражасини ифодаламайди, чунки истеъмолнинг сифати деган ҳодиса ҳам бор. Бу сифат истеъмолнинг миқдори ва таркиби ўртасида маълум метёрда нисбат бўлишини тақозо этади. Масалан, овқатланишнинг сифат белгиси – бу унинг балансланган бўлишидир. Озиқ-овқат истеъмоли шундай миқдорда ва таркибда бўлиши зарурки, у киши организмни барча керакли озиқалар, хусусан, оқсил, мой ва витаминлар билан таъминлаши, инсоннинг соғлом, бақувват, тетик бўлишини, ҳаётда фаоллик кўрсатишини таъминлаши керак. Кўп миқдордаги, лекин балансланмаган озиқ-овқат истеъмоли фойда ўрнига зарар келтиради. Мутахассислар фикрига кўра, гўшт ва ундан олинган маҳсулотларнинг оптимал истеъмоли жон бошига йилига ўртача 80 кг бўлиши зарур.

Ўзбекистонда аҳоли жон бошига 190-200 кг нон ва ун маҳсулотлари истеъмол этилади. Бу керагидан ортикча ҳисобланади. Бошқа маҳсулотлар (масалан, гўшт, сут, тухум, мева, сабзавот) кам истеъмол этилганда, уларнинг ўрни нон билан қопланади. Бу ҳам балансланмаган овқатланиш натижасидир. Истеъмолга шундай қонуният хоски, дастлаб унда миқдорий, сўнгра сифат ўзгаришлари юз беради. Аввал, умуман, товарлар ва хизматлар истеъмоли ўсгани ҳолда, сўнгра уларнинг сифатлисини танлаб истеъмол этишга киришилади. Бу бозорнинг тўйинишига боғлиқ. Ишлаб чиқариш қанчалик юқори бўлса, шунчалик сифатли истеъмол катта ўрин олади.

Аҳоли турмуш даражасини миқдор ва сифат кўрсаткичлари тизими куйидагилардан иборатдир.

1. Истеъмол қилинаётган моддий неъмат ва хизматларнинг ҳажми билан.
2. Аҳоли реал даромадлари.
3. Истеъмол қилинаётган товар ва хизматларни ЯММ даги улуши билан.

4. Озиқ-овқат ва озиқ-овқат бўлмаган товарларни истеъмол даражаси.
5. Иш ҳақи миқдори билан.
6. Ижтимоий истеъмол ва социал фондлар миқдори билан.
7. Меҳнат шароити билан.
8. Иш вақти ва бўш вақтнинг узунлиги билан.
9. Уй-жой билан таъминланиш даражаси.
10. Маориф ва соғлиқни сақлаш аҳволи билан.
11. Ўртача яшаш ёши узунлиги билан.
12. Сиёсий ҳаётга йўл бериши билан.

Даромадлар каби турмуш даражаси ҳам изчил табақаланади, бундай табақаланиши дифференциация дейилади. Даромаднинг турлича бўлиши натижасида бир оила ҳисобига ва жон бошига тўғри келадиган, истеъмол фарқанади. Аммо бу фарқлар умумий турмуш даражаси юқори бўлиб, озиқ-овқат муаммоси ҳал этилган шароитда юзага чиқади. Ривожланган иқтисодиёт шароитларида тафовутлар оммабоп товар истеъмоли жиҳатидан эмас, балки замонавий янги, обрўталаб товарлар истеъмоли жиҳатидан пайдо бўлади. Истеъмол тузилишига қараб, у ёки бу мамлакатни аҳолисини турмуш фаровонлигини билиб олиш мумкин.

Аҳолининг турмуш даражаси унинг харажатларига ҳам таъсир этади. Аҳоли даромадлари қуйидагича харажат қилинади:

1. Озиқ-овқат маҳсулотларига.
2. Озиқ-овқат бўлмаган товарларни сотиб олишга.
3. Маданий-маиший хизматларга.
4. Солиқлар.
5. Алкоголь ичимликларини харид қилишга.

Турмуш даражаси ошган сари, аҳоли пул харажатларининг тобора кўпроқ қисми саноат молларини (ноозиқ-овқат моллари) харид этиб, истеъмол қилишга сарфланади, шунга кўра, унинг тобора кам қисми озиқ-овқатга кетади. Бой ўзига тўқ кишилар, пул даромади кўп бўлганидан, унинг камроқ қисмини сарфлаган ҳолда овқатланиш эҳтиёжини қондира оладилар.

Фаровонликнинг ўсишини аҳоли қўлидаги мол-мулкнинг миқдорига қараб ҳам билиш мумкин. Кишиларнинг пул даромадлари кундалик тирикчилик харажатларидан ортиб қолиб, жамғарма ҳосил бўлиши, уни капитал сифатида ишлатилиши ҳам турмуш даражасини кўрсатади. Турмуш даражаси юқори бўлган шароитда аҳоли қўлида даромад келтирувчи коғозлар – акция, облигация, сертификатлар суммаси ўсиб боради.

6. Истеъмол савати. Тирикчилик минимуми, камбағаллик масаласи

Истеъмол савати – ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматлари йиғиндисидан иборатдир. Истеъмол бюджети – бир кишини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматлари йиғиндисини бозор баҳосидаги кўринишидан иборат. Истеъмол бюджети 3 турга бўлинади.

1. Минимал истеъмол бюджети.
2. Реал ҳақиқий истеъмол бюджети.
3. Илмий асосланган истеъмол бюджети.

1. Минимал истеъмол бюджети- бу кишини очдан ўлмаслиги учун зарур бўлган кундалик эҳтиёжлари учун керак бўлган истеъмол буюмлари ва хизматлари йиғиндисининг пул кўринишидир.

2. Реал ҳақиқий истеъмол бюджети – шу кунда шаклланган истеъмол буюмлари ва хизматлари йиғиндисининг пул кўринишидир.

3. Илмий асосланган истеъмол бюджети – иқтисодчилар, тиббиётчилар, социолог мутахассислар томонидан аниқланган ишчи кучини нормал такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматлари йиғиндисининг пул кўринишидир.

Давлат иш ҳақининг энг кам миқдорини қонуний жиҳатдан ўрнатади. Энг кам иш ҳақи мамлакатда таркиб топган турмуш шароитига боғлиқ бўлиб, энг кам истеъмол бюджети асосида аниқланади.

Камбағаллик вазиятида инсон ўзининг асосий эҳтиёжларини қондириш имконига эга бўлмай қолади. Ҳар бир мамлакатда камбағаллик чегараси аниқланган бўлиши зарур. Бой ёки камбағал мамлакатларда яшовчи одамларнинг эҳтиёжлари ҳар хил бўлади. Шунинг учун камбағалликни юқоридаги таърифидан иқтисодий ҳисоб-китобларни амалга оширишда фойдаланиб бўлмайди.

Ривожланаётган мамлакатларда ва ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда кўпинча мутлақ камбағаллик тушунчасидан фойдаланилади. Бу инсон оладиган даромади унга асосий ҳаётий вазифаларни бажаришига ва соғлом бўлишига имкон бермаслигини кўрсатади. Ҳар бир мамлакат камбағаллик чегарасини ҳисоблашнинг ўз услубидан фойдаланади. Баъзи мамлакатларда ҳисоблашнинг статистик усули қўлланилади. Бу усулда тегишли ҳукумат ташкилотлари мамлакат бўйича инсон оиланинг ўртача даромадлари тўғрисида статистика маълумотлари асосида бу ўрта даражадан паст қайси даражани камбағаллик чегараси деб ҳисобланишини белгилайди.

Баъзи мамлакатларда камбағаллик чегараси – бу мамлакат бўйича ўртача даромаддан икки ҳисса кам бўлган даромад дейилса, бошқа давлатларда у ўрта даромадни 3 дан 2 қисмига тенг келиши керак деб тахмин қилинади.

Кўпчилик мамлакатларда Ўзбекистонда ҳам норматив статистик усул қабул қилинган.

Бу усулда камбағаллик даражаси ўзини таркибига энг зарур бўлган озиқ-овқатлар, истеъмол буюмлари ва хизматлар тўпламидан иборат бўлган энг кам истеъмол бюджети асосида аниқланади.

Энг кам истеъмол бюджетига ёки унинг маълум қисмига (масалан 50 % ига) мос келувчи даромад камбағаллик чегараси ҳисобланади. Давлат камбағаллик чегарасидан паст даражада яшовчи аҳолига маълум миқдорда пулли ва моддий ёрдам кўрсатади.

Энг кам истеъмол бюджети асосида иш ҳақи, пенсиялар, нафақалар, стипендияларнинг энг кам миқдориям белгиланади.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Иқтисодий танлов асосидаги тақсимот – бунда ҳар ким ўзининг ЯИМ ни яратишида кўшган ҳиссасига қараб туриб улушини олади.

Бозор иқтисодиётига хос тақсимот қонуни – бунда моддий неъматлар ва хизматлар ресурслар берган пировард натижасига қараб, уларнинг эгалари ўртасида тақсимланади.

Реал даромадлар – бу пул даромадини харид этиш қобилиятини билдиради

Турмуш даражаси – кишилар ҳаётини эҳтиёжларининг қондирилиши меъридир

Истеъмол миқдори – турмуши даражасининг муҳим жиҳати, унинг давлатлараро фарқланиши, мамлакатларнинг иқтисодий даражаси ва уларда истеъмол ва жамғаришга кетадиган маҳсулот нисбатига боғлиқ.

Истеъмол савати – ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматлари йиғиндисидан иборатдир.

Истеъмол бюджети – бир кишини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматлари йиғиндисини бозор баҳосидаги кўринишидан иборат.

Минимал истеъмол бюджети – бу кишини очдан ўлмаслиги учун зарур бўлган кундалик эҳтиёжлари учун керак бўлган истеъмол буюмлари ва хизматлари йиғиндисини пул кўринишидан иборатдир.

Реал ҳақиқий истеъмол бюджети – шу кунда шаклланган истеъмол буюмлари ва хизматларини йиғиндисини пул кўринишидан иборатдир.

Илмий асосланган истеъмол бюджети – иқтисодчилар, тиббиётчилар, социолог мутахассислар томонидан инсонни нормал такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматларини йиғиндисини пул кўринишидан иборатдир.

Камбағаллик – инсон ўзининг асосий эҳтиёжларини қондириш имконига эга бўлмай қолишидир.

Камбағаллик чегараси – бу баъзи мамлакатлар бўйича ўртача даромаддан икки хисса кам бўлган даромад дейилса, бошқа давлатларда у ўртача даромадни 3 дан 2 қисмига тенг келиши керак деб тахмин қилинади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Даромадларни неча тури мавжуд?
2. Даромадларни таркибий тузилиши қандай бўлади?
3. Даромадлар қандай иқтисодий қонун таъсирида ҳосил бўлади, уларнинг қандай турлари бор?
4. Таксимотни неча тури мавжуд?
5. Даромадлардаги тенгсизлик ва тенгликни қандай англаш керак, уларнинг зиддийлиги нимада?
6. Аҳоли даромадларига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
7. Аҳолининг турмуш даражаси ва турмуш сифатининг умумийлиги нимада?
8. Лоренц эгри чизиғи нимани ифодалайди?
9. 30 йил ичида бир мамлакатда аҳоли жон бошига ҳисобланган пул даромадлари 4,5 марта, нарх-наво 2,3 марта ўсди, бошқа мамлакатда пул даромадлари 3,7 марта, нарх-наво 4,1 марта ўсди. Реал даромад, бинобарин, турмуш даражаси ҳар иккала мамлакатда қандай ўзгарганини ҳисоблаб чиқиб, хулоса қилинг.
10. Истеъмол бюджети деганда нимани тушунасиш? Унинг неча тури мавжуд?
11. Камбағаллик тушунчасини изоҳлаб беринг?
12. Инсоннинг камолот индекси деганда нимани тушунасиш? Унинг таркибига нималар киради?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995.

- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: «Ўзбекистон», 1997 й.
- Камаев В.Д. и колл. авт. Экономическая теория: Учебник. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998.
- Бекнозов Н. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. Т.: «Университет», 1993.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Пер. с англ. М.: Республика, 1992.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Пер. с англ. - М.: Дело ЛТД, 1993.
- Эркаев Б.А., Каримова Г.И., Абулқосимов Х.П. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш воситалари. -Т.: «Шарк», 1996.
- Шодмонов Ш., Фанихўжаев Ф. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий такрор ишлаб чиқариш (ўқув қўлланма). Т., 1993.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т.: «Меҳнат», 1995.
- Умаров К. Ю. ва бошқалар «Иқтисодиёт назарияси» Т. «Университет», 1998. 72-78-бетлар.

XXIV БОБ. ПУЛ ТИЗИМИ, УНИНГ АМАЛ ҚИЛИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ИНФЛЯЦИЯ, УНИНГ САБАБЛАРИ ВА УНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

1. Пул тизими, унинг элементлари ва таснифи. Пул массаси. Пулнинг айланиши. Пул агрегатлари.; M1, M2, M3, M4.
2. Пулга бўлган талаб ва таклиф. Пул муомаласи ва унинг қонуни.
3. Пул микдорига таъсир қилувчи омиллар. Монетар сиёсат ва унинг асосий томонлари.
4. Инфляция ва унинг сабаблари. Инфляциянинг асосий турлари; судралувчи, югурувчи, гиперинфляция.
5. Инфляцияни бартараф қилиш йўллари.

1. Пул тизими, унинг элементлари ва таснифи. Пул массаси. Пулнинг айланиши. Пул агрегатлари.; M1, M2, M3

Пул – бу шундай махсус товарки, у ҳамма бошқа товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради.

Ҳамма товарлар сингари пул ҳам, қиймат ҳам истеъмол қийматга эга. Шу маънода у бошқа оддий товарлардан фарқ қилмайди.

Пул шундай кучга эгаки, у умумий ижтимоий қийматга эга бўлиб, ҳамма товарларни харид этиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Пул товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнида истеъмолчилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни ифода этади. Шу сабабли, товар-пул муносабатлари пайдо бўлади.

Моҳиятан пул ижтимоий меҳнат ва қийматни билдиради. Пул учун ижтимоий меҳнат қайси соҳада сарфланганлиги ва қиймат қасрда яратилганлиги фарқсиздир. Кимнинг пули бўлса, у ижтимоий меҳнатнинг тегишли қисмини ўзи истаган натурал (товар) шаклида олиш ҳуқуқига эга бўлади. Пулнинг ҳамма нарсадан қудратлилиги ҳам шундан келиб чиққан.

Пул товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг узоқ вақт ривожланиши натижасида вужудга келади. Биринчи йирик меҳнат тақсимоти, яъни чорвачиликдан деҳқончиликнинг ривожланиши туфайли ва шу муносабат билан товар хўжалигининг ривожланиши туфайли маҳсулот қийматининг ифодаси бўлмиш пулни келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиёти ҳам пул билан бевосита боғлиқ. Пул бўлмаган жойда бозор иқтисодиёти йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Бозор иқтисодиёти товарлар ва товарлашган хизматларнинг ишлаб чиқаришдан бошлаб, то истеъмолгача бўлган ҳаракатидан иборатки, бу ҳаракат пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чиқариш ресурслари бозорда пулга харид қилиниб, товарлар яратилади, яра-

тилган товарлар пул даромадларига айирбошлаб истеъмолга ўтади. Товарлар шахсий истеъмолгами ёки инвестиция (ишлаб чиқариш) учун сарф этиладими, барибир пул ёрдамида ҳаракатга келади.

Бозор учун ишлаб чиқариш бор жойда пул ўта муҳим иқтисодий вазифа бўлади. У ишлаб чиқаришнинг такрорланишига хизмат қилади, иқтисодий ўсишга кўмаклашади. Пул шаклидаги маблағлар бозор орқали ресурсга айланади, ресурслар иштирокида товарлар яратилади, товарлар сотилиб яна пулга айланади. Шундай ҳаракатнинг қайтарилиб туриши иқтисодий жараён юз берганини билдиради.

Пулнинг иқтисоддаги аҳамиятини у бажарадиган функциялар белгилаб беради.

Пулнинг уч функцияси (вазифаси) мавжуд.

Қиймат ўлчови – пул умумий эквивалент товар экан, ўзида меҳнатни мужассамлаштиради ва шу сабабли товарлар қийматини ўлчай олади. Пулда ифодаланган қиймат бу нарх. Товарнинг қанча туришини пул билан белгилаб, у 40 сўм, 10 доллар, 50 динар, 20 марка туради деб айтамыз. Буюмларнинг оғирлиги, эни ва бўйига қараб, килограмм ёки метр билан ўлчангандай, товарнинг нархи пул билан ўлчанади. Ҳар бир мамлакатнинг ўз ўлчами бор – бу унинг миллий пулидир. Ўлчов бирлиги нарх масштаби дейилади. Бирлик қилиб АҚШда доллар, Англияда фунт стерлинг, Туркияда лира, Германияда марка қабул қилинган ва ҳоказо.

Муомала воситаси. Пул олди–сотди жараёнида ишлатилади. Пул ёрдамида товарни харид этиш, пулга товар айирбошлаш (П – Т) ёки товарни сотиш, товарни пулга айирбошлаш (Т – П) юз беради. Пул иштирок этганда товар айирбошлаш товар муомаласи шаклини олади. Бундан фарқлироқ бартер – товарни товарга бевосита алмаштириш бўлиб, маълум келишилган нархни тақозо этса-да, пул иштирокисиз юз беради. Бартерда товар олишни уни сотишдан ажратиб бўлмайди. Бартер пулсиз айирбошлаш бўлганидан бозор иқтисодиётига тўғри келмайди, шу сабабли пул қадрсизланган, товар топиш мушкул бўлган шароитда амалга оширилади. Пул ҳамма товарга айирбошланади, ҳамма ерда қабул қилинади. Агар пул бўлмаганда эди, керакли товар топиб олиш учун ўз товарини бошқа товарга, бошқасини ва яна бошқасига алмаштириш кўп марта юз бериб, ниҳоят керакли товар учрагунча давом этар эди. Пул бундай мушкулликни осон қилади. У керакли товарни тез топиб, таълаб олиш имконини берганидан, айирбошлашга кетган вақтни, унинг харажатларини тежаб қолади, олди-сотди бевосита товар айирбошлашга нисбатан юқори самарага эга бўлади. Ўта тақчиллик юз бериб, бозор алоқалари бузилган шароитда айирбошлашда талонлар ва купонлар жорий этилади. Булар арзон нархда ва белгиланган

микдорда ҳамда кафолатланган ҳолда товарлар сотиб олиш ҳуқуқини берувчи қоғоздир. Улар пул сифатида чиқарилмайди, лекин муомалада қатнашади. Шу сабабли уларни ҳам сотиш мумкин. Бу қоғозлар харид этишда пул билан фақат биргаликда товар айирбошлашга хизмат қилади.

Жамғарма воситаси. Бу пулнинг жамланган бойлик шаклига кириб, ўз эгаси учун керак бўлганда харид этиш воситаси бўлиб хизмат қила олишидир. Пул – қоғоз ёки танга бўлгани учун бойлик эмас, балки ўзида меҳнатни мужассамлаштиргани, унга ҳамма нарсани харид этиш ёки уни жамлаб сақлаш мумкин бўлгани учун бойлик ҳисобланади. Пул бойликнинг махсус шакли, унинг бир кўриниши, чунки ундан бошқа шакл, кўринишдаги бойликлар ҳам бор. Масалан, уй-жой, ер-сув, ўрмонлар, конлар, озиқ-овқат, кийим-кечак, машина-ускуна, акция, облигация ва ҳ.к. Пул бойлик жамғаришнинг қулай усули, чунки пулда ликвидлик бор, яъни пулни тўлов учун ҳамма ерда унда белгиланган номиналга қараб қабул қилинади. Пул бошқа ликвидлик воситаларига нисбатан, айтилиқ ер, бино, акция, облигация, сертификатларга нисбатан барқарор восита ҳисобланади, унинг қадрли бир хил сақланади, (инфляция бўлмаса) бошқа ликвидлар нархи – қадрли ўзгариб туради. Аммо шиддатли инфляция шароитида пулни жамғариш бемаънилик бўлади. Гап шундаки, инфляцияга учраган пулнинг харид қобилияти пасайиб боради ва унга ишонч йўқолади ҳамма ундан қутилишга интилади, унга бошқа қадрли валютани сотиб ола бошлайдилар. Валюта бозорида чайқовчилик кучаяди.

Пул ўз хизмати ва мазмуни ва миқёсига қараб турли тоифали бўлади:

а) хазина билетлари – бу пул оддий муомалада ишлатилади.

б) банкнот – кредит пуллари – бундай пул қарз олиш ва бериш жараёнларида қўлланади.

Пул вазифаларидан фойдаланиш йўли билан бозор иқтисодиёти тартибга солинади, пул муомаласини бошқариш орқали мазкур иқтисодиётнинг соғломлиги таъминланади. Пул турлича бўлади: танга пул, қоғоз пул, чек шаклидаги пул, электрон пул ва ҳ.к. Булар пул вазифасини бажариб келаётир.

Пул тизими мамлакатнинг пул муомаласини қонуний равишда ташкил қилишда қўлланиладиган услублар мажмуасидир. Пул тизими тарихан шаклланган ва қонун асосида мустақамланган бўлади. Ҳозирги пул тизими XVI-XVII асрларда вужудга келган. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейингина, яъни 1994 йилдан бошлаб ўзининг мустақил миллий пул тизимига эга бўлди. Пул тизимининг қуйидаги асосий элементлари мавжуд; пул бирлиги, баҳо масштаби, пул турлари, эмиссия тизими,

муомаладаги пул массасини тартибга солувчи давлат муассаси. Жамиятдаги пул айланмаси яратилган маҳсулотлар, хизматлар ҳаракатини билдиради. Буни ПМ-ПО-Н-МХ кўринишида ифодалаш мумкин. Бу ерда ПМ -пул массаси(микдори).

ПО- пул обороти тезлиги.

Н- нарх даражаси.

МХ -яратилган маҳсулот ва бажарилган хизматлар микдори.

Пул массаси- муомлага чиқарилган металл тангалар ва қоғоз пулларнинг жами микдори. Хўжалик муомаласидаги пул воситаларининг умумий ҳажмига нақд пуллардан ташқари банкларнинг жорий ҳисобидаги пул воситалари ҳам қиради.

Пул айланиши – бу маҳсулот ва хизматларнинг фирмалар ва уй хўжаликлари ўртасидаги ҳаракати демакдир, чунки улар иш жараёнида ишлаб чиқаришдан истеъмол сари боради. Шу икки нуқта оралиғида тақсимлаш ва айрибошлаш жараёнлари туради. Пул обороти пулли муносабатларнинг турига қараб 2 га бўлинади.

- Товар-моддий неъматларни айирбошлаш жараёнидаги пул обороти.

- Товар характерига эга бўлмаган пулли ҳисоб-китобларни амалга ошириш жараёнида содир бўладиган пул обороти.

Айланма пулли муносабатлар иштирокчиларининг жойлашишига қараб:

* шаҳар ичидаги пул оборотига

* шаҳарлараро пул оборотига бўлинади.

Тўлов жараёнларида бевосита иштирок этаётган ҳаракатдаги пул массаси актив пул обороти деб юритилади.

Маълум бир давр ичида, вақтинча муомлада иштирок этаётган пул массаси эса пассив пул обороти деб юритилади. Буларга хўжалик субъектлари ва бошқа турли корхона муассаларидаги вақтинча бўш турган пул маблағлари, шунингдек аҳолининг жамғармалари қиради. Пул оборотини иқтисодий усуллар воситасида бошқариш мақсадида у бир неча пул агрегатларига бўлинади. Пул агрегатлари деганда жамғарила борилаётган ва харид қобилиятини сақловчи барча пул воситалари тушунилади. Бунга нақд пуллар, маълум муддатга ёки муддатсиз банкка қўйилган пуллар, сертификатлар ва бошқалар қиради. Пул агрегатларининг сони мамлакатда иқтисодиёт ва пул массасини бошқариш хусусиятлари инобатга олинган ҳолда турличадир. Умумий кўринишда улар қуйидагилардан ташкил топади.

Ҳозирги замон бозор иқтисодиёти пул массасининг асосий ташкил этувчилари ёки пул агрегатлари қуйидагичадир:

Пул 1 (M1)- “гор маънодаги пуллар” ёки муомладаги нақд пуллар (M0) плус аҳоли ва корхоналарнинг талаб қилиб оладиган омонатлари ва жорий тўлов айланишидаги хизмат қилувчи чеклар.

Пул 2 (M2)- бу M1 плус аҳоли ва корхоналарнинг муддатли омонатлари.

Пул 3 (M3)- “қснг маънодаги пуллар” ёки жами пул массаси бўлиб, ўз ичига 1) M2 плус ликвидли қимматбаҳо қоғозлар;

2) бюджет ва жамоат ташкилотлари ҳисобидаги маблағлар;

3) бюджет маблағлари ва капитал қўйинмаларни молиялаштириш учун маблағлар. Хуллас M3- M2 плус йирик муддатли омонатлар.

Пул 4 (M4)- бу M3 плус банкларда сақланаётган пул шаклида бўлмаган ликвид маблағлар.

2. Пулга бўлган талаб ва таклиф. Пул муомласи ва унинг қонуни

Пул товар экан, у талаб ва таклиф таъсирига берилади. У талабдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин, кам бўлганда тўлов юзага чиқади. Масалан, 1992 йил МДХ мамлакатларида корхона, ташкилотлар бир-бирига пул тўлай олмай қолдилар, чунки нақд бўлмаган пуллар айланиши секинлашиб, пул етишмай қолди. Демак, пул таклифи унинг муомалага чиққан миқдори билан ўлчанади, бу миқдор эса унинг айланиш тезлигига қараб ҳар хил бўлади. Пул таклифи – жорий ҳисоблардаги маблағлардан, банклардаги омонатлардан, чеклардан ва аҳоли қўлидаги нақд пуллардан ташкил топади. Пулга талаб хўжалик обороти учун керак пулга эҳтиёждир. Пулга талабни корхоналар, ташкилотлар, аҳоли ва давлат билдиради. Чунки улар хўжалик субъектлари – ишлаб чиқарувчи ёхуд истеъмолчилардир. Пулга талаб пул операцияларининг миқёси ва тезлиги билан ўлчанади. Пул билан муомала қилиш ишлари қанчалик кўп бўлса, шунчалик кўп пул керак бўлади. Агар пул қанчалик тез айланиб турса, пулга талаб шунчалик қисқаради. Пулга талаб деганда пулнинг олди-сотди, тўлов ишларидагина эмас, балки жамғарма сифатида ишлатилиши эҳтиёжини ҳам назарда тутиш керак. Пул жамғарилса фоиз туғади. Фоиз ошса маблағни бошқа ердан олиб банкка қўйиш маъқул. Бу ҳолда акция ва облигация олгандан кўра пулнинг ўзини ишлатиш маъқул. Пулни эгаллаб туриш қулай бўлганидан унга талаб ошади, акс ҳолда бойликни бошқа тури қулай бўлади.

Пулга бўлган умумий талаб битимлар учун пулга бўлган талабдан ва молиявий активлар учун пулга талабдан иборат.

1. Битимлар учун пулга бўлган талаб- бу аҳолига ва корхоналарга товар ва хизматларни сотиб олиш учун зарур бўлган пул

миқдори. Пул муомала воситаси вазифасини бажаради. Номинал ЯММ қанча кўп бўлса, олди-сотди жараёнига хизмат қилиш учун шунча кўп пул керак.

2. Молиявий активлар томонидан пулга бўлган талаб- одамлар ўзларини молиявий активларини акция, облигация, банкдаги омонатлари кўринишида қўлида ушлаб туради. Жамғариш заруриятига пулга бўлган талабни вужудга келтиради. Корхоналар меҳнатга ҳақ тўлаши учун, материал энергиялар сотиб олиши учун пул керак.

Пул, шунингдек, қийматга ҳам эга. Пулнинг фойдалилиги кераклиги шуки, у ўз функцияларини бажариб иқтисодиёт мушкулини осон қилади, иқтисодий алоқаларга воситачилик қилади. Пулнинг қиймати ҳам махсус. У металл пулни зарб этиш ёки қоғоз пулни босиб чиқариш харажатларини билдирмайди. Бу харажатлар пул қиймати эмас, пулни муомаллага киритиш сарфларидир. Пулнинг қиймати, аниқроғи унинг қадр-қиймати деганда пул бирлигининг харид этиш қурби – қобилияти, яъни унга қанча товар ва хизматлар харид этиш мумкинлиги тушунилади.

Пул қадр – қиймати нархга, нарх эса ишлаб чиқариш харажатларига ва бозорларга ташланган пул миқдорига тескари пропорционал (муаносибликда) ўзгаради. Бу боғланиш нарх орқали юз беради. Шу сабабдан пул қадр-қиймати нарх даражасига нисбатан тескари пропорционалдир: нарх пасайса, пул қадри ошади, нарх ошса, пул қадри пасаяди. Мисол учун: 1990 йил Ўзбекистонда 10 тийинга бир қути, 1993 йил бошларида 2 сўмга 1 қути гугурт олинган. Нарх ошгани туфайли пулнинг гугуртга нисбатан харид қобилияти 20 марта пасайди. Бу мувозанатнинг бузилиши, чунки гугуртни ишлаб чиқариш харажатлари 20 марта ошмади, балки пул массаси кўпайиб кетди.

Пулнинг қадрсизланиши унинг ролини сусайтиради, чунки пул ўз функцияларини тўла бажара олмай қолади. Гап шундаки, пул нархни ўлчай олмайди, пулга товар сотиш ўрнига бартер келади, пулни жамғариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлмай қолади. Шундай шароитда мавжуд пулдан воз кечиб, бошқа пулга ўтиш, яъни пул ислоҳоти қилиш заруратга айланади.

Бартер – товарларни товарга бевосита алмаштириш бўлиб, маълум келишилган нархни тақозо этсада, пул иштирокисиз юз беради.

Бартер пулсиз айирбошлаш бўлганидан бозор иқтисодиётига тўғри келмайди, шу сабабли пул қадрсизланган, товар топиш мушкул бўлганда амалга оширилади.

Пул муносабатларида пул муомаласи, пул бозори, пул рентаси, пул кўйилмалари каби тушунчалар ҳам мавжуд. Хўжалик оборотида пулнинг доимо ҳаракатда бўлиши пул ўз функцияларини узлуксиз бажариб туриши пул муомаласи дейилади. Пул муомаласи – пулнинг

хўжалик фаолиятидаги ҳаракати, товар пул муносабатларининг ажралмас бир қисми, товар муомаласи пул муомаласини белгилаб беради. Нақд пулларнинг ҳамда нақд бўлмаган пулларнинг ўз вазифаларини бажаришдаги ҳаракати пул муомаласини келтириб чиқаради.

Пул ҳаракати банкдан бошланади. Пул муомаласи нақд пул ва нақд бўлмаган муомалага бўлинади. Нақд пул банкдан чиққач корхона, ташкилотлар кассасига ва аҳоли кўлига ўтади. Олди-сотди ва тўлов ҳаракатлари бажарилгач, яна банкка қайтади. Нақд бўлмаган пул муомаласига фирма, корхона, ташкилотлар банкдаги ҳисобда турган пул ҳаракати киради ва бундай муомала чек, кредит карточкаси, вексель, облигация, сертификат ва бошқа воситалар ҳаракати шаклида олиб борилади. Нақд бўлмаган пул ҳаракати, айниқса, ЭХМ пайдо бўлиб ҳисоб-китоб, тўлов муомалалари автоматлаштирилгач, алоҳида аҳамият касб этди. Ундан аҳолининг пулдор қатлами ҳам фойдаланади. Пули кам кишилар эса кўлидаги нақд пул билан муомала қилаверадилар. Пул муомаласида узилиш юз берса, яъни у ўз ҳаракатидаги бирор босқичда, масалан аҳоли кўлида узоқ туриб қолса, хўжалик алоқаларига путур етади. Пул муомаласининг ўз харажатлари бор. Улар пул эмиссияси сарфи, эски пулларни ташиш, жойлаштириш, тарқатиш ва қабул қилиш сарфларидан иборат. Пул муомаласининг бир маромда боришидан жамият манфаатдор бўлади.

Пул бозори – асосан қисқа муддатли (бир йилгача) кредитлар бозори, ссуда капитали бозорининг бир қисми.

Тижорат банклари, давлатлар, фирмалар, хусусий шахсларнинг қисқа муддатли пул маблағлари ҳаракатига хизмат кўрсатади ва вақтинча етишмаётган айланма воситаларни тўлдириш имкониятини беради. Пул бозори давлат харажатларини кредитлаш ва бюджет тақчиллигини қоплашнинг манбаи сифатида катта аҳамиятга эга. Халқаро кредит муомаласининг ривожланиши билан жаҳон пул бозори пайдо бўлди. Энг йириклари Америка пул бозори, Европа пул бозори ва бошқалар.

Пул рентаси – ижарачининг ер участкасидан фойдаланганлиги учун унинг эгасига қиймат (пул) шаклида тўланадиган рента, бозор иқтисодиётига хос рента ҳисобланади. Пул рентаси товар айирбошлаш қиймат шакли майдонга чиқиши билан вужудга келган. Бунгача ер рентасининг бир қанча шакллари: ишлаб бериш рентаси – баршчина; маҳсулот рентаси – натура «оброк» шакли мавжуд бўлган; пул рентасида ижарачи етиштирган маҳсулотини товар сифатида бозорда сотгандан кейин даромаднинг бир қисмини ер эгасига тўлов сифатида беради. Бозор иқтисодиёти шароитида рента албатта пул шаклида бўлади. Пул рентаси солиқлар, ижара ҳақи шаклида ундирилади.

Пул қўйилмалари – аҳоли, корхоналар ва ташкилотларнинг кредит муассасалари (банклар) да сақлаш учун жойлаштирилган пул воситалари ва қимматбаҳо қоғозлари (акциялар, облигациялар). Аксарият мамлакатларда булар депозитлар деб аталади. Аҳолининг жамғарма банкига қўйилмаларининг фонз ҳақини давлат белгилайди. Аҳоли қўйилмалари бўйича процент миқдори қўйилмалар харақтерига қараб йиллик маблағнинг 2-9 % ини ташкил этади.

Пул такрор ишлаб чиқаришга хизмат қилиб, доимо ҳаракатда бўлади.

3. Пул миқдорига таъсир қилувчи омиллар. Монетар сиёсат ва унинг асосий томонлари

Пулга талабнинг миқдорий ўлчами бор. Муомаладаги пул миқдори икки омилга боғлиқ.

1. Товарлар нархининг суммаси (ТНС) – қанча товар бор, ҳар бир товар нархи қанча, яъни бозорга жами неча пуллик товар чиққан.
  2. Пул ҳаракати – пул айланишини тезлигига (ПО), яъни пул неча марта олди-сотдига воситачилик қилади.
- Бунда

$$\frac{ПМ}{ПО} = \frac{ТНС}{ПО}$$

Иқтисодиётга зарур пул миқдори пул муомаласи қонунига биноан аниқланади. Бу қонун пул миқдорига таъсир этувчи омиллар ҳаракатини билдиради. Бу қонун муайян даврда муомолага зарур бўлган пул миқдори барча товарлар нархи суммасига (йиғиндисини) тўғри пропорционал пул айланишини тезлигига тесқари пропорционал ўзгаради.

Бозор иқтисодиёти ривожланган сари пул муносабатлари – товарлар, акция, облигация сотиб олиш, банкдан пул қарз олиш кучаяди. Бойлик шакллари кенгайди, уни сақлашнинг альтернатив (муқобил) усуллари пайдо бўлади. Уни нақд пул, банк ҳисобида пул, олтин, қимматбаҳо буюмлар, акция, облигациялар, моддий шаклда сақлаш имқонияти пайдо бўлади. Бойликни қандай шаклда сақлаш ва ишлатиш пул миқдорига таъсир этади. Бундай боғланишини пулни миқдорий назарияси тарафдорлари ва кейнсчилар ҳисобга олишган.

Миқдорий назариячилар муомаладаги пул миқдори, пулга талабни 3 нарсага боғлиқ деб қарайдилар.

1. Нархларнинг мутлоқ даражасига нарх юқори бўлса пул кўп талаб қилинади.
2. Ишлаб чиқариш миқёсига, яъни ишлаб чиқариш кенгайса, аҳоли даромадлари кўпаяди, уларни тўлаш учун пул кўпроқ керак бўлади.

3. Пул обороти тезлигига, яъни пул йилига неча марта даромад ва неча марта олди-сотдига хизмат қилади.

Шунга кўра

$$ПТ = \frac{НД}{ЯМ} \cdot ПО$$

ПТ – пулга талаб.

НД – нарх даражаси.

ЯМ – яратилган реал маҳсулот ёки реал даромад.

ПО – пул айланиши тезлиги.

Кейнсчилар пул миқдорига таъсир этувчи омилларга кўшимча тарзда яна уч омилни кўрсатиб ўтадилар:

1. Тўлов учун пул зарурлиги.

2. Ҳар эҳтимолга қарши пулни вақтинча бўлсаям жамғариб, керак бўлганда ишлатишга интилиш.

3. Бойликни зарар кўриш хатаридан асраш учун пул шаклида сақлаш.

Кейнсчилар пул миқдорига бойлик эгаларининг субъектив хатти-ҳаракатлари, интилишлари таъсир этишини ҳисобга олади.

Монетаристлар пул миқдорига таъсир этувчи омилларга юқоридагилардан ташқари қуйидагиларни киритганлар.

1. Банк фоизи даражаси.

2. Инфляция суръатлари.

Улар фоиз даражасини пул миқдорига 2 хил таъсирни инобатга оладилар.

Биринчидан, фоиз меъёри пасайса, қарзга пул олиш кўпаяди, ишлаб чиқариш кенгайиб даромадлар ошади. Бу ўз-ўзидан пул миқдорини оширади. Икинчидан, фоиз камайганда бойликни банкда пул шаклидамас, акция, облигация шаклида сақлаш қулай бўлади. Фоиз ошганда бойликни пул шаклида сақлаш кучаяди, пулга талаб кенгайди, пул ишлаб чиқаришга кам қўйилиб даромад камаяди, пулга талаб қисқаради.

Хулоса қилиб айтсак пул миқдори:

1. Ишлаб чиқариш ҳажмига.

2. Нархга.

3. Пул айланиш тезлигига боғлиқдир.

4. Инфляция ва унинг сабаблари. Инфляциянинг асосий турлари: судралувчи, югурувчи, гиперинфляция

Ишлаб чиқариш ҳажми, пул миқдори ва пул айланиши ўрта-сидаги мувозанат бузилса, инфляция юз беради.

Инфляция – муомалада керагидан ортиқча пул пайдо бўлиши, нарх-наво ўсиши, пул кадр-қиймати пасайиши, пулнинг қадрсиз-

ланишидир. Инфляция нарх-наво индексининг ортишида, аникроғи кимматчиликда ифода этилади. Инфляциянинг сабаби иқтисодиётга, аникроғи ишлаб чиқаришга боғлиқ. Шунинг учун инфляцияни иқтисодий танглик билан бир вақтда юз бериши бежиз эмас. Ишлаб чиқариш сушлашиб, бозор талабидан орқада қолади, ишлаб чиқариш ҳамма ресурслардан фойдалансада, товар таклифлари пулни тўйдира олмайди, товарга чанқоқ пуллар ўз ташналигини қондира олмайди. Бу пуллар шахсий истеъмол учун, ишлаб чиқариш истеъмоли учун ва давлат истеъмоли учун ажратилади, шунингдек, пул ташқаридан кириб, экспорт талабини оширади. Товарлар ва хизматларнинг жами талабдан орқада қолиши нархни ошириб, пул бирлиги қадрини туширади. Бу одатда ортиқча талаб чақирган инфляция деб юритилади.

Бинобарин, пул миқдори асосан ишлаб чиқариш ҳолатига боғлиқ экан, уни сунъий равишда кўпайтириш, яъни экспансион пул сиёсатини юргизиш пул қадрини тушиб кетишига асосий сабаб бўлади. Бу ишга давлат катта ҳисса қўшади. Давлат ўз харажатларини даромадлари билан қоплай олмайдиған шароитда бюджетда тақчиллик (дефицит) ҳосил бўлади. Бунда давлат ортиқча эмиссия, яъни пул чиқариш ҳисобидан қоплайди. Пул кўпайиб, талаб ошади, натижада инфляция келиб чиқади. Умумий нарх даражаси ўсиб, инфляция юз беради. Бунда таклиф инфляцияси пайдо бўлади. Унинг сабаби ўртача ишлаб чиқариш харажатларининг, яъни маҳсулот бирлигига кетган харажатларнинг ортишидир. Харажатлар ошганда муайян нархда товар сотиш фойдани қискартиради, чунки улар тескари пропорционал ўзгаради.

Инфляция асосан уч хил бўлади.

1. Ўрмаловчи инфляция. Бунда нарх-наво секин, ўрмалаган ҳолда орта бошлайди, иқтисодий ўсиш бўлиб туради, ишсизлик катта бўлмайди, инфляция сурьатлари 2-3 % атрофида бўлади.
2. Сузиб юрувчи инфляция. Бунда нарх-наво тезроқ (тез) ўса бошлайди, иқтисодий ўсиш сурьатлари сусаяди, ишсизлик кўпая боради. Инфляция йилига 8 -12 % атрофида бўлади.
3. Югурувчи инфляция ёки гипер инфляция. Бу ҳаддан ташқари инфляция, нарх-навони шиддат билан ўсиши, пул қадрининг ғоят тез пасайиши, пул топишга интилишнинг энг паст даражага келиши билан характерланади. Гиперинфляция шароитида нарх-навони мутлақо тартибга солиб бўлмайди. Нархлар ойига 40-50% атрофида ўсади. Бу иқтисодиёт учун жуда ҳалокатлидир. Инфляция аҳолининг турли қатламларига ҳар хил таъсир этади. Қатъий белгиланган даромад олувчилар нафақа, пенсия, стипендия, ижара ҳақи, хайрия пули эгаларининг, шунингдек, давлат бюджети молиялаштирувчи

ташкilotларда маош олувчиларга тегадиган пулга нисбатан нарх - наво тез ўсади.

Агар уларнинг даромади нарх ўсишига қараб тўла индексациялаштирилмаса, уларнинг турмуш даражаси пасайиб кетади. Айни пайтда ишлаб пул толувчилар турмуши пасаймасдан, ҳатто юксалиши ҳам мумкин. Айниқса, бу бизнесменларга хос. Нарх харажатга қараб ёки ундан тез ўсса, фойда бир меъёрга қолади ёки ортади. Янги талабгир товарлар чиқарувчи корхоналар ҳам ютқазмайди. Уларнинг товарининг нархи бошқаларникидан тезроқ ўсади. Шунга қараб иш ҳақи ва фойда ҳам кўпаяди. Инфляция шароитида пул жамғармалари ҳам қадрсизланади, чунки уларнинг реал қиймати, яъни уларга олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори камаяди.

Инфляция барча макроиктисодий кўрсаткичларга, айниқса ишлаб чиқариш ва даромадларни ифода этувчи кўрсаткичларга кучли таъсир этади. Нархларни кўтарилишида миллий ишлаб чиқариш ва даромадларнинг номинал ҳажми амалда маҳсулот ва хизматларнинг ҳеч қандай кўшимча ишлаб чиқарилиши бўлмаса ҳам ўсиб боради. Инфляция даражаси юқори бўлган мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳажми қисқариши билан бир вақтда унинг номинал ҳажмини ортиб бориши каби вазият содир бўлиши мумкин. Иқтисодиётда даромадларнинг ишлаб чиқариш томонидан таъминланмаган ўсиши натижасида аҳоли қўлидаги пул таклиф қилинаётган товар ва хизматлардан ортикча бўлиб қолади. Пул бирлигини харид қуввати тушиб кетади. Реал даромадлар камаяди.

Иқтисодий назария ва амалиётда уни ўлчашга катта эътибор берилади. Инфляция нарх-наво индексини ортишида ифода этилади. Инфляция унинг ҳар ойлик ва ҳар йиллик суръатлари билан ўлчанади. Бунинг учун нарх-наво индекси белгиланади, яъни маълум йилдаги нархлар 100 деб қабул қилинади ва кейинги йилдаги нархларни ўзгариши шунга нисбатан ўлчанади.

Нархларни доимий ўсиши шароитида аҳоли ва корхона пулларга бўлган ишончини йўқотади ва ихтиёридаги маблағни тезроқ истеъмол ва инвестиция товарларига алмаштиришга ҳаракат қилади. Натижада инфляцияни ўсиш суръатлари янада жадаллашади.

5. Инфляцияни бартараф қилиш йўллари

Инфляциянинг олдини олиш учун иккита йўналишдан фойдаланилади.

1. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш. Товарлар ва хизматлар кўп яратилса, ортикча пулларнинг ташналиги кондирилиб нарх-наво,

бинобарин, пул қадри барқарорлашади. Шу сабабдан ишлаб чиқаришни рағбатлантириш мақсадида:

- ишлаб чиқаришдан олинган фойда солиқдан озод қилинади;
- ишлаб чиқарувчига арзон кредит берилади;
- фирмалардан олинадиган даромад солиқлари камайтиради;
- экспорт – импорт бўйича имтиёзлар берилади;
- Муомаладаги пул миқдорини камайтириш мақсадида:
- пул даромадлари (иш ҳақи, нафақа, пенсия) назорат қилиниб, уларнинг ўсишини тўхтатади;
- ортиқча пулни товар бозоридан чиқариб, қайтариб қўйилганда депозитлар учун банк тўлайдиган фоиз оширилади;
- пул эмиссияси жиддий чекланади ёки умуман тўхтатилади;
- марказлашган кредитлар бериш қатъий чегараланади ва ҳ.к.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Пул – бу шундай махсус товарки, у ҳамма бошқа товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради.

Пул массаси – муомалага чиқарилган металл тангалар ва қоғоз пулларнинг жами миқдори. Хўжалик муомаласидаги пул воситаларининг умумий ҳажмига нақд пуллардан ташқари банкларнинг жорий ҳисобидаги пул воситалари ҳам киради.

Пул айланиши – бу маҳсулот ва хизматларнинг фирмалар ва уй хўжаликлари ўртасидаги ҳаракати демакдир, чунки улар иш жараёнида ишлаб чиқаришдан истеъмол сари боради.

Актив пул айланиши – тўлов жараёнларида бевосита иштирок этаётган ҳаракатдаги пул массасидир.

Пул таклифи – жорий ҳисоблардаги маблағлардан, банклардаги омонатлардан, чеклардан ва аҳоли қўлидаги нақд пуллардан ташкил топади.

Пулга талаб – хўжалик обороти учун керак бўлган пулга эҳтиёждир. Пулга талабни корхоналар, ташкилотлар, аҳоли ва давлат билдиради.

Пулни қиймати – пул бирлигининг харид этиш қобилияти, яъни унга қанча товар ва хизматлар харид этиш мумкинлиги тушунилади.

Бартер – товарларни товарга бевосита алмаштириш бўлиб, маълум келишилган нархни тақозо этсада, пул иштирокисиз юз беради Бартерда товар олишни уни сотишдан ажратиб бўлмайди.

Пул муомаласи – пулнинг хўжалик фаолиятидаги ҳаракати, товар пул муносабатларининг ажралмас бир қисми, товар муомаласи пул муомаласини белгилаб беради.

Пул рентаси – ижарачининг ер участкасидан фойдаланганлиги учун унинг эгасига қиймат (пул) шаклида тўланадиган рента, бозор иқтисодиётига хос рента ҳисобланади. Пул рентаси товар айирбошлаш қиймат шакли майдонга чиқиши билан вужудга келган.

Пул қўйилмалари – аҳоли, корхоналар ва ташкилотларнинг кредит муассасалари (банклар) да сақлаш учун жойлаштирилган пул воситалари ва қимматбаҳо қоғозлари (акциялар, облигациялар). Аксарият мамлакатларда булар депозитлар деб аталади.

Инфляция – муомалада керагидан ортиқча пул пайдо бўлиши, нарх-наво ўсиши, пул кадр-қиймати пасайиши, пулнинг қадрсизланишидир. Инфляция нарх–наво индексининг ортишида, аниқроғи, қимматчиликда ифода этилади.

Ўрмаловчи инфляция- бунда нарх–наво секин, ўрмалаган ҳолда орта бошлайди, иқтисодий ўсиш бўлиб туради, ишсизлик катта бўлмайди, инфляция суръатлари 2-3% атрофида бўлади.

Сузиб юрувчи инфляция-бунда нарх–наво тезроқ (тез) ўса бошлайди, иқтисодий ўсиш суръатлари сусаяди, ишсизлик кўпая боради. Инфляция йилига 8-12% атрофида бўлади.

Югурувчи инфляция ёки гипер инфляция-бу ҳаддан ташқари инфляция, нарх–навони шишдат билан ўсиши, пул қадрининг ғоят тез пасайиши, пул топишга интилишнинг энг паст даражага келиши билан характерланади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Пул бозори нима?
2. Пулга бўлган талабнинг микдорий ўлчами нима? Муомаладаги пул микдорига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
3. Пул рентаси деб нимага айтилади?
4. Пул қўйилмалари деганда нимани тушунасиз?
5. Пул массаси мазмунини тушунтириб беринг.
6. Пул агрегатларига нималар киради?
7. Пул муомаласи қонунини тушунтириб беринг.
8. Инфляция деганда нимани тушунасиз? Инфляциянинг турлари.
9. Инфляция даражасини ҳисоблашнинг 70 қонуни деганда нимани тушунасиз?
10. Инфляцияни бартараф қилиш йўллари нималардан иборат.

Адабиётлар:

- Каримов И. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўттишининг ўзига хос йўли. Тошкент. “Ўзбекистон”.1993.
- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. «Ўзбекистон». 1995.
- “Ўзбекистон Республикаси пул тизими тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни. 7-май 1993-й.
- Макконнел К. Р., Брю С.Л. Экономикс; принципў, проблемў и политика. В 2-х томах. Перевод с англ. 11-го изд. Том-1, Гл 12, 20. М. Республика, 1992.
- Фишер С., Дорнбуш Р, Шмалензи Р. Экономика. Перевод с англ. со 2-го изд. Гл 21, 22, 26-29, 33-34. М “ Дело ЛТД” 1993.
- Экономика ;Учебник (под. ред. доц. А.С. Булатова) Гл. 14, 16, 18, 19. М. Изд. “ Бек”, 1995.
- М.Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. 13, 18-боблар. Тошкент. “ Мехнат”, 1995.
- Бекнозов Н. ва бошқалар: Бозор иқтисодиёти назарияси. 8-мавзу. Тошкент. «Университет». 9, 11-мавзу. 1993.
- Жўраев Т., Жўраев А. Пул, капитал ва хазина мажбуриятлари бозори. Молия кредит- банк тизими ва давлатнинг солиқ сиёсати Т. 1994.
- Финансў. Учебник. 1,2. М. “Финансў и статистика”, 1992.
- Абдуллаев Е., Қоралиев Т. “ Пул”. Т. 1996.
- Чжен В.А. “ Пул ва молия бозори” 2-том. Т. 1996.
- Хакимова М. Макроиқтисодиёт. Тошкент. «Мехнат».1997. 10-боб.
- Умаров К. Ю. ва бошқалар. «Иқтисодиёт назарияси» -Т. «Университет», 2002.

XXV БОБ. МОЛИЯ ВА МОЛИЯ МУНОСАБАТЛАРИ. ДАВЛАТ ДАРОМАДЛАРИ ВА ХАРАЖАТЛАРИ

1. Молия тизими ва Давлат бюджети.
2. Маҳаллий бюджет ва унинг аҳамияти.
3. Солиқлар ва уларнинг турлари. Солиқ имтиёзлари.
4. Давлат заёмлари. Эмиссия. Бюджетдан ташқари молия фондлари.

1. Молия тизими ва давлат бюджети

Молия тизими деганда ялпи ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида пайдо бўладиган ва Давлат томонидан умуммамлакат вазифаларини амалга ошириш учун фойдаланиладиган пул маблағларининг мажмуаси тушунилади. У асосан уч бўғиндан иборат (1-чизма).

1-чизма

Давлат бюджети деганда умумжамият миқёсида марказлашган ва давлат иштирокида ҳосил бўлувчи ва сарфланувчи молиявий ресурслар тушунилади. Унинг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодиётни самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги вазифаларни ҳал қилишдир.

Давлат бюджетининг даромад ва харажат қисмларининг таркиби куйидагичадир (1-жадвал).

Ҳар бир давлат бюджетнинг даромад қисми билан харажат қисмининг тенг бўлишини таъминлашга ҳаракат қилади. Аммо амалда ҳар доим харажат даромадга нисбатан кўпроқ бўлади. Натижада бюджет тақчиллиги ҳосил бўлади. Унинг пайдо бўлиши қатор сабабларга боғлиқ:

- ишлаб чиқаришнинг пасайиши;
- социал дастурларга кўзланган харажатлардан кўпроқ сарфлаб қўйиш;

- мудофаага харажатнинг ошиб кетиши;
- кўланкали (пинхоний) иктисодиётнинг ўсиши.

Буларнинг энг хатарлиси ишлаб чиқаришнинг пасайиши билан пинхоний иктисодиётнинг авж олишидир. Чунки бундай ҳолат давлат бюджетига солиқ тушишини кескин камайтиради.

1-жадвал

Давлат бюджетининг таркиби

Даромадлар	Харажатлар
Тўғридан-тўғри солиқлар:	Халқ хўжалигига
• даромад солиғи;	Давлат капитал маблағлари
• аҳолидан олинadиган давлат солиқлари.	Ижтимоий-маданий тадбирларга
• билвосита (эгри) солиқлар:	Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш чора-тадбирлари харажатлари
• кўшимча қиймат солиғи;	Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини сақлаб туришга сарфланadиган харажатлар
• акцизлар;	
• божхона божи.	
Заҳира тўловлари.	

Аммо бюджетдаги ҳар қандай тақчилликни хатарли деб бўлмайди. Агар тақчиллик ҳажми ялпи ички маҳсулот қийматининг 3-5 фоизига тенг бўлиб, ундан ошиб кетмаса, бу иктисодиёт учун нормал ҳол ҳисобланади. 1997 йил Ўзбекистон давлат бюджетида бу тақчиллик даражаси 5 фоизга режалаштирилган. Ҳаттоки тараққий этган давлатлар бюджетида ҳам тақчиллик даражаси 10 фоиздан 30 фоизгача бўлиши мумкин.

Бюджет тақчиллигининг хатарли ёки хатарли эмаслиги ундан харажатларнинг қайси йўналишларга сарфланганлигига боғлиқ. Агар харажатлар иктисодиётдаги устувор йўналишларни ривожлантиришга сарфланган бўлса, у ҳолда бу харажатлар фойдаси билан қайтади. Агар аксинча бўлса, яъни харажатлар норентабел соҳаларни қўллаб-қувватлаш учун субсидияларга ажратилса, бундай ҳол бюджет тақчиллигининг кескинлашувига ва инфляцияон жараёнларнинг кучайишига олиб келади.

Бюджет тақчиллигини қоплаш учун давлат:

- ♦ Марказий банк кредитларидан;
- ♦ давлат облигацияларини аҳолига сотишдан фойдаланади.

Натижада давлат қарзи юзага келади. Қарз эса ўз вақтида тўлов билан қадрлидир. Акс ҳолда давлат қарзи оша бориб, давлат банкротга учраши ҳеч гап эмас. Бундай ҳол давлатнинг кейинги авлод тақдирини тўғрисида ғамхўрлик қилмаслигидан далолат беради. Чунки бу қарзларни тўлаш ўшалар зиммасига тушади. Шунинг учун “Бюджет муганосиблигини кучайтириш мақсадида солиқ сиёсатини такомиллаштириш билан бир қаторда қорхоналарнинг молия интизомини мустаҳкамлаш, тўлов оборотини бир меъёрга келтириш, тўламасликнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг салбий оқибатларини тугатиш катта аҳамиятга эга”¹.

2. Маҳаллий бюджет ва унинг аҳамияти

Маҳаллий молия негизини маҳаллий бюджет ташкил этади. У маҳаллий ҳокимият тасарруфида бўлган хўжалик субъектларининг даромад ва харажатларини ўз ичига олади. Одатда маҳаллий бюджет давлат бюджетининг ажралмас қисми бўлса-да, у нисбатан мустақилдир. Маҳаллий бюджетнинг умумий молия тизимидаги салмоғи 30 фоиздан 60 фоизгача бўлиши мумкин. Масалан, АҚШ, Германия ва Японияда 50-60 фоизни, Англия, Францияда эса 30 фоиздан кўпроғини ташкил қилади.

- ◆ Кўп мамлакатларда маҳаллий транспорт, сув ва газ таъминоти, мактаб, шифохона ва уй-жой қурилиши шаҳарларни таъминлаш, коммунал хўжалик, милиция ва ҳоказолар маҳаллий бюджетдан маблағ билан таъминланади. Маҳаллий районлар, шаҳарлар ва вилоятлар бюджети даромадлари қуйидаги маблағлардан ҳосил бўлади:
- ◆ маҳаллий ҳокимият тасарруфидаги қорхоналар фойдасидан ажратилган маблағлар;
- солиқлар:
  - jismoniy шахсларнинг мулк солиғи;
  - ер солиғи;
  - дам олиш масканлари ҳудудларида ишлаб чиқариш объектларини қуриш учун олинадиган солиқ;
  - реклама солиғи;
  - транспорт воситалари эгаларидан олинадиган солиқ;
  - курорт йиғими;
  - савдо ҳуқуқи йиғими;
  - вино-ароқ маҳсулотлари билан савдо қилиш ҳуқуқини берадиган лицензия йиғими;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. -Т., “Ўзбекистон”. 1995. 209-бет.

- маҳаллий аукционлар ва лотереялар ўтказиш ҳуқуқини берадиган лицензия йиғими;
- тадбиркорлик билан шуғулланадиган жисмоний шахсларни рўйхатга олиш (герб) йиғими;
- давлат бюджетидан ажратиладиган субсидия ва субвенциялар;
- маҳаллий заёмларни чиқаришдан тушган даромадлар.

Маҳаллий бюджетнинг даромад қисми одатда маҳаллий эҳтиёжни тўла қондиришга қодир эмас. Чунки уларнинг фаолияти нафақат маҳаллий аҳамиятга молик бўлган ишлар, шу билан бирга, умумдавлат дастурларини бажариш билан ҳам боғлиқ. Шу сабабли давлат марказий бюджетдан уларга субсидия ва субвенция кўринишда молиявий ёрдам кўрсатади. Бу ёрдам маҳаллий бюджет даромад қисмининг 20 фоизидан 40 фоизигача бўлиши мумкин.

Субсидия ҳам, субвенция ҳам маҳаллий бюджетга давлат томонидан дотация кўринишидаги молиявий ёрдамдир.

Дотация – бу иқтисодиётга бюджет орқали таъсир этиш воситаларидан бири бўлиб, қайтариб бермаслик шарти билан маблағ ажратишдир. Фаолияти умумдавлат аҳамиятига молик, лекин ўз даромади билан харажатларини қоплай олмайдиган корхона ва ташкилотларга давлат дотация билан мадад беради.

Субсидия – бу умумий дотация бўлиб, у маҳаллий бюджетларга давлат бюджетидан ажратилади. Уни ишлатиш маҳаллий ҳокимият ихтиёрида бўлиб, марказ унга аралашмайди.

Субвенция – бу мақсадли дотация бўлиб, у маҳаллий бюджетларга давлат бюджетидан ажратилади. Уни мўлжалланган мақсад учун сарфлаш мажбурий ва буни давлат назорат қилади. Агар субвенция бошқа мақсадда ишлатилган бўлса, у қайтариб олинади.

Маҳаллий бюджет харажатлари куйидагича сарфланади:

- ◆ маҳаллий инфраструктурани ривожлантиришга;
- ◆ маҳаллий ҳудудни ободонлаштиришга;
- ◆ маҳаллий аҳамиятга эга бўлган илмий-техник ишларга;
- ◆ соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбияга;
- ◆ маҳаллий ҳокимиятни бошқаришга;
- ◆ кам таъминланган оилалар, қарияларга моддий ёрдамга;
- ◆ озиқ-овқат маҳсулотларига қўйилган чакана нархларнинг дотациялар қисмини қоплашга;
- ◆ маҳаллий ҳудудда ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга;
- ◆ заҳира фондларини ташкил қилиш ва бошқалар.

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳаллий бюджетнинг ўсиш суръати давлат бюджетининг ўсишига нисбатан илгарилаб бориши кузатилади. Бу ўз навбатида маҳаллий ҳокимият ролининг ошиб боришидан далолат беради.

3. Солиқлар ва уларнинг турлари. Солиқ имтиёзлари

Давлат молияси даромадлар ва харажатларнинг яхлитлигидан иборат. Давлат даромадлари-бу миллий даромадни ва бойликни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг давлатга теккан қисмидир. У бевосита давлат ихтиёридаги ва давлат корхоналари кўлидаги даромаддан иборат бўлади. Давлат даромадлари ички ва ташқи манбаълардан тушади, аммо асосийси ички манбадир. Ички манбаънинг уч шакли мавжуд: солиқлар, заёмлар ва эмиссия.

Солиқлар – миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш шаклидир. Солиқ бюджет ва бюджетдан ташқари пул фондларини ташкил этишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Солиқлар уч хил функцияни бажаради: *фискаль*, яъни давлат бюджетига муқим равишда пул тушириб туриш; *хўжалик фаолиятини рағбатлантириш*; аҳоли айрим тоифаларини *социал ҳимоя қилиш*. Солиқлар молия таркибида кичик бир тизимни ташкил этади. Солиқ бу иқтисодий субъектлар ўртасидаги, аниқроғи, солиқ ундирувчи ва солиқ тўловчилар ўртасидаги муносабатдир. Амалда бу субъектлар солиқ инспекцияси, корхона, фирма, компания, ташкилот ва айрим фуқаролардан иборат. Уларнинг алоқаси даромаднинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш хусусида юз беради. Солиқ объекти солиқ солинадиган даромад, мол-мулк ёки иқтисодий фаолият бўлади. Унга фойда, экспорт суммаси, иш ҳақи, кўшилган қиймат, ер, иморат, транспорт воситаси кабилар киради. Ундирилган солиқ суммасининг солиқ объектига нисбатан ҳажми солиқ меъёри деб юритилади. Солиқ меъёри даромад суммаси, мол-мулк қиймати ёки унинг моддий миқдорига қараб белгиланади. Масалан, даромад солиғи унинг маълум улушига тенг бўлади (5%, 10%, 15% ва ҳ.к.). Солиқ меъёри олдиндан қатъий, яъни ўзгармас миқдорда ёки прогрессив, яъни солиқ объекти миқдорига қараб ортиб боровчи шаклларда белгиланади.

Молия *солиқ имтиёзларини* ҳам ўз ичига олади, унга солиқдан озод этиш, солиқ миқдорини камайтириш, солиқ тўлаш шартини енгиллаштириш кабилар киради. Солиқ имтиёзлари унинг рағбатлантириш функциясини кучайтиришга қаратилади. Солиқ тўлаш хўжалик субъекти билан давлат ўртасидаги иқтисодий алоқанинг асосий шакли, даромаднинг хўжалик субъекти билан давлат ўртасида тақсимлаш воситаси ҳисобланади. Солиқлар молия ресурслари миқдорига таъсир этади. Агар давлатнинг молия ресурсларини оширишга зарурияти бўлса, солиқлар кўпайтирилади ва аксинча, корхона, ташкилотларнинг фаоллигини ошириш керак бўлса, солиқ имтиёзлари берилади. Шу сабабдан, солиқларнинг миллий даромаддаги ҳиссаси ўзгариб туради. Солиқлар хилма-хил бўлади. Масалан,

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида қуйидаги асосий солиқлар киритилган: қўшилган қийматдан олинадиган солиқ, акциз солиғи, экспорт ва импорт солиғи, Республика ҳудудидан олиб чиқиб кетилаётган хом ашё ресурслари ва маҳсулотларга солинадиган солиқ, жамоа ҳўжалиги аъзоларининг меҳнат ҳақи фондидан олинадиган солиқ, корхонанинг мол-мулкига солинадиган солиқ, аҳолидан олинадиган даромад солиғи, ер солиғи ва ҳ.к.

Ўзбекистон Республикаси Солиқлар тўғрисидаги қонун 1991 йил 14 июнда қабул қилинди. Унда солиқ тизими ҳар қандай давлатда давлат бюджетининг кирим қисмини тўлдирувчи бош манба бўлиб ҳисобланиши кўрсатиб ўтилган. Бундан ташқари солиқ маблағларининг бир ерга тўплаш жараёнида иқтисодий қизиқтириш, ҳимоя қилиш вазифаларини ҳам бажарилиши таъкидланади. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек “Солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси – ишлаб чиқаришни ривожлантиришга моддий хом ашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишидир”¹.

Энди Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кўмитасининг 1995 йил 10 мартдаги қарорига асосан 1995 йилда даромад солиғини ҳисобкитоб қилишнинг айрим намуналарини келтираемиз.

I. Январдаги иш ҳақи – 600 сўм.

Январь учун солиқ солинмайдиган минимум – 100 сўм.

Январь учун минимал иш ҳақи – 100 сўм.

Январдаги солиқ ставкалари

Йил бошида солиқ солинмайдиган даромад миқдори (солиқ солинмайдиган минимум чегриб ташланади 100 с.)	Солиқ суммаси
$(2 \times 100) = 200$ сўмгача	даромад суммасидан 15 фоиз
201 сўмдан $(5 \times 100) = 500$ с. гача	30+200 сўмдан ошадиган сумманинг 25 фоизи
501 сўмдан $(10 \times 100) = 1000$ сўмгача	105+500 сўмдан ошадиган сумманинг 35 фоизи
1001 сўм ва ундан юқори	280+1000 сўмдан ошадиган сумманинг 40 фоизи

Январь ойидаги иш ҳақидан даромад солиғи қуйидаги тартибда ушланади: 600 (иш ҳақи) – 100 (солиқ солинмайдиган минимум) =

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т., “Ўзбекистон”, 1995. 205-бет.

500 сўм (солиқ солинадиган даромад) = $200 \times 15\% + 300 \times 25\% + 105$ сўм (солиқ суммаси). Февралдаги иш ҳақи – 650 сўм.

Январь-февралдаги солиқ солинмайдиган минимум – 200 сўм (100+100).

Январь-февралдаги минимал иш ҳақи – 200 сўм (100+100).
Февралдаги солиқ ставкалари.

Йил бошида солиқ солинмайдиган даромад миқдори (солиқ солинмайдиган минимум чегириб ташланади. 200 с.)	Солиқ суммаси
(2x200)=400 сўмгача	даромад суммасидан 15 фоиз
401 сўмдан (5x200)=1000 сўмгача	60+400 сўмдан ошадиган сумманинг 25 фоизи
1001 сўмдан (10x200)=2000 сўм	210+1000 сўмдан ошадиган сумманинг 25 фоизи
2001 сўм ва ундан юқори	560+2000 сўмдан ошадиган сумманинг 40 фоизи

Февраль ойидаги иш ҳақидан даромад солиғи қуйидаги тартибда ушланади: 1250 (йил бошида жами даромад $600+650$) – 200 (январь-февралдаги солиқ солинмайдиган минимум) = 1050 (солиқ солинадиган даромад) = $400 \times 15\% + 600 \times 25\% + 600 \times 35\% = 227$ сўм 50 тийин (йил бошидан жами даромад солиғи суммаси)-105 (илгари ушланган солиқ суммаси) = 122 сўм 50 тийин (февралдаги иш ҳақидан ушланиши лозим бўлган солиқ суммаси).

I. Мартдаги иш ҳақи – 850 сўм

Январь-март учун солиқ солинмайдиган минимум – 500 сўм (100+100+300)

Январь-мартдаги минимал иш ҳақи – 350 сўм (100+100+150).
Мартдаги солиқ ставкалари

Йил бошида солиқ солинмайдиган даромад миқдори (солиқ солинмайдиган минимум чегириб ташланади 500 с.)	Солиқ суммаси
(2x350)-700 сўм	даромад суммасидан 15 фоиз
701 сўмдан (5x350)=1750 сўмгача	105+700 сўмдан ошадиган сумманинг 25 фоизи
1751 сўмдан (10x350)=3500 сўмгача	367,5+1750 сўмдан ошадиган сумманинг 35 фоизи
3501 сўм ва ундан юқори	980+3500 сўмдан ошадиган сумманинг 40 фоизи

Март ойидаги иш ҳақидан даромад солиғи қуйидаги тартибда ушланади: 2100 (йил бошидан жами даромад $600 + 650 + 850$)- 500 (январь-март учун солиқ солинмайдиган минимум) = 1600 (солиқ солинадиган даромад) = $700 \times 15\% + 900 \times 25\% = 330$ (йил бошидан жами даромаддан олинмайдиган солиқ суммаси)- 257 сўм 50 тийин (илгари ушланган солиқ суммаси) = 102 сўм 50 тийин (мартдаги иш ҳақидан ушланиши лозим бўлган солиқ суммаси).

4. Давлат заёмлари. Эмиссия. Бюджетдан ташқари молия фондлари

Давлат заёмлари давлатнинг аҳоли, корхона, фирма ва ташкилотлардан қарз олиши ҳисобига ўз молия ресурсини ҳосил этиш воситасидир. Давлат харажати даромадидан ошиб кетган шароитда орадаги камомад заём билан тўлдирилади. Давлат марказий ва маҳаллий заёмлар чиқариб, уларни сотади ва заём ҳисобидан фоиз, яъни қарз ҳақи тўлашни зиммасига олади. Заёмлар муддати келгач, давлат уни қайта сотиб олади ёки янги заёмларга алмаштиради.

Эмиссия давлат томонидан қўшимча қоғоз пулларни чиқариш ва қўшимча кредитни уюштиришидир. Шу сабабли пул ва кредит эмиссияси мавжуд бўлади. Давлат солиқлар ва заёмлар ҳисобидан ўз харажатларини қоплай олмаган шароитда эмиссияга қўл уради. Заёмларни сотиб туриш қулай усул, аммо заёмлар ўтмай қолиб, молиявий аҳвол танглашиши мумкин. Шунда эмиссия нажот йўли деб қаралади, аммо у инфляцияни чуқурлаштирувчи омил ҳисобланади.

Юқорида айтилган тушумлардан ташқари давлат сотиб олган акциядан келган дивиденд, давлат пулини банкка қўйишдан тушган фоиз, давлат мол-мулкидан келган ижара ҳақи, давлат мол-мулкани сотишдан келган пул кабилар ҳам молия ресурсига киради. Даромадлар давлат харажатларини қоплаш манбаи ҳисобланади.

Давлатнинг харажатлари давлат ихтиёридаги молия ресурсларини давлат фаолияти билан боғлиқ эҳтиёжларни қондириш учун сарфланишини билдиради.

Бюджетдан ташқари молия фондлари ҳам макромолия таркибига киради. Иқтисодий ва социал тараққиёт ўта марказлашмаган ва давлат томонидан қатъий чегараланмаган шароитда қайта тақсимланиши осон бўлган, аммо макродаражада (умумжамият ёки ҳудудий даражада) ишлатилувчи молия фондлари талаб қилинади. Бу бюджетдан ташқари фондлар бўлиб, улар маълум мақсад учун, лекин мустақил ишлатилади. МДХ мамлакатларида бу фондга социал сугурталаш фонди, пенсия фонди, давлатнинг аҳолини иш билан таъминлаш фондлари киради. Бошқа мамлакатларда йўл қурилиш фонди, табиатни муҳофаза қилиш фонди, тарихий ёдгорликларни

саклаш фонди, фермерларга кўмак бериш фонди, корхоналарга молиявий ёрдам (санация) фонди, инновация фонди ва бошқалар мавжуд. Бу фондлар айрим дастурларни амалга ошириш учун махсус ташкил этилади.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Молия тизими – ялпи ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида пайдо бўладиган ва давлат томонидан умуммамлакат вазифаларини амалга ошириш учун фойдаланиладиган пул маблағларининг мажмуасидир.

Давлат бюджети – умумжамият миқёсида марказлашган ва давлат иштирокида ҳосил бўлувчи ва сарфланувчи молиявий ресурслардир.

Маҳаллий бюджет – маҳаллий ҳокимият тасарруфида бўлган хўжалик субъектларининг даромад ва харажатларини ўз ичига олади. Одатда маҳаллий бюджет давлат бюджетининг ажралмас қисми бўлса–да, у нисбатан мустақилдир.

Дотация – бу иқтисодиётга бюджет орқали таъсир этиш воситаларидан бири бўлиб, қайтариб бермаслик шарти билан маблағ ажратишдир.

Субсидия – бу умумий дотация бўлиб, у маҳаллий бюджетларга давлат бюджетидан ажратилади.

Субвенция – бу мақсадли дотация бўлиб, у маҳаллий бюджетларга давлат бюджетидан ажратилади. Уни мўлжалланган мақсад учун сарфлаш мажбурий ва буни давлат назорат қилади. Агар субвенция бошқа мақсадда ишлатилган бўлса, у қайтариб олинади.

Давлат молияси – даромадлар ва харажатларнинг яхлитлигидан иборат.

Давлат даромадлари – бу миллий даромадни ва бойликни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг давлатга теккан қисмидир.

Солиқлар – миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш шаклидир. Солиқ бюджет ва бюджетдан ташқари пул фондларини ташкил этишнинг асосий воситаси ҳисобланади.

Солиқ меъёри–ундирилган солиқ суммасининг солиқ объектга нисбатан ҳажмидир. Солиқ меъёри даромад суммаси, мол-мулк қиймати ёки унинг моддий миқдорига қараб белгиланади.

Солиқ имтиёзлари–солиқдан озод этиш, солиқ миқдорини камайтириш, солиқ тўлаш шартини енгиллаштириш кабилардир.

Давлат заёмлари – давлатнинг аҳоли, корхона, фирма ва ташкилотлардан қарз олиши ҳисобига ўз молия ресурсини ҳосил этиш воситасидир.

Эмиссия – давлат томонидан қўшимча қоғоз пулларни чиқариш ва қўшимча кредитни уюштиришдир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Молия тизими деганда нимани тушунасиз? Молия тизими бўғинлари нималардан иборат?
2. Давлат бюджетининг даромад ва харажатларининг таркиби нималардан иборат бўлади?
3. Бюджет тақчиллиги нима ва уни қоплашнинг қандай йўллари мавжуд?
4. Маҳаллий бюджетнинг даромадлари асосан нималарга сарф этилади?
5. Субсидия билан субвенциянинг фарқи нимада?
6. Солиқ меъёри нима ва у қандай белгиланади?
7. Солиқ имтиёзлари кимларга нисбатан кўлланилади?
8. Давлат заёмлари асосан нима учун чиқарилади?
9. Эмиссия нима ва уни ким амалга оширади?
10. Бюджетдан ташқари молия фондларига нималар киради?

Адабиётлар:

- Каримов И. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент. “Ўзбекистон”. 1993.
- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. «Ўзбекистон». 1995.
- Банклар ва банк фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни. 15 февраль, 1991.
- Қимматбаҳо қоғозлар бозори тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 3 сентябрь. 1993.
- Макконнел К. Р., Брю С.Л. Экономикс; принципы, проблемы и политика. В 2-х томах. Перевод с англ. 11-го изд. Том-1, Гл. 12, 20. М. «Республика», 1992.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перевод с англ. со 2-го изд. Гл. 21, 22, 26-29, 33-34. М., “ Дело ЛТД”, 1993.
- Экономика; Учебник (под. ред. доц. А.С. Булатова) Гл. 14, 16, 18, 19. М. Изд. “ Бек”, 1995.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси 13, 18. боблар. Тошкент. “ Меҳнат”, 1995.

- Бекнозов Н. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. 8-мавзу. Тошкент. Университет. 9, 11-мавзу. 1993.
- Финансы. Учебник. Гл. 1,2. М. "Финансы и статистика", 1992.
- Экономическая теория. Кураков Л.П. Учебное пособие. М., "Пресс-сервис", 1998.
- Основы экономических знаний. Куликов Л.М. Москва "Финансы и статистика". 1998.
- На линии связи "Алокабанк" Рынок, деньги и кредит. 1998. №12, 14. Иностраные банки; путь к сотрудничеству. Рынок, деньги и кредит. 1998. № 12.
- Тихонова Е. Всемирная поддержка Всемирного банка. Рынок, деньги и кредит. 1999. № 3.
- "Галлабанк"; способствовать достижению зерновой независимости. Рынок, деньги и кредит. 1999. №5.

XXVI БОБ. КРЕДИТ ВА БАНК ТИЗИМИ

1. Кредит ссуда фондининг ҳаракат шакли сифатида. Кредитнинг моҳияти ва вазифалари.
2. Кредитнинг асосий шакллари: тижорат, банк, давлат, истеъмолчи ва халқаро кредитлар, уларнинг хусусиятлари.
3. Фоиз, унинг миқдори ва турлари. Фоиз меъёрига таъсир кўрсатувчи омиллар.
4. Банкларнинг роли ва шакллари. Банк тизими. Банкларнинг кредитлаш ва эмиссия фаолияти.
5. Ўзбекистонда янги кредит тизими ва унинг ривожланиши.

1. Кредит ссуда фондининг ҳаракат шакли сифатида. Кредитнинг моҳияти ва вазифалари

Кредит деганда ўз эгалари қўлида вақтинча бўш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан муносабатлар тушунилади. Қарзга берилган пул ссуда дейилади. Кредитлар шахсий истеъмол учун ва тадбиркорлик билан шуғулланиш учун олинади. Даромад олиш учун ишлатилса, ссуда капиталига айланади.

Кредит муносабати икки субъект ўртасида юзага келади: бири пул эгаси, яъни қарз берувчи; иккинчиси пулга муҳтож, яъни қарз олувчи. Кредит товар ва пул кўринишидаги маблағларни:

- қайтариб беришлик,
- муддатлилиқ,
- фоиз тўлаш шартлари асосида бериш натижасида юзага келади.

Яна шунини айтиш керакки, кредит пулни маълум шартларга риоя этган ҳолда қарзга бериш ва уни қарзга олиб ишлатишни билдиради. Кредит субъектлари ҳар хил бўлиши мумкин. Буларга корхона, фирма, ташкилот, давлат ва турли тоифадаги аҳоли киради.

Кредит объекти – бу ҳар қандай пул эмас, балки фақат вақтинча бўш турган, берилиши мумкин бўлган пуллар ва товарлардир. Жамғарилган пул маблағлари уларнинг эгалари томонидан сарфлангунча вақтинча бўш туради. Ана шу ҳол кредит муносабатларини юзага келтириш учун имконият яратади. Чунки бир корхоналарда маблағ вақтинча бекор турганида, бошқа корхоналарда қўшимча маблағларга эҳтиёж бўлиши мумкин. Корхоналар, ташкилотлар ва аҳолини аксарият қисмининг муайян вақт бўш бўлган пул маблағлари банкларда тўпланади ва унга муҳтож бўлган иш юритувчиларга ссудага берилади. Иш юритувчи ссуда олгач, ундан фойдаланганда капитал алоҳида турдаги товарга айланади. Бунини

ссуда капитали деб юритамиз. Ссуда капитали маълум муддат мобайнида фойдаланганлиги учун ҳақ-фоиз тўлаб қайтариш шарти билан қарзга берилган пул маблағидир. Ссуда жуда кўхна ҳодисадир. Натурал ишлаб чиқариш ҳукмрон бўлган даврда у асосан моддий маҳсулот тарзида берилган, пул пайдо бўлгач, асосан унинг пул шакли кенг қўлланила бошлаган. Тарихан ссуда берувчилар ва уни олувчилар ҳар хил синф ва ижтимоий тоифаларга мансуб бўлганлар, уларнинг таркиби жамоалар, жамоа аъзолари, қулдорлар, феодаллар, косиблар, деҳқонлар, помешчиклар, савдогарлар, ёлланма ишчилардан иборат бўлган.

Қадимдан ссуда беришни айрим қулдорлар ўзлари судхўрлик кўринишида амалга оширганлар. Капитализм ривожланиши билан ссуда пули ссуда капитали шаклини олди ва капитал сифатида ишлатила бошланди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан ўлкамизда корхона ва ташкилотлар, шунингдек, фуқаролар ҳам хусусий соҳибкорлик билан шуғулланиш учун банклардан ссуда олиб юритишлари мумкин бўлади.

Бўш пул уч хил бўлади:

- ◆ тадбиркорлар ёки катта пулдорлар қўлидаги пул, яъни пул капитали;
  - ◆ аҳоли қўлидаги пул эртами-кеч эҳтиёжни қондириш учун тўпланган пул, эгаси қўлида капитал эмас, балки истеъмолни қондириш воситаси;
  - ◆ давлат ихтиёридаги пул. Бу пул ҳам капитал (давлат корхонаси учун), ҳам умумий истеъмол пулидир.
- Қайд этилган бўш пуллар ссуда фондини (қарз фондини) ташкил этади ва унинг юзага келиши объектив тарзда муқаррардир. Бўш пуллар қуйидаги манбалардан келиб чиқади:
- ◆ амортизация пулининг унинг муддати тугагунга қадар тўпланиб бориши. Амортизация пули ҳар йили ажратилади ва у бир неча йилдан кейин ишлатилиши сабабли маълум давр бўш туради;
  - ◆ ишлаб чиқаришни ўстириш учун фойдадан инвестиция пули муқим ажратиб борилади, лекин бу пул маълум микдорда йиғилгандан сўнг инвестиция қилиш мумкин;
  - ◆ хом ашё, ёқилғи ва материаллар учун олдин сарфланган пул, товар сотилиши билан эгасига қайтиб келади, лекин уларни янгидан сотиб олиш шу вақтнинг ўзида юз бермайди. Аммо бу маблағлар дастлаб жорий ҳисоб рақамига келиб тушади. Бу ресурслар депозит қилиб расмийлаштирилгандан кейингина кредит ресурслари сифатида ҳисобга олинади;

- ◆ фойдадан ажратилган социал фондлар пулининг келиб тушиш вақти билан ишлатиш вақти ҳам тўғри келмайди, натижада пул бўш қолади;
- ◆ иш ҳақи пулининг келиб тушиши ва сарфланиши бир вақтда юз бермайди. Маълумки, товар сотилгач, пул тушиб тураверсади, иш ҳақи ҳар куни эмас, ҳар 15 кундан сўнг берилади. Натижада иш ҳақи фондининг пули ҳам бўш туриши мумкин;
- ◆ фуқароларнинг истеъмолчи сифатида қарилкни таъминлаш, қимматбаҳо товар олиш, саёҳат қилиш ёки катта маросим ўтказиш учун жамланган пули бўлади, у етарли миқдорга боргунча ёки ишлатиш фурсати келгунча бўш туради;
- ◆ давлат бюджетига пул даромадларининг келиб тушиши ва уларнинг сарфланиши ҳам бир вақтда юз бермайди;
- ◆ турли-туман хайр-эҳсон ва сугурта пулларининг ҳосил бўлиши ва ишлатилиши ҳам турли вақтларда юз берганидан, унинг бир қисми сарфланмай, бўш туриб қолади.

Хуллас, жамиятдаги пул ресурслари ҳаракатининг нотекис бўлиши, бир қисм пулнинг бўш қолиб, қарз фондига айланиши учун имкон беради.

Кредитнинг вазифалари:

Кредит тўрт хил вазифани адо этади.

Биринчидан, пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (масалан, вексел, чек, сертификат ва ҳ.к.) юзага чиқариб, уларни хўжалик оборотига жалб қилади.

Иккинчидан, у бўш пул маблағларини ҳаракатдаги, ишдаги капиталга айлантириб, пулни пул топади деган қондани амалга оширади.

Учинчидан, қарз бериш орқали пул маблағларини турли тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаш билан ишлаб чиқариш ресурсларининг кўчиб туришини таъминлайди.

Тўртинчидан, қарз бериш, қарзни ундириш воситалари орқали иктисодий ўсишни рағбатлантиради.

Кредит ва ундан фойдаланиш натижасида турли натижаларга эришилади. Бу натижалар ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ижобий натижалар деганда кредитдан самарали фойдаланиш натижасида қўлга киритилган ютуқлар тушунилади. Масалан, Андижоннинг Асака шаҳрида асосан банк кредити ҳисобидан қурилаётган янги автомобиль заводи Республиканинг енгил автомобилларга бўлган эҳтиёжини маълум даражада қондирса ва жаҳон бозорида муносиб ўрин эгалласа, бу кредитнинг ижобий роли ҳисобланади.

Кредитнинг салбий роли асосан қуйидаги икки ҳолатда намоён бўлади:

- кредит халқ хўжалигига турли йўллар билан асоссиз равишда кўп берилса ва оқибатда пул массаси кўпайиб, миллий пул кадрсизланса;

- агар олинган халқаро кредитлардан самарали фойдаланилмаса ва мамлакат ўзининг бошқа даромад манбалари, масалан, олтинини сотиш ҳисобидан кредитни қайтарса.

Кредитнинг принциплари қуйидагилардир:

1. Қайтариб бериш шартлиги;
2. Маълум муддатга беришлиги;
3. Ҳақ тўлаш шартлиги.
4. Гаровга бирон нарса қўйиш.

2. Кредитнинг асосий шакллари: тижорат, банк, давлат, истеъмолчи ва халқаро кредитлар, уларнинг хусусиятлари

Кредит алоқалари пул эгаси билан қарз олувчи ўртасида бево-сита бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда улар тўғридан-тўғри муомалага киришади. Иккинчи ҳолда улар алоқаси воситачилар орқали юз беради. Шунга қараб кредитнинг қуйидаги асосий шакллари келиб чиқади:

1. Тижорат кредити.
2. Банк кредити.
3. Истеъмолчи кредити.
4. Давлат кредити.
5. Халқаро кредит.

Тижорат кредити – бу сотувчиларнинг харидорларга товар шаклида берадиган кредитидир. Бунда товарлар маълум муддатда пулини тўлаш шарти билан насияга берилади. Тижорат кредитини насияга олувчи унинг эгасига вексел (қарзнинг мажбуриятномаси)ни беради.

Банк кредити- Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти” тўғрисидаги қонунида “Пул маблағларини жалб қилиш ҳамда уларни қайтаришлик, тўлашлик ва муддатлилиқ шартлари асосида ўз номидан жойлаштириш учун тузилган муассаса банкдир” деб қайд этилган.

Банклар ва бошқа кредит ташкилотлари пулни унинг соҳиб-ларига фоиз тўлаш шарти билан ўз қўлида жамлайдилар ва ўз номидан қарзга бериб, фоиз оладилар. Бунда уч субъект:

- Пул эгаси.
- Кредит ташкилоти.
- Қарз олувчининг кредит алоқаси пайдо бўлади.

Воситачилар орасида тижорат банклари марказий бўгин ҳисоб-ланади. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти”

тўғрисидаги қонунига кўра тижорат банклари акцияли, най асосида ташкил топган ва хусусий банклар бўладик, улар “кредит ҳисобкитоб ва ўзга хил банк хизматини кўрсатадилар”. Тижорат банклари бозор иктисодиётининг таянчидир.

Банклар қарзни ишончли, пулни самарали ишлатишга қодир хўжалик субъектларига қарз берадилар. Улар ўз навбатида бу пулни инвестиция учун сарфлаб, иктисодиётни ўстиришга эришадилар. Банк ишончли миқозларни танлаган ҳолда қарзни уларнинг молмулки ёхуд бошқа бойлиги гаровга қўйилган шароитда беради. Масалан, банк фермерга 15000 доллар қарз берса, унинг гаровга қўйилган мулки қиймати шу йиғиндидан кам бўлмайди.

Истеъмолчи кредити – Тижорат банклари тадбиркорлик учун фирмаларга қарз берса, истеъмолчиларга товар сотиб олиш учун қарз беради. Бунинг натижасида истеъмолчи кредити пайдо бўлади. Масалан, АҚШ да банклар истеъмолчиларга кредит карточкаларни беради, уларга нархи 2500 долларга қадар товарлар харид этилади, харид пули банклар магазинлар берган саволга қараб тўланади. Бундай кредит ғоят имтиёзли бўлади, унинг фонзи бошқача қарз фонзидан кам бўлади, ҳатто фонзсиз ҳам бўлиши мумкин.

Истеъмолчи кредити аҳолининг истеъмол эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган. У товар ва пул шаклида бўлиши мумкин. Хусусан, яқка тартибда уй-жой қуриш мақсадларида бериладиган узоқ муддатли кредитлар – пул шаклидаги истеъмолчи кредитларидир.

Давлат кредити- банклар давлатга ҳам қарз беради, шу билан бирга ундан қарз ҳам олади. Бунда давлат кредити пайдо бўлади. Қарз ва унинг фонзи бюджет ҳисобидан қайтарилади. Давлат кредити шароитида қарз берувчилар камдан-кам ҳолларда банклар бўлади, кўпинча бу вазифани аҳоли, фирма, корхона ва ташкилотлар ўтайди.

Давлат қарзни турли шаклда энг аввал давлат заёмлари (заём русча қарз демакдир) шаклида олади. Заём давлатнинг қарздорлик гувоҳномаси бўлиб, у қарзни вақти келганда қайтариб олиш ва фонз тўлашни кафолатлайди. Заёмларни марказий ва маҳаллий ҳокимиятлар чиқаради. Заёмлар қарз ҳақи тўлаш жиҳатидан фонз тўланадиган, ютук чиқадиған, ҳам ютук, ҳам фонз бериладиган ва баъзан фонзсиз ҳам бўлади.

Кредит муносабатларида давлат фақат қарздор вазифасини ўтамай, қарз берувчи ролини ҳам бажаради. Давлат ўз маблағлари ҳисобига банкда қарз фондини ташкил этади, хазинадан қарз ҳам беради. Хазина қарзи давлат бюджетидан корхона, фирма ва ташкилотларга уларнинг молиявий санақиси (соғломлаштирилиши) учун сарфланади. Мазкур қарз ҳам маълум муддатга, қайтариб

бериш ва фоиз тўлаш шарти билан берилади. Аммо фоиз гоят имтиёзли бўлади ва даромад олишни кўзламайди. Давлат ўз қарзидан воз кечиши ҳам мумкин.

Халқаро кредит – бу ссуда капиталининг халқаро миқёсдаги ҳаракати товар ва валюта кўринишидаги маблағларни қайтариб беришлик, муддатлилиқ ва ҳақ тўлашлиқ асосида бериш билан боғлиқдир.

Халқаро кредит муносабатларида қатнашувчи субъектлар бўлиб, тижорат банклари, марказий банклар, давлат органлари, ҳукуматлар, йирик корпорациялар ҳамда халқаро ва регионал молия-кредит ташкилотлари ҳисобланадилар.

Халқаро кредитнинг асосий шакллари сифатида фирмавий кредит, акцептли кредит, акцептли-рамбурсли кредитларини кўрсатиш мумкин.

Фирмавий кредит – бу бир мамлакат фирмаси томонидан иккинчи мамлакатдаги фирмага берилган кредитдир. Унинг энг кенг тарқалган тури – бу экспортёрнинг импортёрга товарларни тўлов муддатини кечиктириш асосида сотишга асосланган кредитдир.

Акцептли кредит бу йирик банклар томонидан тратталарни акцептлаш шаклида бериладиган кредитдир. Агар импорт қилувчининг тўловга қобиллигига шубҳа қилса, ёки тўлов йиғиндисини тезда олишни хоҳласа, ушбу кредитдан фойдаланилади.

Акцептли-рамбурсли кредитнинг маъноси шундаки, экспорт қилувчининг вексели учинчи мамлакат банки томонидан акцептланади ва импортёр векселда кўрсатилган йиғиндини акцептлаган банкка ўтказади.

Кредит эмиссияси- банклар пулни жамлайди деганда улар пулни босиб чиқаради деб ўйланган. Банклар танга ёки купюрани яратмайди, улар тўлов воситаси ҳисобланган нақд бўлмаган пулни ҳосил этадилар.

Пул омонати банкда туради, лекин пулни кўйиш ва олиш ҳеч қачон бир вақтда юз бермайди. Шу сабабли банк ихтиёридаги пул миқдори пул эгалари талабига кўра бир йўла олинадиган пулдан кўп бўлади. Масалан, банкка бир ой давомида 100 миллион сўм пул кўйилса, ундан 20 миллион сўм пул қайтариб олинади. Қолган 80 миллион сўм банк ихтиёрида туради, уни банк қарзга беради. Банк қарзни бу суммадан ортиқроқ қилиб (масалан, 110 миллион сўм миқдоридан) бериши ҳам мумкин. Бу билан банк пулни 30 миллион сўмга (110-80қ30) кўпайтиради, аммо пулни нақд эмас, балки чек билан қарзга беради. Банк ўз мижозларига чек билан тўлаш шарти асосида жорий (чекли) ҳисоб варағи очади. Натижада нақд бўлмаган пул кўпайтирилади, яъни кредит эмиссияси юз беради.

Кредит эмиссияси қарз бериш учун мўлжалланган ва нақд бўлмаган пулни кўшимча равишда муомалага чиқаришдир.

Кредит эмиссияси келажакда топиладиган пулни ҳозир қарзга беришдир. Бу қарзни банк ишончли мижозларга беради, яъни чекли ҳисоб варақдан бериладиган пулни мижоз ўз вақтида қайтаришига банкнинг кўзи етса, уни қарз қилиб беради.

Кредит эмиссияси ҳисобидан пул қарзга икки турдаги мақсад учун бериледи. Биринчиси – қимматбаҳо товарларни (уй, автомашина, яхта, дала ҳовли) сотиб олиш учун. Қарздор бу пулни келажакда ишлаб топган даромади ҳисобидан қўяди. Иккинчиси – келажакда яхши фойда берувчи тadbиркорлик лойиҳалари (корхона қуриш, цех, магазин ёки томоша жойи очиш) учун. Бу пул ҳам топилган даромад ҳисобидан кейинчалик ўрнига қўйилади. Аммо бу пулнинг ўрнига қўйилмаслик хавфи ҳам бор. Бунинг олдини олиш учун кредит заҳиралари ташкил этилади.

Кредит заҳиралари кредит учун мўлжалланган пулнинг бир қисми бўлиб, банклар томонидан пул заҳираси тариқасида Марказий банк ихтиёрига ўтказилади.

Буни одатда заҳира талаби деб юритилади. Заҳира талаби ҳар бир банк ихтиёридаги жами нақд бўлмаган пулнинг маълум улуши сифатида, масалан, 15 фоиз миқдорида белгиланиб, Марказий банк ҳисоб рақамига ўтказилади. Пул етишмай қийналиб қолган банкларга бу маблағ резерв пул сифатида бериледи. Бу билан банклар ўз пулининг бир қисмини баҳам кўриб, уни ҳамкорликда ишлатишга, бир-бирига ёрдам беришга муяссар бўладилар. Кредит эмиссиясининг юз бериши унинг чегараси йўқ дегани эмас, албатта. Эмиссия кредит заҳирасидан ошиб кетиши мумкин эмас. Агар шундай ҳол юз берса, ортиқча пул ҳосил бўлиб, инфляция кучаяди. Шу сабабли давлат кредит эмиссиясини қаттиқ назорат қилади ва бу ишни Марказий банк орқали амалга оширади.

Товар кредити- бозор иқтисодиётида кредит пул шаклида бериледи ва у банк кредитидан иборат. Аммо товар кредити ҳам қўлланади. Унинг икки кўриниши мавжуд: биринчиси – коммерция кредити. Бунда товарлар кредитга, яъни насияга бериледи, харидор сотувчига ўз қарзини тасдиқловчи гувоҳнома – вексель беради. Насияга берилган товар неча сўм турса, шу қарз миқдори ҳисобланади. Масалан, насияга 100 та пальто сотилди, ҳар бир пальто 1500 сўм туради. Жами пальто 150 минг (100-150) сўмлик. Шу пул қарз миқдорини кўрсатади. Товар кредитининг иккинчи шакли лизинг ҳисобланади. Лизинг шартномалари бўйича қиммат турадиган машина ва ускуналар қарзга (ижарага) олиб ишлатилади. Уларни нақдга сотиб олишга кичик фирмаларнинг пули етмайди. Масалан, кичик корхона учун 4 та станок зарур. Ҳар бир станок

500 минг сўм турса, жами 2 миллион сўм пул керак. Бу пулни қарзга олиш ўрнига аввал станокни қарзга олиб ишлатиш, сўнгра пул тонгач, уни сотиб олиш маъқул бўлади. Лизинга гоят қиммат турувчи воситалар, масалан, самолёт, пароход, ускуналар комплекси ҳам берилади. Масалан, “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси Германиянинг “Люфт Ханза” авиакомпаниясидан бир неча самолётни лизинга олиб фойдаланмоқда. Лизинг инвестициянинг қулай шакли. Шу боисдан лизинг 1990 йилда АҚШ да инвестицияларнинг 27 фоизини ташкил этган. Лизинг машина иншоотларни узоқ муддатга, хайринг ўрта муддатга, рентинг қисқа муддатга ижарага олишдир.

3. Фоиз, унинг миқдори ва турлари. Фоиз нормасига таъсир кўрсатувчи омиллар

Кредитнинг асосий шарти- бу қарз учун ҳақ тўлаш. Бу ҳақ қарз қилинган суммага нисбатан фоиз ҳисобида олингандан уни қарз фоизи деб юритилади.

Қарз капитали учун бериладиган фоиз моҳиятан уни ишлатиш туфайли яратилган қўшимча маҳсулотнинг, аниқроғи, қарз олувчи уни ишлатиб тонган даромаднинг бир қисмидир. Пул эгаси шу қисмни мулкдор сифатида ўз пулидан бошқалар фойдаланганлиги учун талаб қилади.

Фоиз миқдори ёки даражаси олдиндан белгиланади. Фоиз даражаси қарз фоизининг берилган қарз миқдорига бўлган, фоизларда ифодаланган нисбатидир.

ПД – КИ х 100

КМ

Фоиз даражаси унга таъсир этувчи омиллар ҳаракати туфайли ўзгариб туради. Улардан асосийси қуйидагилар:

1. Пул бозоридаги талаб таклифнинг нисбати, яъни бозорда қандай миқдорда қарз пулига талаб бор ва унга нисбатан қандай миқдорда қарзга бериладиган пул чиқарилган. Талаб ошса, фоиз ортади, таклиф ошса у камади.

2. Қарзга олинадиган пулни ишлатишдан қутиладиган наф, аниқроғи шу пулнинг истеъмол қиймати. Қарз пули тадбиркор учун кўп фойда келтирса ёки истеъмолчи эҳтиёжини тўлароқ қондирса фоиз юқори бўлади, акс ҳолда у пасайиб кетади.

3. Қарзни тўлаш муддати ва шарти. Агар қарз узоқ муддатга берилиб, уни секин-аста кичик-кичик қисмларга бўлиб бемалол қайтариш мумкин бўлса қарздор юқори фоизга рози бўлади. Агар қарз қисқа вақтга берилса ва уни бир йўла тўлаш шарт бўлса, қарздор паст фоизни маъқул кўради.

4. Қарзнинг қандай пул билан берилиши. Агар қарз эркин конвертирланган валютада берилса, фоиз юқори белгиланади, агар у оддий валютада берилса фоиз нисбатан паст бўлади.
5. Инфляция даражаси. Инфляция юз берса, қарзга бериладиган пул эгасига қайтиб келгунча ўз қадрини қисман йўқотади. Шу сабабли фоиз инфляцияни ҳисобга олиб ўрнатилади.
6. Пулни қарзга беришдан кўра бошқа усулда ишлатишдан тўшадиган даромад. Бунда пул эгасининг афзал кўриш принципи амал қилади.
7. Қарз бериш хатар даражаси. Агар қарзнинг қайтиб келиши кафолатланса, фоиз паст, агар бу хатарли бўлиб, қарз қайтиши шубҳали бўлса, фоиз юқори бўлади.

4. Банкларнинг роли ва шакллари. Банк тизими. Банкларни кредитлаш ва эмиссия фаолияти

Бозор иқтисодиётининг негизини банк тизими ташкил этади. Банк молиявий корхона бўлиб, вақтинча бўш бўлган пул маблағлари (омонатлар)ни ўзида сақлайди, иқтисодиёт объектларига кредит (заём, ссуда)лар беради, корхоналар, муассасалар ёки алоҳида шахслар билан ўзаро тўловлар ва ҳисоб-китобларда воситачилик қилади, мамлакатда пул муомаласини тартибга солиб бошқаради.

Етарлича хилма-хил бўлган банк тизими ўз ичига банк тартиб-ботларидан ташқари, бозор фаолияти жараёнида шаклландиган, кредит бериш, қимматли қоғозлар олди-сотгиси, молиявий хизматларни амалга ошириш, инвестициялар, ссуда ва ҳоказолар борасидаги иқтисодий муносабатларнинг деярли бутун мажмуини олади.

Барча буюк ва ва мураккаб нарсалар ғоятда оддий нарсадан пайдо бўлади. Ҳозирги банкларнинг тарихи заргарлик дўконлари, пулни майдаловчи саррофлар-судхўрлардан бошланган. XV-XVII асрларда типик заргарлик дўкони савдогарлардан пул, олтин, кумуш қабул қилар, уларни маълум муддатга сақлар ва аввалги эгаларига қайтариб берарди, сақлаганлик учун улардан ҳақ оларди. Бу эса ўша вақтда энг кўп тарқалган банк операцияси эди. Кейинроқ ана шундай операцияларга ихтисослашган ва “Банк” деб аталган (итальянча – “саррофлик дўкони”) муассасалар пайдо бўлди.

Бугунги кунда ўртача банк икки юзга қадар турли операция ва хизматларни амалга оширади. АҚШдаги 10 та энг йирик банк эса деярли бутун Африка қитъаси давлатларининг миллий даромадларидан ошадиган пул билан иш тутади. Хуллас, банк-пул ва пул капиталини сафарбар қилиш, жамғариш, ҳаракатлантириш ва тақсимлашни амалга оширадиган корхонадир. Бозор иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда эса банкларнинг аксарияти ёки акцияли (унга

ўз маблағини сарфлаган акционерларга тегишли, ёхуд хусусий (битта соҳибга тегишли) бўлади.

Миллий иқтисодиётда барча банкларнинг йиғиндиси банк тизимини ташкил этади. Ҳозирги кунда бажарилаётган вазифасига қараб банкларнинг қуйидаги турлари мавжуд: 1) давлат ёки марказий банк; 2) тижорат банклари; 3) ихтисослаштирилган банклар; 4) инвестицион банклар. Банк тизимида давлатга тегишли бўлган Марказий банклар алоҳида ўрин тутади. Марказий банк банкларнинг банки деб аталади.

Марказий банк мамлакатнинг асосий банки, ягона эмиссион марказдир. У пул-кредит тизимини марказлаштирган ҳолда бошқаришни, давлат кредит сиёсатини, бошқа банклар фаолиятини мувофиқлаштириш ва улар ўртасида ҳисоб-китобларни ташкил этишни амалга оширади, пул муомаласини давлат бюджетини касса йўли билан ижро этишни таъминлайди.

Марказий банк зиммасига бошқа барча банклар фаолиятини асосий йўналишлари бўйича назорат қилиш вазифаси юклатилган. У валюта операцияси соҳасида сиёсат ўтказади, сўмга нисбатан расмий курсларни белгилайди, бошқа мамлакатларнинг марказий банклари билан алоқани амалга оширади, ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқа масалаларини ҳам бажаради.

Хуллас, банк тизимида давлатга қарашли бўлган Марказий банклар алоҳида ўрин тутадилар. Марказий банкни банкларнинг банки деб аташади ва у банк тизимининг ўзагини ташкил этади.

Умуман, Марказий банклар қуйидаги асосий вазифаларни бажарадилар:

1. Пул эмиссияси маркази вазифасини ўтайди, яъни муомалага қоғоз ва танга пулларни чиқаради, пул муомаласини назорат қилади.
2. Давлат хазинасини, валюта бойлигини сақлайди, давлатнинг хазинабони ҳисобланади.
3. Кредит заҳирасини ўз қўлида тутиб туради, бу заҳирани кредит талабига қараб, банклар ўртасида тақсимлайди.
4. Давлатнинг монетар (пул) сиёсатини амалга оширади, банк иши, умуман кредит муносабатларига оид қоида-тартибларни белгилаб, уларнинг бажарилишини назорат қилади.

Федерал резерв тизими деб аталган АКШ Марказий банки тижорат, инвестиция, ихтисослашган банкларга кредит беради, уларнинг фаолиятини суғурталайди, бошқаради, давлат облигациялари, хазина билетларини сотиб олади ва сотади. Марказий банк ижрочи ҳокимиятга (Президент ҳукуматига) қарам бўлмайди, унинг фаолиятини парламент бошқаради. Олмонияда “Бундесбанк”, Францияда Франция миллий банки, Ўзбекистонда Ўзбекистон Республикаси миллий банки Марказий банк ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- пул муомаласи ва кредит бериш соҳасидаги сиёсатни амалга ошириш, умуман банк тизимида ягона қоидалар ва меъёрни белгилаш;
- барча банклар ва кредит муассасалари пул кредит ва валюта операцияларига доир қонушлар ва қоидаларга риоя этишлари устидан назорат ўрнатиш;
- пулни харид қобилиятини сақлаш;
- Республика пул ва кредит тизимида раҳбарлик қилиш;
- банк фаолияти билан шугулланиши учун лицензиялар бериш;
- Республика олтин захираси ва олмос фондиди шакллантириш;
- Республикада валюта фондиди вужудга келтириш ва бошқалар;
- Марказий банк давлат мулки ҳисобланади ва Олий Мажлисга бўйсунди.

Марказий банкнинг характерли хусусияти шундан иборатки, у халқ хўжалиги ва аҳолига кредит бериш, маблағ билан таъминлаш, ҳисоб-китоб ва касса хизмати кўрсатишга оид оператив фаолият билан шугулланмайди.

Тижорат банклари жисмоний ва хусусий шахсларга ҳар хил банк хизмати кўрсатади, хусусан депозитларни жалб этиш, вексель ҳисоби, кредит бериш, қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олиш.

Ҳозирги шароитларда йирик тижорат банклари ривожланган мамлакатларда 100 дан ортиқ операцияларни бажарадилар.

Тижорат банклари турли пул операцияларини амалга оширувчи ва кредит ишларини бажарувчи банклардир. Улар акциядорлар жамияти шаклида тузилиб, ширкатлар сингари шерикчилик асосида ишлайди. Уларнинг ихтиёридаги капитал икки манбада шаклланади: а) мижозларнинг банкка қўйган пули; б) банкнинг ўз капитали.

Тижорат банклари ликвидликни таъминлаш ва фойда олиб ишлаш қоидаларига асосланган ҳолда фаолият олиб борадилар. Ликвидлик банк ўз маблағларини нақд пулга тезда айлантира билишини ифода этади. Банк қўлидаги нақд пуллар, мижозларга қисқа муддат учун берилган кредитлар (бу кредит 3-6 ойгача, ҳатто 5-10 кунга ҳам берилди ва тез қайтади), хазина (давлат) векселлари юксак ликвидликни таъминловчи маблағ ҳисобланади. Банкнинг қўлидаги бинолар, ҳар хил машина ва ускуналар, антиқа буюмлари, санъат асарлари ва узоқ муддатли кредитлар ноликвид воситалар ҳисобланади, чунки улар нақд пулга тез айланмайди.

Ликвидли маблағлардан фойда кам бўлади. Қисқа муддатли кредитлардан унадиган фоиз, векселларни дисконтлаштиришдан келган пул ҳам кўп бўлмайди. Ноликвидли маблағлар, аксинча даромадни кўпроқ беради. Ўз-ўзидан маълумки, узоқ муддатли кредитлар учун

фоиз анча юқори бўлади. Санъат асарлари, бинолар ва антиқа буюмларининг нархи вақт ўтиши билан ошиб боради, улар сотилган тақдирда катта фойда беради.

Тижорат банклари ўз иши учун ўзи жавобгар, ўз харажатларини тўла қоплаб, фойда ҳам олиши керак, чунки у бизнес билан шуғулланади. Бунинг уддасидан чиқмаган банк банкрот бўлиб ёпилиб кетади.

Ихтисослаштирилган банклар муайян тармоқлар корхоналари ёки фаолият соҳаларига кредит бериш, уларни маблағ билан таъминлаш билан шуғулланади. Масалан, агросаноат банки ўз эътиборини агросаноат комплексига жамлайди, саноат қурилиши банкларининг фаолият соҳаси саноат қурилиши, моддий техника, таъминотидир. Демак, махсус банклар – муайян мижозлар гуруҳига хизмат кўрсатади ёки айрим харажатларга ихтисослашади (инвестицион, экспорт, ипотека ва бошқалар). Ташқи савдо банклари асосан ташқи савдо билан боғлиқ бўлган операцияларга ихтисослашади. Ипотека банки ихтисослаштирилган банкнинг алоҳида туридир.

Ипотека банклари кўчмас мулкни гаров қилиб олиб узоқ муддатли ссудалар беради. Ипотека банклари асосан фермерлик ривожланган мамлакатларда тарқалган

Хусусан, инвестицион банклар иқтисодиётнинг ҳар хил тармоқларини молиялаштириш ва узоқ муддатли кредитлар бериш билан шуғулланади.

Инвестиция банки бозор ҳўжалиги бутун-бутун тармоқларига муддатли кредит бериш ва уларни инвестициялаш билан шуғулланади, шунингдек, қимматбаҳо қоғозлар – акциялар, облигациялар, хазина билетлари, банклар, купонлар ва ҳоказолар билан операциялар ўтказиши. Одатда инвестиция банклари фонд биржаси билан яқиндан боғланган бўлади, бундай биржада портфель инвестициялари амалга оширилади, яъни эгаллаб олиш, ишлаб чиқаришни қайта қуриш, янги моллар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш мақсадида бирор-бир корхонанинг акциялари, облигациялари сотиб олинади ҳамда сотилади. Инвестиция банклари, шунингдек, мижозларнинг буюртмалари бўйича қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операцияларда турлича даллолик хизматларини кўрсатади.

Баъзи давлатларнинг қонунчилигига кўра (АҚШ, Италия, Франция кабилар) тижорат банклари қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операцияларга қўшдирилмайди ва улар акция, облигация, заём ва ҳоказоларнинг олди-соттиси билан шуғулланиш ҳуқуқига эга эмаслар. Ушбу функциялар у ерда инвестиция банклари ва инвестиция фондларининг олий ҳуқуқи ҳисобланади.

Банклар ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш принципи асосида доимо юқори даражада фойда олишга ҳаракат қиладилар. Бунинг учун улар ссуда фоизини омонатчи мижозларга тўлаётганидан кўра юқорироқ қилиб белгилайдилар. ўртадаги фарқ банк фойдаси сифатида юзага чиқади. Бу банкнинг ялпи фойдасини ташкил этади. Ундан банк харажатларини, яъни хизматчиларнинг иш ҳақларини бино, ускуналар, девонхона харажатларини чегириб ташланса, банкнинг соф фойдаси қолади.

5. Ўзбекистонда янги кредит тизими ва унинг ривожланиши

Иқтисодийни бошқаришнинг маъмурий усуллари шароитида вужудга келадиган банкларнинг таркибий тузилиши ва уларнинг фаолият шакллари кредит тизимининг хўжалик самарадорлигини ўстириш, корхоналар иш фаолиятининг пировард натижаларини оширишга бўлган таъсирини кучайтириш ҳозирги кун талабларига жавоб бермай қолди. Ҳозирги вақтда банкларнинг чинакам фаол мавқеи бошқа, иқтисодий қурилмалар ва корхоналар билан биргаликда ресурслардан фойдаланишнинг янги самарали имкониятларини кидириб топишдан иборатдир. Корхоналарнинг хўжалик аҳволини, уларни қайта жиҳозлаш усулларини таҳлил қилиш, капитал қўйиш вариантларини чуқур техник-иқтисодий текширувдан ўтказиш банк фаолиятининг энг муҳим турларидан биридир.

Ана шуларни инобатга олган ҳолда, банкларнинг иқтисодий тараққиётга таъсирини кучайтириш мақсадида Ўзбекистонда банк тизимини қайта ташкил этиш ва унинг фаолиятини такомиллаштириш ишлари амалга оширилмоқда.

Ҳозирги вақтда деярли барча ривожланган мамлакатларда икки даражали банк тизими мавжуд: 1-даража – давлат (марказий), 2-даража тижорат банклари.

Ўзбекистон Республикасида ҳам бозор муносабатларига мос келадиган банк тизими ташкил топмоқда. Унинг ҳуқуқий асосини тизнинг ўлкамизда қабул қилинган “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонунни ташкил этади. Унга биноан Ўзбекистон Республикасида банк тизимига қуйидагилар кирди:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва унга тобе бўлган муассасалар.
2. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият банки.
3. “Узсаноатқурилиш банки” АТБ (акционерлик тижорат банки).
4. Республика Хиссасдорлик-тижорат агросаноат банки.
5. Ҳалқ банки (Ўзбекистон Республикаси меҳнат жамғармалари ва аҳолига кредитлар бериш банки, давлат тижорат банки).

6. Пай, акция асосида, шунингдек, чет эл капитали иштирокида тузилган тижорат банклари, уларнинг филиал ва ваколатхоналари.

7. Кооператив ва хусусий банклар.

Шунга эътибор бермоқ зарурки, тижорат, кооператив ва хусусий банклар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва бошқа банклар билан ўзаро муносабатларини шартнома асосида тартибга солидилар. Шундай қилиб, Ўзбекистонда ҳам икки даражали банк тизими мавжуд.

80-йиллар бошидан жаҳон иқтисодий тизимида турли хил банкларни универсаллаштириш, бирлаштириш тамойинли кўзга ташланмоқда: тижорат, инвестиция, ихтисослаштирилган банклар холдинг (инглизча – “бирлаштирувчи”) деб ном олган битта банклараро молиявий тузилмага интилишмоқда. Холдинглар барча кредит, ссуда, ипотека операцияларини, шунингдек қимматбаҳо қоғозлар, акциялар, облигациялар олди-соттиси бўйича операцияларни амалга оширишлари мумкин. Дунёдаги энг йирик банклар бугунги кунда холдинг компаниялари бўлиб, улар банк ишидан ташқари савдо, воситачилик, ишлаб чиқариш-саноат вазифаларини ҳам бажарадилар.

Шунингдек, банк иштини концентрациялаш ва марказлаштириш, пул капиталларини бирлаштиришнинг хилма-хил шаклларини – инвестиция, халқаро хизматлар жаҳон банкларини барпо этиш кўзга ташланмоқда. Мисол учун, айрим давлатларга, шу жумладан, МДХ ва Шарқий Европа мамлакатларига кредит бериш ҳамда молиявий мадад бериш билан шуғулланувчи Халқаро валюта фонди, Халқаро таъмирлаш ва ривожланиш банки, Европа жаҳон банки машхур.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Кредит – ўз эгалари кўлида вақтинча бўш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шарт билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан муносабатлардир.

Кредит объекти – бу ҳар қандай пул эмас, балки фақат вақтинча бўш турган, берилиши мумкин бўлган пуллар ва товарлардир.

Ссуда капитали– маълум муддат мобайнида фойдаланганлиги учун ҳақ фойз тўлаб қайтариш шарт билан қарзга берилган пул маблағидир.

Тижорат кредити – бу сотувчиларнинг харидорларга товар шаклида берадиган кредитидир. Бунда товарлар маълум муддатга пулини тўлаш шарт билан насияга берилади.

Банк кредити-банклар ва бошқа кредит ташкилотлари пулни унинг соҳибларига фоииз тўлаш шарти билан ўз кўлида жамлайдилар ва ўз номидан қарзга бериб, фоииз оладилар.

Истеъмолчи кредити-тижорат банклари тадбиркорлик учун фирмаларга қарз берса, истеъмолчиларга товар сотиб олиш учун қарз беради.

Халқаро кредит – бу ссуда капиталининг халқаро миқёсдаги ҳаракати товар ва валюта кўринишидаги маблағларини қайтариб беришлик, муддатлилиқ ва ҳақ тўлашлиқ асосида бериш билан боғлиқдир.

Фирмавий кредит – бу бир мамлакат фирмаси томонидан иккинчи мамлакатдаги фирмага берилган кредитдир.

Акцептли кредит- бу йирик банклар томонидан харажатни акцептлаш шаклида бериладиган кредитдир.

Акцептли – рамбурсли кредит-экспорт қилувчининг вексели учинчи мамлакат банки томонидан акцептланади ва импортёр векселда кўрсатилган йиғиндини акцептлаган банкка ўтказилади.

Кредит эмиссияси – қарз бериш учун мўлжалланган ва нақд бўлмаган пулни қўшимча равишда муомалалага чиқаришдир.

Фоииз -бозорга чиқарилган пулнинг нархидир

Банк- молиявий корхона бўлиб, вақтинча бўш бўлган пул маблағлари (омонатлар)ни ўзида сақлайди, иқтисодиёт объектларига кредит (заём, ссуда)лар беради, корхоналар, муассасалар ёки алоҳида шахслар билан ўзаро тўловлар ва ҳисоб-китобларда воситачилик қилади, мамлакатда пул муомаласини тартибга солиб бошқаради.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ссуда ва ссуда капитали деганда нимани тушунасиз?
2. Кредит муносабати кимлар ўртасида юзага келади ва уни объектини нима ташкил этади?
3. Иқтисодиётда бўш пуллар қаерлардан вужудга келади?
4. Кредит муносабатининг принциплари нималардан иборат?
5. Кредитнинг вазифаларига нималарни киритиш мумкин?
6. Банк ва тижорат кредити деганда нимани тушунасиз?
7. Халқаро кредит нима ва уни қандай шакллари мавжуд?
8. Кредит эмиссияси деганда нимани тушунасиз ва у қандай ҳолатларда берилади?
9. Фоииз нима ва уни миқдори, даражаси деганда нима тушунилади, фоииз миқдорига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
10. Банкларнинг бажараётган вазифасига қараб неча турга бўлиш мумкин?
11. Назорат қилиш вазифаси қайси банкга юклатилган?

12. Марказий банкнинг асосий вазифаси нималардан иборат?
13. Ўзбекистон Республикасида банк тизимини кўрсатинг.

Адабиётлар

- Каримов И. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент. “Ўзбекистон”. 1993.
- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. «Ўзбекистон». 1995.
- Банklar ва банк фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни 15 февраль, 1991.
- Қимматбаҳо қоғозлар бозори тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 3 сентябрь. 1993.
- Макконнел К. Р., Брю С.Л. Экономикс; принципы, проблемы и политика. В 2-х томах. Перев. с англ. 11-го изд. Том-1, Гл. 12, 20. М. Республика, 1992.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перевод с англ. со 2-го изд. Гл. 21, 22, 26-29, 33-34. М., “Дело ЛТД”, 1993.
- Экономика; Учебник (под. ред. доц. А.С. Булатова). Гл. 14, 16, 18, 19. М. Изд. “ Бек”, 1995.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси 13, 18-боблар. Тошкент. “ Меҳнат”, 1995.
- Бекнозов Н. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. 8-мавзу. Тошкент. «Университет». 9, 11-мавзу. 1993.
- Финансў. Учебник. Гл. 1,2. М. “Финансў и статистика”, 1992.
- Экономическая теория. Кураков Л.П. Учебное пособие. М., “Пресс-сервис”, 1998.
- Основы экономических знаний. Куликов Л.М. Москва, “Финансы и статистика”. 1998.
- Хошимов П.З. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Маъруза матнлари. –Т.: «Университет», 2001.
- Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Маъруза матнлари. –Т.: 2000.

XXVII БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ТАРТИБЛАНИШ МЕХАНИЗМИ. ДАВЛАТНИНГ РОЛИ

1. Макроиқтисодий нисбатлар ва макроқўламдаги мувозанат, уларни таъминлаш. Иқтисодиётни тартибга солишнинг моҳияти ва зарурлиги.
2. Иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор механизми.
3. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг мақсади ва вазифалари.
4. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий воситалари ва улардан самарали фойдаланиш.
5. Иқтисодиётни тартибга солишнинг молиявий дастаклари. Давлатнинг моңетар сиёсати.
6. Иқтисодиётни давлат томонидан молиявий соғломлаштириш.

1. Макроиқтисодий нисбатлар ва макроқўламдаги мувозанат, уларни таъминлаш. Иқтисодиётни тартибга солишнинг моҳияти ва зарурлиги

Агарда бирон-бир кечаётган жараён мутаносибли мувозанатли бўлса, уни бир маромда фаолият кўрсатаётги дейиш мумкин ва, аксинча, ундаги ҳар қандай чалғиш уни муқобиллигини бузади.

Иқтисодий тизимлардаги бундай оғиш товарлар ва хизматларни тақчиллигини ёки ишлаб чиқарилганлигини, инфляция, ишсизлик шуларга ўхшаш салбий ҳодисалар сифатида намоён бўлади.

Улар иқтисодиёт самарадорлигини пасайишига ва аҳоли турмуш тарзини тушиб кетишига олиб келади.

Иқтисодий мувозанат деганда нима тушунилади, унга қандай воситалар билан эришиш мумкин?

Мувозанатлик шароитида миллий иқтисодиётда истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчи ўртасида қарама-қаршилиқ бўлмайди ва ресурслар, товарлар ва даромадларнинг доиравий айланиши узилишсиз амалга оширилади. Бунда талаб ва таклиф ўзаро мувофиқ келади.

Умуман ҳар қандай иқтисодиёт доимо янгилашиб, доиравий ҳаракатда бўлади. Бу ресурслар ва яратилган товарлар ҳамда хизматларнинг ҳаракати тарзида юз беради.

Бизга маълумки, иқтисодиёт фирмалар (корхоналар) уй хўжаликлари фаолиятидан иборат бўлган 2 таркибий қисмдан ташкил топади.

Фирмалар товар ва хизматларни яратадилар, бунинг учун ресурслар сарфлайдилар, бунда ишлаб чиқариш омилларининг ҳаракати бошланади.

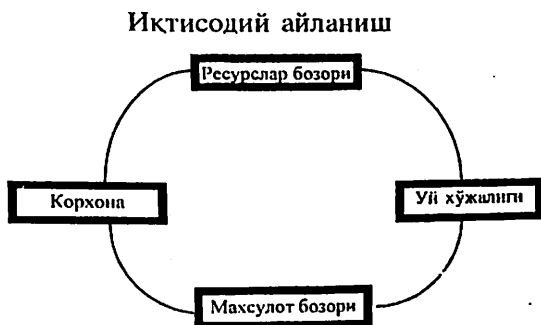
Иқтисодиётнинг бошқа томонида уй хўжаликлари туради, улар оилаларга бирлашган истеъмолчилардан ташкил топади. Яратилган товар ва хизматлар оилада истеъмол этилгач, уларнинг ҳаракати туғалланиб яна янгидан бошланади.

Истеъмол қилиш учун товар ва хизматлар уй хўжаликлари пул даромадларига айирбош этилади.

Уй хўжалигида яшайдиганлар ишлайдиганлар ва ишламайдиганларга бўлинади. Ишлайдиганлар фирмаларда ишлаб чиқарувчи бўлса, уй хўжалигида истеъмолчи вазифасини ўтайдилар.

Истеъмол яратилган турли-туман товарлар ва хизматларни кишилар томонидан ўз эҳтиёжларини қондириш учун ишлатилишини билдиради. Иқтисодиёт бу маҳсулотлар ва хизматларнинг фирмалар ва уй хўжаликлари ўртасидаги ҳаракатидир, чунки улар шу жараёнда ишлаб чиқаришдан истеъмол сари боради. Шу нуқталар оралигида тақсимот ва айирбошлаш жараёнлари туради. Уй хўжаликлари бир томондан истеъмолчи сифатида товар ва хизматларни сотиб олсалар, иккинчи томондан фирмаларга ресурслар етказиб берадилар.

1-расм

Маҳсулот ва ресурсларнинг фирмалар билан уй хўжаликлари ўртасидаги ҳаракати узлуксиз боради, уни тўхтатиш мумкин эмас, чунки бу истеъмолни тўхтатиш дегани, инсон эса истеъмолсиз яшай олмайди. Бу ҳаракат жамият ҳаётининг муҳим шартидир, уни умум-иқтисодий доиравий айланиш ёки макроиқтисодий айланиш дейилади. Бу ҳаракатга барча иқтисодий субъектлар тортилади, бутун жамият миқёсида юз беради.

Бу чизмада икки оқим тасвирланган бўлиб, бири ресурслар оқими бўлиб, соат стрелкасига акс ҳаракатда кўрсатилган, иккинчиси товар ва хизматлар оқими бўлиб, унинг ҳаракати соат стрелкаси ҳаракати тарзида юз беради.

Ресурслар уй хўжаликларидан ишлаб чиқариш томон ҳаракат қилади, бу ҳаракат ресурслар бозори орқали юз беради. Уй хўжаликлари ўз ресурсларини мулкдорлар сифатида бозорга чиқарадилар. Ресурслар бозорда фирмаларга сотилади. Фирмаларнинг ресурс учун сарфланган пули уларнинг ишлаб чиқариш харажати бўлса, уй хўжаликлари учун даромад бўлади. Ресурс учун тўланган пул унинг эгаларига ҳар хил шаклда (иш ҳақи, фойда, фониз, рента) тегди. Ресурс учун унинг эгалари олган пулнинг бир қисми ўз истеъмолини қондириш учун кетади, яъни истеъмол товарлари ва хизматларни харид этиш учун сафланади, бу пул истеъмол бозорига чиқади, товарларга бўлган талабни билдиради. Бу пулга товарлар ва хизматлар сотиб олинган, у фирмаларнинг пул даромадига айланади. Ишлаб чиқаришни янгилаш зарурати шу пулга ресурс олишни талаб қилади, у қайтадан ресурс бозорига чиқади.

Рақобат ва ресурсларнинг нафлиги таъсирида уларнинг нархи шаклланади, улар қайтадан сотиб олинади, уларнинг ҳаракати янгидан бошланади.

Хуллас, ресурслар ва маҳсулотлар бозор орқали узлуксиз доиравий ҳаракатда бўладилар. Бу оқим бир-бирига мос келгандагина иқтисод равон ривожланади.

Иккинчи оқимли ҳаракат доирасида иқтисодий субъектлар ўз манфаатини кўзлаб иш юритадилар, улар керакли товарлар ва ресурслар бозоридан ўз билганича танлаб оладилар, лекин улар ўз хатти-ҳаракатларини олдиндан келишиб олмайдилар, бозорга биноан иш кўрадилар, бозор уларни бир-бири билан боғлайди.

Иқтисодий алоқалар макройқтисодиётда унинг турли томонлари ўртасида мувозанат бўлишини талаб қилади.

Макройқтисодий жараён жудаям мураккаб бўлиб, у миллионлаб товарлар ва хизматлар яратилишини ва ҳар хил кишилар томонидан истеъмол этилишини билдиради.

Иқтисодий айланишга экспорт, импорт таъсир кўрсатади, даромадлар дарҳол ишлатилмай, уларнинг бир қисми жамғарилади ва инвестицияга хизмат қилади, бойлик тўпланади.

Иқтисодиётда яратилаётган маҳсулотни 2 турга ажратиш мумкин.

1. Ишлаб чиқариш воситалари.

2. Истеъмол буюмлари.

Биринчи турдаги маҳсулотни яратган соҳалар ишлаб чиқаришнинг биринчи бўлинмаси, яъни ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш дейилади.

Истеъмол буюмларини ишлаб чиқаришни иккинчи бўлинма дейилади.

Бу назарий жиҳатдан таҳлил қилишда қўлланади.

Ҳар иккала бўлинмада ресурслар ишлатилади.

1-бўлинмада ресурслар яратилади, улар ресурслар бозорига тушади, шу ерда тақсимланиб яна қайтадан ишлаб чиқаришга оқиб келади.

2-бўлинма маҳсулоти товарлар ва хизматлар бозорига келиб тушади, шу ерда тақсимланиб, кишилар истеъмолига, яъни уй хўжаликлари ихтиёрига келади. Бу ерда улар меҳнат ресурсларини такроран яратишга хизмат қилади.

Иқтисодиёт бир маромда муттасил ривожланиб бориши учун 1-бўлимга маҳсулоти ресурс бозоридаги талабга, 2-бўлинма маҳсулоти товар бозоридаги талабга мос бўлиши керак.

Бу иккала бўлинма биргаликда жами ижтимоий ишлаб чиқариши бўлганидан уларни ялпи маҳсулоти ҳамма бозорлардаги умумий талабга мувофиқ бўлиши керак.

Умуман, миллий даражадаги ёки макроиқтисодий мувозанат пулда ифодаланган жами талаб ва жами таклифни иқтисодиётни пулли ҳамда моддий мутаносиблигини мос келишини кўзда тутати. Бу миллий хўжаликни идеал ҳолати бўлиб, уни доимий сақлаб туриш мумкин эмас, лекин шундай ҳолатга интилиш зарурдир.

Жамиятда умумий мувозанат бўлиши учун хусусий мувозанатлар таъминланиши шарт.

Мувозанатлашган иқтисодиёт бир меъёрда ривожланади ва фаровонликни таъминлай олади.

Мувозанатни таъминлашни тарихан 2 усули бўлган.

1. Бозор усули.

2. Режали усул.

Биринчи усул бозор иқтисодиётига, иккинчиси тоталитар социалистик иқтисодиётга хос бўлган. Соф равишда ҳар иккала усул ҳам тўла мувозанатни таъминлай олмайди.

Жаҳон амалиёти иқтисодий мувозанатни ўрнатишнинг 2 асосий усули ёки механизмини ишлаб чиққан.

1. Нархлар талаб ва таклифларни тартибга солиб турувчи бир-бирларига боғлиқ бўлган бозорлар ёрдамида (товарлар, хизматлар, капитал, ишчи кучи бозори).

2. Моддий, меҳнат ва молиявий баланслар тузиш йўли билан келажакка талаб ва таклифнинг ҳажмларини нархларнинг ўзини ҳам ўрнатувчи давлат режалари ёрдамида.

Аралаш иқтисодиёт мамлакатларида макроиқтисодий мувозанат ўрнатишнинг асосий усули бозор ҳисобланади, шу билан бирга давлат ҳам бу жараёнда сезиларли роль ўйнайди. У маъмурий-ҳуқуқий ва иқтисодий аралашув чораларидан фойдаланиб, жами талаб ва жами таклифни ўзгаришига ва шу орқали макроиқтисодий мувозанатга ҳам бевосита таъсир этади.

Тарихий тажриба кўрсатадики, бозор механизми билан давлат механизми биргаликда амал қилган бир-бирини тўлдирган ҳолдагина мувозанатларни оздир-кўпдир бир меъёردа таъминлаб, муттасил иқтисодий ўсишга эришиш мумкин.

Мувозанатнинг энг муҳим турлари қуйидагилар.

1. Жами талаб билан таклиф ўртасидаги мувозанат.

Талаб билан таклиф мувозанат ҳолатига келганда товарлар сотилиб эҳтиёжлар қондирилади. Ресурслар тикланиб, ишлаб чиқариш такрорланади.

Талаб билан таклиф мувозанати бу ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги мувозанатнинг бозордаги кўринишидир. Бу мувозанатликка бозордаги нарх-наво механизми орқали эришилади.

2. Уй хўжаликлари даромади билан уларнинг харажатлари ўртасидаги мувозанат. Кишилар ЯММ дан ўз ҳиссасини пул шаклида оладилар, кейин бу пулни бозорда товарларга айирбошлаб тирикчилик қиладилар. Иқтисодий ўсиш бўлиши учун барча даромадлар товар харид этишга сарфланиши керак, агар шундай бўлмаса, маҳсулотларни бир қисми ортиб қолади. Амалиётда доим ҳам даромадларни барчаси товар харид этиш учун ишлатилмайди, уларни бир қисми жамғарилади. Бу қисм ресурсларга айланмайди, буни натижасида ишлаб чиқариш қувватларини бир қисми бекор қолади, ишловчиларни бир қисми ишсиз бўлиб қолади, шунинг учун аҳолини пул жамғармалари молия бозори орқали капиталга айлантирилади, яъни жамғарилган даромадлар ресурслар ҳаракатига жалб этилади.

Демак, мувозанатни таъминлаш учун жамғарилган даромаднинг инвестицияга айлантириш керак бўлади.

3. Пул массаси билан товарлар ва хизматлар массаси ўртасидаги мувозанат.

Пул массаси билан товарлар массаси ўртасида мувозанат бузилса, иқтисодиёт издан чиқади. Пул массаси ҳар доим товарлар массаси билан таъминланиши керак. Мувозанат бузилганда фақат бозор механизми билан мувозанатни таъминлаш қийин, бу ишга давлат аралашуви зарур бўлади.

4. Меҳнат ресурсларини ўсиши билан иш жойлари ўртасидаги мувозанат. Бунда жамиятда меҳнат ресурсларини табиий ва механик ўсишга мос равишда янги яратилаётган иш жойлари ўртасида мувозанатлик бўлиши зарур.

Давлат ЯММ яратишда, тақсимлашда истеъмол этишда қатнашиб, иқтисодий мувозанатни таъминлашда иштирок этади.

Агар иқтисодий мувозанатлик таъминланса, қуйидагиларга эришилади.

1. Аҳолини тўла иш билан бандлигига.

2. Инфляцияни бартараф қилган ҳолда иқтисодий ўсишга эришилади.

3. Нарх-наво барқарорлигига, нархларнинг мутлоқ даражаси мос, нисбий даражаси барқарорлашуви керак, инфляция таъсиридан холи бўлиши керак.

4. Тўлов балансида тенгликка, экспорт ва ташқаридан келадиган бошқа тўловлар суммаси, импорт ва ташқарига кетадиган бошқа тўловлар суммаси мувофиқ бўлиши зарур.

Мамлакатларнинг хориждаги харажати ўша ердаги даромадига тенглиги талаб қилинади.

2. Иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор механизми

Иқтисодиётни тартиблаш – бу ундаги турли бўғинлар фаолиятини бир-бирига боғланиши ва мос ҳолда ривожланиб боришидир.

Иқтисодиётни тартиблаш икки усулда юз беради Бири режали тартиблаш. Бу усулда нимани қанча ишлаб чиқариш, уни кимга бериш, ташқаридан нимани олиш – буларнинг ҳаммаси давлат режасида белгиланади. Бу режалар корхона, тармоқ ва соҳалар учун мажбурий, улардан четга чиқиш мумкин эмас. Режалаштириш орқали корхона фаолиятини жамият талаб- эҳтиёжи билан боғлаш мушкулдир. Тартиблашнинг режали усули тоталитар иқтисодий тузумга хосдир.

Иқтисодиётни тартиблашнинг бозор механизми, бозор усули ҳам мавжуд бўлиб, бу механизм бозор регулятори (тартиблаш воситаси) таъсирига асосланади ва нархда ўзини намоён қилади. Нарх иқтисодий хатти-ҳаракатларни ўзаро боғлаб иқтисодиётда координация, яъни мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Нархнинг ошиши талаб ўсишини билдиради. Уни қондириш учун ишлаб чиқаришни кўпайтириш зарур, бунинг учун ўз навбатида янги ресурсларни ишга солиш, кўшимча маҳсулот олиш, уни сақлаш, ташиш ва истеъмолга етказиш керак бўлади.

Нарх регулятор сифатида истеъмолни ҳам координация этади. Нарх ошганда харидорлар ҳаракати ҳам ўзгаради, улар товарларни кам оладилар. Бозор иқтисодиёти товар ишлаб чиқаришга асосланган, товар ишлаб чиқариш эса меҳнат тақсимотига таянади, бу ишлаб чиқаришни чуқур ихтисослашишига олиб келади. Ихтисослашув бозорга мослашиши учун турли корхоналар фаолиятининг координациясини талаб қилади. Ана шу координациялаш ишини нарх бажаради.

Корхона, фирмалар фаолиятининг бозор орқали мослашиши бозор координацияси деб аталади. Корхона мустақил хўжалик юритув-

чи бўлса, меҳнат тақсимоти орқали бошқа корхоналар билан боғланган, аммо унинг алоқалари бозор орқали ўрнатилади. Бозор иқтисодиёти учун микроиқтисодий тартибланиш бирламчидир, унинг туб белгиси эса иқтисодий фаолиятнинг эркин бўлиши, унинг фақат талаб доирасида чегараланишида кўринади. Цивилизациялашган бозор иқтисодиётида корхона аниқ мақсадни кўзлаб, харажатни, фойдани, кирим-чиқимни ҳисоб-китоб қилган ҳолда бозор учун ишлашни бошлайди.

Бозор талабига риоя қилишни ўзи микроиқтисодни тартиблайди. Бозор механизми айирбошлаш орқали ишлаб чиқаришни истеъмол билан уйғунлаштиради. Бозор корхонани илгари чиқарган товарларини модификациялашга, янги товарлар яратишга мойил қилади, корхона доимий равишда новация билан машғул бўлади. Маҳсулотни модификациялаш қисман ёки кенг миқёсда бўлади. Мазкур товарлар бозор талабини қондира олмаса, мутлақо янги товар яратишга ўтилади.

Бозор корхона фаолиятини ўзгараётган талаб -эҳтиёж томон буриш орқали унинг ишини тартибга туширади. Корхона товар ишлаб чиқаришни талабга қараб кўпайтириб, зарур бўлмаганда, қисқартириб бориши ресурсларни самарали ишлатилишини, яъни ресурс сарфига нисбатан талабни тўлароқ қондирилишини билдиради.

Бозор механизми маҳсулотни қандай меҳнат сарф қилган ҳолда ишлаб чиқариш зарурлигини ҳам белгилайди. Бу ҳам тартибланишнинг бир усулидир. Бозор корхона олдига қаттиқ талаб кўядики, у ўз маҳсулотини истеъмолчига айтилган вақтда етказиб бериши керак. Бозор иқтисодиётида мажбуриятларни бажариш юзасидан корхонага қаттиқ талаб қўйилади.

Бозор регулятори ижтимоий ишлаб чиқаришни ижтимоий талабга мувофиқлаштириш орқали иқтисодиётни тартиблайди. Индивидуал талаб – эҳтиёжлар ўзаро тутшиб ижтимоий талабни ҳосил этса, индивидуал ишлаб чиқаришлар ҳам бирлашиб, ижтимоий ишлаб чиқаришни вужудга келтиради.

Иқтисодий регуляторлар микроиқтисодиётни тартиблашда яхши натижа беради, аммо ижтимоий, яъни макроиқтисодий даражада тўла-тўқис тартибланиш таъминлай олмайди. Бозор иқтисодиётида миллионлаб ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар қатнашадими, улар индивидуаллашган бўлиб, улар олдиндан келишилмаган хатти-ҳаракатлари билан бозорда иштирок этади. Бозор механизми уларни ўзаро боғласада, тўла мувофиқлаштира олмайди. Шу сабабли макроиқтисодий даражада номувофиқлик ҳам бўлиб туради. Фаолият турлари мувофиқлашганда барқарор иқтисодий ўсиш ўзаро мослашув издан чиқса, иқтисодий танглик юз беради. Макроиқтисодни тўла

тартиблаб бўлмаганидан иқтисодий тангликлар вақти-вақти билан бўлиб туради.

Бозор механизми тўла тартиблашни таъминлай олмагани сабабли иқтисодиётга давлат аралашади, тартиблашнинг давлат механизми ишга тушади.

3. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг мақсади ва вазифалари

Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни тартибга солиш борасида давлат муҳим вазифаларни бажаради. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишдан кўзланган асосий мақсад, бозор муносабатларини муайян ва маълум йўналишлар асосида ривожлантириб, иқтисодий танглик ва бўҳронларнинг олдини олиш ҳамда аҳоли турмуш даражасининг пасайишига йўл қўймасликдан иборатдир.

Ривожланган мамлакатларда бозор иқтисодиётининг давлат томонидан тартибга солиниши оқибатида иқтисодий тангликнинг кескинлиги бирмунча сусайди, бундай ҳолатдан тез чиқиб кетишга, баъзан эса унинг олдини олишга эришилмоқда, аҳолининг турмуш даражалари яхшиланган. Аҳолининг турли ижтимоий табақалари ўртасида ижтимоий бирдамлик келишуви вужудга келмоқда.

Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишда тараққий этган мамлакатлар тажрибасига суянган кўпгина ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий юксалиш йўлига ўтиб олдилар. Улардан баъзи бирлари, чунончи, Жанубий Корея, Сингапур, Тайвань, Гонконг, Малайзия ва Таиланд янги индустриал мамлакатлар деб атала бошланди.

Бозор муносабатлари шакллантирилаётган Ўзбекистон Республикасида давлат томонидан тартибга солинадиган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш мақсадида иқтисодий ислохотлар муваффақиятли тарзда амалга оширилмоқда. Ушбу иқтисодий ўзгартиришларда давлат муҳим вазифаларни бажариб, иқтисодиётни тартиблаш тамойилларини таркиб топтирмоқда. Шу боисдан ҳам юртбошимиз, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов: “Мураккаб ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши зарур. Давлат бутун халқнинг манфаатларини кўзлаб, ислохотлар жараёнининг ташаббускори бўлиши, иқтисодий тараққиётнинг етакчи йўналишларини белгилаш, иқтисодиётда, ижтимоий соҳада ва мустақил давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришларни амалга ошириш сиёсатни ишлаб чиқиш ва изчил рўёбга чиқариш керак”, деб таъкидлаган эдилар.

Давлатнинг бозор иқтисодиётини тартибга солиш бўйича ривожланган мамлакатларда ҳозиргача тўшланган бой тажрибаларни ўрганиш ва уларни Республикамизнинг миллий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда тадбиқ этиш мувофиқдир. Шунинг учун ҳам давлатнинг иқтисодиётга аралашуви, уни тартиблашнинг назарий жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Давлатнинг иқтисодиётни тартиблашнинг бозор механизми тўлиқ бажара олмаган вазифаларни ўз зиммасига олади. Иқтисодиётни давлат томонидан тартиблашнинг асосий мақсади:

1. Иқтисодий мувозанатга эришиш асосида тушқунлик ва тангликнинг олдини олиш;
2. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсишини таъминлаш;
3. Миллий иқтисодиёт равнақи учун имкониятлар яратиш;
4. Аҳоли турли табақалари ўртасида ижтимоий мувозанатга эришишдан иборатдир.

Маълумки, иқтисодий субъектлар ўзаро рақобатда бўлгани ва ўзларининг шахсий ёки жамоавий манфаатлари юзасидан фаолият кўрсатгани учун уларнинг манфаатлари умумдавлат, жамият манфаатларига зид келиб қолишлари ҳам мумкин. Шунинг учун давлат иқтисодиёт субъектлари манфаатлари ва фаолиятларининг жамият, давлат манфаатлариға зид келиб қолмаслигини, унга зиён етказмаслигини назорат қилади. Бу мақсадни амалга ошириш учун давлат иқтисодий субъектларининг макроиқтисодий миқёсидаги алоқа ва боғланишларни тартибга солади.

Давлат қуйидаги иқтисодий вазифаларни бажаради.

1. Бозор тизимини самарали шакллантиришга қаратилган ҳуқуқий базани ва ижтимоий атмосферани таъминлаш.
2. Рақобатни ҳимоялаш.
3. Даромадлар ва бойликни қайта тақсимлаш.
4. Миллий маҳсулот таркибини ўзгартириш мақсадида ресурсларни қайтадан тақсимлаш.
5. Иқтисодиётни барқарорлаштириш ишсизлик ва инфляция устидан назорат ўрнатиш, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш.
6. Фан-техника тараққиётини жадаллашувини ва иқтисодиётнинг илғор тармоқларини ривожланишини рағбатлантириш.
7. Даромадларни тақсимлашда адолатни таъминлаш ва аҳолининг ночор тоифаларини ижтимоий ҳимоялаш.
8. Атроф - муҳитни асраш.
9. Дунё бозорида миллий манфаатларни ҳимоялаш. Ташқи иқтисодий алоқалар самарадорлигини таъминлаш.

Давлат бу вазифаларни бажариш учун ўзининг иқтисодий сиёсатини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Унинг таркибий қисми бўлиб, иш билан бандлик, ижтимоий, фан-техника, ташқи иктисодий сиёсатлар ва бошқалар ҳисобланади.

Ўтиш даври иктисодиётида давлатнинг роли таркиб топган бозор ҳўжалигига қараганда кўпроқ аҳамият касб этади.

У ислохотларнинг ташаббускор ва ҳозиргача ресурсларнинг энг йирик эгаси бўлиб ўтиш жараёнларини бошқариш, бозор инфраструктурасининг ривожланишини рағбатлантириши лозим, бозор бир маромда фаолият кўрсатиб туришини таъминлаш учун шароит яратиш бериш керак.

Иктисодиётни давлат томонидан тартибга солишда бозор механизмининг самарали ишлаши учун шароит яратиш муҳим аҳамият касб этади.

Бунинг учун давлат рақобатни рағбатлантириш орқали бозор тизимини сақлашни ўз зиммасига олади.

Рақобатлар муҳитини рағбатлантириш ва ҳимоя қилишнинг давлат механизми куйидагилардан иборат.

- иктисодий субъектларнинг фаолият қилиш қоидаларини белгилашдан;

- аҳолини бозор шароитлари, иктисодиётнинг ҳолати тўғрисида ахборотлардан хабардор қилишдан;

- иктисодиёт субъектлари ўртасидаги мунозара, баҳс, зиддиятларни ҳал қилишда кўмаклашиш чора-тадбирларидан.

Бозор механизми фақат хусусий тадбиркорлар учун фойда келишини таъминлайдиган товар ва хизматлар ишлаб чиқаришни рағбатлантиради. Аммо жамият таракқиёти учун зарур бўлган, аҳолининг кўпчилиги фойдаланадиган ижтимоий товарлар ва хизматлар хусусий тадбиркорлик доирасида ишлаб чиқарилиши мумкин эмас. Бундай ижтимоий товарлар ва хизматларга; мактаблар, йўллар, ёнғиндан ҳимоялаш, миллий муҳофаа ва ҳоказолар киради. Бинобарин, уларни ишлаб чиқаришни ва улардан фойдаланишни давлатнинг ўзи ташкил қилиши, тартибга солиши зарур бўлади.

Иктисодиётни тартиблашнинг давлат механизмининг тақозо этувчи сабаблардан бири бозор тизимидан ташқарида содир бўлувчи инсон фаолиятининг ва табиатининг салбий, зарарли оқибатларидан аҳолини ҳимоя қилиш заруратиدير. Бундай зарарли оқибатларга инсон саломатлигига, табиатга зиён етказувчи омиллар киради. Бозор тизимида бундай зарарлар учун жавобгар шахслардан товон тўлашга мажбур қилувчи механизмлар йўқдир.

Шунинг учун давлат томонидан иктисодиётни тартиблаш механизмида аҳолини зарарли қўшимча оқибатлардан ҳимоялаш чора-тадбирлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Қўшимча зарарли оқибатлар инсон ҳаётига зиён етказибгина қолмай, иктисодиётнинг ривожланишига ҳам салбий таъсир қилади. Шунга биноан улардан

аҳолини ҳимоялаш иқтисодиётнинг ривожланиши учун имкониятлар ҳам яратади. Чунончи бу чора-тадбирлар оқибатида аҳоли саломатлиги яхшиланса, уларнинг меҳнат қобилияти ҳам ортади. Бу эса аҳолининг меҳнат фаолиятининг ўсишига, иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади.

4. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий воситалари ва улардан самарали фойдаланиш

Давлат томонидан тартибга солиш ўз иқтисодий вазифаларини бажариш мақсадида давлат идоралари томонидан амалга оширадиган қонунчилик, ижрочилик ва назорат қилишни кўзда тутувчи чора-тадбирлардир. Давлат тартибга солиш орқали ижтимоий-иқтисодий жараёнларга аралашади ва мамлакат иқтисодий тизимини мувозанатли ва барқарор ривожланишини таъминлайди.

Давлат иқтисодиётни тартибга солишда қуйидаги воситалардан фойдаланади:

1. Қонун чиқариш.
2. Солиқлар орқали.
3. Бюджет орқали – а) субсидиялар, б) дотациялар, в) субвенциялар
4. Кредитга таъсир этиш.
5. Бож тўловларини ўрнатиш.
6. Экспорт лицензиялари.
7. Антиинфляцион чора-тадбирлар.
8. Социал сиёсат олиб бориш.

Янги давлат иқтисодиётини тартиблашда маъмурий-ҳуқуқий ва иқтисодий воситалардан фойдаланади.

Маъмурий-ҳуқуқий воситалар тўғридан-тўғри мажбурий таққиллашдир. Масалан Республика ҳукумати маълум бир маҳсулотларни четга чиқаришга рухсат бермайди ёки ички бозорда халқ истеъмол молларини хорижий валютага сотилишини таққиллайди.

Хуллас, давлат қонунчилик орқали иқтисодиётни тартибга солади. Қонун чиқарувчи давлат органи яъни Парламент томонидан иқтисодий ҳаётга оид қонунлар қабул қилинади, қонунларда иқтисодиётнинг тартиб-қоидалари белгиланади. Иқтисодий ҳаракатлар шу қонунларга биноан юз бериши талаб қилинади, давлат қонушларнинг бажарилишини назорат қилади, қонунбузарларни тартибга чақиради.

Ўзбекистонда ҳам Олий Мажлис томонидан бозор иқтисодиётини шакллантириш, бозорга хос иқтисодий механизмни яратишга оид кўплаб қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистонда қонунлар устивор, ҳамма унга баб-баравар риоя этиши шарт деган қоида мавжуд.

Қонунчилик иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб беради. Давлат қонунларини ишлаб чиқиш билан чекланмай, уларнинг жорий этилишини таъминлайди.

Иқтисодиётни тартибга солишнинг энг муҳим давлат воситаларидан бири, ўз мулки бўлган тармоқ ва корхоналарни бошқариш, яъни бевосита тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишидир.

Давлат мамлакат ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисмини мулк эгаси сифатида бевосита ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилади, режалаштиради ва уни назорат қилади. Давлат тадбиркорлик фаолияти орқали фан-техника инқилоби талабларига кўра халқ хўжалиги тузилишини шакллантиришга ҳамда бозор баҳоларидан бирмунча паст баҳоларда товар сотиш ва хизматлар кўрсатиш орқали ишлаб чиқаришнинг бошқа секторларининг ривожланишига кўмаклашади. Давлат мулки ва соҳибкорлиги кўлами бозор иқтисодиёти шароитида чекланган бўлади. У асосан, мамлакат иқтисодиётини самарали ривожланиши учун имкониятлар яратишга хизмат қилади.

Унинг доирасига Ўзбекистон Республикасида, биринчидан, олтин, уран, нефть, газ, кўмир, рангли металллар ва бошқа табиий бойликларни қазиб чиқариш саноати тармоқлари; энергетика, темир йўл, автомобиль йўллари, транспортнинг бир қисми кириши лозим.

Қазиб чиқарувчи тармоқлар маҳсулотлари Республиканинг энг муҳим миллий бойлиги ҳисобланади. Энергетика ва транспорт эса халқ хўжалигининг ҳаётий қон томирларидир. Шу билан бирга, уларнинг капитал ҳамкорлиги юқори ва айланиш муддати узок бўлганлиги учун хусусий корхоналарнинг бу соҳадаги ташаббускорлиги чекланган бўлади. Ана шу сабабларга кўра, ушбу тармоқларни давлат бевосита бошқариши мақсадга мувофиқдир. Ҳамма ривожланган мамлакатларда ҳам давлатнинг капитал маблағларининг кўп қисми ушбу соҳаларга йўналтирилади.

Давлат, биринчидан, ўзига қарашли тармоқ ва корхоналарнинг самарали ишлаши учун хом-ашё, асбоб-ускуналар, иккинчидан, бошқарув аппарати ходимларини молия билан таъминлаш, учинчидан, меҳнатга лаёқатсиз майиб-мажруҳлар, қариялар, етим болалар, камбағаллар ҳамда кўп болали оилалар, ёлғиз, қаровсиз кишиларга ёрдам мақсадида истеъмол товарлари ва хизматлар билан таъминлаш, тўртинчидан, ҳарбий анжомлар, қурол-яроғлар армия учун лозим бўлган истеъмол товарларини ва хизматларини ишлаб чиқариш, бешинчидан, турли хил табиий офатларнинг олдини олиш учун давлат захираларини ташкил этиш мақсадида товарлар сотиб олади. Бунинг оқибатида давлатнинг товарлар ва хизматлар бозори шаклланади. Давлат бозори муҳим ижобий роль ўйнайди. Бу бозор кафолатли бўлиб, унинг тўлов қобилияти давлатнинг бюджет ва ва-

люта фонди орқали таъминланади. Хар қандай бозор конъюктураси шароитида ҳам давлат буюртмаси ва шартномалари юзасидан ишлаётган корхоналар бозори касод бўлмайди. Бу бозор давлат буюртмалари орқали тартибга солинади, унда келишилган баҳолар амал қилади ва унинг иштирокчиларига барқарор фойда келтиради.

Ўзбекистон Республикасида давлат иқтисодий жиҳатдан кўмакка муҳтож бўлган аҳолини социал ҳимоялаш мақсадида истеъмол товарларини ва хизматларини харид қилиш тобора ортади. Фан-техника инқилоби талабларига биноан фундаментал фан, илғор илмталаб тармоқларни ривожлантириш, маориф, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, давлат корхоналари ва ташкилотлари учун товар харид қилиш, давлат буюртмалари бериш салмоқли бўлади. Ўзбекистон учун ҳам давлат тадбиркорлиги бозор орқали иқтисодиётга таъсир кўрсатиш, уни тартибга солиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Иқтисодиётни тартибга солишнинг энг муҳим давлат шакллари-дан бири дастурлаш ва режалаштиришдир. Ушбу тартибга солиш шаклининг зарурияти ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши, меҳнат тақсимоти ва кооперациялашувининг чуқурлашуви, давлат мулкнинг мавжудлиги, иқтисодиётга йўлланадиган капитал маблағлар ҳаракати ва оқибатларининг узоқ муддатлигидан ҳамда бозор конъюктурасини ўрганиши билан ифодаланади. Шу боисдан ҳамма ривожланган мамлакатларда иқтисодиётнинг ривожланиши прогнозлаштирилади, дастурланади ва режалаштирилади.

Прогнозлар асосида иқтисодий ривожланиш дастурлари ишлаб чиқилади. Дастурларда иқтисодиёт ривожланишининг моддий ва социал мақсадлари кўрсатилади. Мақсадларни амалга ошириш учун капитал маблағлар солиш режалари тузилади, ишлаб чиқариш ҳажми билан талаб ўртасидаги нисбатлар ўрганилади. Турли ишлаб чиқариш билан импорт ўртасидаги боғлиқлик, ишлаб чиқариш билан истеъмол, ишлаб чиқариш билан экспорт, экспорт билан импорт ўртасидаги боғлиқликлар аниқланади. Бунинг учун тармоқлар-аро балансни тузиш, аҳоли рўйхатини ўтказиш муҳим аҳамиятга эга. Бизда бир неча марта тармоқлараро баланс тузилган, аҳолини рўйхатга олиш амалга оширилган. Иқтисодий ривожланишнинг умум-давлат дастурлари асосида режалар қабул қилинади. Илгари маъму-риятчиликка, буйруқбозликка асосланган жамиятда иқтисодий режа-лар директив характерга эга бўлиб, юқоридан белгиланиб, қуйидаги ҳўжалик бўғинлари учун мажбурий эди.

Давлат бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг воситаларидан бири бўлган рақобат механизмнинг тўлиқ ишлаши учун ҳамда аҳолини маълум даражада ижтимоий ҳимоялаш мақсадида иқтисо-дий монополизмга қарши чора-тадбирларни амалга ошириб боради.

Маълумки, Иттифок даврида, давлат мулкининг яккаҳоқимлиги, режали хўжалик юритиш тизимининг амал қилиши оқибатида иқтисодий рақобат учун шароит бўлмас эди. Тадбиркорлик ва танлаш эркинлиги ҳам мавжуд бўлмаган. Шу боисдан Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш учун рақобатчиликни ривожлантириш лозим бўлади. Бунинг учун давлат мулкани унинг ихтиёридан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки, янгидан ташкил топадиган акционер жамиятлар, концерн, уюшмалар, хусусий фирмалар яна иқтисодий яккаҳоқим бўлиб қолишлари мумкин. Шу боисдан ривожланган мамлакатларда тўпланган яккаҳоқимликка қарши кураш тажрибалари асосида антимонопол сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Японияда иккинчи жаҳон урушидан кейин монополияларни ман қилувчи қонунга амал қилишни назорат қилувчи қўмита ташкил топган бўлиб, у мустақил иш юритади ва кенг ваколатларга эгадир. Қонунчиликнинг бузилишини қўмита аниқласа ва бу ҳолат суд томонидан тасдиқланса, уни бузган фирмага жуда катта жарима солинади. Қўмита ўзаро рақобат қилувчи корпорацияларнинг бир-бирлари билан картель шартномалар тузишларини ман қилади. Агар ана шундай шартномалар иқтисодий зарурат сифатида тузилса, қисқа муддатли бўлишини назорат қилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳам иқтисодиётда рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш мақсадида 1992 йилнинг август ойида “Монопол фаолиятини чеклаш тўғрисидаги” қонун кучга киритилди. Унинг асосида эса иқтисодиётда рақобатчиликни ривожлантиришга қаратилган бир қатор норматив ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, улар амалга оширила бошланди. Давлатнинг иқтисодиётини тартибга солиш, механизмида аҳолининг иқтисодий жиҳатдан ночор яшаётган гуруҳларини ижтимоий ҳимоялаш муҳим ўрин тутади. Аҳолининг ёрдамга муҳтож қисмини ижтимоий ҳимоялаш, қўллаб-қувватлаш мақсадида даромадлар давлат томонидан қайта тақсимланади. Даромадларнинг қайта тасимланиши тизимида давлат муҳим ўрин тутади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизмида макроиқтисодий барқарорлаштириш чора-тадбирлари ҳам муҳим ўрин тутади. Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида ишбилармонлик фаоллиги ўзгариб туради, иқтисодий ўсиш унинг пасайиши билан алмашиб туради. Унинг оқибатида фирмаларнинг сийиши ва ишсизларнинг кўпайиши ортади, аҳоли турмуш даражаси пасаяди, улар кўп қийинчиликни бошдан кечирадилар. Давлатнинг иқтисодиётда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш механизми ёрдамида иқтисодий ўсиш циклидан тангликка пасайишга ўтишдаги салбий оқибатларни чеклаш, шунингдек, тангликдан иқтисодий ўсиш сари ўтиш имкониятларини вужудга келтириш амалга оширилади.

Ўз навбатида давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий воситалари икки туркумдан иборатдир:

1. Бюджет.

2. Пул-кредит сиёсати воситаларидир.

Улар ҳам бевосита ва билвосита усулларга бўлинади.

Давлат бу усуллардан фойдаланиб жами талаб ва жами таклифга таъсир этади. Натижада реал ялпи миллий маҳсулотни мувозанатлашган даражасини, уни ишлаб чиқариш мумкин бўлган ҳажмга яқинлашишини таъминлайди.

Бевосита усуллар билан давлат:

1. Ишлаб чиқариш ҳажмини.

2. Фойдаланилаётган ресурслар миқдорини.

3. Нархлар даражасини ўзгартиради.

4. Хўжалик юритувчиларнинг иқтисодий фаолиятига бевосита аралашади бунга: а) давлат хариди;

б) маҳсулотларни олиб келиш ва олиб чиқиш квоталари;

в) ижтимоий дастурлар;

г) ишлаб чиқарувчиларга молиявий ёрдамнинг ҳар хил шакллари;

д) қайд этилган нархлар киради.

Иқтисодиётни тартибга солишнинг билвосита усуллари ижтимоий-иқтисодий жараёнларга эгилувчан тарзда таъсир этади. Бу усул билан хўжалик юритувчи субъектларни хулқ-атворини ўзгартириш мумкин.

Бунга: 1. Солиқлар.

2. Ижтимоий суғуртага ажратмалар меъёрлари.

3. Фоиз ставкалари ва ҳ.к. лар киради.

5. Иқтисодиётни тартибга солишнинг молиявий дастаклари.

Давлатнинг монетар сиёсати

Иқтисодиётни тартибга солишда давлат молиявий дастакларини ишга солади.

Бунда давлат бюджет ва пул-кредит сиёсатини олиб боради. Бюджет ёки фискал сиёсат деганда ҳукумат харидлари ва солиқ тизимини ўзгартиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуаси тушунилади.

Давлат бюджет харажатларини (давлат харидлари ва трансферт тўловлари) кўпайтиради ёки камайтиради. Бу тадбирлар жами талабга бевосита таъсир қилади ва у билан тўғридан-тўғри хўжалик юритишни тартибга солишни амалга оширади.

Солиқлар давлат харажатларини молиялаштиришни асосий манбаидир. Солиқларни ўзгартириш билан давлат инвестицияларини, жамғармаларни рағбатлантиради.

Иктисодий кўтарилиш даврида давлатнинг кўшимча аралашувисиз солиқ тушумларини автоматик тарзда ўсиши ҳисобига истеъмол талаби камайиб боради, аксинча пасайиши даврида ижтимоий тўловларни ўсиши ҳисобига кўпайиб боради.

Солиқлар ҳар қандай ишлаб чиқарувчилар ва оддий фуқароларнинг харажатиغا қиради. Давлат солиқларини оширса, харажатлар ҳам ошади, бинобарин, бу фойдани қисқартиради, натижада ишлаб чиқаришни ўстиришда манфаатдорлик камаяди. Солиқлар камайтирилса, харажатлар пасайиб, фойда кўпаяди. Бунда манфаатдорлик кучайиши билан бирга ишлаб чиқаришга фойданинг реинвестициялаш (қайта қўйиш) имкони ҳам кенгайди.

Фан-техника тараққиёти юзага келтирган янги ишлаб чиқариш соҳалари борки, уларни жадал ўстириш талаб қилинади. Бу соҳаларда чиқарилган товарлар бозорбоп бўлиб, яхши сотилади ва катта фойда келтиради. Бу маҳсулотлар саноатнинг бошқа соҳаларида ишлатилгани ҳам катта наф беради. Масалан, ёнилгини тежовчи ўта чидамли двигателлар ишлаб чиқарувчи корхоналарга солиқдан енгиллик берилса, уларнинг харажатлари солиқ ҳисобидан камаяди. Натижада двигателларни ишлаб чиқариш ва оммавий қўлланиши кўпаяди, улар иктисодий ўсишга олиб келади, Эски бозори ўтмас маҳсулотни ишлаб чиқаришни тўхтатиши зарур бўлса, солиқлар кўпайтирилади, натижада харажатлар кўпайиб, фойда камаяди, охиросқибатда фойда олиш учун янги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтилади.

Солиқлар ўз-ўзидан эмас, балки муқобил танлов қондасини ишга солиш орқали иктисодий ўсишни рағбатлантиради.

Давлат солиқларидан тадбиркорликни, хайр-эҳсон ишларини, экспорт-импортни, хориж капиталининг кириб келишини рағбатлантириш учун ҳам фойдаланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси қонунарига кўра янги очилган кичик фирмалар, фермер хўжаликлари икки йилгача солиқдан озод қилинади. Хайрия ишларига сарфланган даромадлардан ҳам солиқ олинмайди. Экспортбоп товар чиқарувчи корхоналар ҳам солиқ имтиёзлари оладилар.

Давлат фирмаларга солиқ кредитини беради. Бунда солиқ тўлаш муддати кечиктирилади, яъни солиқ пули кредитга (қарзга) айлантирилади ва у инвестиция учун ишлатилади. Масалан, корхона ҳар йили 5 млн. сўм солиқ тўлаши керак.

Бу солиқ 5 йил муддатга фоиз тўланмайдиган имтиёзли кредитга айлантирилади, натижада корхона 25 млн. сўмни ишлаб

чиқаришга йўллаб, уни ўстиради ва солиқни тошган пулидан 5 йилдан сўнг тўлайди.

Солиқлар иқтисодий вазиятга қараб ўзгартириб турилади. Иқтисодий танглик бўлганда инвестицияни рағбатлантириш мақсадларида солиқлар камайтирилади. Иқтисодий ўсиш шароитида солиқларни тўлаш қийинчилик туғдирмайди ва инвестицияларнинг имкоияти катта бўлади.

Давлатнинг пул-кредит сиёсати бу пул муомаласи ва кредит соҳасидаги чора-тадбир мажмуидир.

Умуман, давлат иқтисодиётга кредит тизими орқали фаол таъсир этади. Бунда ссудага бериладиган пул миқдорини ўзгартириш учун фоиз воситаларидан фойдаланади.

Кредит муносабатида марказий банклар марказий резерв тизими вазифасини ўтайди, улар давлат таъсирида бўлади.

Давлат кереди тга бўлган талаб ва таклифни марказий резерв тизими орқали ўзгартиради. Бу иш 3 йўл билан амалга ошади.

1-йўл. Давлат марказий резерв тизими орқали банклар маблағининг қарзга бериладиган ва резервда турадиган қисмлар улушини ўзгартиради. Резерв оширилса, кредитга ажратилган маблағ қисқаради ва аксинча резерв камайтирилса, бу маблағ кўпаяди. Натижада қарзга бериладиган пул миқдори ўзгаради, ички пул кўпайса, унинг таклифи ошади, фоиз камаяди, аксинча у қисқарса таклиф камаяди, демак фоиз ошади.

Фоизнинг камайиши кредитни арзонлаштиради, унга интилишни кучайтиради, олинган қарз инвестицияга жойлаштирилиб, иқтисодий ўсишни таъминлайди. Фоизни ортиши кредитни қимматлаштириб, унга камроқ ундайди, инвестиция қисқаради, иқтисодий ўсиш сустлашади.

2-йўл. Марказий резерв тизими ўзи бошқа банклардан оладиган фоизни ўзгартиради. У бошқа банкларга паст фоиз ҳисобидан қарз бериб, уларга молиявий ёрдам кўрсатади.

Имтиёзли қарз олиш банкларга қувват берганидан улар кредитлаш ишида фаол қатнашиб, иқтисодий ўсишга таъсир эта оладилар.

3-йўл. Давлат марказий резерв тизими орқали хазина векселларини (мажбуриятларини) тарқатади, ўз заёмларини сотади ёки қимматбаҳо қоғозларни сотиб олади. Давлат векселларни банкларга ёки бошқа молия ташкилотларига сотиш орқали уларнинг маблағини ўз ихтиёрига олиб қарзга бериладиган пул миқдорини қисқартиради. Векселларни харид этганда давлат, уларнинг қарз пули миқдорини оширади. Бу ҳодиса давлат заёмлари облигациясини сотиш ва сотиб олишдаям юз беради. Натижада қарзга таклиф этилган пул миқдори ўзгариб, бу фоизга таъсир этади. Қарзга олиниб ишлаб чиқаришга

солинациган пул суммасининг кўпайиб ёки камайиб туриши иқтисодиётга таъсир этади. Давлатнинг пулга бўлган талаб ва таклифни ўзгартириш сиёсати монетар сиёсат дейилади. Бу сиёсат билан давлат иқтисодиётни тартибга солиди. Фискал ва пул-кредит сиёсати усуллари иқтисодиётни тартибга солишнинг билвосита усуллари дидир.

Аралаш ва айниқса ўтиш даври иқтисодиётида микродаражадаям, макродаражадаям ижтимоий-иқтисодий жараёнларга давлат аралашувининг бевосита иқтисодий усуллари дан кенг фойдаланилади.

Бевосита усуллар:

1. Давлат харишлари.
2. Ишлаб чиқарувчиларга молиявий ёрдам шакллари (дотация, субсидия, субвенциялар).
3. Ижтимоий дастурлар.
4. Қайд этилган нархлар.
5. Экспорт ва импорт қилинациган товарларга квоталардан иборат дидир.

Давлат хариши товар ва хизматлари, ижтимоий эҳтиёжларини, аҳолининг ижтимоий заиф қатламларини қўллаш мамлакатни мудофаа қудратини мустаҳкамлаш, инфраструктурасини ривожлантириш ва ҳоказолар мақсадида амалга оширилади.

Эркин (келишилган) нархлардаги давлат хариши ислоҳотга қадар Республикада кенг қўлланилган мажбурий маҳсулот етказиб бериш бўлиб, давлат буюртмаси дейиларди.

Давлат буюртмаси давлат харишларидан фарқли равишда қайд этилган давлат нархлари асосида ўрнатилган ва марказлашган тарзда мошдий-техника ресурслари билан таъминланган.

Давлат ўз харишлари билан жами талабга ва бутун макроиқтисодий мувозанатга тўғридан-тўғри таъсир этади.

6. Иқтисодиётни давлат томонидан молиявий соғломлаштириш

Давлат иқтисодиётини тартибга солишда молиявий санация (соғломлаштириш) дан кенг фойдаланади. Санацияда давлат корхоналарининг молиявий аҳолини яхшилашга қаратилган молия ва кредит тадбирларини ишга солиди. Санация иқтисодиёт учун аҳамияти катта корхоналарни танг ҳолатдан чиқариб, уларни нормал ишлаб туришини таъминлаш ҳамда корхоналарни оммавий банкрот бўлишига йўл бермасдан, рақобатчи корхоналар сонини керакли меъёрга сақлаб туриш мақсадларида амалга оширилади.

Санациялаш йўллари кўп: корхона қарзини кечиб юбориш ёки уни ўзгалар ҳисобидан тўлаш, қарзни тўлаш муддатини кечиктириш, қарз учун берилациган фоизни камайтириш ёки умуман олмаслик

корхонага солиқдан енгиллик бериш, солиқни кредитга айлантириш, корхонага буюртма бериб, унинг ҳақини олдиндан тўлаш, субсидия ажратиш, корхонага экспорт юзасидан имтиёзлар бериш.

Давлатнинг санациядаги иштироки икки шарт ҳисобга олади. Биринчиси, корхонанинг миллий ёки ҳудудий иқтисодиёт учун аҳамияти катта бўлиши керак, иккинчиси корхонанинг танг аҳволга тушиб қолишига унинг ўзига боғлиқ бўлмаган бошқа объектлар сабаблари бўлиши лозим. Давлатнинг корхонага ёрдами бозор талабига зид келмаган тақдирдагина унга қўл уради. Ёмон ишлаган, бозор талабига мослаша олмасдан молиявий инқирозга юз тутган корхонага давлат ёрдам бермайди, чунки бу бозор қоидаларига зид келади.

Хўжалик субъектларига давлат молиявий ёрдами ўз ичига дотация, субвенция ва субсидия каби шакллари олади.

Дотация бу бюджетдан ва бюджетдан ташқари фондлардан қайтарилмайдиган тартибда корхоналарнинг ва ташкилотларнинг зарарларини қоплаш маҳаллий бюджетлар мутаносиблигини таъминлаш учун ажратиладиган пул маблағларидир.

Субвенция қатъий мақсадлар учун берилган дотация тури бўлиб, агар ундан фойдаланиш шартлари бузилса уни қайтарилади.

Масалан Республика бюджетидан айрим вилоятларни ижтимоий ривожланиши даражасини тенглаштириш учун субвенциялар ажратилади.

Субсидиялар бу пул ёки натурал кўринишда бўлган ёрдамдир. У бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар ҳисобидан кўрсатилади. Уни юридик ва жисмоний шахслар маҳаллий бошқарув ташкилотлари оладилар. Субсидиялар қайтариб берилмайди. Субсидиялар бевосита ва билвосита бўлиши мумкин.

Тўғри субсидиялар капитал қўйилмалар, илмий тадқиқотлар, ходимлар қайта тайёрлашга кетган харажатлар кўринишида ажратилиши мумкин.

Эгри субсидиялар солиқ имтиёзлари, имтиёзли шартларда кредитлар бериш, пасайтирилган боғхона боғлари кўринишида кўрсатилади.

Бозор иқтисодига ўтган мамлакатларда давлат субсидияларидан миллий иқтисодни рағбатлантириш ва уни дунё бозоридаги мавқисини кўтариш воситаси сифатида фойдаланади.

Субсидия ҳам давлат ўз сиёсатида қўллайдиган асосий молия воситалари сарасига қиради.

Субсидия давлат томонидан аниқ мақсад йўлида ишлатилиш учун қайтариб олмаслик шарт билан ажратиладиган пул маблағидир.

Субсидиялар иқтисодиётни диверсификациялаш экспорт-импортни мувозанатлаштириб туриш, янгиликни ўзлаштириш ишлари-

ни йўлга қўйиш, айрим хуудларга ёрдам бериш, конверсия (ҳарбий ишлаб чиқаришдан халққа керакли товар ишлаб чиқаришга ўтиш) мақсадларида ажратилади. Айтилган ишлар серҳаражат бўлганидан субсидия харажатларни бутунлай ёки қисман қоплаш учун берилади.

Масалан, диверсификация катта жорий сарфларни талаб қиладди, шу боис уларни қоплашда давлат субсидияси ҳам иштирок этади. Субсидиялар экспортни қисқартириш ёки тўхтатиб туриш учун ҳам ишлатилади. Жаҳон бозоридаги нархни ушлаб туриш учун бозорга қўшимча товарларни чиқармаслик зарур бўлганда, давлат ўз товарларини захирага ўтказиб турган фирмаларга субсидия бериб, товарларни сақлаб туриш харажатларини қоплайди. Субсидиялар миллий саноатни ўстириш учун ҳам берилади. Ташқаридан хом ашё киритиб, ташқарига тайёр маҳсулот чиқарувчи корхоналар ҳам субсидиядан баҳраманд бўлади.

Давлат техника янгилекларини жорий этиш, ресурсларни тежаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ресурсларни иқтисодиёти суст ривожланган хуудларга жойлаштириш, экспорт потенциалини ошириш дастурларини ишлаб чиқади. Бу дастурлардаги давлат тавсияларига биноан иш тури корхоналар давлатдан субсидия оладилар.

Қайд этилган нархлар давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллариандир.

Бизга маълумки, бозор тизимида нархлар талаб ва таклифни тартибга солувчи асосий воситадир. Бироқ дунёнинг деярли барча мамлакатларида давлат нархларни шакллантириш жараёнига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатади.

Давлатнинг бевосита аралашуви давлат бўғинида ишлаб чиқарилган товар ва хизматларга, хусусий бўғиннинг баъзи маҳсулот турларига, масалан, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, кўмир, металл ва бошқаларга белгиланадиган нархларни ўрнатишда ифодаланади.

Экспорт ва импорт қилинадиган маҳсулотларнинг айрим турларига квоталар ўрнатиш кўп мамлакатларда ички бозорни ҳимоя қилиш мақсадида қўлланилади.

Бу чоралар талаб ва таклиф ҳажмига тўғридан-тўғри таъсир этади ва давлат томонидан бошқа чора-тадбирлар қаторида миллий иқтисодий мувозанатни тартибга солиш учун фойдаланилади.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Мувозанатлик – миллий иқтисодиётда истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчи ўртасида қарама-қаршилик бўлмайди ва ресурслар, товарлар ва даромадларнинг доиравий айланиши узилишсиз амалга оширилади.

Жами талаб билан таклиф ўртасидаги мувозанат – талаб билан таклиф мувозанат ҳолатига келганда товарлар сотишиб эҳтиёжлар қондирилади. Ресурслар тикланиб, ишлаб чиқариш такрорланади.

Уй хўжаликлари даромади билан уларнинг харажатлари ўртасидаги мувозанат – кишилар ЯММ дан ўз ҳиссасини пул шаклида оладилар, кейин бу пулни бозорда товарларга айирбошлаб тирикчилик қиладилар.

Бозор координацияси-корхона, фирмалар фаолиятининг бозор орқали мослашишидир

Бозор регулятори- ижтимоий ишлаб чиқаришни ижтимоий талабга мувофиқлаштириш орқали иқтисодиётни тартибга солади.

Давлатнинг пул- кредит сиёсати- бу пул муомаласи ва кредит соҳасидаги чора-тадбирлар мажмуасидир.

Санация – бунда давлат корхоналарнинг молиявий аҳволини яхшилашга қаратилган молия ва кредит тадбирларини ишга солади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодиётда қандай мувозанатликлар бор?
2. Мувозанатга эришишнинг қандай йўллари бор?
3. Бозор координациясини қандай тушунасиз? Унинг амал қилишини мисоллар ва ҳисоб-китоблар билан изоҳлаб беринг?
4. Нарх иқтисодиётнинг асосий регулятори бўлишининг сабаби нимада?
5. Бозор координациясининг афзаллиги нимада?
6. Микроиқтисодий тартибланишни нимада кўриш мумкин?
7. Иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор механизмини тушунтириб беринг?
8. Давлат иқтисодиётни тартибга солишда қатнашишининг зарурлиги нимада?
9. Давлатнинг иқтисодий вазифалари нималардан иборат?
10. Давлат иқтисодиётни тартибга солишда қандай воситалардан фойдаланади?
11. Давлатнинг монетар сиёсатининг мазмунини тушунтириб беринг?
12. Давлатнинг социал сиёсати нималардан иборат?

Адабиётлар:

- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йўналиши. Тошкент. «Ўзбекистон». 1993.

- Каримов И. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993.
- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. «Ўзбекистон». 1995.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перевод с англ. со 2-го изд. Гл. 4, 13, 14, 21, 22, 28 и М. “Дело ЛТД”, 1993.
- Мэнькю Н.Г. Макроэкономика. Перевод с англ. Гл. 12-16. М. Изд. МГУ, 1994.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс; принципы, проблемы и политика. В 2-х томах. Перев с англ со 2-го изд. Том 2. Гл. 33-34, 37-38. М. Изд. “Республика”, 1992.
- Экономика переходного периода. Учебное пособие (под ред В.Радаева). Гл. 10-12. М. Изд. МГУ.1995.
- Введение в рыночную экономику. Учебное пособие для экономических вузов (А.Я. Лившич и др). Под. Ред. А.Я. Лившиц. Гл. 4, 6,7, 12-14, 18-19. М. Высшая школа. 1994.
- Ўлмасов А, Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. 19-боб. Тошкент. «Меҳнат», 1995.
- Бекнозов ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. 8-10-11-мавзулар. Тошкент. «Университет». 1993.
- Йўлдошев З., Қосимов Н. Макроиқтисодиёт асослари. 14- боб. Тошкент, «Ўқитувчи». 1994.
- Хакимова М. Макроиқтисодиёт. Тошкент, «Меҳнат», 1997. 8-боб.
- Умаров К.Ю. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: «Университет», 2002.

XXVIII БОБ. ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИНИНГ МОҲИЯТИ, УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

1. Жаҳон хўжалигининг ташкил топиши.
2. Жаҳон хўжалигининг қонуниятлари.
3. Жаҳон хўжалигида интеграция ва дезинтеграция.
4. Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётининг жаҳон хўжалигига кириб бориши.

1. Жаҳон хўжалигининг ташкил топиши

Бозор иқтисодиёти табиатан байналминал ва шу сабабдан ҳам миллий доирадан ташқари чиқиб, халқаро миқёсига тарқалади. Аммо, бу жараён узок давом этиб, тобора янги ва янги мамлакатларни, фаолият турларини, фирма ва компанияларни ўз домига тортади, ғоят мураккаб иқтисодий алоқаларни юзага келтиради.

Жаҳон хўжалиги халқаро иқтисодий муносабатлар тизими ва уларнинг амалга ошириши воситаларининг бир бутун яхлитлигидан иборат. Халқаро меҳнат тақсимоти бу хўжаликнинг моддий асосини ташкил этади.

Жаҳон хўжалиги ишлаб чиқарувчи кучларнинг асрлар давомида ривожланиши, миллий, регионал ва умумжаҳон миқёсида меҳнат тақсимотининг узлуксиз чуқурлашиб бориши, турли мамлакатлар миллий ишлаб чиқаришининг яққаланган ҳолатидан чиқиши ва уларнинг аста-секин давлатлараро хўжалик тизимига кириб боришининг натижасидир. Меҳнат тақсимоти товар ишлаб чиқаришининг умумий асоси сифатида бозор муносабатларига олиб келади, уларнинг ривожини эса миллий доирадаги хўжаликларни ва алоҳидалашган ишлаб чиқарувчиларни дастлаб ягона ички бозорга, кейинчалик эса умумжаҳон бозори доирасига тортади.

Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашиб бориши мамлакатлар ўртасидаги фан-техника, ишлаб чиқариш, савдо-иқтисодий алоқаларнинг объектив асоси ҳисобланади ва шу туфайли ишлаб чиқаришнинг байналминиллашуви умумжаҳон жараёнига айланди. Хуллас, *халқаро меҳнат тақсимоти* – бутун жаҳон хўжалигининг ташкил топиши ва ривожланишининг ҳал қилувчи омилidir.

Жаҳон хўжалигининг ташкил топиши, турли мамлакатлар ва қитъалар ўртасида мунтазам алоқаларнинг ўрнатилиши тарихан иқтисодиётнинг миллий алоҳидалашувини жиддий чеклайди. Бугун Ер қуррасида машиналашган ишлаб чиқариш, энг аввал йирик саноат, алоҳида мамлакатлар хўжалигини бир-бирига боғлиқ қилиб қўяди.

Хўжалик фаолиятининг байналминаллашуви жаҳоншумул иқтисодий муносабатларни бутун башарият цивилизациясининг яхлит таянчига айлантиради. Жаҳон хўжалиги ғоят мураккаб иқтисодий алоқаларни англатади, бу алоқалар халқаро миқёсида аралаш иқтисодиётга хос алоқалар бўлиб, мазмунан бир тоифадаги муносабатлар эмас. У икки гуруҳ муносабатларининг бирикмасидан иборат. **Биринчиси** – соф бозор муносабатлари. Бу бозорда ташкил топган нарх-наво асосида эквивалент айирбошлаш, ўзаро рақобат, пул билан муомала қилиш, фойда топишга интилиш ва бошқалар. Шундай муносабатлар давлатлараро алоқаларга, фирмаларнинг халқаро фаолиятига ҳам хос. Бу муносабатлар иқтисодий алоқалар тизимида етакчилик қилади, аммо улар танҳо эмас.

Иккинчидан–мунтазам ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш муносабатлари бўлиб, улар эквивалентлик ёки фойда топиш тамойилига асосланмайди. Бу ерда рақобат ўрнига ҳамкорлик, доимий шериклик алоқалари ҳукмронлик қилади. Халқаро муносабатларда улар иккиламчи, ҳали етакчи мавқега эга бўлмайди.

Халқаро муносабатларнинг табиатини унда иштирок этувчи мамлакатлар миллий доирасидаги муносабатлар белгилайди. Шу боисдан ҳозирги бозор иқтисодиёти аралаш иқтисодиёт бўлар экан, унга хос бўлган икки ёқлама муносабат халқаро доирага ҳам тарқалади.

Жаҳон хўжалиги муносабат тарзида ўз объекти ва субъектига эга. Халқаро миқёсда ресурсларнинг тақсимланиши ва самарали ишлатилиши, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, унинг кооперацияси, иқтисодий интеграция, савдо-сотик, илмий-техникавий ҳамкорлик, қолоқлик ва қашшоқликка чек қўйиш, экологияга путур етказмайдиган иқтисодий фаолият юритиш кабилар умумжаҳон муносабатларининг объекти бўлса, турли давлатлар, халқаро ва миллий фирмалар, байналминал ташкилотлар уларнинг субъекти ҳисобланади.

2. Жаҳон хўжалигининг қонуниятлари

Жаҳон хўжалиги тараққиётининг ўзига хос бир қатор белгилари маълум қонуниятлар борлигидан дарак беради. Жаҳон хўжалигининг ўзи меҳнат тақсимотининг маҳсули, лекин бу хўжалик уни тобора чуқурлаштириб ишлаб чиқаришдаги байналминалликни кучайтиради. Бу эса ихтисослашув асосида харажатларни пасайтириш ва маҳсулотлар, хизматлар сифатини ошириш имконини яратади. Жаҳон хўжалигида иқтисодий алоқалар шакллари ўзгариб, унинг кўринишлари кўпайиб боради, иштирокчилар доираси янги мамлакатлар ҳисобидан кенгайди. Кейинги йилларда бу доирага марказий

Осиёнинг ёш давлатлари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам кириб келди.

Алоқаларнинг чуқурлашуви халқаро иқтисодий интеграцияни юзага чиқаради ва интеграция уларнинг энг олий шаклига айланади. Мамлакатлараро, минтақалараро интеграцион алоқалар шировард натижада умумжаҳон интеграцияси билан яқунланади.

Жаҳон хўжалиги тараққиётида иқтисодий ва нонқтисодий зўравонлик, тенгсизлик ва эксплуатацияга асосланган адолатсиз алоқаларни цивилизациялашган, яъни тенгликка, барчаинг манфаатини ҳисобга олувчи адолатли алоқаларга айланиши юз беради. Агар ёввойи бозор иқтисодиёти шароитида биринчи гуруҳ халқаро алоқалар ҳукмронлик қилган бўлса, цивилизациялашган бозор иқтисодиёти босқичида иккинчи гуруҳ алоқалари етакчи мавқеда туради.

Мустамлакачилик тугатилиши билан жаҳон хўжалигида тенглик ва ўзаро манфаатдорлик қоидаларига асосланган алоқалар пайдо бўлади. Жаҳон хўжалигининг субъекти бўлган турли мамлакатларнинг иқтисодий тараққиёт даражаси жиҳатидан бир-бирига яқинлашуви бу хўжаликка хос муҳим қонуният ҳисобланади. Аммо бу жаҳон миқёсидаги давлатлараро рақобат доирасида борадикки, кам ривожланган мамлакатларнинг иқтисодиёти юксак тараққий этган мамлакатларга айланиши юз беради. XIX аср охирида Англия саноати энг ривожланган мамлакат бўлса, XX асрнинг 70-йилларига келиб АҚШ, Япония, Франция, Германия, Канада ва Италия ҳам ривожланган мамлакатларни ташкил этди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб уларнинг сафига Осиёдаги янги индустриал мамлакатлар деб аталмиш Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур, Малайзия ва Таиланд келиб қўшилди. Илгари деярли ҳаммаси мустамлака бўлган бу мамлакатлар иқтисодиёти таркибида яқиндагина ривожланаётган мамлакатлар учун хос бўлган қишлоқ хўжалиги ва ундирма саноат устунлик қилар, жон бошига тўғри келадиган даромадлар жуда паст, ички бозор ривожланмаган эди.

80-йилларнинг охирига келиб вазият кескин ўзгарди, Осиё мамлакатлари жаҳондаги тараққий этган мамлакатларни ривожланиш суръати жиҳатидан қувиб ўта бошлади. 90 йиллари ЯММнинг ўртача йиллик ўсиш суръати Жанубий Кореяда 12,2%ни, Сингапур ва Таиландда 11%ни, Малайзияда 8,1%ни ташкил этди. Жон бошига тўғри келадиган даромадлар даражаси бўйича Сингапур, Гонконг, Тайвань жаҳондаги бой давлатлар қаторига қўшилдилар.

Бу мамлакатларнинг ташқи савдоси ҳам юқори суръатлар билан ривожланимқда. 1990 йили уларнинг жами экспорти фақат АҚШ, Германия ва Япония экспорти суммасидан кам бўлган.

Турли мамлакатлар иқтисодий даражасининг яқинлашуви ва тенглашуви цивилизациялашган муносабатлар меваси ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви мамлакатлар иқтисодиёти-ни бир-бирига боғлаб кўяди. Шундай вазиятда тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли алоқалар ривожланган мамлакатларнинг кам ривожланган мамлакатларга таъсирини кучайтириб, уларнинг ривожига кўмаклашади. Аммо цивилизациялашмаган муносабатлар мамлакатлар ўртасидаги тафовутни бирдан бартараф эта олмайди, чунки ўтмишдаги нотекис тараққиёт натижасида бу тафовутнинг илдизи чуқур бўлади. Шу сабабли цивилизациялашган муносабатларга ўтиш юз берса-да, халқаро иқтисодиёт тизимида катта фарқ бўлади.

Жаҳон хўжалигининг яна бир белгиси унинг миллий иқтисодиётга таъсирининг шиддатли бўлиши ва кучайиб боришидир. Миллий иқтисодиёт жаҳон иқтисодиётининг таркибий қисмига айланади. Чуқурлашган меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришни халқаро миқёсда ихтисослаштиради, натижада ҳатто йирик ва иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар ҳам бошқалар билан алоқа қилмай туриб, ўз эҳтиёжини қондиrolмай қолади, ёки бу иш серхаражат бўлиб боради. Ташқи иқтисодий алоқалар миллий иқтисодиёт равнақининг шартига айланади. Иқтисодиётнинг байналминаллашуви муқаррар ҳодиса бўлиб, жаҳон хўжалигида хилма-хил алоқаларни юзага келтиради.

3. Жаҳон хўжалигида интеграция ва дезинтеграция

Интеграция орқали иқтисодиётни ўстириш ва аҳоли фаровонлигини оширишга эришилар экан, интеграцион алоқалар унинг ҳамма иштирокчиларини шу мақсадга етказиши керак, шундагина бундай алоқалар миллий манфаатларга мос тушади. Акс ҳолда *дезинтеграция*, яъни интеграциядан чекиниш юз беради. Дезинтеграция алоқаларни чеклаш, уларни узиб қўйиш ёки уларни ривожлантирмаслик, давлатлараро иқтисодий уюшмалар сафидан чиқиб кетишда кўринади. Собик Иттифок ягона хўжалик мажмуасининг вайрон булиши дезинтеграция натижасидир, чунки бу мажмуа миллий манфаатларни рўёбга чиқара олмади, иқтисодий тенгсизликка асосланди, турли собик республикаларга шу нарсага олиб келдики, улардан бири индустриал ривожланган бўлса, бошқаси қолоқ аграр иқтисодиёт доирасида қолиб кетди. СССР ўрнида мустақил миллий давлатлар пайдо бўлиб, улдарнинг иқтисодий алоқалари тоталитар интеграция харобаларида демократик интеграцияни келтириб чиқарди.

Интеграция жараёни узлуксиз, чунки, иқтисодиётнинг ўзи бир ерда тўхтаб қола олмайди. У самарали ишлаб чиқаришнинг таъминлаганидан доимий равишда юз беради, аммо унинг кўлами, шакллари ва усуллари ўзгариб туради. Интеграция корхонанинг тор доирасидан давлатлараро миқёсда юз беради, яъни бир неча давлат

иктисодиётини қамраб олади. Ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви муқаррар бўлгандан интеграция алоқалари доираси кенгайиб, янги ва янги мамлакатларни қамрайди. Бу хўжалик фаолияти бир мамлакат доирасидан чиққач, иктисодиётнинг давлатлараро интеграцияси шиддат билан кенгайиб, пировард натижада умужаҳон миқёсда тарқалишидан дарак беради. Бир неча мамлакатга хос бўлган иктисодий интеграция умумбашарий тус олади.

4. Ўзбекистон Республикаси миллий иктисодиётининг жаҳон хўжалигига кириб бориши

Ўзбекистон миллий мустақиллик туфайли жаҳон хўжалиги тизимига кириб бормоқда. Тоталитар тузум шароитида ташқи савдо ва ташқи иктисодий алоқалар иттифоқ тасарруфида бўлиб, Республика бу соҳада эркинликка эга эмас эди. Эндиликда ташқи иктисодий алоқаларни тартибга солиш, унинг интеграциясини белгилаш миллий иктисодий сиёсатнинг муҳим бўғинига айланди.

Иктисодий ислохотларнинг *биринчи босқичида* жаҳон иктисодиёти қўшилиб бориб, ташқи иктисодий фаолият тамойиллари ва стратегияси ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ташқи иктисодий сиёсат тенглик ва ўзаро манфаатдорлик, бирон-бир мамлакат таъсир доирасига тушиб қолмаслик, халқаро иктисодий иттифоқлар доирасида ҳамкорликни чуқурлаштириш, турли мамлакатлар билан ўзаро муносабатларни мустақил ва ғоявий қарашлардан холи ўрнатиш тамойилларига асосланади.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида очик иктисодиётни вужудга келтириш ва ташқи иктисодий фаолиятларни эркинлаштириш юзасидан фаол чора-тадбирларни амалга оширмоқда. Унинг асосида мамлакатларнинг жаҳон хўжалик алоқаларида, халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этишни ташкил қилади.

Бунинг учун Ўзбекистон халқаро молиявий ва иктисодий ташкилотларга, шу жумладан, БМТнинг иктисодий бўғинларида, Халқаро Валюта Фонди, Халқаро молиявий корпорация, Халқаро меҳнат ташкилоти ва ҳ.к.ларга аъзо бўлиб, мустақил фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон Марказий Осиё мамлакатлари билан биргаликда Туркия, Эрон ва Покистон томонидан тузилган иктисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлди.

Ўзбекистон кўплаб яқин ва узоқ чет мамлакатлар билан ташқи савдо алоқаларини ўрнатган. Республикада 2000 дан ортиқ хўжаликлар корхона (фирма)лар ташқи бозорга чиқиш ҳуқуқига эга бўлди. Ташқи иктисодий ҳамкорлик шаклларида бири хорижий капитал иштирокидаги қўшма корхоналарни вужудга келтиришдир. 1997 йил бошларига келиб, Республикада 2000 дан ортиқ қўшма корхона

рўйхатга олинди. Миллий банк жаҳоннинг 80 дан ортиқ йирик банклари билан ҳамкорлик қилмоқда.

Чет эл инвестицияларини жаҳон хўжалиги тузилишига кириб бориш ва унда мустақкам мавқени эгаллаш учун халқ хўжалиги таркибий тузилиши тубдан ўзгартирилиши лозим бўлади. Бунинг учун хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга кўпроқ жалб қилмоқда. Унинг натижаси ўлароқ, УзДЭУ-АВТО каби йирик корхона ишга туширилди. Республикада янги замонавий автомобилсозлик тармоғи вужудга келмоқда.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Жаҳон хўжалиги – дунёнинг барча мамлакатлари миллий хўжаликларини ўзаро таъсирини жами, жамият ривожланишининг объектив қонунилари, миллий иқтисодиётларнинг ўзаро боғлиқлигини ўсиб бориши уларни яхлитлигини ва амал қилишини белгилаб беради.

Ишлаб чиқаришни ихтисослашуви ва кооперациялашуви – тайёр маҳсулот, ярим фабрикатларнинг муайян турларини ишлаб чиқаришда ёки ишлаб чиқариш – технологик жараённинг маълум босқичларида айрим мамлакатларнинг фирма, бирлашма ва корхоналарнинг ихтисослашувини тақозо этувчи халқаро меҳнат тақсимотини шаклдир.

Халқаро иқтисодий хавфсизлик – жаҳон хўжалиги ва айрим мамлакатлар миллий иқтисодиётини мўътадил ҳаракат қилишини таъминловчи шароитларнинг жами.

Ривожланаётган мамлакатлар – саноати ривожланган мамлакатларга қараганда аҳоли жон бошига ҳақиқий даромад анча кам бўлган мамлакатлар.

Иқтисодиётнинг байналминналлашуви – халқаро меҳнат тақсимоти натижасида айрим мамлакатлар ўртасида барқарор ишлаб чиқариш иқтисодий алоқаларнинг юзага келиши ва уларнинг жаҳон хўжалигида чамбарчас боғланиб кетиши.

Янги индустриал мамлакатлар – индустриаллаштириш бўйича юқори ютуқларга эришган замонавий илм-фан тармоқлари ташкил этилиб, қайта ишлаш саноати маҳсулотлари экспортини кенгайтирган ва юқори ривожланган мамлакат кўрсаткичларига яқинлашаётган давлатлар.

Эркин иқтисодий ҳудуд – бир мамлакатда хориж капиталининг эркин ҳаракат қилиши учун ажратилган ҳудуд. Бундай ҳудудларда бож олинмайди ёки жуда кам миқдорда белгиланади, экспорт-импорт операцияларни назорат қилиш бекор қилинади. Эркин иқтисодий ҳудуд мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришни таъ-

минлаш, ижтимоий ва экологик масалаларни ҳал этиш учун ташкил этилади.

Тақрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Жаҳон хўжалиги деб нимага айтилади? Миллий иқтисодиётдан фарқи нимада?
2. Жаҳон хўжалигининг шаклланиш жараёнини тушунтириб беринг?
3. Жаҳон хўжалигининг байналминал ва ўзаро боғлиқлигини қандай тушунасиз?
4. Жаҳон хўжалигининг асосий белгиларини кўрсатиб беринг?
5. Интеграция ва дезинтеграция нимани билдиради?
6. Ўзбекистонни жаҳон хўжалигининг тўлақонли, муносиб таркибий қисмига айланишини қандай тушунасиз?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон XIX аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.: «Ўзбекистон», 1997.
- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М., 1996.
- Илларионов А. Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века. Вопросы экономики, 1997, № 10.
- Камаев В.Д. и колл. авт. Экономическая теория. Учебник. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998.
- Ломакин В.К. Мировая экономика. – М., 1998.
- Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. – М.: ИНСАН, 1994.
- Тодаро М.П. Экономическое развитие. – М., 1997.
- Макконнел К., Брю С. Экономикс. – М., 1992.
- Фишер С.Р., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. – М., 1995.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев Н. Иқтисодий назария., Т.: «Меҳнат», 1995.
- Умаров К.Ю. ва бошқалар. «Иқтисодиёт назарияси», Т. «Университет» 1998, 20-маву.

XXIX БОБ. ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ ВА ЖАҲОН БОЗОРИ

1. Халқаро меҳнат тақсимоти моҳияти, омиллари ва афзалликлари.
2. Халқаро иқтисодий интеграциянинг моҳияти ва объектив асослари.
3. Асосий интеграцион гуруҳлар.
4. Жаҳон бозори: ташкил топиши, моҳияти.
5. Капиталнинг халқаро ҳаракати ва унинг шакллари.
6. Чет эл инвестициялари ва уларнинг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамияти.

1. Халқаро меҳнат тақсимоти моҳияти, омиллари ва афзалликлари

Халқаро меҳнат тақсимоти – мамлакатлар ўртасида айирбошлаш орқали ўзаро боғланган, маълум миқдорий ва сифат нисбатларидаги меҳнат тақсимотидир. Халқаро меҳнат тақсимоти жаҳон миқёсида мамлакатларнинг ўзаро унумли, фойдали иқтисодий алоқа ва ҳамкорлик фаолиятлари учун муҳим моддий асос ҳисобланади. Халқаро меҳнат тақсимоти мамлакатлар ичидаги ва уларнинг ўртасидаги алоқаларни ривожланишининг қонуний натижаси бўлиб, улар ўртасидаги ишлаб чиқариш, илмий-техникавий, тижорат алоқаларининг объектив асоси ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг давомидир.

Халқаро меҳнат тақсимотининг ҳаракатлантирувчи кучи ва унинг рағбатлантирувчи омили – мамлакатларнинг унда иштирок этиши кўзланган манфаатлардир. Бунда эришилган иқтисодий самара вақтнинг тежалишида, меҳнат унумдорлигининг ўсишида намоён бўлади. Ушбу самара ишлаб чиқарилаётган ва жаҳон бозорида айирбошлаётган товар ва хизматларнинг миллий ва байналминал қийматлари ўртасидаги фарқларда ифодаланадиган қиймат қонунидан фойдаланиш орқали эришилади. Халқаро меҳнат тақсимотида ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг туганган ўрни қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади:

- географик жойлашиш ўрни;
- иқлим шароитлари;
- табиий, фойдали қазилма бойликлари;
- халқнинг анъанавий ишлаб чиқариш турига ихтисослашуви, унинг анъана ва кўникмалари;
- тарихий ўтмиш, мустамлака ёки қарам давлат бўлган ёки бўлмаганлиги;

- ер майдони, аҳолининг сони, билими, касбий малакаси, маданий даражаси ва ҳ.к.;

- иқтисодий тараққиёт даражаси.

Халқоро меҳнат тақсимооти афзалликлари қўйидагиларда намоён бўлади:

- халқоро айирбошлашнинг қулай шароитларида экспорт қилинаётган товар ва хизматларнинг байналминал ва миллий қийматлари ўртасида ижобий фарққа эришиш;

- арзон импорт эвазига товар ва хизматларни миллий иқтисодиётда ишлаб чиқаришдан воз кечиш ва харажатларни тежаш.

2. Халқоро иқтисодий интеграциянинг моҳияти ва объектив асослари

Халқоро иқтисодий алоқаларнинг олий шакли – бу жаҳон ҳўжалигининг интеграция алоқаларидир. Иқтисодий интеграция ғоят мураккаб жараён бўлганидан унга хос ҳодисаларни ҳисобга олган ҳолда уни баҳолаш мумкин.

Жаҳон ҳўжалигидаги иқтисодий интеграция-миллий бозорлар ва мамлакатлар миллий ҳўжаликлари ўртасидаги узвий боғлиқлик, ҳамжиҳат ривожланишини таъминлаш, турли мамлакатлар доирасида ресурсларнинг эркин ҳаракат қилиш, ягона умумий бозор ташкил қилиш мақсадларида бирлашувидир.

Дунёдаги иқтисодий алоқалар азалдан бор, лекин улар ҳамиша ҳам интеграцияни билдирмайди. Ғоят юксак поғонага чиққан алоқалар интеграцияни заруратга айлантиради. Халқоро интеграция учун учта шарт талаб этилади. Биринчидан, машиналашган ишлаб чиқариш чуқур ихтисослашади ва ташқи алоқаларсиз ривожлана олмай қолади. Иккинчидан, турли мамлакатлар иқтисодий даражасидаги ғоят катта тафовут бўлмайди, уларнинг даражаси бир-бирига яқин туради. Учинчидан, турли мамлакатлар ҳудудий умумликка эга бўлиб, уларнинг тарихан ривожланган алоқалари мавжуд бўлади. Мана шу шартлар борлигидан Ғарбий Европадаги иқтисодий интеграция амалга 60-йилларда бошланиб, ҳозир ҳам давом этмоқда. Шимолий Америкада ҳудудий умумийлик бўлган бир шароитда мамлакатлар иқтисодий даражаси кескин фарқланадиган интеграция кечикиб бошлаган. АҚШ, Канада ва Мексика интеграцияси 90-йилларга тўғри келади. Айтилган учта шарт бўлмаса интеграция ривожланмайди. Шу боисдан Япония ривожланган бўлсада, Ғарбий Европа давлатлари ва АҚШ билан интеграциялашмаган.

Интеграцияни бозор иқтисодиётининг фан-техника прогресси шароитидаги ривожланиш келтириб чиқарди, чунки у чуқур ихтисослашув ва иқтисодий тенглашуви таъминлади. Фан-техника

инқилоби шароитида самарали иқтисодий ўсишни ҳамжихатлик билан таъминлаш мумкин бўлган. Замонавий саноат комплексларини, айниқса, технологик мураккаб ва илмталаб ишлаб чиқаришни ўз кучига таяниб ривожлантириш иқтисодий жиҳатдан қулай бўлмаган, чунки бу серкапитал иш бўлиб, катта маблағ ва вақтни талаб қилади. Бунинг учун турли мамлакатлар иқтисодий потенциалини сафарбар қилиш, улар маҳсулотини сотиш учун умумий бозор яратиш керак бўлади. Шунинг учун турли мамлакатлар бир-бирлари билан интеграция алоқаларини ўрнатиб, ўзларининг молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларини бирлаштириб, янги замонавий корхоналар қуришга йўналтириш фойдали ишга айланади.

Иқтисодий интеграция ишлаб чиқариш, фан-техниканинг етакчи тармоқларида чуқур ва барқарор кооперация алоқаларини шакллантириш, иқтисодий ҳамкорликнинг турли шакллари ривожлантиришни билдиради. У мамлакатлар ўртасидаги алоқаларни ривожлантириб, ҳамкорликни янада юқори босқичига кўтаради, унга янги хусусият бахш этади.

Интеграция ресурсларининг энг самарали, бинобарин, техника жиҳатидан илгор ишлаб чиқариш соҳаларида тўпланишга ёрдам бериб, бир-бирини ўзаро тўлдирадиган миллий хўжаликларни яратадими, уларнинг яхлитлиги ягона ишлаб чиқариш мажмуасини шакллантиради. Натижада халқаро ишлаб чиқариш инфратузилмаси ва бозор инфратузилмаси юзага келади, илмий-техникавий, ишлаб чиқариш, савдо, молия соҳасидаги ҳамкорлик мунтазам ва доимий тус олади.

3. Асосий интеграцион гуруҳлар

Халқаро меҳнат тақсимоти қанча чуқур бўлса ва ишлаб чиқаришдаги кооперация алоқалари қанчалик мустаҳкам бўлса, иқтисодий интеграция шунчалик муваффақиятли ва турли шаклларда ривожланади. Унинг энг мукамал шакли **Европа Иттифоқи**дирки, унга 1958 йили асос солинган, ҳозирги кунда Фарбий Европадаги 15 мамлакатни бирлаштирди.

Бу уюшманиннг асосий вазифаси иштирокчи мамлакатлар доирасида ресурслар, товар ва хизматлар ҳаракатини миллий чегарадан холи равишда эркин кўчиб юришини таъминлаш, умумий бозорни вужудга келтириш, бозор воситасида товарларни давлатлараро тақсимлаб, аҳоли талаб-эҳтиёжини қондиришдир. Ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсиши асосида турли мамлакатлардаги турмуш даражаси тенглашади (Агар уни 1990 йили Германияда 100 деб олсак, Англияда 87,0, Францияда 100,4га тенг бўлади.). Демак, интеграциялашган мамлакатларда турмуш даражаси бир-бирига яқин туради.

Европадаги интеграциянинг яна бир шакли **Европа Эркин Савдо Уюшмаси** бўлиб, унга 6 мамлакат бирлашган, унинг асосий вазифаси давлатлараро эркин савдони ривожлантиришдан иборат. Аммо бу “Европа Иттифоқи”дан фарқлироқ интеграциянинг қўйи шакли, чунки у мунтазам кооперацион алоқаларни билдирмайди. Ривожланган мамлакатлар доирасидаги янги интеграцион иттифок-**Шимолий Америка уюшмаси** бўлиб, АҚШ, Канада ва Мексикани бирлаштиради.

Интеграция самарали жараён, шу боисдан Фарбий Европа мамлакатларининг кейинги 30 йилда шахдам ривожланишида интеграциянинг ҳиссаси катта бўлган. Европада 18 та интеграциялашган мамлакат бор, у ерда 377 млн. аҳоли, яъни ер курраси аҳолисининг атиги 7%и яшайди. Аммо 1992 йилда умумжаҳон ишлаб чиқаришининг 30%и, савдосининг 43%и улар ҳиссасига тўғри келади.

Шарқ мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий интеграция шаклларида бири-**Иқтисодий ҳамкорлик** ташкилоти ҳисобланади. Бу иттифок 1964 йили Эрон, Туркия, Покистон иштирокида тузилган. Техника-иқтисодий ва маданий ҳамкорлик қилиш мазкур интеграциянинг асосий мақсади ҳисобланади.

Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига 1992-1993 йилларда Марказий Осиё давлатлари ва Озарбайжон қўшилган. Иқтисодий ҳамкорлик мамлакатларида 300 млн. киши яшайди. Уларнинг ҳали ишлатилмаган табиий бойлик ва меҳнат ресурслари кўп.

Жаҳонда ривожланаётган ёш мамлакатларга хос, лекин барқарор бўлмаган бошқа интеграция уюшмалари ҳам бор. Уларнинг иштирокчилари ўтмишдаги мустамлака бўлиб, иқтисодиёти бир ёқлама, яъни хом ашё етказишга ихтисослашган, шу сабабли бир-бирини тўлдириб, ягона комплексни ташкил эта олмайди. Интеграцион алоқаларнинг пайдо бўлиши жаҳон хўжалигига хос воқелик, лекин улар умумий тус олиши учун мамлакатларда шароит муҳайё бўлиши керак.

4. Жаҳон бозори: ташкил топиши, моҳияти

Жаҳон бозори тарихан ташқи савдо шаклида вужудга келади. Ташқи савдо товар ва хизматларни олиб келиш (импорт) ва олиб чиқиш (экспорт)дан ташкил топиб, ўзида халқаро иқтисодий муносабатларнинг асосий шаклини намоён этади. Унинг кенгайиши ва чуқурлашуви оқибатида капитални олиб келиш, олиб чиқиш ҳамда у билан боғлиқ бўлган халқаро молия валюта ва кредит муносабатларини ривожланишига сабаб бўлади.

Ташқи савдонинг пайдо бўлиши икки энг муҳим шароит билан боғланган. Биринчидан, мамлакатлараро табиий, хом ашё ресурс-

ларини потекис тақсимланганлигидир. Масалан, Яқин Шарқ мамлакатлари ҳиссасига жаҳон нефть заҳираларининг 66%и тўғри келса, ривожланаётган мамлакатларда табиий газ, боқситлар ва бошқа нодир ресурсларнинг 70-80%и жойлашган. Ғарб мамлакатларининг кўпчилиги эса бу ресурсларга ғоят муҳтожлик сезадилар. Ташқи савдонинг зарурлигини белгилловчи иккинчи муҳим омил бу турли мамлакатларда ишлаб чиқарувчи кучларнинг потекис ривожланганлиги. Товар ва хизматларни ишлаб чиқариш самарадорлигидаги фарқ нархлардаги фарққа олиб келади. Ва шу орқали товарларни четдан олиб келиш ёки четга олиб чиқиш эвазига кўшимча фойда олиш имкониятини беради. Бу икки омил ҳар қандай мамлакатнинг тақрор ишлаб чиқариш жараёнида ташқи савдонинг аҳамиятини асослаб беради. Ташқи савдонини ифодалаш учун экспорт ва импорт ҳажми, яъни *ташқи савдо обороти*, уларнинг ҳаракати, шунингдек ЯИМдаги улуши, товарлар таркиби ва бошқа кўрсаткичлар ишлатилади.

Масалан, ҳозирги пайтда халқаро савдонинг ҳажми АҚШ ЯИМнинг 16-18%ни, Германияда – 36-40%ни ташкил этади. Бу кўрсаткич Ўзбекистонда 10-12% атрофида.

Жаҳон бозори деганда мамлакатлар ўртасида уларнинг ижтимоий маҳсулотининг бир қисмини сотиш бўйича ўзаро муносабатлар тизими тушунилади. Бу иқтисодий муносабатлар ёки айирбошлаш шундай амалга оширилади:

- ҳақаро савдо;
- ишлаб чиқариш кооперацияси;
- капитал миграцияси;
- ишчи кучи миграцияси;
- ўзаро тўловлар ва ҳисоб валюта операциялари.

Ташқи иқтисодий муносабатларнинг энг муҳим шакли-*халқаро савдо* ёки алоҳида мамлакатлар ўртасида товар ва хизматлар билан айирбошлаш ҳисобланади ҳамда у ўзига қўйидагиларни киритади:

- товар билан айирбошлаш;
- фан-техника ютуқлари билан айирбошлаш (лицензиялар, ноухау ва бошқалар);
- асбоб-ускуналар етказиб бериш кўзда тутадиган капитал қурилиш объектлари билан савдо қилиш, лойиҳа ва қурилиш ишларини бажариш;
- хизматлар савдоси.

Халқаро айирбошлашнинг барча бошқа шакллари ташқи савдо ривожланиши асосида пайдо бўлган.

Ишлаб чиқариш кооперацияси деганда икки ёки бир неча мамлакатларнинг маълум бир ишни бажариш ёки қандайдир бир

пировард маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича биргаликдаги фаолиятларига тушунилади. Масалан, ҳамкорликдаги илмий тадқиқотлар ишланмалари, ҳамкорликда автомобиллар ва бошқа мураккаб асбоб-ускуналарни ишлаб чиқариш.

Ҳозирги пайтда халқаро айирбошлашнинг тез ривожланиб бораётган шакллари *капитал миграцияси*, яъни капитални юқори фойда кетидан бир мамлакатдан бошқасига кўчиб юриш, шунингдек *ишчи кучларининг миграцияси* ҳисобланади. Модомики, мамлакатлар ўртасида ҳар қандай иқтисодий муносабатлар қиймат жиҳатидан баҳоланишига ва маълум тартибдаги тўловларга муҳтож бўлар экан, шунга мувофиқ тез суръатлар билан валюта муносабатлари ҳам тараққий этади.

Мамлакатни жаҳон бозорида тутган ўрни унинг табиий географик шароитлари, фан-техника ва ижтимоий-иқтисодий тараққиёти даражаси, халқаро меҳнат тақсимоотида ўйнайдиган роли билан аниқланади.

Дунёнинг 40 та йирик давлати қаторига кирувчи Ўзбекистон ўзида бой табиий ресурслар заҳирасига, саноат, қишлоқ хўжалиги, инфраструктура ривожланган тармоқларига, шунингдек тайёрланган ишчи кучларига эга бўлган ҳолда, дунё бозорида сезиларли рол ўйнаши мумкин ва зарур.

Жаҳон хўжалигида савдо-сотик етакчи ўринда туради ва бу жаҳон бозорида ўз ифодасини топади.

Жаҳон бозори-халқаро меҳнат тақсимооти орқали бир-бирларига боғланган турли мамлакатлар ўртасидаги барқарор олди-сотди муносабатларидир. Жаҳон бозори товар-пул муносабатларининг халқаро маҳсули, бу муносабатларнинг ўзи эса умуминсоний воқелиқдир. Шунга кўра жаҳон бозори ўз яхлитлигини сақлайди. Умуминсоний алоқаларнинг мавжудлиги жаҳон бозорига барқарорлик бахш этади.

Жаҳон бозори товарлар, хизматлар, молия, илмий ишламалар, меҳнат бозорларидан иборат. Меҳнат тақсимооти қанчалик чуқурлашса, турли мамлакатлардаги ишлаб чиқариш кўлами қанчалик ошса, жаҳон бозори шунчалик кенгайди, у ерда сотиладиган товарлар ва хизматлар кўпаяди, бозор иштирокчиларининг сони ортади. Жаҳон бозори унга хос инфратузилма орқали амал қилади. Бу инфратузилма халқаро товар биржалари, фонд биржалари, банклар, аукционлар, молия-суғурта, савдо-саноат компаниялари, ишга ёлловчи фирмалар фаолиятида ифода этилади. Жаҳон бозори миллий бозордан фарқ қилган ҳолда ишлаб чиқаришнинг мамлакатлараро айирбошланиши зарур бўлган турларигина сотилади. Бинобарин, жаҳон бозорининг товар ассортименти чекланган бўлади. Уларга асосан асбоб-ускуна, нефть, кўмир, газ, металл, пахта, дон, чой,

кофе, жун, ёғоч каби товарлар киради. Миллий бозордаги кўпгина товарлар жаҳон бозорида бўлмайди.

Жаҳон бозоридаги савдо-сотик турлари мамлакатлардаги товар ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги фарққа асосланади, бу фарқ экспорт ёки импортнинг қулайлигини таъминлайди. Агар товарни мамлакат ичида ишлаб чиқариш харажатлари унинг жаҳон бозоридаги нархидан паст бўлса, экспорт қулай бўлади. Агар бу харажат юқори бўлса, импорт қилиш қулай бўлади. Ҳар бир мамлакат ўзи камроқ харажат билан ишлаб чиқарадиган товарларни бошқа мамлакатларга сотиш ва аксинча. Жаҳон бозоридаги ўзида ишлаб чиқариш учун кўпроқ харажат керак бўладиган товарларни сотиб олишга интилади. Жаҳон бозорида махсус нархлар-контракт нархлар бор, бу нархлар байналминал харажатларни, халқаро миқёсдаги талаб-таклиф нисбатини ва рақобат шароитини акс эттиради. Бу ерда талаб ўзгаришларга мойил, яъни унинг ўзгариши нархларга таъсир этиш орқали товар таклифида ўзгариш ясайди, ammo товарлар таклифи уларни ишлаб чиқаришнинг табиий шароити билан чекланиши мумкин.

Дунё бозоридаги нархлар ўзгаришида талаб асосий бўлиб, уларга таклифнинг таъсири кучсиз, шу боисдан жаҳон нархлари ўсишга мойил бўлади. Жаҳон нархлари байналминал сарфлар ва халқаро даражадаги талаб-таклифга асосланганидан у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқаришга нисбатан кўп меҳнат сарф қилган ёки товар сифатини жаҳон талабларига етказа олмаган мамлакатлар жаҳон бозорида рақобатлашишига лаёқатсиз бўладилар.

Жаҳон бозоридаги савдо операцияларидан кўриладиган фойда миқдори экспорт ва импорт қилаётган товарларнинг миллий ва байналминал харажатлари ўртасидаги фарққа боғлиқ бўлади. Унинг самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари меҳнат унумдорлигини ўстириш, ишлаб чиқариш ва муомаланинг ижтимоий харажатларини камайтириш, маҳсулотининг сифатини ошириш, ташқи савдо хизматларини яхшилаш, шунингдек, жаҳон бозоридаги ҳолат ўзгаришларидан усталик билан фойдаланиш ҳисобланади.

Турли мамлакатларнинг жаҳон бозорида тутган ўрни, биринчидан, уларнинг иқтисодий қуввати, иккинчидан, улардаги ишлаб чиқаришнинг чуқур ихтисослашувига, яъни мамлакатларнинг жаҳон ишлаб чиқаришига мавқеи билан уларнинг жаҳон савдо-сотик оборотидаги ҳиссаси билан фарқланади.

5. Капиталнинг халқаро ҳаракати ва унинг шакллари

Капиталнинг ҳаракати ёки уни юқорироқ фойда олиш мақсадида бир мамлакатдан бошқасига кўчиб юриши биринчи навбатда

ишлаб чиқаришни марказлашуви ва молия капиталини вужудга келиши оқибатида юзага келди. Тадбиркорлар ва ҳукуматлар, хорижий шерикларга қарзлар бериб, хорижда ўз ишларини ташкил этиб ва чет эл банкларида ўз банкларининг мухбирлик (корреспондент) ҳисобларини очиб, ўзга мамлакатда қимматбаҳо қоғозларни ва кўчмас мулк сотиб олиб капитални мамлакатдан олиб чиқиб кетиш-лигини амалга оширади. Шу билан бир вақтда капитални мамлакатга олиб келиш жараёни ҳам кечади.

Шундай қилиб, капитал ҳаракатининг моҳияти шундан иборатки, бир мамлакатнинг қарз берувчилари ёки мулк эгалари хорижий қарз олувчиларига, ўзларининг хорижда жойлашган шохобчаларига айнан шу вақтда фойдаланиш учун пул ёки инвестиция товарларини беради. Унинг эвазига келажакда фонз ёки дивиденд келтирадиган мажбуриятлар(облигациялар)ни ёки акцияларни олади.

Юқорида айтиб ўтилган шартларга мувофиқ капитал ҳаракатининг бир неча шакллари ажратилади:

- иқтисодий мазмунига кўра – ссуда капитали ҳаракати ва тадбиркорлик капитали ҳаракати;
- капитални эғасига кўра – хусусий ва давлат, халқаро ташкилот капитали ҳаракати;
- кўриниши бўйича – капиталнинг пул ва товар шаклидаги ҳаракати;
- муддати бўйича капиталнинг қисқа, ўрта ва узок муддатли ҳаракати.

Буларнинг ичида капитални *ссуда (қарз) ва тадбиркорлик капиталларига* бўлиниши энг муҳимдир. Ссуда капиталини ҳаракати бир мамлакат қарз берувчиси, иккинчи бир мамлакатнинг қарз олувчисига қайтарилиши ва фоизлар тўлаш шarti билан маълум бир муддатга қарз берганда содир бўлади. Агарда капитал эгаси уни қарзга бермасдан, тадбиркорлик фойдасини олиш мақсадида хорижий мамлакатларда ўз корхонасининг шохобчаларини, қўшма корхоналарни барпо этишга қўйса, бундай ҳолатда *тадбиркорлик капиталининг* ҳаракати ёки *хорижга сармоя сарфлаш ҳолати* ҳаракати рўй беради. Сармоялар сармоя сарфловчига (инвесторга) хориждаги корхона устидан назорат қилишни таъминласа, уни *тўғридан-тўғри сармоя сарфлаш* деб аталади. Агарда хорижий сармояларнинг компания активларидаги улуши шу мамлакатда ўрнатилган кўрсаткичдан паст бўлиб, у корхонани бевосита бошқаришда иштирок этолмаса, бундай сармоя сарфлашни *портфелли* сармоялар (инвестициялар) деб аталади.

6. Чет эл инвестициялари ва уларнинг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамияти

Тадбиркорлик капиталининг ҳаракати капитални олиб келиш ва олиб чиқишнинг жадал ривожланаётган шакли ҳисобланади. Кредитдан фарқли равишда тадбиркорлик капитали хорижий мамлакатларнинг ишлаб чиқариш соҳаларини кенгайтириш ва янгилашда тўғридан-тўғри иштирок этади.

Чет эл инвестициялари деганда хорижий мамлакатларнинг миллий иқтисодиётга валюта-пул маблағлари, қимматбаҳо қоғозлар ҳамда кредитлар кўринишидаги бир муддатли капитал қўйилмаларининг барча шакллари тушунилади. Бу қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: қўшма корхоналарни ташкил қилишда, ўз улуши билан қатнашиш, хорижий сармояларга тўла тегишли бўлган корхоналарни барпо этиш, хорижий шахслар томонидан корхоналарни, кўчмас мулкни, қимматбаҳо қоғозларни, шунингдек заёмлар ва кредитлар олиш.

Чет эл инвестициялар тушунчаси таърифи шундан далолат берадики, у халқаро кредит тушунчаси билан бирлашиб кетади. Бу асосан молиявий инвестицияларга, шу жумладан унинг таркибий қисми ҳисобланган “портфелли” инвестицияларга тааллуқлидир. Кўпинча чет эл инвестициялар деганда уни тор маънодаги тушунчаси, яъни инвесторга корхона фаолияти устидан назорат қилиш ҳуқуқини берувчи тўғридан-тўғри қўйилмалар тушунилади. Тўғридан-тўғри сармоя сарфлашнинг бундай хусусияти капитал чиқарувчи ва уни қабул қилувчи мамлакатларда асосланади. Бу ҳолатни шундай тушуниш мумкин.

Чиқарувчи мамлакат учун капитални оқиб кетиши бир томондан яратилиши мумкин бўлган иш жойларини ва хорижий қўйилмалар тортиб олинган (экспроприация) ҳолларида капиталнинг ўзи ҳам йўқотилиши, бошқа томондан эса жаҳон бозорида ўз иштирокининг кенгайиши ва юқорироқ фойда олишини билдиради.

Қабул қилувчи мамлакат учун хорижий сармоялар, бир томондан, миллий иқтисодий ресурсларни ишлатилишидан хавфсирашни ва иқтисодиётнинг айрим бўғинлари устидан назоратни йўқотилишини келтириб чиқаради, бошқа томондан эса, янги технологиялар ва бошқариш усулларига етишиш сифатида юқори қизиқишни акс эттиради. Тўғридан-тўғри сармоялаш жараёнларини кўтарилиши ва пасайиши шу билан изоҳланади.

Ўзбекистон чет эл инвестицияларни оқиб келишнинг ўз иқтисодиётини юксалтиришнинг муҳим шarti сифатида қарамокда. Бу ерда тадбиркор капиталини олиб келиш учун ҳуқуқий ва ташкилий-иқтисодий асослар яратилди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда

чет эл инвестициялари иштирокида икки мингдан ортиқ кўшма корхоналар ташкил этилган, хорижий сармояларга тўла тегишли бўлган ишлаб чиқаришларнинг барпо этиш тажрибаси тобора кенгаймоқда.

Шу билан бирга, бу жараёнга тўсқинлик қилувчи бир қатор объектлар сабаблар ҳам бор. Улар жумласига: иқтисоднинг хусусий бўғинини, умуман бозор муносабатларини суғуртлашнинг, сўмнинг конвертирлашувининг тўлиқ эмаслиги, юқори малакали ходимларнинг етишмаслигини киритиш мумкин. Хусусийлаштириш дастурини, валюта сиёсати чораларини амалга оширилиши билан улар баргараф этилади ва Республика халқаро алоқаларнинг бу шаклини кенгайтириш афзалликларидан янада тўлароқ фойдаланиши мумкин.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Халқаро меҳнат тақсимоти – мамлакатлар ўртасида айрибошлаш орқали ўзаро боғланган, маълум миқдорий ва сифат нисбатларидаги меҳнат тақсимоти дидир.

Халқаро иқтисодий интеграция – миллий бозорлар ва мамлакатлар миллий хўжаликлари ўртасидаги узвий боғлиқлик, ҳамжиҳат ривожланишни таъминлаш, турли мамлакатлар доирасида ресурсларни эркин ҳаракат қилиши, ягона умумий бозор ташкил қилиш мақсадларида бирлашувидир.

Европа Иттифоқи – бу уюшма 1958 йили ташкил топган бўлиб, унинг асосий вазифаси иштирокчи мамлакатлар доирасида ресурслар, товар ва хизматлар ҳаракатини миллий чегарадан холи равишда эркин кўчиб юришини таъминлаш, умумий бозорни вужудга келтириш, бозор воситасида товарларни далаатлараро тақсимлаб, аҳоли талаб-эҳтиёжини қондиришдир.

Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти – бу иттифоқ 1964 йили Эрон, Туркия, Покистон иштирокида тузилган бўлиб, мазкур интеграциянинг асосий мақсади техника-иқтисодий ҳамкорлик қилиш ҳисобланади. Кейинчалик бу ташкилотга Марказий Осиё мамлакатлари ва Озарбайжон қўшилди.

Жаҳон бозори – халқаро меҳнат тақсимоти орқали бир-бирига боғланган турли мамлакатлар ўртасидаги барқарор олди-сотди муносабатларини ифодалайди.

Чет эл инвестициялари – хорижий мамлакатларнинг миллий иқтисодиётга валюта пул маблағлари, қимматбаҳо қоғозлар ҳамда кредитлар кўринишидаги бир муддатли капитал кўйилмаларининг барча шакларини ифодалайди.

Такорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Халқаро меҳнат тақсимоти нимани билдиради? Унинг омиллари ва афзалликлари нималардан иборат?
2. Иқтисодий интеграция нима?
3. Иқтисодий интеграциянинг шартлари нималардан иборат?
4. Қандий интеграциялашган мамлакатлар гуруҳларини биласиз?
5. Иқтисодий интеграция қандай шаклларда амалга оширилиши мумкин?
6. Жаҳон бозори деб нимага айтилади? Унинг миллий бозордан фарқи нимада?
7. Ўзбекистон қандай интеграцион жараёнларда иштирок этмоқда?
8. Капиталнинг халқаро миқёсдаги ҳаракатининг қандай шаклларини биласиз?
9. Чет эл инвестициялари нимани билдиради? Уларнинг Ўзбекистон иқтисодий ривожланиши учун аҳамиятини тушунтириб беринг.

Адабиётлар:

- Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари ва чет эл инвестициялари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 9-сон. -Т.: «Адолат», 1994.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон». 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: «Ўзбекистон», 1998.
- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М., 1996.
- Илларионов А. Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века. – Вопросы экономики, 1997, № 10.
- Камаев В.Д. и колл. авт. Экономическая теория. Учебник. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998.
- Ломакин В.К. Мировая экономика. – М., 1998.
- Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. – М.: ИНСАН, 1994.
- Тодаро М.П. Экономическое развитие. – М., 1997.
- Макконнел К., Брю С. Экономикс. – М., 1992.
- Фишер С.Р., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. – М., 1995.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев Н. Иқтисодий назария., Т.: «Меҳнат», 1995.
- Хошимов П.З. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Маъруза матнлари. –Т.: «Университет», 2001.
- Умаров К.Ю. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: «Университет», 2002.

XXX БОБ. ХАЛҚАРО ВАЛЮТА ВА КРЕДИТ МУНОСАБАТЛАРИ

1. Халқаро валюта муносабатларининг зарурлиги ва мазмуни.
2. Валюта тизими ва унинг таркиби.
3. Валюта конвертирлашуви тушунчаси.
4. Валюта курси.
5. Валюта курсининг экспорт ва импортга таъсири.
6. Давлатлараро валюта.
7. Халқаро кредит ва унинг турлари.
8. Четга капитал чиқариш ва унинг хусусиятлари.

1. Халқаро валюта муносабатларининг зарурлиги ва мазмуни

Ҳар қандай халқаро иқтисодий битим ўзаро ҳисоб-китоблар билан олиб борилади ва бунда биринчи навбатда шундай савол туғилади: уни қандай пул бирликларида амалга ошириш керак? Ҳар бир мамлакат ўзининг пул бирлигидан фойдаланади. Шу сабабли битим иштирокчилари жаҳон бозорида товар ва хизматларни сотар ёки сотиб олар экан, улар ўзларининг миллий валютаси чет эл пул бирликлари билан қандай нисбатда эканлигини, шунингдек, зарур бўлган валюта захираларини яратиш учун улардан қайсилари бақарор ва жаҳонда юқори талабга эгалигини билиши лозим.

Мамлакатлар ўртасида товар ва хизматлар оқими кўпайган сари, пул воситаларини айирбошлаши ҳам тобора ошиб боради, ўзаро ҳисоб-китоблар мураккаблашади, миллий иқтисодиётни ташқи дунё билан ҳисоб-китобларидаги номутаносиблик муаммолари юзага келади. Буларнинг барчаси жаҳон валюта тизими барпо этилишига объектив шарт-шароитлар яратади. Унинг мақсади-мамлакатлар ўртасидаги барча турдаги битимларни амалга оширилишини тартибга солишдан, тезлаштиришдан иборат.

2. Валюта тизими ва унинг таркиби

Жаҳон валюта тизими-бу халқаро айирбошлашнинг барча шаклларига хизмат қилишга ва уларнинг самарали ривожланишини таъминлашга қаратилган мамлакатлар ўртасидаги валюта муносабатларининг йигиндисидир. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг таркибий қисми сифатида у кўйидагиларни ўз ичига олади:

- халқаро битимларда фойдаланиладиган тўлов, ҳисоб ва кредит воситаларини (олтин, энг ривожланган мамлакатларнинг миллий валюталари, халқаро пул бирликлари);
- валюта курсларини ўрнатиш ва сақлаб туриш механизми;

- валюта бозорини ишлаш тартиби;
- халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби ва қоидалари;
- валюта ёрдамида тартиблаш ва назорат қилиш тизими;
- валюта муносабатларини тартибга солиб турувчи ва жаҳон валюта тизимининг барқарор фаолиятини таъминловчи халқаро ташкилотлар тизими (Халқаро Валюта Фонди, Умумжаҳон Банки).

Ўзбекистон 1992 йилдан Халқаро Валюта Фондига ва Умумжаҳон Банкига аъзо бўлиб, жадаллик билан халқаро валюта муносабатларини кенгайтирмоқда ва жаҳон валюта тизимига фаол қўшилмоқда. Шу сабабли ҳам миллий валютани мустаҳкамлаш, уни рақобатга чидамлилигини ошириш, конвертирлашувини таъминлаш Республика ривожланишини ҳозирги босқичининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Халқаро валюта тизимининг ривожланиши уч босқични босиб ўтади.

1. 1879 йилдан 1934 йилгача бўлган давр – биринчи жаҳон урушига тўғри келган йиллардан ташқари, олтин стандарти сифатида маълум бўлган пул тизими устунлик қилган.

Агар ҳар қайси мамлакат ўз пул бирлигининг олтин миқдорини ўрнатадиган бўлса, у вақтда турли миллий валюталар ўзлари ўртасида белгиланган (тайин қилинган) нисбатга эга бўладилар.

Олтин стандарти тизими куйидаги афзалликларга эга:

а) Барқарор валюта курслари тавakkалчилик ва ноаниқликни камайишига имкон туғдиради ва бунинг устига халқаро савдо ҳажмини ўсишини рағбатлантиради.

б) Олтин стандарт автоматик тарзда камомадларни ва тўлов баланси активларини бараварлаштиради.

Олтин стандарт иккита камчиликка ҳам эга:

а) Олтин стандарти амал қилаётган мамлакатларда ишсизлик ва даромадларни қисқариши – бир томондан, инфляция – бошқа томондан шунга ўхшаган кам хуш келадиган шаклларни қабул қилувчи ички иқтисодий жараёнларнинг мослашиши билан мураса қилиши керак. Олтин стандартининг халқаро тизимида мамлакатлар мустақил пул сиёсатини ўтказишдан воз кечишлари лозим бўлади.

б) Олтин стандарти ишгирокчиларидан бири ўзининг олтин захираларини ишлатиб тугатмагунча ҳаракат қилиши мумкин.

2. Бреттон-Вуд тизими 1945 йилдан 1971 йилгача амал қилган шароитда валюта курслари бир-бирларига боғланиб барқарор бўлиб қолган эди. Қатнашувчи мамлакатлар мана шу валюта курсини халқаро валюта жамғармасидан олинган барқарорлаштириш жамғармалари олтин ёки қарзлар ҳисобига қўллаб-қувватлашга мажбур эдилар. Тўлов балансининг узоқ ва миқёсли камомадлари Халқаро

Валюта Жамғармасини ижозати билан валюталарни девальвациялаш ҳисобига бартараф қилиши мумкин бўлади.

3. 1971 йилдан тартибга солинадиган сузувчан валюта курслари тизими ҳаракат қилипти. Валюта курслари, гарчи давлат ўз валюта курсларини ўзгартириш учун шу жараёнга турли даврийлик (вактивакти) билан аралашиб турса ҳам, одатда, бозор кучлари томонидан белгиланади.

3. Валюта конвертирлашуви тушунчаси

Халқаро валюта ёки халқаро тўлов-ҳисоб ва кредит воситалари жавоб беришга керак бўлган асосий талаб уларни конвертирлашуви ҳисобланади.

Валюта конвертирлашуви деганда уни бошқа хорижий валюталарга алмашиш қобилияти тушунилади. Ҳозирги пайтда улар *эркин конвертирланадиган, қисман конвертирланадиган* ва *конвертирланмайдиган* валюталарга ажратилади.

Эркин конвертирланадиган валюта – бу амалдаги курс бўйича ҳар қандай бошқа хорижий валютага эркин ва чекланмаган миқдорда айирбошланадиган валютадир. Хорижий валютани эркин сотиб олиш ва сотиш жорий операциялар ва инвестициялар ҳаракатлари операциялари билан боғлиқ бўлган тўловлар бўйича амалга оширилади. Эркин конвертирланадиган валюталарга АҚШ доллари, Канада доллари, Европа ҳамжамияти мамлакатлари, Швейцария, Швеция, Япония миллий валюталарини киритиш мумкин. Улардан валюта нархини аниқлашда фойдаланилади. Масалан, ўта муҳим маҳсулотлардан ҳисобланган нефть ва бошқа энергия ташувчилар, бир қатор металл нархлари АҚШ долларида қайд этилади.

Қисман кнвертирланадиган валюта, бу фақат баъзи бир хорижий валюталарга алмаштириладиган ва халқаро тўлов оборотини қисман қамраб олган миллий валютадир (масалан, фақат жорий операцияларни қамраб олган операциялар бўйича).

Конвертирланмайдиган валюта – бу фақатгина ички тўловларга хизмат қиладиган ва хорижий валюталарга айирбошланмайдиган миллий валютадир.

Конвертирлашни *ички ва ташқи конвертирлашга* ҳам ажратадилар. Ички конвертирлаш резидентларнинг (яъни шу мамлакатда яшаш жойи бўлган шахсларнинг) мамлакат ичкарасида хорижий валютани сотиб олиш, уни ушлаб туриш ва у билан айрим операцияларни олиб боришга қонулаштирилган ҳуқуқни акс эттиради.

Ташқи конвертирлашда хорижда тўловларни амалга ошириш ва молиявий активларни ушлаб туришга рухсат берилади.

Валюталарнинг конвертирланиши кўпчилик мамлакатлар учун улар олиб бораётган иқтисодий сиёсатининг муҳим мақсади ҳисобланади. Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, аксарият давлатларда фақат рақобатлаша оладиган саноат ва зарур халқаро резервлар барпо этилгандан сўнг киритилган. Масалан, Франция, Италия ҳамда Япония ўз миллий валюталарининг тўлиқ конвертирланишини фақат 80-йиллар охирига келиб киритди.

4. Валюта курси

Гарча халқаро битимлар валюталарни айирбошлаш билан олиб борилади. Ҳар қандай айирбошлашда бўлгани каби валюта баҳосини ёки *валюта курсини* аниқлаш зарурати пайдо бўлади.

Шундай қилиб, *валюта курси* – бу бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул birlikларида ифодаланган баҳосидир. Валюта курсини ўрнатиш *котировка* деб аталади. У *тўғри* ва *тесқари* котировкаларга ажратилади. Агар хорижий валюта бирлигининг баҳоси миллий валютада кўрсатилса, бунга *тўғри* котировкалар деб аталади. Масалан, 1 АҚШ доллари 140 сўмга, 1 Россия рубли 7,2 сўмга тенг ва ҳоказо. Тесқари котировкаларда миллий валютанинг миқдори ўрнатилади. Масалан, 1 ўзбек сўми 0,004348 АҚШ долларига тўғри келади ва ҳоказо. Дунёнинг ҳамма мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам тўғри котировкалар қабул қилинган.

Валюталарнинг алмаштириш қурслари уларни сотиб олиш-сотиш жараёнида ўрнатилади. Ташқи иқтисодий фаолият қатнашчилари-банклар, молия-кредит муассасалари, корхоналар ва жисмоний шахслар ташқи савдо ҳисоб-китобларини олиб бориш, капитал, ишчи кучлари миграциясини амалга ошириш, валюта резервларини тўлдириш, валюта хавф-хатарларини суғурталаш, шунингдек валюта курсларини ўзгаришидан фойда олиш учун хорижий валютани сотади ва сотиб олади.

Валюта бозорларидаги талаб ва таклифни солиштириш натижасида валютанинг баҳоси ёки курси аниқланади. Ўзбек сўмининг курси Ўзбекистон валюта биржасида ўрнатилади, унинг иштирокчилари бўлиб валюта операцияларини олиб бориш ҳуқуқига эга бўлган банклар ҳисобланади.

Шу билан бирга, турли пул birlikлари учун валюта курслари ўрнатиш жараёни бозор кучларини таъсир этиш даражаси бир хил эмас. Бу таъсир кучига боғлиқ ҳолда курсларни *эркин сузиб юрۇвчи*, *чекланган сузиб юрۇвчи* ва *қайд этилган валюта курсларига* ажратилади.

Эркин сузиб юрувчи валюта курси шу валютага бўлган бозор талаби ва таклифни остида эркин ўзгариб туриши мумкин, масалан, АҚШ доллари, япон йенаси, инглиз фунт стерлинги курслари. Шу боис, бу валюталар жаҳон валюта айирбошлашида кўпроқ ишла-тилади.

Чекланган сузиб юрувчи валюта курси унинг ўзгаришини айрим хорижий валюталар ёки валюталар тўплами – (валюта савати) курслари ўзгаришига боғлиқ бўлишини кўзда тутати. Мисол учун, кўпчилик учинчи дунё мамлакатлари ўз валюталарини АҚШ долларига, француз франкига ва бошқа хорижий пул бирликларига боғлайди. Европа ҳамжамиятининг пул бирлиги ҳисобланмиш ЕВРО курси эса этакчи Европа мамлакатлари миллий валюталаридан ташкил топган валюта “саватига” нисбатан ҳисобланиб чиқилади.

Қайд этилган валюта курси – бу хорижий валютада ифодаланган давлат томонидан расмий ўрнатилган миллий пул бирлигининг баҳоси бўлиб, унга валюта бозорида талаб ва таклифнинг ўзгариши таъсир қилмайди. Ҳозирги вақтда қайд этилган валюта курси асосан суғ ривожланган ёки ташқи дунёга етарли даражада очик бўлмаган иқтисодиётга эга бўлган мамлакатларда миллий ва ишлаб чиқариш кучли бўлган хорижий рақобатчилардан ҳимоя қилиш ҳамда қувватлаш мақсадида қўлланилади.

5. Валюта курсининг экспорт ва импортга таъсири

Валюта курси товарлар, хизматлар, капитал ва ишчи кучининг мамлакатлараро ҳаркатини ўзига хос бошқариб турувчиси ҳисобланиб, уни ўзгариб туриши мамлакатнинг *ташқи иқтисодий обороти*га ҳамда бутун макроиқтисодий вазиятга кучли таъсир қилади. Бундай таъсирни шундай вазият мисолида кўриб чиқиш мумкин. Масалан, ўзбек сўмининг курси 1000 Россия рублига нисбатан 7,2 сўмдан 10 сўмгача бўлсин, яъни сўм Россия рублига нисбатан арзонлашган ва аксинча, рубл сўмга нисбатан қимматлашган бўлсин. Бундай ҳолатда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган 720 сўмлик қийматига эга бўлган товар Россия бозорида арзонлашиб боради ва энди бу товар 100 минг Россия рублига ($720/7,2 \cdot 100$) эмас, балки 72 минг рубл туради ($720/10 \cdot 1000$). Натижада товарнинг рақобатга чидамлилиги орта боради ва унга бўлган талаб ошади, экспорт рағбатлантирилади. Бироқ миллий валютани Россияга чиқариш Ўзбекистон учун фойдали бўлмай қолади. Россияда ишлаб чиқарилган 2000 рубллик маҳсулот энди ўзбек сўми курсининг пасайишини ва Россия рубли курсининг қимматлашуви натижасида ўзбек бозорида 14,4 сўм ($2000 \cdot 7,2/1000$) эмас, балки 20 сўм ($2000 \cdot 10/1000$) туради. Кўриниб турибдики, маҳсулот нархи қимматлашди ва шу сабабли

уни олиб келиш (импорти) қисқариб боради, ва аксинча, ўзбек сўминиң курси ошиб бориши билан Россиядан товар олиб келиш ва капитални четга чиқариш фойдали бўлади.

Шундай қилиб, миллий валюта курсининг пасайиши билан нархлар ҳам пасаяди ва жаҳон бозорида мамлакатда ишлаб чиқарилган товарларни рақобатбардошлиғи кўтарилади, экспорт ва чет эл капиталининг оқиб келиши рағбатлантирилади, ва, аксинча валютаниң кўтарилган курсида мамлакат учун импорт ва капитални четга чиқариш фойдалироқ бўлиб қолади.

6. Давлатлараро валюта

Ҳозирги замонда халқаро ҳисоб-китобларда ва кредитлашда уч кўринишдаги пул воситалари ишлатилади:

- олтин, ҳозирда ўзининг асосий тўлов, ҳисоб-китоб восита хусусиятини йўқотган бўлсада, аммо кўпчилик мамлакатлар валюта резервларининг сезиларли қисмини ташкил этади ва муҳим ташқи савдо операцияларига хизмат қилиш ва кредитларни кафолатлаш учун ишлатилади;
- жаҳон савдосида асосий ўрин тугувчи ривожланган мамлакатларнинг миллий валюталари: АҚШ доллари, инглиз фунт стерлинги, немис маркаси, Швейцария франки, Япония йенаси ва бошқалар;
- халқаро пул бирликлари (СДР, ЭКЮ), улар миллий валюталардан фарқли равишда банкноталар кўринишидаги моддий шаклга эга эмас ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар учун ишлатилади. Уни ишлатиш шарти – шу пул воситаларини муомалага чиқарган ташкилотга аъзо бўлган мамлакатлар Марказий банкларнинг махсус ҳисобларига ёзиб қўйиш йўли билан.

Бу пул бирликлари жаҳон валюталари деб ҳисобланади ва барча мамлакатлар томонидан ташқи савдо операцияларини амалга оширишда, хорижга кредитлаш ва инвестициялашда, чет эллик ишчи кучи меҳнатига тўлашда, шунингдек мамлакат валюта резервларини яратишда қўлланилади.

7. Халқаро кредит ва унинг турлари

Халқаро иқтисодий алоқалар соҳасида ссуда капиталининг ҳаракати халқаро кредит кўринишида бўлади. *Халқаро кредит-бу пул ёки товар шаклидаги муддатлиги, қайтарилиб берилиши ва фойиз тўланиши шартлари асосида бир мамлакатдан қарз олувчи иккинчи мамлакатга бериладиган ссудадир.* Халқаро қарз беришлар қисқа муддатли(бир йилгача), ўрта муддатли (1 йилдан 5 йилгача)

ва узоқ муддатли (5 йилдан ортик) бўлади. Кейинги ўн йилларда ссуда капиталининг экспорти ўсиш суръатлари ва мутлоқ кўрсаткичлари бўйича тадбиркорлик капиталини чиқариш ва халқаро савдонинг ўсиши тезроқ кўпайди. Ссуда капиталининг умумжаҳон бозори шаклланди.

Ссуда капиталининг жаҳон бозори турли мамлакатлар қарз берувчилар ва олувчиларнинг кредит ресурсларига бўлган талаб ва таклифнинг йиғиндиси сифатида чиқади. Ўзининг функционал мақсади бўйича у жаҳон миқёсида молия маблағларининг йиғилишини ва қайта тақсимланишининг усули ҳисобланади. Улкан миқдордаги пул маблағларининг ссуда капиталига айланиши ва уларнинг бозор механизми орқали турли мамлакатлар ўртасида қайта тақсимланиши жаҳон иқтисодиётида таркибий силжишлари тезлаштиради ва ишлаб чиқаришнинг байналминлашув жараёнини кучайтиради. Ссуда капиталининг жаҳон бозори алоҳида ўзига хос институционал таркибига эга. Унинг асосини пировард қарз олувчи ва қарз берувчилар ўртасида воситачи сифатида қатнашувчи бозорининг малакали иштирокчилари ташкил этади. Улар давлат институтлари, хусусий фирмалар, банклар, суғурта компаниялар, нафақа фондлари ва бошқалардан жаҳон молия бозорига тушадиган улкан пул жамғармаларини аккумуляция қиладилар.

8. Четта капитал чиқариш ва унинг хусусиятлари

Жаҳон капитал бозорида қарз олувчилар сифатида чиқадиган кредит-молия муассасаларининг асосий мижозлари халқаро корпорациялар, турли мамлакатларнинг ҳукумат органлари ва халқаро ташкилотлардир. Узоқ вақт давомида капитал экспорти фақатгина ривожланган индустриал мамлакатлар томонидан олиб борилди. XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб бу соҳада ҳукмронликни АҚШ эгаллади. Унинг улуши ривожланган мамлакатлар бевосита чет эл инвестициялари умумий ҳажмининг ярмидан кўпроғига тўғри келди. Иккинчи ўринда Буюк Британия туради. Икки илғор мамлакат асосан, капитал импорт қилувчи бошқа барча мамлакатлардан анча ўзиб кетган эдилар. 80-йилларнинг иккинчи ярми 90-йилларнинг биринчи ярмида капитал экспорт қилувчи мамлакатларнинг тутган ўрнида катта ўзгаришлар юз берди. АҚШда капитал чиқаришнинг йиллик ҳажми нотекис ўзгарди ва 80-йиллар ўрталарида бу кўрсаткичнинг юксалиши кузатилди. 1950-1990 йиллар ичида капитал экспорти ҳажмида Буюк Британия улуши ҳам анчагина қисқарди, шу вақт ичида эса Япония, Германия ва Францияда капитал чиқариш мунтазам ўсди.

1990 йилга келиб, асосан, капитал экспорт қилувчи учлиги қуйидагича бўлди: Япония-48 млрд. дол.; АҚШ-36,4 млрд. дол.;

Франция- 26,6 млрд. дол. Агар XX асрнинг биринчи ярми учун капитал оқимини анъанавий йўналиши ривожланаётган индустриал мамлакатлар капиталларининг ўзаро чирмашиб кетишининг кучайиши билан характерланади.

Ривожланган мамлакатларда бевосита чет эл инвестицияларининг ўртача йиллик ўсиш суръатлари ЯММ ва товар экспортининг ўсиш суръатларидан юқори бўлди. Ҳозирги вақтда бу мамлакатларда бутун хусусий капитал экспортнинг 3F4 қисмидан кўпроғи тўғри келади. Ривожланаётган давлатларнинг халқаро кредит ва инвестициялар ҳажмидаги улуши анчагина камайди. Бу ҳол улар кўпчилигининг нафақат оғир иқтисодий ва молиявий аҳволи билан баён этилади. Четга капитал чиқариш йўналишларининг ўзгариши аввало, ФТТ (фан сиғими ва капитал сиғими, катта технологияларни жорий қилиш, хом ашё аҳамиятининг пасайиши, иш кучи малакасига талабларнинг ўсиши ва ҳоказолар) таъсири остида жаҳон иқтисодиётида юз берган таркибий силжишлар билан боғлиқ. Бундан ташқари АҚШ ва бошқа айрим индустриал мамлакатлар давлат бюджетни ва ўлчов баланси камомadini молиялаштириш учун чет эл кредитларига эҳтиёж сездилар.

Ҳозирги вақтда капитал экспортининг муҳим белгиси бўлиб, бевосита чет эл инвестициялари улушининг кўпайиши ҳисобланади. БЧИ (бевосита чет эл инвестицияси) оқимларининг кенгайиши ишлаб чиқариш байналминаллашувининг ўсиб бориши, интеграция жараёнларининг ривожланиши, трансиллий корпорацияларнинг ўсиши билан боғлиқ. Бундай капитал қўйилмаларга қизиқиши асосий манба бўлиб, энг янги технологияларга эга бўла олиш, ишлаб чиқаришни сотиш бозорларига яқинлаштириш протекционистик тўсиқларини айланиб ўтиш, солиқ тўловларида тежамкорлик ва ҳ.к.ларга эришиш мумкин.

Бевосита чет эл инвестицияларининг тез кўпайиши, чет эл инвестициялари жараёнида қатнашувчи мамлакатлар сонининг кўпайиши билан ҳам содир бўлмоқда. Анъанавий халқаро инвесторларга (АҚШ, Япония, Франция,) янгилари, жумладан, ривожланаётган мамлакатлар, Жанубий Корея, Тайвань, Сингапур кўшилди. Яна шуни таъкидлаш керак-ки, агар 80-йилларда айрим ривожланаётган мамлакатлар ўзларига ўхшаш давлатларга капитал чиқарган бўлсалар, ҳозирги вақтда у кўпроқ тараққий этган мамлакатларга интилмоқда.

Кўпгина ривожланган мамлакатларда капиталнинг чет элга “оқиши” ва четдан “оқиб келиши” мувозанатига яқинлашмоқда. Йирик капитал экспорт қилувчилари унинг энг йирик импорт қилувчиларига айландилар. Ҳозирги вақта Франция ва Буюк Британия чет эл инвестицияларини ҳисобига қайта ишлаш саноати бутун маҳсу-

лотни 1/5, Италия 1/4, Германия 1/3 қисмини ишлаб чиқармоқда. Ўтмишда энг йирик капитал экспорт қилувчилари бўлган Буюк Британия ва АҚШ ҳозирги кунда бош импорт қилувчилар сифатида майдонга чиқмоқдалар.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Валюта – мамлакатларнинг муомалада мавжуд бўлган пул бирлиги.

Валюта курси – бир мамлакат пул бирлигини бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган нархи.

Жаҳон валюта тизими – бу халқаро айирбошлашнинг барча шаклларига хизмат қилишга ва уларнинг самарали ривожланишини таъминлашга қаратилган мамлакатлар ўртасидаги валюта муносабатларининг йиғиндисидир.

Валюта конвертирлашуви – бу миллий валютани бошқа хорижий валюталарга алмаштириш қобилиятини билдиради.

Эркин конвертирланадиган валюта – бу амалдаги курс бўйича ҳар қандай бошқа хорижий валютага эркин ва чекланмаган миқдорда айирбошланадиган валютадир.

Қисман конвертирланадиган валюта – бу фақат баъзи бир хорижий валюталарга алмаштириладиган ва халқаро тўлов муомаласини қисман қамраб олган валютадир.

Эркин сузиб юривчи валюта курси – бу мазкур ва фоиз тўлаш шартлари асосида бир мамлакатдан қарз олувчи иккинчи мамлакатга бериладиган ссудадир.

Чекланган сузиб юривчи валюта курси – бу мазкур валютанинг ўзгаришини хорижий валюталар ёки валюталар тўплами (валюта савати) курслари ўзгариши билан ифодалангани.

Қайд этилган валюта курси – бу хорижий валютада ифодаланган ва давлат томонидан расман ўрнатилган миллий пул бирлигининг баҳоси бўлиб, унга валюта бозоридаги ва таклифнинг ўзгариши таъсир қилмайди.

Халқаро кредит – бу пул ёки товар шаклидаги муддатли қайтариб берилиши ва фоиз тўлаш шартлари асосида бир мамлакатдан қарз олувчи иккинчи мамлакатга бериладиган ссудадир.

Ссуда капиталининг жаҳон бозори – бу турли мамлакатлар қарз берувчилар ва олувчиларнинг кредит ресурсларига бўлган талаб ва таклифининг йиғиндисидир.

Олтин стандарти- валюта маносабатлари тизими бўлиб, бунда ҳар қайси мамлакат ўз валютасини қийматини олтиннинг маълум миқдорида ифодалаган, Марказий банк ёки ҳукумат эса қатъий белгиланган нархда олтин сотишга ва сотиб олишга мажбур эдилар.

Бреттон-Вуд валюта тизими – 1944 йил тузилган халқаро валюта тизими. Қўйидагилар унинг асосий унсурлари ҳисобланади: чет эл марказий банкларига долларни олтинга алмаштириш АҚШ ҳукумати томонидан кафолатланган; валюталарнинг бозор курслари олтин ёки доллар паритети доирасида $\pm 1\%$ фарқи қатъий белги-ланган; халқаро валюта фонзи халқаро валютани тартибга солишни амалга оширади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Валюта деб нимага айтилади?
2. Жаҳон валюта тизими деб нимага айтилади?
3. Қандай жаҳон валюта тизимларини биласиз?
4. Конвертирланадиган валюта деб нимага айтилади. Уларни қандай турлари бор?
5. Олтин стандартини тушунтириб беринг?
6. Эркин сузиб юрувчи валюта курслари нимани билдиради?
7. Валюта курси нима? Уларнинг қандай турлари мавжуд?
8. Жаҳон валюталарига қандай пул бирликлари киради?
9. Халқаро кредит ва унинг қандай турлари бор?
10. Ҳозирги вақтда четга капитал чиқаришда қандай хусусиятлар мавжуд?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаш-тириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: «Ўзбекистон», 1998.
- Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных связей. – М., 1992.
- Макконнел К.Р., Брб С. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М.: «Республика», 1992.
- Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник (под редакцией Л.Н. Красавиной). – М.: Финансы и ста-тистика, 1994.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. -М.: Дело ЛТД, 1993.
- Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Меҳ-нат», 1995.
- Пейро М. Международное экономические, валютные и финан-совые отношения. – М.: Прогресс, “Университет”, 1994.
- Умаров К.Ю. ва бошқалар «Иқтисодиёт назарияси» -Т.: «Уни-верситет», 2002.

XXXI БОБ. ТЎЛОВ БАЛАНСИ. УНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ ВА ТАРКИБИ

1. Тўлов баланси, унинг мазмуни. Уни тузишнинг асосий тамойиллари. Тўлов балансининг таркиби.
2. Ташқи савдо баланси. Тўлов ва савдо балансларининг қолдиғи. Унинг миллий иқтисодий ривожланишига таъсири.
3. Тебранувчан валюта курсини тўлов баланси мувозанатига таъсири.
4. Қайд этилган валюта курси ва тўлов баланси.

1. Тўлов баланси, унинг мазмуни. Уни тузишнинг асосий тамойиллари. Тўлов балансининг таркиби

1. Мамлакатнинг маълум бир вақт давомидаги барча халқаро иқтисодий фаолияти, жумладан, а) ташқи савдо; б) капитал; в) ишчи кучи миграцияси унинг тўлов балансида ўз ифодасини топади.

Мамлакатларнинг жаҳон бозоридаги фаолиятлари натижалари хорижий валюталарнинг тушумлари ва харажатларида ифодалангани, чунки ҳар қандай ташқи иқтисодий битим валюталарни айирбошлаш билан кузатиладиган олди-сотди жараёни ҳисобланади.

Тўлов баланси – бир томондан хориждан тушган барча тушумларни ва иккинчи томондан мамлакатнинг хорижга барча тўловларини кўрсатувчи ҳужжатдир. Мамлакат тўлов балансининг тушумларини кредит “ + ” белги билан фақат экспорт орқали, яъни миллий товарларни хорижий валютага айирбошлаганда таъминлаш мумкин. Унинг харажат қисми, аксинча хорижий товарларни сотиб олиш ёки импорт билан боғлиқ хорижий валютадаги харажатлари дебит “ - ” белги билан ифодалангани

Бунда товар деганда айирбошлашнинг ҳар қандай объекти моддий маҳсулотлар ва хизматлар, ишчи кучи, капитал ва валютанинг ўзи тушунилади.

Ташқи иқтисодий операциялар икки катга гуруҳга бўлинади; жорий операциялар ва капитал ҳаракати билан боғлиқ операциялар.

2. Ташқи савдо баланси. Тўлов ва савдо балансларининг қолдиғи. Унинг миллий иқтисодий ривожланишига таъсири

Жорий операцияларнинг асосий моддаси товарлар экспорти ва импорти ҳисобланади, улар ўртасидаги фарқ ташқи савдо балансининг қолдиғи деб аталади.

Инвестициялаш ва кредитлаш билан боғлиқ операциялар тўлов балансининг кейинги бўлимида – капиталлар ҳаракати ҳисобида акс эттирилади. Импорт ёки бошқа мамлакатлардан активларни сотиб

олиш, валюта ҳаражатлари билан боғлиқ бўлиб, капитални мамлакатдан чиқиб кетишини билдиради. Бунда экспорт плюс деб белгиланади, чунки бунда хорижий валюта кириб келади, импорт эса минус билан белгиланади чунки унда валюта мамлакатдан ташқарига чиқиб кетади. Жулас плюс деганда хорижий валюта кириб келади, минус деганда хорижий валюта чиқиб кетади. Экспорт ва экспорт сингари бошқа операциялар миллий бақларда хорижий валюталарни кўпайтиради, бу кредит сингари операциялардир. Импорт ва импорт сингари операциялар хорижий валютасини камайтиради, шунинг учун у дебит ҳисобланади.

Савдо баланси. Агар экспорт импортдан ошиб кетса, тўлов баланси ижобий қолдиққа эга бўлади. Агар импорт экспортдан ошиб кетса, тўлов баланси салбий қолдиққа эга бўлади.

I. Жорий операциялар ҳисоби,

1. Товарлар экспорти.
2. Товарлар импорти.
3. Ташқи савдо баланси қолдиғи.
4. Хизмат экспорти.
5. Хизмат импорти.
6. Товар ва хизматларнинг баланс қолдиғи.
7. Инвестициядан даромадлар.
8. Пул жўнатмалари.
9. Жорий операциялар бўйича баланс қолдиғи.

II. Капитал ҳаракати ҳисоби.

10. Мамлакатга капитални кириб келиши.
11. Мамлакатдан капитални чиқиб кетиши.
12. Капитал ҳаракати баланси.
13. Жорий операциялар ва капитал ҳаракати баланси қолдиғи.
14. Расмий резервлар.

Жорий операциялар баланси ва капитал ҳаракати баланси ўзаро бир-бири билан боғлиқдир. Жорий операциялар баланси тақчиллиги дегани товар ва хизматларнинг экспорти миқдори товар хизматларни импорти учун етарли эмаслигини кўрсатади.

Бу тақчилликни қандай бартараф қилиш мумкин?

1. Қарз олиш билан.
2. Молиявий активларни сотиш билан (акция ва облигацияларни).
3. Кўчмас мулкни сотиш билан.

Жорий операциялар бўйича тўлов баланси тақчиллигини асосан капитал ҳаракати ҳисобига юз берадиган капитални оқиб келиши ҳисобига молиялаштирилади. Ва аксинча жорий тўлов баланси активи капитални оқиб кетиши билан боғланади. Тўлов балансини ортиқча қисми бошқа мамлакатларга қарз бериш учун, улардан кўчмас мулк сотиб олиш учун ишлатилади.

Расмий резервлар – жорий операциялар буйича тўлов балансини ва капитал ҳаракатини мувозанатлигини тартибга солиш учун кўп мамлакатларни марказий банки расмий резервлар сифатида хорижий валютани катта миқдорини ушлаб туради.

Тўлов балансини қуйидаги учала қисми доимо 0 га тенг бўлиши керак.

1. Жорий операциялар ҳисоби.
2. Капитал ҳаракати.
3. Расмий резервлар.

Бу дегани ҳар бир ишлатилган хорижий валютаси (дебит операциялари) халқаро операцияларда ўз манбасига эга бўлиши керак (кредит операцияларига).

Тўлов баланси доимо мувозанатлашган бўлиб, нолга тенг бўлиши керак бўлса ҳам, лекин иктисодиётда тўлов баланси дефицити ва активи бўлиб туради.

Тўлов балансида дефицит бўлганда расмий резерв камайиб кетади. Аксинча мамлакат тўлов балансида активга эришса, яъни актив қолдиқ бўлса, етарлича хорижий валютасини ишлаб олган ўзини расмий резервини ҳажмини оширган бўлади.

Мамлакатда расмий резервлар қисқариши тўлов баланси дефицитини кўрсатади. Расмий резервлар ўсиши эса тўлов баланси актив қолдиғини ўсганлигини билдиради.

Дефицит ва активлар яхшими ёки ёмонми, у қандай оқибатларга олиб келади.

Тўлов балансида дефицитни узоқ вақт давом этиши мамлакатни жаҳон бозорида рақобатбардошлигини йўқотади. Миллий товарларни айирбошлашда хорижий давлатларда тўсиқларга учрайди. Ҳар бир мамлакатни расмий резервлари чекланган бўлади. Тўлов балансидаги узоқ давом этган тақчиллик бу расмий резервларини камайтиради. Тўлов балансининг активи ва дефицити нималарга боғлиқ бўлади.

1. Уларни келтириб чиқарган шаронгга.
2. Маълум бир даврда уларни қатъий турларига.

3. Тебранувчан валюта курсини тўлов баланси мувозанатига таъсири

Тебранувчан валюта курси ва тўлов баланси бир-бирлари билан узвий боғлиқдир. Тебранувчан валюта курси тўлов баланси дефицитини автоматик тарзда йўқотади. Масалан фараз қиламизки 2д-1ф бўлганда тўлов балансида салбий ва ижобий қолдиқ йўқ. Валюта курси 2д-1ф бўлганда америкаликлар учун Британия товарларини импорт қилиш учун фунт етарли бўлади. Расмий

резервларда ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмади. Агарда истеъмолчиларни Британия товарларига талаби ошса ёки АҚШда Британияга қараганда нарх ўсса, бу фунтга бўлган талабни оширади. Бунда америка тўлов балансида дефицит келиб чиқади. Бу етишмовчилик валюта курсини оширади, 3д-1ф. Бу долларни арзонлаштиради, фунтни қимматлаштиради.

Валюта курси барча ички нархларни бошқа мамлакат нархлари билан боғлайди. Валюта курсини ўзгариши барча Британия товарлари нархини америкаликлар учун ўзгартиради. Айни шу валюта курсини ўзгариши америка экспорти ва импортини ўзгартиради – бу АҚШ тўлов балансида тенгликни тиклайди. Бунда фунтни нархини кўтарилиши долларни арзонлашиши натижасида илгари 18 минг доллар турган автомобиль энди 27 минг доллар туради. Бу Британия импортини қисқартиради. Британия учун долларни нархи тушган, фунг нархи кўтарилган шароитда британияликлар учун америка товарлари арзонлашади. Бу эса Америка экспортини оширади. Бу ўзгариш, яъни америка импортини қисқариши ва америка экспортини ўсиши АҚШ тўлов баланси дефицитини йўқотишга ёрдам беради. Умуман валюта курсини эркин тебраниши тўлов баланси активлигини ва дефицитлигини тартибга келтиради. Тебранувчан валюта курси тўлов балансини мувозанатлашмаганини автоматик йўқотади, лекин жиғдий муаммоларни ҳам келтириб чиқаради.

Тебранувчан валюта курсининг камчиликлари:

1. Ноаниқлик ва савдонинг қисқариши.

Тебранувчан валюта курсини қўллашдаги ноаниқлик ва хатар савдога зарар келтириши мумкин. Ноаниқлик ва хатар фойдани йўқотишга ёки камайтиришга олиб келади. Валюта курсини ўзгариши билан келиб чиқадиган кўнгилсизликларни билган савдогарлар ўз миллий товарларини сотиш билан чекланиб қолади. Хорижий товарларни импорти чекланади.

2. Савдо шароитлари.

Мамлакатда миллий валюта курси тушиб кетса, савдо шароитлари ҳам ёмонлашади. Чунки бунда, масалан, фунтни доллардаги нархи ошса, АҚШ Буюк Британиядан қилган импортни молиялаштириши учун ўз товарларини кўп қисмини экспорт қилишига тўғри келади.

3. Беқарорлик.

Валюта курсини эркин тебраниши ички миллий иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатиши уни беқарорлигига олиб келиши мумкин. Чунки курсни тебраниши аввал экспорт учун товар ишлаб чиқарувчи тармоқларни рағбатлангирса, кейинчалик уларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, агарда америка иқтисодиёти тўла бандлик шароитида ишлаётган бўлса ва айни пайтда уни миллий

валюта курси тушиб кетса, инфляция жараёнлари келиб чиқади. Сабаби, биринчидан, америка товарларига талаб ўсади, бу жамин харажатларда соф экспортни кўпайтиради, бу талаб ўсиши натижа-сидаги инфляцияни, яъни талаб инфляциясини келтириб чиқаради.

Иккинчидан, долларни нарх ўсиши, экспортни қисқартиради, импортни ўстиради, бу ишсизликни келиб чиқишига сабаб бўлади.

4. Қайд этилган валюта курси ва тўлов баланси

Турли мамлакатлар ўз валюта курсларини қатъий белгиланган ҳолда ушлайдилар. Уни оқибатлари ва муаммоларини билиш учун фараз қиламизки, АҚШ билан Буюк Британия ўз курсларини 2д-1ф даражасида сақлаб туришмоқчи деб. Бунда валюта бозоридаги талаб-таклифни давлат инобатга олмайди. Талаб-таклиф вақти-вақти билан ўзгариб турганлигидан валюта курси барқарорлиги учун давлат валюта бозорига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиши керак.

Фараз қилайликки, АҚШ ни фунтга бўлган талаби ўсди. Натижада АҚШ тўлов баланси дефицити келиб чиқади. Айни пайтда Америка ҳукумати 2д-1ф бўлган валюта курсини ушлаб турибди, аслида у 3д-1ф бўлиши керак. АҚШ ҳукумати бунда қандай қилиб тўлов баланси дефицити натижасида келиб чиққан фунт етишмовчилигини йўқотади. Бундай масалаларни ҳал қилишнинг бир неча усуллари бор.

1. Резервлардан фойдаланиш.

Фараз қилайликки, илгари АҚШ да фунт етишмовчилиги бўлмаган, аксинча уни ортиқчилиги келиб чиққан. Бунинг натижасида АҚШ фунтни жамгашиб кўя олган. Тўлов баланси дефицитлиги келиб чиққан шароитда АҚШ ҳукумати резервидаги фунтларни сотиш билан фунт таклифини ўстиради, бунда валюта курси 2д- 1ф даражасида сақланиб қолади. Яна резервлар сифатида яъни “жаҳон пуллари” сифатида олтиндан фойдаланиш мумкин. Бизнинг мисолимизда АҚШ ҳукумати олтинни сотиб фунтга эга бўлиши мумкин. Бунда резервлар миқдори фунт талабини ошириш учун етарли бўлиши керак. Агарда тўлов балансини салбий ва ижобий қолдиқлари бир хил бўлса муаммо бўлмайди. Хуллас, резервлардан дефицитни молиялаштириш учун фойдаланиш мумкин. Бирок бирон бир мамлакат узоқ муддатга чўзиладиган тўлов баланси дефицитига учраса, резервлар муаммога айланади, бу эса қатъий белгиланган валюта курсидан воз кечишга олиб келади. Агар мамлакатда етарлича резервлар бўлмаса-ю валюта курсини қатъий барқарор ушлаб турилмоқчи бўлса, қуйидаги бошқа йўллардан фойдаланиш мумкин.

2. Савдо сиёсати.

Савдо ва молиявий ресурсларни оқиб келишини тўғридан-тўғри назорат қилишни амалга ошириш сиёсатини қўллаш мумкин. Масалан, фунтлар стишмовчилиги шароитида АҚШ валюта курсини 2д-1ф даражасида ушлаб туриш учун импортни қисқартириши мумкин. Бунда фунтга бўлган талаб қисқаради. Экспортни кўпайтириш орқали фунт таклифини кўпайтиради. Пошлина ва импорт квоталарини киритиш билан импортни қисқартириш мумкин. Шунингдек, хорижга капитал қўйиб фоиз ва дивидент олаётган америкаликларга солиқларни ошириш мумкин. Америка ҳукумати экспорт билан шуғулланаётган америкаликларга субсидиялар ва дотациялар бериши ва уларнинг фаолиятини рағбатлантириши мумкин. Бу усулларни қўллаш жаҳон савдо алоқаларини қисқартиради, бу эса иқтисодий ўзаро мақсадга мувофиқликни бузади.

3. Валюта назорати.

Мамлакат ҳукумати валюта назорати ўрнатади, экспортёрлар эга бўлаётган барча фунтларни сотишни талаб қилади. Кейин ҳукумат бу валюта захирасини импортёрлар ўртасида тақсимлайди. Давлат тўлов баланси дефицитини импортни экспорт қиймати миқдорига чеклаган ҳолда йўқотади. Валюта назорати тизими бир неча камчиликларга эга.

1-дан савдонини қисқартириш усули сингари валюта назорати халқаро савдо алоқаларини бузади.

2-дан, назорат истеъмолчиларни танлаш эркинлигини йўқотади. Масалан Буюкбритания товарларини афзал кўрган америкаликлар ўзини товарини сотиб олиш билан чекланиши мумкин.

3-дан, импортёрлар томонидан очилаётган имкониятларга давлат томонидан импортни қисқартириш натижасида зарба етади.

4. Ички макроиқтисодий тартибга келтириш.

Барқарор қатъий валюта курсини сақлаб туришнинг охириги йўли ички солиқ ва пул сиёсатини олиб боришдир. Солиқ ва пул чора-тадбирлари АҚШ миллий даромадини Буюкбритания миллий даромадига мос равишда қисқартиради. Бунда импорт масштаби тўғридан-тўғри миллий даромадга боғлиқ бўлади, бу хорижий товарларга бўлган талабни қисқартиради, натижада хорижий валютага бўлган талаб қисқаради.

Қатъий белгиланган валюта курси камдан-кам жозибадор бўлади. Қатъий белгиланган валюта курси барқарорлиги ишлаб чиқариш ҳажмини туширади ва ишсизликнинг ўсишига олиб келади.

Умуман ҳозирги пайтда тўлов балансини тартибга солиш Ўзбекистон Республикаси олдида турган энг муҳим вазифа-

лардандир. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек "тўлов баланси ва давлат валюта резервларининг ҳолатини яхшилаш учун барча мавжуд имкониятлардан фойдаланиш ва шунинг негизида Ўзбекистонни ташқи иқтисодий муносабатларда тутган ўрнини мустаҳкамлаш" зарур¹.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Тўлов баланси – бир томондан хориждан тушган барча тушумларни ва иккинчи томондан мамлакатнинг хорижга барча тўловларини кўрсатувчи ҳужжатдир.

Тўлов баланси ижобийлиги – экспортни импортдан ошиб кетгандаги ҳолат.

Тўлов баланси салбийлиги – импорт экспортдан ошиб кетгандаги ҳолат.

Жорий операциялар баланси тақчиллиги– товар ва хизматларнинг экспорт миқдори товар хизматларининг импорти учун етарли эмаслигини кўрсатади.

Расмий резервлар– кўп мамлакатларни марказий банки резерв сифатида жорий операциялар бўйича тўлов балансини ва капитал ҳаракатини мувозанатлигини тартибга солиш учун хорижий валютани катта миқдорини ушлаб туради.

Савдо снѐсати– савдо ва молиявий ресурсларни оқиб келишини тўғридан-тўғри назорат қилишни амалга ошириш снѐсатидир.

Ички макроиқтисодий тартибга келтириш – ички солиқ ва пул снѐсатини олиб боришдир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Тўлов баланси деганда нимани тушунасиз?
2. Тўлов балансининг таркиби нималардан иборат?
3. Ташқи савдо баланси мазмунини тушунтиринг?
4. Тўлов ва савдо балансларининг қолдиги нимани англатади?
5. Жорий операциялар ҳисоби таркиби нимадан иборат?
6. Капитал ҳаракати ҳисоби таркиби нимадан иборат?
7. Жорий операциялар бўйича тўлов баланси тақчиллиги нима ҳисобига молиялаштирилади.
8. Тўлов баланси дефицити деганда нимани тушунасиз?
9. Тўлов баланси активи деганда нимани тушунасиз?
10. Тебранувчан валюта курси ва тўлов баланси бир-бирлари билан қандай алоқада?
11. Тебранувчан валюта курсининг қандай камчиликлари мавжуд?

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. -Т., "Ўзбекистон". 203-бет.

12. Катъий белгиланган валюта курсини кўллашдан кўзланган мақсад нимадан иборат.

Адабиётлар:

- Каримов И. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент. «Ўзбекистон». 1993.
- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент.: “Ўзбекистон“, 1995.
- Каримов И. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Ўзбекистон». 1997.
- Валютани тартибга солиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни. 7 май, 1993.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перев. с англ. со 2-го изд. Гл. 36, 39. М., “Дело ЛТД”, 1993.
- Песбро М. Международные экономические, валютные и финансовые отношения. Перев. с франц. (общ. ред. Бабинцевой Н.С.) Гл. 3,4. М. Прогресс. Университет. 1994.
- Хрестоматия по курсу. Мировая экономика. Гл. 1-3. М. МГУ 1995.
- Хакимова М. Макроиқтисодиёт. Тошкент. «Меҳнат». 1997. 16-боб.
- Хакимова М. Халқаро иқтисодий ташкилотлар. Иқтисод ва ҳисобот. 1995. 4-сон.
- Алимов А. Ўзбекистонда ташқи савдо. “Иқтисод ва ҳисобот”. 7-сон. 1999.

XXXII БОБ. ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ УМУМБАШАРИЙ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ МУАММОЛАРИ

1. Жаҳон хўжалигини умумбашарий муаммоларининг келиб чиқиши, бу муаммоларнинг объекти ва субъекти. Мамлакатларнинг 3 гуруҳга бўлиниши
2. Кам ривожланган мамлакатларнинг муаммолари: инсон ва жамият муаммолари, нуфуз ва бандлик, қашшоқликни, очликни, ишсизликни, саводсизликни бартараф этиш.
3. Куролсизланиш, ҳарбий саноат мажмуасини чеклаш – умумбашарий муаммоларни ҳал қилиш омили сифатида.
4. Экологик муаммолар. Инсониятни энергия ва ҳом ашё билан таъминлаш.
5. Баъзи мамлакатларнинг иқтисодий ночорлигини бартараф этиш. Янги халқаро иқтисодий тартиб.

1. Жаҳон хўжалигини умумбашарий муаммоларининг келиб чиқиши, бу муаммоларнинг объекти ва субъекти.
Мамлакатларнинг уч гуруҳга бўлиниши

Жаҳон хўжалигидаги умумбашарий муаммоларга куйидагилар киради:

1. Жаҳон ядро урушини олдини олиш.
2. Қолоқ ва кам ривожланган мамлакатларни кўллаб-қувватлаш.
3. Экологик масалаларни ҳал қилиш, табиатни муҳофаза қилиш.
4. Очлик ва қашшоқлик зоналарини тугатиш.
5. Инсониятни энергия ва ҳом ашё билан таъминлаш.
6. Жаҳон океани ва коинотни тинч йўл билан ўзлаштириш.
7. Хавфли ва юқумли касалликларни йўқотиш.
8. Ҳарбий саноатни конверсия қилиш шулар жумласидан.

Мамлакатларни гуруҳларга бўлиниши:

1. Бой ривожланган давлатлар.
2. Ривожланаётган ўрта давлатлар, яъни нефтни экспорт қилувчи давлатлар.

3. Иқтисодиёти қолоқ ривожланган давлатлар.

I. Ривожланган давлатларнинг ўзига хос хусусиятлари: Бу давлатлар индустриал жиҳатдан ривожланган давлатлар бўлиб ҳисобланади.

Бу мамлакатлар: АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Япония, Ҳарбий Европа.

1. Асосий фондларнинг асосий қисмига эга.
2. Меҳнат унумдорлиги юқори.
3. Малакали кадрлар билан таъминланган.

4. Техникаси юксак ривожланган.

5. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММнинг улуши юқори.

II. Нефтни экспорт қилувчи мамлакатлар Саудия Арабистони, Кувайт ҳисобланади. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ юқори даражада, бироқ бу мамлакатларни индустриал жиҳатдан ривожланган деб ҳисоблаб бўлмайди.

III. Иқтисодиёти кам ривожланган давлатлар Африка, Осиё ва Лотин Америкаси.

1. Аҳоли сони кўп ва аҳоли сонининг ўсиш даражаси юқори.

2. Ишсизлик даражаси юқори.

3. Билим даражаси паст.

4. Меҳнат унумдорлиги паст.

5. Аҳолининг асосий қисми қишлоқда жойлашган.

6. Аҳолининг жон бошига тўғри келадиган ЯММ улуши жуда

оз.

7. Асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилади.

2. Кам ривожланган мамлакатларнинг муаммолари, инсон ва жамият муаммолари, нуфуз ва бандлик, қашшоқликни, очликни, ишсизликни, саводсизликни баргараф этиш

Кам ривожланган давлатларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ўрта даромадлилар, булар ўз иқтисодий вазиятини ўзгартириш имкониятига эга ҳисобланади. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадлар ҳам ўртача.

2. Паст даромадлилар: буларда кўпинча аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ бир йилга аҳоли жон бошига 120 дан 450 долларгачани ташкил этади.

Иқтисодий ўсиш, даромадлардаги фарқлар шундан келиб чиқадики, иқтисодиёти колок ривожланган ёки кам ривожланган мамлакатлар вақт ўтиши билан ўзларини иқтисодий аҳволни ўзгартирадилар. М-н: янги индустриал давлатлар – Сингапур, Гонконг, Тайван, Жанубий Корея-1960-1987 йиллар давомида реал ЯММ ўртача йиллик ўсиш даражасини 8-9% гача етказди. Натижада ЯММ аҳоли жон бошига 5 марта ўсди.

Кўпгина кам ривожланган мамлакатларда эса айни вақтда аҳоли жон бошига ЯММ улуши қисқарди. М-н: Марказий Африкада.

Иқтисодий вазиятни яхшилашнинг икки йўли мавжуд:

1. Табиий ресурслардан самарали фойдаланиш.

2. Мамлакатда ишлаб чиқариш ресурсларининг миқдорини заҳирасини кўпайтириш, меҳнатдан, технологиядан оқилона фойдаланиш, ишлаб чиқариш воситаларини, хом ашёларни заҳирасини кўпайтириш.

Ривожланаётган давлатларда қуйидаги 4 та омилга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Умумий қилиб айтганда ресурслардан оптимал фойдаланишни йўлга қўйиш зарурдир.

Бунда:

1. Табиий ресурслардан.
2. Меҳнат ресурсларидан.
3. Капитал ресурсларидан.
4. Технологиядан самарали фойдаланишлари зарур.

Табиий ресурсларнинг етишмовчилиги кўпинча қоқоқликка олиб келади.

Кўп табиий ресурслар индустриал ривожланган давлатларнинг халқаро корпорацияларига тегишлидир ёки улар томонидан назорат қилинади, шунинг учун ҳам олинган фойданинг асосий қисми четга чиқиб кетади. Бундан ташқари, кам ҳоллардагина табиий ресурсларни ўзини экспорт қилиб юқори кўрсаткичга эга бўлиш мумкин. Ривожланаётган мамлакатларни экспорт қилаётган қишлоқ хўжаликлари маҳсулотлари нархи-жаҳон бозорида ўзгарувчандир.

Кўп қоқоқ мамлакатларда меҳнат ресурсларига хос хусусиятлар;

1. Аҳолининг зич жойлашганлиги.
2. Ишсизлик юқори, ишчи кучидан тўлиқ фойдаланилмайди.
3. Меҳнат унумдорлиги паст.

Аҳоли зичлигининг оқибатлари:

1. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал капитал миқдорини қисқартиради.

2. Оиладаги капитал жамғаришни ва бунинг натижасида жамият миқёсидаги капитал жамғаришни қисқартиради.

3. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган табиий ресурслар ва энг асосийси ерни миқдорини қисқартиради.

Ривожланаётган мамлакатларда асосий масала капитал жамғариш ва инвестициядан самарали фойдаланиш керак.

Бунинг учун:

а) Ички инвестиция ва унда мавжуд бўлган тўсиқларни бартараф этиш.

б) Ташқи инвестицияни кириб келиши билан боғлиқ тўсиқларни йўқотиш зарурдир.

в) Технологиядан самарали фойдаланишга қаратилган чоратadbирларни амалга ошириш керак.

Кам ривожланган давлатларни иқтисодиётини ривожлантиришда давлат ва хорижий ёрдам алоҳида ўрин тутади.

Ривожланаётган давлатларнинг ривожланишида давлатнинг роли:

1. Конун ва тартибни ўрнатиш:
2. Хусусий фаолиятни, яъни тадбиркорлар фаолиятини суштиргини бартараф этиш.

Кўпинча кам ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқаришга капитал сарфлашга қодир тадбиркорлар этишмайди.

3. Инфраструктура билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этиш керак.

4. Жамғармалар ва капитал қўйилмалари.

Жамғармалар ва инвестициялар муаммосига давлат аралашини талаб қилади. Капитал жамғармаларни рағбатлантирадиган давлатнинг солиқ сиёсати бўлиши керак.

5. Қолоқ мамлакатлар аҳволини яхшилашнинг йўлларида бири – улардаги социал тузуми билан боғлиқ муаммоларни бартараф этишлари зарур. Бу муаммолар албатта давлат аралашувини талаб этади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, қолоқ мамлакатлар ривожда хорижий ёрдами ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Бунда қуйидагиларни ҳал этиш керак:

1. Ривожланган ҳамкор давлатлар билан савдо-сотиқни ўстириш.

2. Ривожланган давлатлардан қарз ва субсидиялар олиш.

3. Бой мамлакатлардан хусусий капитални келишини такомиллаштириш.

Ҳозирги кунда умуминсоний муаммолардан бири ер юзида иқтисодий қолоқлик ва қашшоқликни ҳамжиҳатлик билан тугатиш зарур. Дунёда ҳамон иқтисодий қолоқ ва халқи қашшоқ мамлакатлар бўлиб, булар озодликка чиққан собиқ мустамлакалардир. Жаҳон аҳолисининг 10%и очликка йўлиқиб туради, ҳозиргача саводсизлик, кўпгина касалликларга чалиниш, замонавий маданиятдан йироқда бўлиш каби қолоқлик аломатлари тугатилмади. Умумжаҳон жамияти бу масалани ҳам мамлакатларнинг биргаликдаги ҳаракати билан ечиши мумкин.

3. Қуролсизланиш, ҳарбий саноат мажмуасини чеклаш – умумбашарий муаммоларни ҳал қилиш омили сифатида

Ядро қуроли қўлланиладиган урушда ғолиблар бўлиши мумкин эмас, унда бутун инсон зоти мағлубиятга учрайди. Тараққиёт учун бундай ҳалокатли хавфни фақат халқаро хавфсизликнинг ишончли мустақкамлигини таъминлайдиган ядровий қуролсизланиш йўли билангина бартараф этиш мумкин.

Ҳарбий хавфдан халос бўлиш, тараққиётни сақлаб қолиш ва ривожлантириш, барча давлатларнинг биргалашиб ҳаракат қили-

шига, уларнинг турли социал тузумлар, мамлакатлар ва регионлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ядро-космик асрининг реалликларига мувофиқлаштириш лаёқатига боғлиқ.

Ҳарбий мақсадларга ажратилаётган ресурсларнинг ўсиш тегиши кўпгина мамлакатларда иқтисодий ва ижтимоий муаммоларнинг кескинлашувига сабаб бўлмоқда, яъни ишлаб чиқаришнинг ривожланишига ва аҳолининг турмуш даражасига ҳалокатли таъсир кўрсатмоқда. Ҳарбий ва фуқаролик эҳтиёжлари ҳарбий мақсадларга кетаётган ресурслар билан тинч мақсадларга сарфланадиган ресурслар ўртасидаги миллий нисбатларни фуқаролар эҳтиёжи фойдасига ўзгартириш масаласини қаттиқ ва кескин қилиб қўймоқда.

Жамиятнинг илмий-техникавий тараққиётига қурол-яроларни кўпайтириш йўли билан эмас, балки кескин қисқартиш йўли билан эришиш мумкин. Иқтисодиётни ҳарбийлаштиришни тўхтатмасдан ва тинч ҳамкорлик қилмасдан туриб, пировардида бошқа жаҳоншумул муаммоларни ҳам ҳал этиб бўлмайди.

Конверсия (лотинча – *conversio* – ўзгариш сўзидан) молнийвий, моддий ва инсон ресурсларининг фуқаро ва ҳарбий соҳалар ўртасида тақсимланиш нисбатининг ўзгаришини, қуролсизланиш жараёнида ҳарбий ишлаб чиқаришни ва бошқа ҳар хил ҳарбий фаолиятни тинч изга ўтказишни билдиради.

Қуролланиш пойгасининг салбий социал-иқтисодий оқибатларини тугатиш механизми сифатида конверсия, ҳатто ресурсларни ҳарбий мақсадлардан тинч мақсадларга ўтказиш у қадар осон вазифа эмаслигини ҳисобга олганда ҳам йирик иқтисодий ютуқни таъминлаши мумкин. Гап шундаки, ҳозирги замон ҳарбий ишлаб чиқариши ихтисослаштирилган хусусиятга эга, шу боисдан унинг фуқаролар учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтказилиши муайян чиқимлар, вақт, ишлаб чиқаришни қайта қуриш, кадрларни қайта тайёрлаш бўйича кенг қўламда ташкилий ва техникавий ишларни бажариш талаб қилинади.

Ижтимоий тизими турлича бўлган мамлакатларда конверсия ўхшашлиги билан бир қаторда унинг ўзига хос хусусияти ҳам мавжуд. Бу хусусият ресурсларни тинч мақсадларга кўчириш усуллари ва воситаларидаги мазкур жарённинг ўзгариши ва аниқ натижаларидаги тафовутлардан иборатдир. Бу тафовут тегишли тизимнинг социал-иқтисодий хусусиятларидан келиб чиқади.

4. Экологик муаммолар. Инсониятни энергия ва хом ашё билан таъминлаш

Жаҳонда вазият тобора мураккаблашиб ва кескинлашиб бормоқда. Шу сабабли атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси

биринчи ўринга кўйилмоқда. Аср бошидаёқ В.И.Вернадский ер табиатидаги антропоген характердаги ўзгаришлар (инсон фаолияти туфайли келиб чиққан ўзгаришлар) яқин келажакда жаҳоншумул тусга киради деб башорат қилган эди. Бу башорат тўғри бўлиб чиқди.

Кейинги юз йилликда жаҳон саноат ишлаб чиқариши 50 мартадан зиёдроқ кўпайди, шу билан бирга бу ўсишнинг 4 дан 3 қисми ҳозирги даврга тўғри келади. 50-йиллардан бошлаб ишлаб чиқариш фаолияти ва инсоннинг табиатга аралашувининг бошқа шакллари мислсиз даражада ўсган шароитда ҳаво ва сув ҳавзалари жуда кенг кўламда ифлосланмоқда. Атмосферада олтингугурт оксиди, азот оксиди, углерод оксиди ва бошқа узвий бирикмалар тўпланиб қолмоқда.

Таркиб топган тенденциялар сакланиб қолган тақдирда Ер юзининг ҳаво ҳавзасида тўпланган, азон миқдори кейинги асрда индустриал даврдан олдинги даврдагига қараганда икки ҳисса ошади. Бу эса "парник таъсири" туфайли иқлимни ниҳоятда ўзгартириб юбориши мумкин. Жуда катта майдонларда кўп миқдорда чиқиндилар ва ахлатлар тўпланиб қолмоқда. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёси камайиб бормоқда. Ҳар йили 6 млн. гектар ер саҳрога айланмоқда, 11 млн. гектар ўрмон кесилмоқда.

Инсон фаолиятининг, айниқса, моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолиятининг табиий муҳитга салбий таъсири хавфли тус олади. Бу фақат миллий доираларда экологик механизмни бузишгина эмас, балки сув ва ҳавони ифлослантиришнинг шу миллий доиралар ташқарисига ҳам олиб чиқилишидир, умумжаҳон миқёсида табиий шароитнинг ёмонлашувидир.

Инсониятда битта бўлинмас ҳаво муҳити, ҳамма учун ягона "мўъжаз сайёра"-ўрмон массивлари бўлиб, уларнинг қайси қитъада жойлашганлигининг аҳамияти йўқ. Бизда Жаҳон океани ҳам, коинот ҳам битта. У ёки бу мамлакатда экологик мувозанатнинг бузилишига сабаб бўлган муаммонинг номоён бўлиш шакллари ва оқибатлари қанчалик хилма-хил бўлмасин, у умумий хусусиятга эгадир, бугун ер юзининг биосфераси, атмосфераси, гидросфераси ва литосферасига тааллуқлидир.

Физикавий ва кимёвий ифлосланиш умуман инсоният жамиятнинг табиий яшаш шароити ниҳоятда бузилиб кетишига сабаб бўлади.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида халқаро концепция ва ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш турли-туман илмий, техникавий, ишлаб чиқариш ва бошқа вазифаларни ҳал этиш билан боғлиқ. Булар орасидаги экологик ҳимоянинг иқтисодий жиҳатлари биринчи ўринга кўйилмоқда. Ҳаво ва сув ҳавзаларининг тозалик ўлчовларини

амалга ошириш учун, шунингдек, инсон турмушининг бошқа экологик шароитларини таъминлаш учун зарур бўлган тадбирлар кўламининг кенглиги барча турдаги тозалаш иншоотлари қурилишига, ҳозирги замон технологик жараёнларнинг ва умуман табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг хавфсизлигини таъминлашга катта маблағ ажратишни талаб қилади. Бироқ дунёда атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қилинаётган харажатларнинг йиллик ҳажми, экспертларнинг баҳолашига кўра экологик вазиятни барқарорлаштириш ва янада яхшилаш учун зарур бўлганига қараганда икки мартадан зиёдроқ камдир.

XX аср охирлаб бораётган ҳозирги даврда жамият яшаш муҳитини сақлаш, унга етказилган зарарни тугатиш, ҳозирги ва бўлғуси авлодлар ҳаётининг зарур сифатини таъминлаш тўғрисида ғамхўрлик қилар экан, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ишларини маблағ билан таъминлашнинг қолдиқ принципини асосланиши мумкин эмас.

Кўпгина табиий ресурслардан фойдаланишни тартибга солувчи ва ресурсларни тежашга ва чиқитсиз технологияларга ўтишни рағбатлантирувчи тобора юксакроқ "иқтисодий тўсиқлар" вужудга келтириш, инсоннинг хўжалик фаолияти устидан экологик назорат ўрнатиш муҳим заруратга айланмоқда.

Инсоният олдида, шунингдек, янги технологик маданиятнинг шакллантириш вазифаси турибди. У ўз моҳиятига кўра экологик маданиятга айланмоғи лозим. Бу ерда чиқитсиз технология устун технология бўлиб майдонга чиқмоқда. Чикиндилар ишлаб чиқаришнинг муқаррар оқибати эмас, улар ишлаб чиқаришнинг такомиллашмаганлиги натижасидир.

Инсоният цивилизациясининг янада ривожланиши ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ўсиши энергия ва хом ашё муаммосига тобора кўпроқ дуч келмоқда. Бу муаммо табиий ресурслар физик жиҳатдан мутлақ чекланганлиги учун эмас, балки уларни ўзлаштиришнинг техникавий ва иқтисодий шароитида юз бераётган ўзгаришлар сабабли кескинлашади.

Ҳозирги вақтда жаҳон аҳоли жон бошига энергия истеъмол қилиш ривожланган мамлакатларда Африканинг Саҳрои Кабирдан жануброқда жойлашган мамлакатлардагига қараганда 80 марта ортиқроқдир. Ривожланаётган мамлакатларнинг энергия истеъмоли бўйича саноати ривожланган мамлакатлар билан тенглаша олиши учун бугун дунёда энергия ишлаб чиқаришни бир неча марта кўпайтириш керак. Шу билан бир қаторда ривожланган мамлакатларда энергияга эҳтиёжи ошиб борганлигини ҳам эътиборга олиш керак.

Шунинг учун ноанъанавий экологик жиҳатидан маъқул бўлган турли энергия ресурсларидан фойдаланиш кечиктириб бўлмайдиган ишга айланмоқда.

Дунёни мўл ва арзон энергия билан таъминлаш вазифаси термомоядро синтези соҳасида янада кенг тадқиқотлар олиб боришни талаб қилади. Бундай тадқиқотларни ва ишланмаларни олиб боришда турли мамлакатлар куч-ғайратини ва ресурсларини бирлаштириб бу соҳада илмий изланишнинг тўла қимматга тушиши ва уларнинг бутун инсоният учун ғоят муҳимлиги туфайли алоҳида аҳамият касб этмоқда. Айни вақтда бошқа энергия манбаларидан, масалан: қуёш энергиясидан, денгиз тўлқинлари энергиясидан, геотермал ва бошқа энергиялардан фойдаланиш йўллари биргалашиб излаш зарурияти кучаймоқда.

Фан-техника революцияси денгиз кенглиklarининг улкан ресурслари кучидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар очиб берди. Бирок, кўпгина мамлакатлар, энг аввало, ривожланаётган мамлакатлар учун денгизларда сақланаётган фойдали қазилмалар, энергия хом ашё ва биология ресурсларидан баҳраманд бўлиш йўли, аслида бу сзда фойдаланиладиган техника ва технологиянинг катта капитал талаблиги туфайли ёпиқ бўлиб чиқади.

Жаҳон океани ресурсларини ўзлаштириш вазифаси орасида кўп миқдорда маблағлар сафарбар этиш вазифаси биринчи ўринга қўйилмоқда. Бусиз мазкур соҳада кенг қўламли ишларни бошлаб юбориш ва ривожлантириш мумкин эмас.

Коинотнинг ўзлаштирила бошланиши, бир томондан, инсоннинг шу соҳадаги фаолияти истикболлари кенглигини кўрсатади, иккинчи томондан эса космик тадқиқотларнинг тинч характерини таъминлаш зарурлигини англатади. Космик ютуқларни халқларнинг иқтисодий ва социал тараққиётига ёрдам бериши учун, ердаги кўпгина муаммоларни ҳал этиш учун қўлланишдан иборат бўлган илмий-тадқиқотларнинг ривожланишига кучли туртки бериш керак.

Турли мамлакатлар куч-ғайратини бирлаштириш биология, тиббиёт, материалшунослик, об-ҳавони олдиндан айтиш хизмати, иқлим ва табиий муҳитни ўрганиш йўлдошлар орқали ўрнатилади, жаҳоншумул алоқа системаси, геология, кишлоқ хўжалиги, Жаҳон океанини ўзлаштириш маълумотлар олиш мақсадида Ерни масофадан туриб текшириш каби соҳаларда космик тадқиқотлар ва экспериментлар натижаларини қўлланишни таъминлаган бўлур эди.

5. Баъзи мамлакатларнинг иқтисодий ночорлигини бартараф этиш. Янги халқаро иқтисодий тартиб

Жаҳон хўжалигидаги муносабатлар эволюцияси уларнинг маданийлашган муносабатлар сари бориши бўлиб, бу жараён янги иқтисодий тартиб сифатида шаклланади. Халқаро муносабатларда тенгликка асосланган, барча мамлакатларнинг манфаатларини назарда

тутовчи ва адолат қоидаларига асосланган алоқалар янги иқтисодий тартибнинг мазмунини ташкил этади.

Янги халқаро иқтисодий тартибни талаб қилиб чиқувчилар кўйидаги таклифларни билдиришмоқда.

1. Ўйин қоидалари – қоқоқ мамлакатларда аҳолининг кўп қисми жойлашган бўлса ҳам, улар халқаро ташкилотларни ишларида 3-овозга ҳам эга эмас. Халқаро савдо, молия, инвестиция соҳаларини бошқаришда уларнинг роли йўқлигини таъкидлаган ҳолда, бу адолатдан эмаслигини, таъкидламоқда.

2. Савдо тўсиқлари – савдо тўсиқларини, квота ва тарифларни кўйиб кам ривожланган давлатларни экспорт бозорида сиқиб кўйишяпти дейишмоқда. Ривожланган давлатлар бераётган молиявий ва техникавий маблағларни қайта ишлаш саноатини ривожлантиришга сарфланса, улар ҳам рақобатлаша олади деб ҳисоблашмоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар ўз товарларига ривожланган мамлакатлар товарларига қараганда паст тарифлар белгиланишини талаб қилишяпти. Бу иқтисодий қоқоқ мамлакатларни саноатини ривожлантиришга ўзини самарасини кўшади.

3. Савдо шароити – маълумки хом ашёларнинг нархи жаҳон бозорида ўзгарувчан бўлиб, шунинг учун хом ашё экспорт қилувчилар даромадлари барқарормасдир. Жаҳон бозорида хом ашёлар нархи тушишга мойил бўлиб, тайёр товарлар нархи эса кўтарилиб боради. Бунинг натижасида экспорт нархи паст, импортнинг нархи эса юқоридир.

Шунинг учун ривожланаётган мамлакатлар кўйидагиларни талаб қилишмоқда.

а) экспорт қилинадиган 20 хил хом ашё ва озиқ-овқатларни нархи барқарор нарх бўлишини;

б) нархларни индексация қилишни талаб қилишяпти.

4. Қарздорликни юмшатиш – қарздан кечиб юбориш ҳаммага фойдалидир, уларни олдинги қарзи кўп бўлиб, бу эндиги иқтисодий ривожланишга тўсқинлик қилади деб таъкидлашмоқда.

5. Ёрдам ва қайта тақсимот -ривожланаётган мамлакатларга ҳозиргача берилаётган ёрдам самарасиз ва етарлимас дейишмоқда.

Янги халқаро иқтисодий тартиб-қоидаларга асосан ҳар бир ривожланган давлат ривожланаётган давлатларга ҳеч қандай шартлар кўймаган ҳолда ёрдам бериб боришлари керак.

Хуллас, бутунги кунда, Янги халқаро иқтисодий тартибга асосан:

1. Ривожланаётган мамлакатларни, камбағал мамлакатларни қўллаб-қувватлаш керак. Бунда:

а) Халқаро ташкилотлар ишида ёш давлатлар ҳам фаол қатнашишларини йўлга қўйиш керак.

б) Бож тўловлари, импорт квоталарини қисқартириш орқали иқтисодий тўсиқларни бартараф этиш зарур.

в) Чет эл капиталларини миллий истиқболни белгиловчи соҳаларга қўйиш керак.

г) Савдо-сотик шароитларини ривожланаётган мамлакатлар манфаатларига қаратиш, нархларни индексация қилиш лозим.

д) Ривожланган мамлакатлар қарзларидан воз кечиш лозим.

е) Ривожланган мамлакатларни ривожланаётган, қолоқ мамлакатларга ёрдамини йўлга қўйиш керак.

2. Умуминсоний муаммоларни мамлакатлар биргаликда ҳал қилишлари лозим.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар

Паст даромадлилар – бу мамлакатлардаги аҳоли жон бошига тўғри келадиغان ЯММ улушини пастлигини билдиради.

Конверсия – молиявий, моддий ва инсон ресурсларининг фуқаро ва ҳарбий соҳалар ўртасида тақсимланиш нисбатининг ўзгаришини қуролсизланиш жараёнида ҳарбий ишлаб чиқаришни ва бошқа ҳар хил ҳарбий фаолиятни тинч йўлга ўтказишдир.

Янги технологик маданият – экологияни ҳимоя этган ҳолда чиқитсиз технологиядан фойданишдир.

Янги халқаро иқтисодий тартиб – халқаро муносабатларда ривожланаётган мамлакатлар манфаатларини ҳимоя этиш чоратадбирлари мажмуасидир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Мамлакатларни иқтисодий тараққиётига кўра неча гуруҳга бўлиш мумкин?
2. Ривожланаётган давлатларни ривожланишида давлатни тутган роли?
3. Конверсия нима?
4. Ривожланаётган мамлакатларда капитал жамғариш ва инвестициядан самарали фойдаланиш учун нима қилиш керак?
5. Бугунги кундаги энг долзарб умумбашарий муаммоларга нималар киради?
6. Антропоген характердаги ўзгаришлар дсб нимага айтилади?
7. Янги халқаро иқтисодий тартибга нималар киради?

Адабиётлар

- Каримов И. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993.
- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1995.
- Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. Тошкент. “Ўзбекистон”.1998.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перев. С англ. со 2-го изд. Гл. 36-39. М. “Дело ЛТД”, 1993.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. “Экономикс”. Принципы, проблемы и политика. В 2-х томах. Перев. с англ. Со 2-го изд. Том-2, Гл. 39, 41. М. “Республика”, 1992.
- Пейбро М. Международные экономические, валютные и финансовые отношения. Перев. С франц. (общ. ред. Бабинцевой Н.С.) Гл. 3.4 М. Прогресс. «Университет», 1994.
- Введение в рыночную экономику. Учебное пособие для экономич. спец. вузов. (Под ред. А.Я. Лившица) Гл. 16. М. “Высшая школа”. 1994.
- Хрестоматия по курсу. Мировая экономика. Гл. 1-3. М.МГУ.
- Ўлмасов А, Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. XXI боб. Тошкент. “Меҳнат”. 1995.
- Хошимов П.З. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Маъруза матнлари. –Т.: «Университет», 2001.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ. Иқтисодиёт назариясининг шаклланиши, ривожланишининг асосий босқичлари ва йўналишлари	5
II БОБ. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети, мақсади, вазифалари ва методологияси	18
III БОБ. Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар	26
IV БОБ. Ижтимоий ишлаб чиқариш ва унинг омиллари	32
V БОБ. Мулкчилик муносабатлари ва иқтисодий тизимлар	43
VI БОБ. Товар ишлаб чиқариш ва пул	54
VII БОБ. Бозор иқтисодиётининг моҳияти ва белгилари	66
VIII БОБ. Бозор ва унинг тузилиши	75
IX БОБ. Талаб ва таклиф. Бозор мувозанати	88
X БОБ. Меҳнат бозори ва унинг иқтисодий муносабатлар тизимидаги ўрни	99
XI БОБ. Бозор хўжалиги тизимида корхона (фирма)	121
XII БОБ. Тадбиркорлик, унинг моҳияти ва шакллари	131
XIII БОБ. Ишлаб чиқариш харажатлари ва фойда	136
XIV БОБ. Иш ҳақи ва меҳнат муносабатлари	145
XV БОБ. Рақобат ва нархни белгилаш	154
XVI БОБ. Фондларнинг доиравий айланиши ва айланиши	166
XVII БОБ. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш	173
XVIII БОБ. Иқтисодиётнинг аграр секторида такрор ишлаб чиқаришнинг хусусиятлари.....	178
XIX БОБ. Ялпи миллий маҳсулот ва унинг ҳаракат шакллари	191
XX БОБ. Жаъми талаб ва жаъми таклиф	200
XXI БОБ. Иқтисодий цикл назарияси. Инқирозларнинг сабаблари, улардан чиқиш йўллари	210
XXII БОБ. Иқтисодий ўсиш ва бозор иқтисодиётининг тартибланиши	220
XXIII БОБ. Аҳоли даромадларининг шаклланиши ва таркиби. Аҳоли турмуш даражаси ва унинг кўрсаткичлари	230
XXIV БОБ. Пул тизими, унинг амал қилиш қонуниятлари, инфляция, унинг сабаблари ва уни бартараф этиш йўллари.....	245
XXV БОБ. Молия ва молия муносабатлари. Давлат даромадлари ва харажатлари.....	259
XXVI БОБ. Кредит ва банк тизими	270
XXVII БОБ. Бозор иқтисодиётининг тартибланиш механизми. Давлатнинг роли	286
XXVIII БОБ. Жаҳон хўжалигининг моҳияти, унинг шаклланиши ва ривожланиши.....	308
XXIX БОБ. Халқаро иқтисодий интеграция ва жаҳон бозори	315
XXX БОБ. Халқаро валюта ва кредит муносабатлари	326
XXXI БОБ. Тўлов баланси. Унинг иқтисодий мазмуни ва таркиби	336
XXXII БОБ. Цивилизациянинг умумбашарий ижтимоий-иқтисодий муаммолари	344

Адабиётлар

- Каримов И. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993.
- Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1995.
- Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. Тошкент. “Ўзбекистон”.1998.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перев. С англ. со 2-го изд. Гл. 36-39. М. “Дело ЛТД”, 1993.
- Макконнел К.Р., Брю С.Л. “Экономикс”. Принципы, проблемы и политика. В 2-х томах. Перев. с англ. Со 2-го изд. Том-2, Гл. 39, 41. М. “Республика”, 1992.
- Пейро М. Международные экономические, валютные и финансовые отношения. Перев. С франц. (общ. ред. Бабинцевой Н.С.) Гл. 3.4 М. Прогресс. «Университет», 1994.
- Введение в рыночную экономику. Учебное пособие для экономич. спец. вузов. (Под ред. А.Я. Лившица) Гл. 16. М. “Высшая школа”. 1994.
- Хрестоматия по курсу. Мировая экономика. Гл. 1-3. М.МГУ.
- Ўлмасов А, Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. XXI боб. Тошкент. “Меҳнат”. 1995.
- Хошимов П.З. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Маъруза матнлари. –Т.: «Университет», 2001.

Хошимов Пазлиддин Зухурович,
Умаров Камолжон Юсупович,
Толеметова Зилола Абдужабборовна,
Кўчқоров Тўлқин Кўчқорович,

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

*(Олий ўқув юр்தларининг иқтисодий мутахассисликлари
бўйича тахсил олаётган талабалар учун)*

Босишга рухсат этилди 20.12.2002 й. Бичими 60x84 1/16. Нашриёт ҳисоб табоғи 25,1 Шартли босма табоғи 31,3. Адади 500 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 18.

Университет нашриёти Тошкент-700174, Талабалар шаҳарчаси ЎзМУ маъмурий бино, 2-қават.

ЎзМУ босмаҳонасида босилди.